

САИД АХМАД

*танланган
асарлар*

Шжилдлик

III
ЖИЛД
Хотиралар
Адабий ўйлар

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2000

Ушбу китоб муаллифи – Ўзбекистон Халқ ёзувчиси Саид Аҳмад хозирги кунда унтилмас хотираларга айланган атоқли адабиёт арбоблари билан узоқ вақт бирга бўлган. Уларга сафарларда ҳамроҳлик қилган. Ҳалқимиз ардоғидаги бу беназир инсонларнинг нурли кунларида ҳам, алам-изтироб чеккан онларида ҳам ёnlарида бўлган. Хотира-ларда адабий тўқималар йўқ. Тасвирланган воқеалар синчковлик билан кузатилган, ёзувчининг ўткири нигоҳидан ўтган соф хақиқатдир.

Китобнинг биринчи бобида хозирги кунда ижод килаётган ва бугунги кунда етук ёзувчи бўлган, ҳалқ хурматига сазовар бўлган ёзувчилар, китоб муаллифи шогирдлари тўғрисида қайноқ фикрлар баён килинади.

Учинчи бобда гоҳ нурли, гоҳ нурсиз кунларни бошидан кечирган муаллифнинг изтироблари, кўп машаққатлар билан топган икболи тўғрисида таъсирли фикрлар баён килинади.

Ўйлаймизки, бу асар ўкувчиларни бефарқ қолдирмайди. Уларни ўйлашга чорлаб, бу ёруғ кунларда яшаш баҳти қанчалар машаққатлар хисобига келганини баён қиласди.

Саид Аҳмад.

Танланган асарлар: III жилдлик. – Т.: «Шарқ», 2000.
Жилд III: Хотиралар. Адабий ўйлар. – 336б.

Ўз2

© «Шарқ» нашириёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти,
2000

ЙЎҚОТГАНЛАРИМ

ШУЬЛА

Ўтди даврон,
Кетди карвон,
Энди карвонлар қайдадир.

K ў ш и қ

Устоз Ойбек тўғрисида билганларимни ёзмоқчиман. Аммо ҳар гал жазм қилганимда журъатсизлик қўлимни қайтаради. Буюк одамлар ҳақида гап айтиш балки осондир, қоғозга тушириш эса ниҳоятда қийин. Айтилган гап ўша жойда қолиб кетиши мумкин. Қоғозга тушгани тарих мулкига айланади. Ана шунинг учун ҳам журъатсизлик кўпинча хоҳищдан устун келади.

Шундай ҳолни ҳатто буюк Навоий бобомиз ҳам бошидан кечирган. У «Хамса»нинг бағишлиов қисмида шундай ёзади:

Эмас осон бу майдон ичра турмок,
Низомий панжасига панжа урмоқ.

Ойбек «Навоий» романининг биринчи сатрларини ёзаётганда қандай холга тушган, буни билмайман.

Шуни биламанки, Навоий даҳосининг салобати, қудрати, буюклиги олдида Ойбекдек мумтоз ёзувчидаги ҳам қўркув, журъатсизлик бўлган.

Энди мен Ойбек даҳоси олдида «Борса гумон» йўл бошида ҳайрон турибман. Умуман Ойбек тўғрисида бирон нима ёзишга ҳаддим сифадими? Унинг ўзига муносиб гаплар топа оламанми?

Навоий Низомий даҳосидан, Ойбек Навоий қудратидан истиҳола қилган бўлса, энди мен Ойбекнинг буюклиги қаршисида довдираяпман.

Ҳаётнинг минг бир чиғириғидан омон ўтган, тухматларга, маломатларга бир эр киши бўлиб чидаган, соғлиғини душманлари йиллар бўйи емирған бир сабр-бардошли ўғлон тўғрисида устозларнинг руҳи мададкор бўлсин, деб ёзишга журъат қилдим...

Минг тўққиз юз ўтгиз саккизинчи йилнинг авжи бахор пайти эди. Ёш-ялангнинг қулоғида қўшалоқ гилос. Кулупнайдан кип-қизил доғ ўтирган қоғоз бўлакларини шамол уёқдан-буёққа учиради. Дунёни сув босса тўпигига

чиқмайдиган ўспириллар бодрингпуруш олдида тик туриб «учириқ» ўйнашади.

Хадрадан Эски Жўва томон озроқ юрсангиз чапдаги тоғроқ кўча олдидан чиқасиз. Кўча бошида Ҳамза театрининг биноси бор. (Ҳозир бу бинода А. Ҳидоятов номидаги театр жойлашган.) Тунука бозорига борилади. Ўнг томондан катта бозорга йўл тушган.

Жами бозорлар ичida сершовқини шу тунука бозори. Тунукага урилган болғаларнинг овозидан қулоқларингиз битади. Бунда пакир, обдаста, самовар карнайи, хокандоз, патнис, тоғоралар ясалади.

Шу ердаги банк ва омонат касса биносининг зинасида Ойбек олдига янги картошка, бодринг, гирос солингган саватчани қўйиб, газета ўқиб ўтирибди. У газета ўқишга шунчалик берилиб кетган эдики, тунука бозорининг шовқини ҳам қулоғига кирмасди. Ёнидан кўчат судраган, қўй стаклаган, қоп орқалаган кишилар ўтади. У буни сезмайди.

Ойбек бундан саккиз ой олдин Ёзувчилар уюшмасидан ўчирилган.

Ботуни Самарқандда ҳибсга олишди. У бир неча йилдан бери қамоқда ётибди. Санжар Сиддиқни Қибрайдаги дам олиш уйидан, Қурбон Берегин билан Анқабойни ёзувчиларнинг IV пленуми президиумидан ижод ахлининг қўзи олдида қўлларига кишан солиб олиб кетишиди. Ўша пленумда Ойбек билан Ҳамид Олимжон уюшмадан ўчирилди. Шу жойнинг ўзида аъзолик ҳужжатлари тортиб олинди.

Киоскалар олдида одам қўп. Газеталар ҳар куни «халқ душманлари» тўғрисида қулоч-кулоч мақолалар босиб чиқаради.

Фитрат, Чўлпон, Қодирий, Фози Юнус, Элбек, Усмон Посирларни фош қилувчи мақолаларнинг кети узилмайди. Улар бу хил ҳужумлардан қамалганларидан кеийин ҳам кутилишмади.

Ойбек тунука бозорининг даранг-дурунгига парво қилмай, мук тушганича газета ўқияти. Мақолалардан ўзномини ахтаради. Хайрият, бу гал номи йўқ экан.

Уч-тўрт боғ редиска кўтариб хотини Зарифахоним келди.

— Юринг, кетдик, — деди у. — Газетада нима гап? Сизни нима дейишяпти?

— Отажон Ҳошимни ёзипти.

Отажон Ҳошим тил ва адабиёт институтининг директори, таникли адабиётшунос олим эди.

Иккови то трамвай бекатига етгунча индамай боришиди.

Зарифахоним эрини сира ёлғиз қолдирмасди. Қаерга борса бирга борарди. Нашриётларга, таҳририятларга борганда эшик олдида кутуб ўтиради. Ёнида бўлсам олиб кетишолмайди, деб ўйласа керак.

Ойбек ўша пайтларда болалари билан тор бир уйда яшарди. Ижод қилиш учун мутлақо шароит йўқ эди. Эр хотин ўйлаб-ўйлаб яшаб турган хонанинг шифти билан поли оралиғида болаҳона қилишиди. Ойбек унга нарвонда чиқар, то сахаргача мук тушиб ёзарди. Ёзиб чарчаган пайтларда қаддини ростласа боши шифтга тегарди. Кундузлари баъзан Эски Жўвадаги «Октябр» кутубхонасига бориб ёзарди.

Бу кутубхона илгари «Турон» номи билан аталган. Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Гафур Гулом, Ойбек, Миртемирлар бу ерга тез-тез келиб туришган.

«Турон» сўзини эшитганда Шўро ҳукуматининг лабига учук тошарди. Ҳамзанинг «Яша Турон» шеъри ҳам «Яша Шўро» қилиб ўзгартирилди. Илгари Турон замонга қофия эди. Энди Шўро замонга қофия бўлибди. Бечора шеърни куппа-кундузи қароқчилар ечинтириб, қофияси ни ўғирлаб кетган эдилар.

Уюшмадан Ойбекка уч хонали яхши бир уй беришиди. Эр хотиннинг қувончлари чексиз эди. Юкларини ортиб янги уйнинг ҳовлисига туширишиди. Бирок бу юкларни уйга олиб кириш насиб қилмади. Ойбекни уюшмадан ўчиришиди. «Буржуа миллатчиси» сифатида уюшмадан ўчган Ойбекка янги уйнинг калитини беришмади. Юкларни қайтариб олиб кетди.

Зарифахоним қишлоқ хўялиги институтида, медицина институтида кимёдан дарс берарди. Олган маошини тежаб-тергаб рўзгор қиласарди.

Ҳамид Олимжон билан Ойбекни дўстлар Ўқув-педагогика нашриётига ишга жойлаштирадилар. Икковлари ҳам нашриёт ишларини уйда бажаришарди. Ойбек тиним билмай ишларди. У нашриёт учун қадимги дунё адабиёти тарихи дарслигидан Юонон адабиёти қисмини таржима қилди. Айни пайтда бошлаб қўйган романини давом эттирди.

Бу пайт қама-қамалар сал-пал босилган, Ойбекни таъқиб қилмай қўйгандилар. Газеталарда шеърлари босиша бошлади. Достонлари яна дарсликларга киритилди.

1938 йилнинг кеч кузи эди. Акам кечқурун Ойбек, Миркарим Осим, Ҳомил Ёқубов ва Ҳоди Зарифларни

үйга бошлаб келди. Ойим ош дамлади. Озроқ вино ичиб қайф қилишди. Патефон қўйиб Бобораҳим Мирзаевнинг ўша пайтда жуда машхур бўлган «Фифон» қўшигини қайта-қайта қўйиб эшитишиди. Вақт алла-палла бўлгандан мемонларни Раис кўчадан Пушкин парки дарвозасигача кузатиб чиқдик. Бирдан Ойбек безовталаниб колди. У хаяжонланганида озроқ дудукланиб қоларди.

— Роман қани? Роман, роман...

Аввалига нима деяётганига тушунмай бир-биримизга карадик. Боя дераза раҳига омонат қўйилган қофоз папка эсимга келди. Ҳозир олиб келаман дедиму лой кечиб, уйга югардим. Зум ўтмай оғир, қалин папкани олиб келдим. Ойбек қувониб кетди. Бағрига босиб, елкамга қоқди.

— Раҳмат, раҳмат, — деярди у тутилиб. — Бу роман, роман...

Болалигимда китобга жуда ўч эдим. Қодирий, Каҳҳор романларини берилиб ўқиганман.Faфур Фулом ҳикояларини ёд билардим. Ойбекнинг достонларини, шеърларини ўқигандиму аммо бирон ҳикоясига кўзим тушмаган эди. Демак, у роман ёзган.

1939 йилнинг баҳорида Давлат нашриётида Ойбекнинг романи ўқиляпти, деб эшитдим. Мен у пайтда «Муштум»да ишлардим. Тахририят ҳам, нашриёт ҳам тўртинчи қаватда эди. Илгарилари ҳам уюшмада бўладиган муҳокамаларга қатнашиб турардим. Уюшмада Чўлпоннинг «Аваз» деган пьесаси ўқилиб, муҳокама қилинганди. Негадир пьесани Чўлпоннинг ўзи эмас, Аброр Ҳидоятов ўқиганди. У ўқиёлмай қийналган ёки тўғри ўқимаган жойларини ундоқ эмас, бундоқ деб Чўлпоннинг ўзи тузатиб турарди. Кейинчалик нима сабабдандир «Аваз» Аброр Ҳидоятов номи билан саҳнага кўйилди.

Нашриёт директорининг кабинетида ёзувчилар, муҳаррирлар тўпланиб туришган экан. Ўртадаги столда ҳу ўша, бизнинг уйда қолган папка. Унда «Ойбек. Кутлуғ кон, роман», деган ёзув бор эди.

Қўллэзма араб алифбосида ёзилгани учун шу алифбони биладиган муҳаррир Маъруф Ҳаким ўқийдиган бўлди.

Менимча роман ўн кунга яқин ўқилган бўлса керак. Мен тўрт марта қатнаша олдим, холос.

«Кутлуғ қон» муҳокамада жуда яхши баҳо олибди. Босиб чиқаришга тавсия қилишибди, деб эшитдим.

Баъзи қитмирлар роман албатта Ёзувчилар уюшмасида муҳокамадан ўтиши керак, нашриёт муҳокамаси етарли эмас, деб туриб олишди. «Кутлуғ қон» яна муҳокама

қилинди. Китобдан анча «сиёсий хатолар» топишиди. Туркестон халқарининг революцион онгини ўстиришда рус пролетариатининг роли кўрсатилмаган. Асар қаҳрамони Йўлчи улуғ рус халқининг илғор фикрли вакиллари фаолиятидан баҳраманд бўлмаган. Китобга албатта улуғ рус халқининг вакилларини киритиш керак, деган фикрлар муаллифга зўрлаб тиқиширилди.

Яқиндагина ўттиз етти, ўттиз саккизинчи йилларнинг олатўполонидан бир амаллаб ўтиб олган Ойбек учун китобда кўрсатилган «нуксонлар» яна янги айблар қўйишга баҳона бўлиши мумкин эди. Начора, уларнинг айтганларини қилмаса бўлмайди. Акс ҳолда роман босилмай қолиб кетади.

Романнинг охирида Ойбек ўзини зўрлаб бўлса ҳам рус инқилобчиси Петров образини киритади. У қамоқда Йўлчининг онгига инқилобий рух сингдиради. Мутлақо саводи йўқ Йўлчини ўрисча китоб ўқишига ўргатади. Йўлчи ундан зулмга қарши террор йўли билан эмас, онг билан, тактика билан қурашиб йўлларини ўрганади. У ёзиб берган хат орқали инқилобчи Андреев билан танишади.

Ойбек Йўлчи нутқига ҳам унча-мунча ўзгартишлар киритади. У энди оддий, содда қишлоқ йигити эмас, оқу қорани таниган, ҳар бир гапни ўйлаб гапирадиган «инқилобчи» даражасига етади.

Ана шундан кейин «Қутлуғ қон» нашр қилинади.

«Ўтган кунлар» дан, «Мехробдан чаён»дан, «Кеча ва кундуз»дан жудо бўлган ўзбек китобхони романни ниҳоятда қувонч билан кутиб олди. У қўлма-қўл бўлиб ўқилди.

Илгари бирон ҳикоясини ўқимаган китобхон Ойбекнинг бирдан шундай мукаммал роман ёзганига ҳайрон эди.

Ойбекнинг ўлимидан кейин Зарифаҳоним ёзувчининг архивидан бир неча ҳикоясини эълон қилди. Биз Ойбекнинг мухлислари устозимизнинг роман ёзишдан олдин ҳикоялар ёзиб, машқ қилганини билдик. Ўша эълон қилинган ҳикоялар жиндек ўзгариплар билан «Қутлуғ қон»га алоҳида боб қилиб киритса бўладиган даражада эди. Улардан «Қутлуғ қон»нинг ҳиди келиб туради.

Романнинг бунчалик доврунiga сабаб нима эди? Унда акс эттирилган воқеаларнинг шохидлари ҳали ҳаёт эдилар. Инқилоб бўлганига атиги йигирма йил бўлган. Ёзувчининг жиндек уйдирмасини ўқувчининг синчков назари

дарров илғаб оларди. Ойбек воқеаларга ёлғон аралаштири мади. Рост гапни ёзди.

Ҳақиқий рассомлар одамнинг ўзига қараб суврат ишлайди. Бундай сувратда чинакам инсон қиёфаси түғри акс этади. Ойбек ҳам ўз қаҳрамонларини ўтқазиб қўйиб, сўз билан сувратини ишлагандек. Ҳаким бойвачча, Танти бойвачча, Олимхон элликбоши, Ёрмат, Нури, жадид Абдушукур... Буларнинг ҳаммаси ўзига қараб чизилган қиёфалар.

Ёки Тошкентнинг инқилоб арафасидаги кўринишини олайлик. Худди ўзи. Унда тахминан тасвириланган жойлар йўқ. Ҳаммасини Ойбек кўрган, неча марталаб кезиб чиқкан кўчалар, гузарлар, расталар...

Роман тили ниҳоятда ўзбекона.

«Кутлуғ қон»нинг муваффақияти Ойбекка қанот берди. Кўп йиллардан бери дилига тугиб қўйган, унча-мунча бобларини хомаки ёзиб қўйган «Навоий» романига тайёр гарлик кўра бошлади.

Навоийга алоқадор нимаики бўлса барини синчковлик билан ўрганди.

Хирот харитасини олдига қўйиб, кўхна шаҳар кўчала рини хаёлан неча марталаб кезиб чиқарди. Навоий замон дошлари, уларнинг шоир ҳақида айтган гаплари, сарой зиддиятлари, дўстлари ва душманлари, подшоҳнинг бека рор ўйлари, бари-бари Ойбек хотирасига ўрнашиб қолди. Буюк шоир ёзган жами асарларни кунт ва сабот билан ўрганиб чиқди.

Ана шундан кейингина Навоий қиёфаси бир бутун ҳолда кўз олдида пайдо бўлди.

Иккинчи жаҳон уруши жанггоҳларида шиддатли жанглар кетаётган пайт. Радио ҳар тонг дилларни вайрон қилгувчи хабар тарқатади. Киев кўлдан кетди. Смоленск осто наларида шиддатли жанглар давом этмоқда. Ленинград ҳамон куршовда. Почтачилар «қора хат» тарқатиш билан банд.

Ойбек Навоий романни устида тинимсиз ишлайди. Кечаси ҳам, кундузи ҳам ёзди.

Тошкентда одам кўпайиб кетган. Уруш бўлаётган жойлардан қоп орқалаб келаётганларнинг сон-саноғи йўқ. Москва ҳамда Москва осто наларидаги заводлар кўчириб келтирилган. Нон етишмайди. Электр энергияси ҳам камайган. Ҳарбий заводлар электр қувватини сўриб қўймоқда. Ҳатто трамвайлар ҳам кеч саоат ўн бирдан кейин юрмайди. Тошкент кўчаларини кечалари чароғон қиладиган лампочкалар қисқартирилган.

Ойбек керосин лампа ёқиб, оч-нахор роман ёзяпти. Тезроқ романни тугатишга шошади. Ҳамма ғалаба учун кечани кеча, кундузни кундуз демай ишләётган бир пайтда беш юз йил нарёқдаги воқеалар билан ўралашиб қолганидан хижолат бўлади. Нима бўлса ҳам китобни тугатишм керак, деб уриниб ётиди.

Зарифа Сайдносирова ўша дамларни эслаб «Ойбегим менинг» китобида шундай ёзади:

«Бир кеча ёдимда. Ойбек ёзиб ўтиради. Мен ҳам ёзибми, ўқибми ўтирибман.

— Зарифа, қорним оч, жуда очиқдим, — деб қолди Ойбек.

Мен нима дейиши билмайман, индамадим. Жавоб қилолмадим. Негаки уй қуп-қуруқ эди.

— Бирор нарса йўқми? — сўради Ойбек.

Ўрнимдағ туриб шкафни ахтардим. Хужрадаги хурмача, халталарни текширдим. Бир ҳовуч йирик кепак, бир-икки қошиқ шакар топдим, сўнг хурмачанинг тагини сидира-сидира бир қошиқ ёғ олдим. Примусда кепакни қовуриб, сўнг унга шакар аралаштириб дастурхонга тортидим. Билмадим, бу қандай таом бўлди экан? Ойбек ҳазратлари номи менга ҳам номаълум бўлган бу таомдан бир-икки марта қошиқ учida олган бўлди. Сўнг «сен ҳам егин» деб мени қистади.

— Йўқ, очиқмадим, ўзингиз еяберинг, — дедим унга.

Менинг курсофимда ҳеч нарса йўқ эди. Фақат қаноат бор, холос.

Ойбек озгина еди. Озгинасини қолдириб деди:

— Эрталаб болаларга берарсан.

Менга бокиб жилмайди-да, тағин ёзувга киришди...»

Москва хавф остида. Пойхтахтга яқин келиб қолган фашистлар дурбинда Москвани бемалол кўриб туардилар.

Ойбек тиним билмай ишларди. Рўзгор ишлари Зарифахонимнинг гарданида. Ишдан келибоқ тунука банка кўтариб керосин топиб келишга чиқиб кетади. Чунки бу уйда тонг отгунча чироқ ўчмасди. Ойбек кечаси билан ишлаб, тонг ёришгандагина чироқни пуфлаб ўчиради.

Ўша пайтларда Ойбек озиб, кўзлари киртайиб қолганди. Шундок бўлса-да у ишлаб чарчамасди. У «Навоий»ни тугатаману уруш тўғрисида зудлик билан янги роман бошлийман, деб дилига туғиб қўйганди. Унда бошқа ёзувчиларда учрамайдиган бир одат бор эди. Бирон асар устида ишләётган пайтда бошқа яна бир асарни пишишиб бораради. «Кутлуг қон»ни ёзаётганда «Навоий» романи

ҳам етилиб қолган, энди у «Навоий»ни тугатаётганда уруш мавзуидаги романни кўнглида пишитарди.

Нихоят уруш олови чақнаб турган бир пайтда романга нуқта қўйилди.

Ўша йиллари мен Бекобод шаҳридаги Фарҳод қурилишида муҳбир бўлиб ишлардим. Ойда бир Тошкентга келиб «Қизил Ўзбекистон» таҳририятига ҳисоб берардим. Бир гал келганимда янги шаҳардаги китоб дўконида одамларнинг навбатда турғанларини кўриб ҳайрон бўлдим. Одамлар нон, керосинга навбатда туришарди. Нечукки, улар китоб дўконида навбатда туришади? Яқин келиб суриштирсан, Ойбекнинг «Навоий» романни сотилаётган экан. Навбатда туриб биттасини сотиб олдим. Варақлаб кўрдим. Беш юз йигирма беш саҳифа. Унга мархум Ҳамид Олимжон муҳаррирлик қилган экан. Но ми қора рамкага олинган. Демак, у ўзи муҳаррирлик қилган бу китобни кўролмаган. Ҳамид Олимжон шу йили баҳорда ҳалок бўлган эди.

Китобни Бекободга олиб кетдим. Уни қўлимдан қўймайман. Қурилиш трассаларига борганимда ҳам, ертўла «квартирам»да ҳам ўқийман. Ўқиганларимни қурувчиларга гапириб бераман.

Романин ҳали ўқиб тугатмаган эдим, ғалати бир хабар эшитдиму ҳайрон бўлиб қолдим. Ойбекни армия сафига чақириб, фронтга жўнатиб юборишибди. Тавба, бу қанақаси бўлди? Бозор тўла савдогар, чайқовчи. Арзимаган ишлар билан ивирсиб юрган сўлақмондек йигитлар қолиб, ўзбекнинг фахри, фурури, номдор ёзувчиси Ойбекни жангга жўнатишадими? Наҳотки раҳбарларимиз бунга йўл қўйиши экан?

Бу гапнинг қанчалик рост-ёлғонлигини билиш учун Тошкентга — таҳририятга телефон қилдим. Муҳаррир ўринбосари Рихси Сахибоев, Ойбекнинг ўзи марказқўмга ариза бериб, янги романга материаллар йиғиш учун бир муддат фронтга юборишларини сўраганини, уни фронтдаги ўзбек жангчиларига концерт қўйиш учун кетаётган артистлар билан фронтга юборишганини айтди. Мен унга:

— Фарҳод қурилишига республиканинг жами областларидан минг-минглаб қурувчилар келган. Бу гап тез орада ҳамма областларга тарқаб кетади. Ойбекнинг нима мақсадда фронтга кетгани тўғрисида кичкинагина бўлса ҳам хабар берсанглар яхши бўларди, дедим. Бу гапим унга маъқул тушди.

Кўлимдаги китобни Ойбек кўрганмикан? Ё китоб бос-

мадан чиққунча сабри чидамай кетавердимиқан, деб ўйлайман.

Ойбек жанг майдонларида окопма-окоп юриб ўзбек жангчиларини қидирди. Ўқлар ёғилиб турган, ҳаёт-мамот жанглари бўлаётган пайтларда улар билан гаплашди. Исм-фамилияларини ёндафттарга ёзиб олди. У бомба самолётдан ташлангандан то ерга тушиб портлагунча қанақа овоз чиқазишини, замбарак залп берганда неча қарич орқага сурилишини ўз кўзи билан кўрди. Санитар қизларнинг ўқ ёмғири остида ярадорларни қандай олиб чиқишлирини кузатди. Душман вайрон қилган шаҳарларда кезди. Асир олинган фашистларни ҳайдаб келаётгандарини кўрди, уларнинг жирканч афт-анголларига нафрат билан қаради.

Унинг бу жойларда кўрган-кечиргандар бўлғуси «Қуёш кораймас» романни учун детал вазифасини ўташи керак. У нимаики кўрган бўлса барини ёндафтарига ёзиб кўйди.

Ойбек уруш тугагандан кейин ҳам Сталинград тикланмай туриб, шаҳар вайроналарини ўз кўзи билан кўриш учун «Қаҳрамон шаҳар»га бориб келди. Ана шундан кейин у роман устида муқим ўтириб иш бошлади.

Михаил Шолохов ҳам ҳали «Очилик»нинг иккинчи китобини тугатмай туриб «Улар Ватан учун жанг қилганлар» романини бошлаган эди. У ёзган бўлимларини «Известия» газетасида давомли бостириб турди. Кейинчалик иши юришмадими, ё бирон нимадан кўнгли тўлмадими «Очилик қўриқ» устидаги ишини давом эттирди. «Инсон тақдири» қиссасини, «Нафрат илми» асарларини ёзди. «Улар Ватан учун жанг қилдилар» қолиб кетди. Урушдан кейин ҳам романни давом этдирмади. Пешма-пеш матбуотда эълон қилинган бобларни китоб ҳолида нашр қилиб қўяқолди. Аммо Ойбек «Қуёш кораймас» романини охирига етказди.

Ойбек «Навоий» учун биринчи даражали Давлат мукофотига сазовор бўлди. Ўзбекистонда ташкил қилинган Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзолари қаторидан жой олди. У Иттифоқ Олий Кенгашига депутат қилиб сайланди.

Унинг бу муваффақиятларидан дўстлари шод бўлдилар. Душманлари асабийлашдилар.

Ойбек лауреат, Ойбек депутат, Ойбек академик, Ойбек Ёзувчилар уюшмасининг раиси...

У шунча унвонлардан хаволанмади. Аввал қандай бўлса ўшандай яшади. Ўшандай меҳнат қилди.

Ижодда омади келмаган рақибларининг ичлари куйиб кетди. Унга очикдан-очиқ ҳужум қила бошладилар. Ўлар нима бўлса ҳам Ойбекнинг асабига тегиш, шу йўл билан уни ижоддан узиб қўйишлари керак эди. Мажлисларда, матбуот саҳифаларида очикдан-очиқ тухмат қила бошладилар. «Навоий» романидан хато қидириш асосий вазифалари бўлиб қолди.

Собиқ Ўзбекистон Компартиясининг биринчи котиби Ниёзов партияянинг 1952 йил февраль пленумида қилган докладининг асосий қисмини Ойбек шу пайтгача нимаики ёзган бўлса, ҳаммасини миллатчилик руҳида ёзган, феодал тузумини қўмсанган, тарихий жараённи марксистик нуқтаи назардан таҳлил қилмаган, деб айблади.

Унинг бу докладидан илхомланган олим Абдугани Мирзаев ўша йилнинг 7 декабряда «Коммунист Таджикистана» газетасида «Гарихий воқеаларни бузиб кўрсатишга қарши» деган катта бир мақола бостириди.

Мақолада Ойбекка шундай айблар қўйилган эди:

«Навоийнинг ватанпарварлиги фақат Ҳиротни севиш билан чегараланганд. Биноий шахсида у тоҷик ва ўзбек ҳалқининг маданий ҳамкорлигини атайн бузиб кўрсатган. Навоий ижодига марксистик нуқтаи назардан ёндошмагани жиддий идеологик хатоларга олиб келган. Бу ҳол буржуа миллатчиларининг бир вақтларда Ойбекка ўтказган таъсири шу кунларгача сақланиб келаётганидан дарак беради».

Ўша давр нуқтаи назаридан қараганда бу мақола Ойбекни қамоққа олиш учун асос бўла оларди. Қодирий, Чўлпон ва Фитратлар айнан шу айб билан қамалган эдилар.

Мирзаев шу мақоласи учун раҳбарларнинг илтифотига сазовор бўлди. Яъни, у «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» унвони билан тақдирланди.

Орадан беш ярим ой ўтиб «Қизил Ўзбекистон» газетаси Ботир Файзиевнинг «Навоий» романи тўғрисидаги ачимсиқ мақоласини эълон қилди. Ундаги гаплар Абдуғани Мирзаев фикрлари билан ҳамоҳанг эди.

Мақолада, Ойбек ўтмишни сохталаштирган, Навоийни идеаллаштирган, Биноий камситилган, бунда Ойбекнинг миллатчилик кайфияти сезилиб туради, дейилган эди. Файзиев романдаги «Тўғонбек қимиз ичган қозоқдек ҳузур қилди», деган жумлага қаттиқ ёпишиб олади. Ойбек бу ерда қардош қозоқ ҳалқини ҳакорат қилган, деб туриб олади. Хўш, қозоқлар маза қилиб қимиз ичса бунинг нимаси ҳақорат экан? Мабодо Ойбек

кўқ чой ичган ўзбекдек ёки вино ичган грузиндек, пиво ичган немисдек маза қилди, деса шу халқлар хафа бўлишадими?

Ойбек бу хил бачканга, куракда турмайдиган гаплардан баъзан асабийлашар, баъзан қулибина қўяқоларди.

Бу хил мақолаларнинг кўпини Зарифахоним Ойбекка кўрсатмай архивга ташлаб қўярди.

«Навоий» метин қоядек бу хил бўронларни писанд қилмас, аксинча минг-минглаб ўқувчи меҳрини тортарди. Ойбек эса бир дам бўлсин ижоддан тўхтамасди.

Эллигинчи йилнинг апрел ойида Ойбекнинг рақиблари ташкил қилган бир муҳокама мажлисида қатнашган эдим.

Китоб ҳолида босилиб чиқсан «Олтин водийдан шабадалар» романи муҳокамага қўйилган эди. Қанча гап бўлса қўллэма пайтида айтмайсизларми, китоб ўқувчилар томонидан қизиқиб ўқилаётган бир пайтда муҳокама қиласизларми, деб айтадиган азамат топилмади. Бу йифинга асосан Ойбекнинг рақиблари тайёрланиб келишганди. Муҳокама хабарини эшишиб келган китобхонлар адабиётчилар уйини тўлдириб ўтиришарди.

Сўзга чиқсан Назир Сафаров шундай дегани кечагидек эсимда (жумлаларни, сўзларни айнан келтираман):

— Ойбекнинг бу романни аригинал асар эмас, plagat. Сиймон Бобоевсканинг «Коволерия золотой звезды» китобидан кўчириб олинган.

Залда гуррос кулги кўтарилди. Сафаров одамларнинг нимага кулаётганига ҳайрон эди. Ойбек ҳам силкиниб-силкиниб, мириқиб куларди. Сафаров унга ўқрайиб қаради.

— Нега куласиз?

Ойбек ўтирган жойида жавоб қилди:

— Сиз умуман ўрисча билмайсиз. Бу роман ҳали ўзбек тилига таржима қилинмаган. Ўқимагансиз. Китобнинг номини ҳам, авторининг фамилиясини ҳам билмайсиз. Ундан кўчириб олганимни қаёқдан билақолдингиз. Дўстларингиз дурустроқ ўргатишмабди-да...

Пастдагилар чапак чалиб юбориши. Айниқса студентлар жон-жаҳдлари билан қарсак уришарди.

— Бу шунақа, — деди Сафаров чапак босилгандан кейин. — Бу кишининг танқидга тоқатлари йўқ. Бетимнинг қалини — жонимнинг хузури, дейдиганлардан у.

Пастдан, «хой, ҳой, оғзингизга қараб гапиринг», деган овоз чиқди.

Сафаров шовқин-суронда гапиролмай тушиб кетди.

Ана шундан кейин романни оёқости қилишга келгандар минбарга чиқмай жойларида бўшашиб ўтиравердилар.

Романнинг ютуқлари тўғрисида, йўл қўйилган хатолари тўғрисида очик-оидин гаплар бўлди.

Бу йифинда Ойбек билан Абдулла Қаххорнинг жиндек чўқишиб қолганликлари эсимда. Одатда Абдулла Қаххор сўзга чиққанда зал жим бўлиб қолар, чеккани қоридорга чиқиб кетганлар ҳам оёқ учидаги жойларига келиб ўтирадилар. Абдулла Қаххор романнинг қайсири қаҳрамонини ўта силлик, хаддан ташқари ижобий бўлиб қолганини айтганда Ойбек сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Сизга ўхшаб «совет кишилари»ни шафтолиқоқига ўхшатиб тасвирламайман.

Абдулла Қаххор шафтолиқоқи ҳам ёмон нарса эмас, деб кулиб қўяқолди.

Мухокама мажлиси «Олтин водийдан шабадалар»ни асосан ижобий баҳолади. Ниятлари амалга ошмаган рақиблар бўшашиб чиқиб кетишиди.

«Олгин водийдан шабадалар» романнинг муҳокамасидан кейин Ойбек домлани кўчагача кузатиб чиққан эдим. У машинага ўтиаркан, эплашолмади-я, деб қўйди. Кейин орқа ўриндиқдан битта романни олиб тиззасига қўйди-да, авторучка билан қўйидаги сўзларни ёзди. «Ёш дўстим ва ҳамкасбим Саид Ахмадга юракдан ёдгорлик. Ойбек. 18.IV.50.»

Шу йили собиқ Марказ Давлат мукофоти комитети «Олтин водийдан шабадалар»ни мукофотга лойиқ асар деб баҳолайди, тезда мукфотга тавсия қилинглар, деб уюшмага телеграмма юборади. Уюшмадан жавоб бўлмайди. Яна телеграмма келади. Уюшма раиси яна жавоб бермайди. Ойбек ҳадеб мукофот олаверадими, деб файрилик қиласди. Комитет Ойбекнинг ўзига телеграмма юбориб романдан ўн нусха юборишини сўрайди. Зарифаҳоним бу илтимосни бажонидил бажаради.

Уюшма раҳбарлари Москва бизнинг розилигимизни олмай мукофот бериб юбориши мумкин, деган ташвишда, зудлик билан романга қарши мақолалар уюштирадилар. Воҳид Заҳидов «Кизил Узбекистон» газетасининг 50-йил, 15, 16, 17 февраль сонларида романга қарши узундан-узоқ мақоласини бостиради. Ва уни Давлат мукофоти комитетига юборади.

Рақиблар ниятларига етадилар. Ўша йили Ойбек ўрнига туркман ёзувчisi Берди Кербобоевга «Ойсултон оқ

олтин водийсидан» деган қиссаси учун иккинчи марта Давлат мукофоти берадилар.

Ойбек кечиримли одам эди. У ҳеч қачон рақибларидан ўч олмасди. Худога солиб кўярди. Ўзига ёмонлик қилган дўстларига ҳам яхшилик қиласверарди. Дилига кўп озор берган, уни бадном қилишга уринган, асабларини ишдан чиқарган уюшма раиси қарз сўраб келганда йўқ демай, ўн минг сўм пул берганига ўзим гувоҳман.

Ҳамма вақт йўлига тўғаноқ бўладиган Воҳид Зоҳидов докторлик диссертациясини олиб келганда Ойбек ёзиб турган романини тўхтатиб, 1200 сахифали қўлёzmани синчковлик билан ўқиб чиқади. Унга қимматли маслаҳатлар беради. Атайн Москвага бориб ҳимояга бағишлиланган илмий йиғинда нутқ сўзлаб, уни ёқлади. Москва олимлари унинг нутқини тинглаб Навоийни яна бир бор қашф қилганликларини узоқ вақт гапириб юришади. Мана шу одам миннатдорчилик ўрнига «Олтин водийдан шабадалар»га тухмат қилди.

«Навоий» романига ҳужум қилган, уни бадном қилишга уринган Ботир Файзиев номзодлик диссертацияси ни ҳимоя қилаётганда хаста ётган Ойбек йиғинга бориб, гина-кудуратларни унутиб, уни ҳимоя қилди ва овоз берди.

Ойбекка қарши курашиб тўймайдиган уюшма раиси яна бир пасткашликка қўл уради. Ойбек устидан 22 сахифалик тухматдан иборат хат тайёрлаб унга ўзи, Шевердин, Ойдин, Мильчаков ва яна кимдир имзо чекадилар.

1950 йилнинг 1 февралида партбюро мажлисида шу хатни муҳокама қиладилар. Ойбек бу гаплар тухмат эканлигини айтиб, раис билан санманга боради ва мажлисни ташлаб чиқиб кетади.

1959 йилнинг марта Москвада ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунлиги бўлган эди. Ёзувчилар, бастакорлар, рассомлар, театрлар бу издиҳомга янги асарлар билан боришган эди. Адабиётчилар уйида ўзбек ёзувчиларининг асарлари муҳокама қилинарди. Ўша пайтда Ўзбекистон Олий Совети президиуми раиси бўлган Шароф Рашидов литфондимизнинг директори Шомил Алядинга бир папка берди.

— Тезда Тошкентга жўнайисиз. Шу қўлёzmани уч кун ичида китоб килиб, олиб келасиз, — деди. — Матбуот бошқармасидагилар сизни аэропортда кутиб олишади.

Бу рус тилига таржима қилинган «Куёш қораймас» романининг қўлёzmаси эди.

Уч кун эмас, беш кун ўтиб Ш. Алядин янги босмадан

чиққан «Солнце не померкнет» китобидан 20—30 нусхасини олиб келди.

Бу қадар тез китоб чиқиши мумкинлигини бирорга айтса, ўлай агар, ишонмайди. Аммо бу ҳақиқат эди. Рашидов романнинг бир неча нусхасини Марказ ёзувчилари олдига қўйди. Бундан беш кун олдин картон папка ичидағи қўллёзма чиройли китоб бўлиб келганига ҳайрон эдилар.

Шу пайт Ўзбек ва Туркман адабиёти бўйича мутахассис, москвалик кинодраматург Кладо ўзбек драматургияси ҳақида гапираётган эди. У бир дам сўзини тўхтатиб, ҳали муқовасининг елими қуrimаган китобни қўлига олиб варақлади. Кейин Зарифахоним билан ёнма-ён ўтирган Ойбекка қараб икки панжасини жуфтлаб «Кутлуг бўлсин» маъносида эгилиб қўйди.

— ... Шундай қилиб, — дея сўзини давом этдириди у. — Ўзбек драматургияси йилдан йилга куч йигянти. Ўнкунликка олиб келинган асарлар бунга мисол бўлаолади. Бироқ шу яхши асарлар орасида хом, ниҳоятда дидизлик билан ёзилган саёз драмалар ҳам борлигини очиқ-ойдин айтишимиз керак. Ўзингиз биласиз, йигирманчи, ўттизинчи йилларда дехқоннинг ер ҳайдаш куроли омоч эди. Ҳозир қурдатли тракторлар билан ер ағдаряпти. Муқимий номидаги музикали драма ва комедия театри сахнасида қўйилган «Олтин кўл» пьесаси ҳатто омоч даражасида ҳам эмас.

Ойбекнинг рақиби, номдор ёзувчининг ранги қув ўчди. Нотикқа разаб билан тикилди.

Ана шу муҳокамадан кейин орқаворотдан уни омоч, деб атайдиган бўлишди.

Ойбек тантана қилиш ўрнига, «омоч»нинг олдига бориб, қўяверинг, айтаверади, деб юпата бошлиди.

1949 йилнинг июл ойида Ўзбекистон Ёзувчилари ўюшмасининг пленуми бўлган эди. Унда Марказқўмнинг ўюшма фаолиятини умуман ёмон баҳолаган қарорининг муҳокамаси бўлганди. Қарорда янги гап йўқ. Аввалги йилда бўлиб ўтган февраль пленумида биринчи котиб Ниёзов қилган нутқ қарорга асос қилиб олинган. Уч кун давом этган пленумда Ойбекнинг рақибларига худо берди. Улар яйраб-яйраб гапиришди. Ойбекка тақалмаган айб қолмади. Пленумнинг учинчи куни Ойбекни вазифасидан озод қилишди. Илгари «Қизил Ўзбекистон» газетасида муҳаррир бўлиб ишлаган Шароф Рашидовни раис, Уйғун билан Шевердинларни раис ўринbosарлари қилиб сайладилар.

Орадан бир йил ўтмай Рашидов Ўзбекистон Олий Совети президиумига раис бўлди. Энди уюшма Уйғун билан Шевердинлар қўлида қолди.

Рашидовнинг бошқа ишга кетиши Ойбек рақибларини фаоллаштирган эди.

Рашидов Ойбекни ниҳоятда ҳурмат қиласади. Ўзбекнинг шундоқ мумтоз ёзувчиси борлигидан қувонарди. «Олтин водийдан шабадалар» романига ўзи муҳаррирлик қилганди. У уюшмага раислик қилган вақтда романга ҳужум қилишга ботинмагандилар. Рашидов бундай қилишга йўл қўймасди ҳам.

Ойбекни унвонлардан маҳрум қилиш қўлларидан келмасди. Академик унвони унга умрбод берилганди. Аммо депутатлик ваколати атиги беш йил. Унга қарши курашнинг энг яқин йўли уни бадном қилиш. Асарларидан хато топиш.

Ойбек рақибларининг илҳомчиси, «сардори» тўғрисида Абдулла Қаҳҳор шундай деганди: «Ҳаммаёққа ўт тушсаю, ёнган уйнинг мўрисидек бўлиб бир ўзи қолса».

Ойбек Украина ёзувчиларининг съездига вакил бўлиб борганда «Навоий» ва «Кутлуг қон»ни ўқиган бир рус аёли билан танишади. У аёл айниқса «Навоий» романини ҳузур қилиб ўқиганини, шу роман орқали Навоий ижодига қизиқиб қолганини айтади. Тошкентта борганингизда Навоийнинг рус тилига таржима қилинган шеърларидан юборсангиз, деб илтимос қиласди.

Ойбек ижод билан, академия ишлари билан банд бўлиб, Киевга Навоий шеърларини юборицни унугтади. Киевлик хонимда Ойбекка нисбатан қандайдир муҳаббатга ўхшаган бир ҳис пайдо бўлганга ўхшарди. Ҳам ошиқона, ҳам таъналарга тўла хат юборади. Бу хат Ойбекка келиб тегмайди. Уюшмадаги рақиблар хатни очиб ўқиб, уни Ойбекка қарши қуролга айлантирадилар. Партия мажлиси чақириб Ойбекни ахлоқсизликда айблайдилар. Пок рус аёлини алдаган, деб таъналар қиласадилар. Мажлисада ундан хотинингни қўйиб, ўша аёлга уйланасан, деб туриб оладилар. Хотининг туркистонлик капиталист Сайдносир бойнинг қизи. Сен коммунистсан. Совет тузумига ёт оиласда тарбия кўрган аёл билан яшашинг мумкин эмас. Агар рус аёлига уйлансанг сендаги миллатчилик кайфияти ҳам ўз-ўзидан йўқ бўлади, — дейдилар.

Бу пайт Ойбекнинг уч ўғил, бир қизи олдинма-кетин вояга етиб келаётган эди.

Ойбек бу гапга кўнмайди. Киевлик рус аёли мен учун оддий бир китобхон, холос, дейди.

Ойбек хотиндан ёлчиган одам эди. Зарифаҳонимдек фидоий аёлни китобларда ҳам учратмаганман. У бутун умрини Ойбекка бағишлади. У Ойбек деб яшади.

Икковлари қовушган кунларидан бошлаб, Зарифаҳоним Ойбек ёзган ҳар бир варақ қофозни кўз қорачиғидек эҳтиёт килади. Ҳозир Ойбек архивига кўз ташласангиз унинг жамики матбуотда эълон қилинган шеърлари алоҳида конвертда, қайси газетада, қайси куни босилгани ёзиб қўйилган. Юзлаб шунаقا конвертлар Ойбек меросини ўрганувчиларга хизмат қиляпти.

Ойбек умрининг охирги йилларида гапиролмай қолди. Бармоқлари қалам тутолмасди. Бўлғуси асарларини бирорга айтиб ёздиришнинг ҳам иложи йўқ. Ўзим ёзай, деса бармоқлари қалам тутишга ярамайди.

Эр-хотин бир-бирларига шунчалик ўрганиб кетишган эдик, бир имо билан Ойбекнинг нима демоқчилигини Зарифаҳоним билиб оларди.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Беруний номидаги Давлат мукофоти лауреати, профессор Зарифа Саидносирова уйда Ойбекнинг шахсий котибаси ва хонадан соҳибаси эди. Ойбекнинг кейинги ўн йил ичидаги яратган роману қиссаларини, достону шеърларини, мақолаларини Зарифаҳоним унинг имо-ишораларидан, кўз қарашларидан, кўл ҳаракатларидан сезиб қоғозга туширганди.

Бир хотин бўлса шунчалик бўлади-да!

Сароймулхоним бобомиз соҳибқирон Амир Темурнинг содик рафиқаси, доно кенгашчиси, таянчи, буюк Туроннинг гўзал маликаси Бибихоним эди.

Вафо ва садоқат тимсоли бўлган Моҳларойим Фарғона хони шоир Амир Умархоннинг умр йўлдоши, беназир маслаҳатчиси, шеърият осмонида чақнаган юлдуз Нодирабегим эди.

Қозоқнинг тенгсиз шоири Абайнинг севгилиси сулув Айгерим (ўзбекчада Ойқарам) ҳамиша илҳом париси бўлиб, уни ижодга ундарди. Айгеримнинг ҳусну малоҳатидан, пурмаъно сўзларидан, ноз-карашмаларидан шеър тўкиларди. Абай табиатнинг бу ноёб мўъжизаси олдида ҳайрону лол бўлиб, қалами учига шеър қўйилиб келаётганини сезмай қоларди.

Адабиётимиз хазинасига мумтоз асарлар қолдирган, ҳалқнинг фахри, гурури бўлган Ойбекка бутун меҳрини, мухаббатини бағишлаган, ўзлигидан, роҳат-фароғатдан кечиб устозимизга ижод имкониятларини яратиб берган Зарифаҳоним ўша Сароймулхонимнинг, ўша Моҳларойимларнинг, ўша Айгеримларнинг бири эди.

Ойбек ишлаб чарчаган пайтларда уйидан чиқиб, да-рахтлар қуюқ соя ташлаган кўчасида қўлини орқасига олиб айланиб юрарди.

Дарвозадан ўнг томонга юрса Уста Ширин кўчасида-ги бекатга чиқади. Бу жой жуда гавжум. Кўчанинг икки бетида автобус, троллейбуслар бекати. Тўғрида озиқ-овқат дўкони. Одам кўп. Учраган одамки бор унга салом бериб, ҳол-ахвол сўраб ўтади. Шундок буюк одамнинг сухбатидан баҳраманд бўлай, деб атайин эзмаланиб гаплашадиганлар ҳам кўп бўлади. Бу жойда Ойбек фикрини бир жойга тўпләлмайди. Кўпинча у уйидан чи-киб, чап томонга юради. Сал нари борса ўша катта йўлга олиб чиқадиган кўча бор. Бу жой Уста Ширин бекати билан Янгиариқ бекати оралиғида. Деярли одам учрамайди. Учрашганлари ҳам шошиб-пишиб саломла-шади-да, автобусдан қолиб кетмай, деб бекат томон чо-пади.

Ойбек дарахтга суяниб ўй ўйлайди. Унинг қизиқ ода-ти бор эди. Ўйлаганда албатта Навоийнинг ўзи севган мустазодини овоз чиқарип ёд ўқирди.

Дин офати бир муғбачайи моҳи лиқодир,
майхоруа бебок.
Ким ишқидин оний ватаним дайри фанодир,
сармасти ёқам чок.
Ҳам куррасининг дуди вара белига зуннор,
мен кофири ишқи.
Ҳам юзи маъжус ўти киби шуъла сизодур,
мен ўртанибон пок.

Қирқ етти, қирқ саккизинчи йилларда «Шарқ юлду-зи»да ишлаган пайтларимда Ойбек уюцмамизнинг раиси эди. Баъзан кабинетдан чиқиб хоналарни айланар, бирон сўз демай яна чиқиб кетарди. Ўшанда ҳам Навоийнинг шу мустазодини овоз чиқазиб ўқиб юрарди. Шунаقا пайт-да унга салом берсангиз, худди уйқудан уйғониб кетган-дек чўчиб тушарди, чунки сиз салом берган пайт у ёзаёт-ган асарининг қаҳрамонлари билан гаплашиб турган пайтга тўғри келиб қоларди.

Назаримда, улуғ бобомизнинг бу ғазали Ойбек учун ижод тилсимини очадиган сехрли калит эди.

Худди шу жойда, 1966 йилнинг кузида Ойбек менга,Faфур ҳақида ёзинг, уни яхши биласиз, деган эди.

Ёзадиган гап кўп. Ҳаммасини ёзиб бўлмайди. Ойбек-нинг мотами куни газетада эълон қилинган таъзияномага асосан унга озор берган, унинг ўлимини тезлаштирган

кишилар имзо чеккан эдилар. Бу нима? Бу уларнинг таъзиясими ё қувончими?

Ойбекнинг ўлимидан уч-тўрт ой олдин Зарифаҳонимни дўконда учратиб қолдим. Сут олгани чиқсан экан.

— Бизниги бир киринг, домла шу кунларда сал тажанг бўлиб юрипти, сизни кўриб зора ёзилса, — деб қолди.

Ўша куни домланинг уйига чиқдим. Ойбек дарахт соясида чирманда чалиб ўтиради. Кулгим қистадию ўзимни босдим. Шундоқ буюк одамнинг чирманда чалиши менга фалати туюлди. Зарифаҳоним жуда хушёр аёл эди. Дарров изоҳ берди:

— Докторлар буюрган. Чирманда чалсанг, бармоқларинг харакатга келади, деган.

Дарҳақиқат, Ойбекнинг бармоқлари қалам тутолмасди. Ёзидиган асарлари дилида тайёр турипти. Қани эди, бармоқлари ишлаб кетсаю дилдаги асарларини қофозга тўкса. Ҳеч бўлмаса ярим-ёрти бўлса ҳам гапиролса, оғзидан чиқмай туриб Зарифаҳоним ёзив оларди. Афсуски кейинги пайтларда на тил ишлайди, на қўл. Диляда пишиб турган шеърлар, достонлар, романлар фалаён қиляпти.

Зарифаҳоним айтган «бир оз тажанглиги» ана шундан эди.

Салом-аликдан кейин Ойбек қўлидаги чирмандани менга узатиб, чалинг, деди. Чалишни билмаслигимни айтдим. Икковимиз ҳам жимиб қолдик. Чой олиб чиқсан Зарифаҳоним менга, қизиқ-қизиқ гаплардан айтинг деб ошхонага кириб кетди.

Мен Мирзакалон Исмоилийнинг 60 йиллик юбилейида саҳнада шимининг тугмаси узилиб кетганини, икки қўли совфа-саломлар билан банд бўлганидан тиззасига тушиб қолган шимини кўтаролмай кўзлари жовдираб қолганини айтганимда Ойбек қарсилаб кулиб юборди. Қўлидан чирмандаси тушиб, ерда филдираб кетди. У қотиб-қотиб куларди, силкиниб-силкиниб куларди. Зарифаҳоним нима гап, деб ошхонадан чиқди. Ойбек, сен эшитма, дегандек ишора қилди.

Ойбек тағин, тағин деб қистайди. Мен нима дейишими билмайман. Охири Faфур Гуломнинг бир раис ошнасиниги Ҳабибий домлани Навоий деб олиб борганини, раис қўй сўйиб, меҳмон қилганини, «Навоий»га тўн кийдирганини айтганимда Ойбек боягидан ҳам қаттиқ кулди. У кулгидан тўхтаб тағин, тағин дерди.

Ойбекнинг фалати одати бор эди. Қўлига қофозми,

гугурт чўпими тушса, бир чеккасидан тишлиб узиб ташлайверади.

ЭндиFaфур Гуломнинг Ойбек тўғрисида тўқиган латифаларидан айта бошладим.

— Бир куни Ойбек хотини билан кинога борипти. Билет олишишти. Кинохона эшигидаги хотин улардан билет сўралти. Билет йўқ. Ойбек билетни ямлаб қўйган экан.

Ойбек ёлғон, ёлғон, деди қийналиб. Латифани эшитиб турган Зарифахоним рост, деди.

— Нашриёт бухгалтери пул ёзиб берган қофозни кассага боргунча «еб» қўйганингиз эсингииздан чиқдими, — деди Зарифахоним.

Икковлари маза қилиб кулишди.

Ойбекка оёқ қийим чидамасди. Икки ойга қолдирмай қийшайтириб, жағини айириб ташларди. Шу тўғрида Файратий тўқиган латифани айтдим.

Ойбек Катта Фарғона канали қурувчилари тўғрисида очерк ёзгани борганди. Унинг «Оқсоқоллар» деган очерки ҳам газетада босилганди.

Ойбек канал қурувчиларидан бир чол билан гаплашиб қолибди. Чол унга разм солиб:

— Зап қоматдор, файзли йигит экансизу, аммо оёқдан ёлчимаган экансиз-да, — депти.

— Э, э, ёл-фоон, — деди Ойбек қийналиб.

Кейин оёғига қараб, жағи айилиб, бир томонга қийшайиб кетган ковушини кўриб, кулиб юборди.

— Ррооост, — деди у бўйнига олиб.

Ўша куни кечгача Ойбекнинг уйида кулишиб ўтиридик.

Ана шундан кейин сал вақт ўтмай Ойбек бу ёруғ оламни ташлаб кетди.

Унинг шодон кулгилари ҳамон қулоғимдан кетмайди.

«Сиз Faфурни яхши биласиз, ёзинг», деганди.

Энди унинг ўзи тўғрисида ёзиб ўтирибман.

Одамлар бор, ўлгандан кейин унутилиб кетади.

Одамлар бор, ўлгандан кейин ҳам яшайверади.

Ойбек эса қанча узоқлашса шунча яқинлашяпти. Узоқлашган сари қадри ошяпти. Узоқлашган сари одамлар меҳри уни бағрига тортятти. Узоқлашган сари овозитиниқ, ёрқин эшитиляпти...

Олимларнинг далолат беришларича, ҳозир осмонда чақнаб турган сонсиз юлдузларнинг кўпи минг йиллар олдин сўнган, аммо уларнинг шуъласи ҳалигача келиб турибди.

Ойбек жисмонан сўнди, Лекин унинг дахоси таратган шуъла дилларимизни ҳамон ёритиб турибди.

Мен ана шундай буюк зот билан кўп сухбатларда бўлганимдан фурурланаман, шундай алломанинг назари тушганидан қувонаман.

30 ноябрь, 1996 йил.

ҚУТЛУФ ДАРГОХ

Фурсат ғаниматдир, шоҳ сатрлар-ла
Безамок ҷоғидир умр дафтарин.

F a f u r F u l o m

Ойбек домла билан бир маҳаллада турамиз. Баъзан Ойбек ака ишлаб ҷарчагандар дараҳтлар қуюқ соя ташлаган сокин кӯчада қўлини орқасига қилиб ўйланаб юради. Бир гал у кишига рўпара келиб қолдим. Шунда Ойбек домла бир гап айтди:

— Сиз Faфур билан жуда узоқ вақт бирга бўлгансиз. Ёзинг! Нимаики билсангиз ҳаммасини ёзинг. Шеърларининг маъносини чақаман, деб уринманг. Бу гапларни адабиётшуносликка кўйиб беринг. Faфурнинг ўзи қанақалигини ёзинг. Гапи қанақа, юриши қанақа, қилиғи қанақа, шуларни ёзинг. Агар Ибн Сино, Рудакий, Беруний каби алломаларнинг ёнида юрган дўстлари хотиралар ёзишганда, тарихчилар қийналиб ўтиришмасди. Бизда ҳатто кечагина ўтган Муқимиининг сурати ҳам йўқ. Агар шу ишни қилсангиз, Faфур тўғрисида ёзилган илмий асарлар қаторига яхши бир хайрли иш қўшган бўласиз. Ёзинг. Албатта, ёзинг!

Ойбек домланинг бу гапидан кейин Faфур ака тўғрисида жуда кўп ўйлайдиган бўлиб қолдим. Бисотимни титкилаб қарасам, ёса арзигулик анчагина хотиралар бор экан. Қанчадан-қанча сафарларда бирга бўлганман. Юзлаб латифалар, ҳикоялар эшитганман. Қувнаган, руҳан эзилган онларида ёнида турганман. Азиз фарзандидан жудо бўлиб, ўкириб йиғлаганини, қиз узатиб, ўғил уйлаган саодатли дақиқаларини қўрганман. Қизалоғининг сочига лента таққандан тортиб, невараларини опичлаб юрганларини қўрганман.

Арманистонда, Туркманистонда Тожикистонда бутун бир ҳалқ адабиётининг обрўси бўлиб, баҳтга тўлиб юрганларига гувоҳман. Мана шу кўрганларим, учрашганларим қоғозга тушса Faфур Гулом қиёфасини оз бўлсада баҳоли қудрат акс эттирас, деган ният билан ёзишга киришдим. «Вақт» шеърининг туғилиши ҳақидаги биринчи хотирам эълон қилинганда Ойбек ака бу ёруғ оламда йўқ эди.

Тошкентнинг Арпапоя маҳалласидаги биринчи уй Fafur Гуломники эди. Бу ҳовлида бутун дунё шоири адибларининг йўллари кесишган. Бу уйда хинд, араб, италян, турк, чех, афрон, олмон, инглиз, куба, поляк, покистон, фаранг шоирлари мушоира тузишган. Бу уйда ўтмиш, бугун, эртанги адабиёт ҳақида қизғин баҳслар бўлган. Ўрта Осиё ва Қозоғистон, Кавказ адиблари бу уйни ўз уйларидай билишарди. Бу уйда мен Петр Павленкони, Луговскойни, Вера Инберни, Якуб Коласни, Никола Бажан, Николай Тихонов, Константин Симонов, Николай Погодин, Мухтор Аvezov, Собит Муқонов, Берди Кербобоев, Самад Вурғун, Севунц, Жалол Икромий, Абашидзе, Турсунзода, Лоҳутий, Айнийларни кўрганман.

Бу давраларда Fafur Гулом тўлиб-тошиб шеърлар ўқирди. Нимаики бисотида бўлса барини дастурхонга тўкарди. Ҳовлисида пишиб ётган гилосларни сават-сават қилиб ўртага қўярди. Ўғил-қизлари одоб билан хизмат қилишарди.

Бу уй Ҳамид Гулом, Мирмуҳсин, Туроб Тўла, Аскад Мухтор, Рамз Бобожон, Шухрат каби шоирлар учун билим юрти эди.

Ана шунинг учун ҳам унга бағишлиланган хотираларим номини «Назм чорраҳасидан репортаж» деб атадим.

Мени ёзувчи қилган, адабиётнинг сирли-сеҳрли кўчаларидан омон олиб ўтган, хатойимга куйиб, ютуғимга қувонган устозим Fafur Гулом хотирасига ушбу битикларимни бағишиладим. Ва унинг ўз сатрлари билан хурматли ўқувчиларимизни назм чорраҳасига таклиф қиламан.

Оlam билар, Фурқат кўча йўли бор
Беруний майдони, ёшлар кўли бор.
Муқимий биносин худди сўли бор,
Кўрсатувчи милиционер кўли бор.

Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим.

Хар китобдир оиласиз офтоби,
Тирсиллайди кутубхона шкафи.
Кимники, деб сўрса меҳмон арбоби,
Fafur деган бир Насриддин китоби.

Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим.

НАЗМ ЧОРРАҲАСИДАН РЕПОРТАЖ

«ЙИГИТЛАР» ТУФИЛГАН ТОНГ

Faфур ака сира одамсиз туролмасди.

Ҳамма вақт уй тўла одам бўларди.

Кирқ олтинчи йилнинг эрта кўклами эди. Faфур ака редакцияга телефон қилиб кечкурун келишими сўради.

— Бизнида ётиб қоласан, ойингга айтиб кел.

Мен Faфур аканинг бунаقا эркаликларини яхши билардим. Унинг қайсаrlиги-ю, жиндеk мақтанданнамо гаплашишлари, ҳар бир тўртлик кетидан мақтаб турадиган битта одам зарурлигини биламан. Бошқалардан кўра у кишини мен келиштириб мақтардим. Ўзи ҳам бунга тан бериб:

— Мақташни сенга-ю, ёзишни менга чиқарган, — дерди.

Кечкурун бордим. Шеър ёзамиз деган одам бир уй меҳмон йиғиб улфатчилик қилиб ўтириптилар. Келин аямга: — Бу қанақаси бўлди? — дедим.

Муҳаррам опа кулди.

— Акангизнинг касалларини биласиз-ку. У кишининг «бер-бер» касаллари бор.

Бу касални ҳам билардим. Уруш йиллари Faфур ака ўзига теккан озиқ-овқат улушини олиб келганда бизга ўхшаган камхарж ёшларга бўлиб берарди. Кўшниси, жуда ҳам яхши кўрган дўсти Мирзаабдулла ака ҳам қуруқ қолмасди. Муҳаррам опа нолиб: «Болаларга ҳам қолсин», деганда у қулиб: «Бер-бер» касалим борлигини биласиз-ку», дерди. Ҳозир Муҳаррам опа ўша воқеаларни эслатган эди.

— Бугун нашриётдан пул олган эканлар, «бер-бер» касаллари тутиб қолиб одам бошлаб келганлар. Бекор келибсиз, шеър бўлмаса керак.

Болохонадаги кабинетга чиқсан, полга жой қилинган. Дастурхон атрофида машҳур шоир, Бедилни ёд биладиган, ажойиб навоийшунос Boқий домла, Faфур Гуломнинг дўсти, яқинда Тошкентга кўчиб келган андижонлик шоир Сайфий, Ҳабибий домла ўтиришилти. Жами машшоқларнинг пири Юнус ака тақсимчага чертиб, хониш қиляпти.

Улфатларни кўриб бугун шеър бўлмаслигига астойдил ишондим. Faфур ака мени кўриб, хижолат тортганидан «лаганбардорлик» қилиб меҳмонларга мани таништирди:

— Танишиб қўйинглар. Бу менинг шогирдим. Ўзимдан ўтиб кетган. — Шундан кейин у менга қаради. — Бўлдими ё яна мақтайми?

Мулзам бўлиб бир чеккага ўтирдим.

Куни кечада Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати деган номга сазовор бўлган Мирзо Улуғ у пайтда ёш бола эди. Ҳабибий домлага кўк чой дамлаб чиқаман деб дадасининг яхши кўрган кўк чойнагини синдириб кўйди. Шундан кейин Faфур ака менга: «Чойпойга ўзинг қараб тур», деб буюрдилар. Бу пайт Boқий домла Умархон саройидаги шуаронинг пешқадам шоири Адо тўғрисида, унинг «Адо қаддини дол этмиш» сатри билан тугайдиган тўртлиги хусусида кўзларини юмиб гапираётган эдилар.

Boқий домла кексайиб қолган, қувват бўлади, деб жиндек-жиндек конъяк хўплаб туардилар. Faфур ака ҳазил қилиб:

— Шоирнинг сиёҳдони ичкарида бўлади. Домланинг сиёҳдонларига тез-тез шароб қуиб турмаса қуриб қолади, — деди.

Boқий домла кулиб Faфур акага бир қарадилар. Tilларига қандоқ гап келганини сезган Faфур ака у кишидан олдин гапириб қўя қолди:

— Албатта, биз ҳам шу неъматдан бебаҳра эмасмиз.

Бирдан кулги кўтарилиди. Эшик фичиллаб очилиб, Мирзо Улуғ мени имлаб чақирди. Кетидан пастга тушдим.

Дарвоза олдида Fайратий домла билан Faфур ака хуш кўрмайдиган, жиндек ичкилик оғзига тегса ҳеч кимга гап бермайдиган, ўзини-ўзи шоир атаб юрадиган танишимиз турипти. Бошлаб кирай десам бу одам улфатларнинг сухбатини совутади. Fайратий домлага кўзимни қисиб:

— Faфур ака уйда йўқлар, — дедим.

— Кираверайлик, келиб қоларлар, — деди Fайратийга эргашиб келган шоир.

— Ҳаливери келмайдилар. Дўрмондаги Ёзувчилар боғига кетганлар, — дедим.

У тураверди. Мен Fайратий домлагага:

— Faфур ака сизга бир хат ташлаб кетган эдилар. Шуни олиб тушай, — дедим.

То болохонага чиққунимча мабодо турки совук кириб қолса, одам борлигини билмасин, деб Faфур ака остонаядаги кавуш, калишларни йиғиб ичкарига опкириб қўйган экан. Уйдагилар жим. Биронтасидан садо чиқмасди. Овозимизни чақирилмаган меҳмон эшишиб қолмасин, деб бир-бирлари билан имлашиб гаплашишпти.

Faafur aka tizzasiga қоғоз қўйиб, кўз юмиб очгунча нималарнидир ёзиб қўлимга берди.

Ўқидим:

«Fайрато, ёнингдаги шилқимни барбод айлагил,

Адресимиз Арпапоя, сен буни ёд айлагил.

Ҳам Юнус, Бокий, Ҳабибий тўти қушдек интизор,

Тез келиб сұхбат аро базмимни обод айлагил.

Сайфий домланинг исм-шарифларини шеърга қўшмадим. Бунгá сабаб у киши заёmdan юз минг сўм ютганлар, ёмон ниятли одамлар сезмаслиги керак. Ҳозирча Сайфий домла секрет.

Сенга ҳурмат ила Мирза Абдул Faafur Шоший, собик Коратоший».

Хатни Fайратийга бердим. Ўқиб чўнтағига солди-ю, «мехмон»ни бошлаб кетди. Ярим соатлардан кейин кула-кула қайтиб келди.

Мехмонлар ётиб қолиши. Muхаррам опа то ярим кечагача ошхонада қўймаланиб қозон осди. Faafur aka эрталабга сомса қилишни буюриб болаҳонага чиқиб кетди.

Соат учлардан ошганда Faafur aka мени уйғотди. Кў-лида қоғоз, кўзойнаги пешонасида.

— Тур, илҳом париси. Шеър туриляпти, доялик қилиб юбор.

Дарров турдим. Кичик кабинетга кириб стулга ўтирадим. Ўйкум қочмаганидан икки марта эснаган эдим, Faafur akaning жаҳли чиқиб кетди. Шуни ҳам айтиб қўйяки, Faafur akaning жаҳли чиққандан бошқа илож қолмасди. Дарров тавба қилдим. Кўрқанимдан уйкум ҳам қочиб кетди.

Faafur aka тўртта тўртликни ёзиб бўлган экан. Кўкрагини кериб, худди радио дикторларига ўхшаб тантанали овозда ўқиди.

Бу унинг ҳозирда жуда машхур бўлиб кетган «Йигитларга» деган шеърининг бошланиши эди.

Роса мақтадим. Faafur aka суюниб кетиб:

— Юр, опангга ўқиб берамиз, — деб колди.

Muҳаррам опа хамир қориб ҳозиргина ётгани, то ярим кечагача меҳмонларга овқат пишириб чарчаганини айтидим. Faafur aka ўйланиб туриб қолди. Унинг шеър ёзганда бирорвага ўқиб бермаса туролмайдиган, дарров фикр эшита қолсан, деган одати бор эди. Sekin кириб чироқни ёқмай Fайratiy domlani уйғотиб чиқдим. Domla ўзига келмай анча пайтгача кўзини ишқаб ўтирди. Faafur aka битта шарт қўйди.

— У ери ундоқ, бу ери мундок, дейдиган бўлсанг, кириб ёта қол.

— Faфур, мақтов масаласида мендан хотиржам бўлавер.

Faфур ака болалигидан дўсти, аччиқ-чучукни бирга татиган, шеър азоби-ю, роҳатини бирга баҳам кўрган ўртоғи олдида ёйилиб кетди. Эркаланиб шеърни ўқий бошлади.

Хозир худди кўриб тургандайман. Faфур ака шеър ўқияпти. Fайратий домла хўнг-хўнг йиглаяпти.

Шеърнинг таъсири қай даражага етганидан ҳаяжонланиб кетган Faфур ака шифтга анча вақтгача тикилиб турди-да, бирдан қўлига ручка олиб араб алифбосида ўнгдан чапга қарата ёзиб кетди. У гоҳ шифтга тикилар, гоҳ менга, гоҳ Fайратийнинг тугмаси солинмаган ёқасига қараб қоларди. У қаарарди-ю, кўрмасди. Хаёли, фикри бошқа ёқда. Домла билан икковимиз қилт этмай ўтирибмиз.

Faфур ака бир соатча гоҳ ёзиб, гоҳ ўчириб икки саҳифани тўлдирди.

Кейин кўзи очиқ бўлса ҳам тимирскиланиб столдаги «Казбек»ни қидириб топди. Гугурт чақиб ўт олдирди, шу топда у папирос олганини ҳам, чекканини ҳам билмайди. Бу ишларни беихтиёр бажаряпти. Шеър битганди. Энди оққа кўчириш қолганди. Ўтириб чиройли қилиб оқ қофозга кўчирди. Кўзи ёриган хотиндай чарчаб ўзини стулга ташлади.

— Бўлди. Бўлди, оғайни, — деб шеърни Fайратийга узатди. — Ўки. Овоз чиқариб ўқи. Бир эшттай.

Домла иккита тўртликни ўқигандан кейин Faфур ака сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Оғзингда нос борми, нима бало. Буёққа бер!

Шеърни унинг қўлидан юлиб олди-ю, тик турганча маяковскийчасига қилиб оёғини икки томонга кериб, кўлини ҳавода силкитиб ўқий бошлади:

...Бир йигит хижрони баъзан отанинг
Бағрини, дўстларим, доғ-доғ ўртар...
Расо қоматингиз бизга асадир,
Уфуринг, боғимиз бўлсин муаттар...

Faфур ака шеърни ажиб бир шавқ билан ўқиди. Ҳаммамиз жимиб қолдик. Фақат Fайратий домла бир оғизги на гап айтди:

— Саломат бўл, ўрток. Жонинг омон бўлсин.

Эрталаб нонушта пайтида Faфур ака мемонларга шеърни ўқиб берди. Ҳаммага маъқул бўлди.

Тарқалиш пайти келди. Мемонларни кўчагача кузатиб чиқдик. Эрталабки тўй ошидан қайтиб келаётган чоллар кўчадан ўтишарди. Муқимий театри тарафидан устига кўмир ортган иккита арава келарди. Кўмирчи аравакашлар кора телогрейкаларини елкаларига ташлаб, эгарда қийшик ўтиришарди. Радиодан «Чоргоҳ» ашуласи янграб қолди.

Faфур ака кўча ўртасига тушиб аравакашга қичқирди:

— Тўхтат аравангни! Биласанми, ким ашула айтяпти.

Мулла Тўйчи акам айтаяптилар.

Ошдан келаётган чоллар тўхташди. Ҳамма жим. «Чоргоҳ»нинг мунгли, юракни ўртовчи оҳангларига тўлган бутун кўча жимиб қолганди. «Чоргоҳ» тугади. Дикторнинг овози янгради.

— Сиз Ўзбекистон халқ артисти Юнус Ражабий ижросида...

Faфур ака хижолат бўлиб Юнус акага қаради.

— Э, ўлинг, сизмидингиз. — Кейин у аравакашларга қичқирди: — Хайдо отингни!

Чоллар ҳам, шоир мемонлар ҳам кулиб юборишли.

«Йигитлар» шеъри туғилган кечанинг тонги шу зайлда ёришган эди.

ТОШКЕНТ ТАРОНАСИ

Шоирликни ҳавас қилган ёшлар Faфур акадан шеър қандоқ қилиб ёзилади, деб кўп сўрашарди. Шунда Faфур ака ҳазил қилиб жавоб қайтарарди:

— Шеър ёзиш учун аввал кўлни яхшилаб атир совун билан ювиш керак.

Faфур ака ҳазилни жуда яхши кўради. Бир кун ундан, сиз ўз тенгдошларингиздан қайси ёзувчининг асаларини яхши кўрасиз, деб сўрадим. У кулмай, жиддий туриб жавоб қилди:

— Ўз тенгларимдан Faфур Гуломнинг шеърларини яхши кўраман, ўзимдан кичиклардан сенинг шеърларингни яхши кўраман.

— Ахир мен шеър ёзмайман-ку, — дедим кулиб.

Faфур ака ҳам кулиб жавоб қилди:

— Faфур Гулом ёзган энг яхши шеърлар туғилаётганда сен ёнида тургансан. Ёзмаган бўлсанг ҳам Faфур Гуломникига шериксан.

Мен яна бўш келмадим.

— Тўғрисини айтинг, қайси бирининг ёзганлари сизга ёқади?

Faфур ака бу саволга жавоб беришга ўнғайсизланди. Кўзига тикилиб тураверганимдан кейин айтишга мажбур бўлди.

— Ука, ҳаммамиз ҳам яхшимиз, ҳаммамида ҳам озми-кўпми нуқсон бор. Тенгдошларимнинг бирини яхши, бирини ёмон дейишга сира тилим бормайди. Айт дединг, айтаман. Ойбекнинг кенглиги, Абдулланинг сиқиқлиги, Шайхзоданинг чукурлиги, Миртемирнинг эркалиги менга жуда ёқади.

Кейин у бу гапни кенгроқ қилиб тушунтириди:

— Ойбек фикрни кенг қамраб олади. Айниқса «Навоий» романи Ойбек ижоди ширага, ўзи ақлга тўлганлигини кўрсатади. Абдулла бошқалар бир саҳифада айтадиган гапни битта гапда айтади қўяди. Шайхзода шеърлари фиж-фиж ақлга тўла, Миртемирнинг шеърларини ўқисам яйраб кетаман. У шошилмай, эркаланиб ёзади.

Faфур ака дўстларининг шеъриятдаги топқирилигини яхши сезар, фахрланарди.

Faфур ака шеър ёзадиган куни сира жиддий гап айтмасди. Кечгача ҳазил қилар, ҳазилвон одамлар билан гаплашарди.

— Нега унака қиласиз, ахир бугун шеър ёзмоқчисиз, жиддийроқ ўйласангиз-чи. Билиб қўйинг, эртанди газетадан шеър учун жой олиб қўйганмиз.

Faфур ака кулади.

— Шеър ёзишдан олдин каллага дам бериш керак. Кулги, ҳазил дам олишнинг энг яхши усули. Ундан ташқари кулги шоирда яхши кайфият уйғотади. Хурсанд бўлсан, шеър ўзидан ўзи қуилиб келаверади.

Faфур ака тўғри айтаётган эди. Кайфияти яхши чоғларда катта шеърларни бир ўтиришда ёзганини ўз қўзим билан кўрганман. Бирор нарсадан дикқат бўлиб қолса, битай деб турган шеър ҳам қолиб кетарди. Ўнинг «Тошкент тонготари» деб аталмиш бекиёс гўзал шеъри ана шундай бир зарб билан ёзилган эди. Бу шеърни ўқиган ҳар бир киши шоирнинг қандай кайфиятда эканини ҳар бир сатрдан пайқаб, ҳис қилиб туради. Тошкентда тонг отаётганини, пойтахтнинг фира-шира тонг палласидаги манзараси, уйғониш товушлари шоир юрагидан оқиб чиқиб ўқувчи қалбига киради. Бу шеър худди рассом ажиб бир манзара қаршисида туриб бўёқлар билан чизган суратга ўхшайди. Эсимда бор, Faфур аканикига минг тўқ-

қиз юз қирқ олтинчи йилнинг ўн биринчи ноябррида кеч-қурун боргандим. Faфур ака дераза олдига ойна қўйиб юзига совун суртиб соқол олаётган экан. У ойнадан мени қўриб, жиндек сабр қил, деган ишора қилди. Faфур ака сира уйда соқол олмасди. Доим сартаропхонага киарди. Ҳайрон бўлдим. У бетини артиб жавоб қилди:

— Соқол олдирай десам, икки-уч хира ошнам магазин олдида кутиб туришипти. Зиёфатга судрашмоқчи. Зухур полвон норин қилиб чақирияти. Боргим йўқ. Чакириб келишган эди, опанг йўқ деворди. Ўзинг биласан, шеър ёзаётганда иягимга қўлимни қўйиб ўйлайман. Соқол гашимни келтирмасин, деб ўзим опташай қолдим.

Унинг бу гапидан бугун албатта шеър ёзиб беришига ишондим. Бундан беш кун олдин у «Бахт тонготари» деган шеър ёзиб редакцияга олиб борган, шеър еттинчи ноябр куни газетамизда босилиб чиқкан эди.

Бугун у байрам кайфиятида, кечагина чиқкан шеър тўғрисида ёр-биродарларидан, қаламкаш дўстларидан илиқ-иссиқ гаплар эшитган эди.

Ўша кеч Faфур ака худди сафарга отланаётгандек тайёрланарди.

— Бедилнинг китобини топиб қўй, электр плитани юқорига опчиқиб қўй. Дутор мана бу ёқда турсин, шахматни столга қўй. «Вокруг света» журнали юзароқда турсин, хуррак отадиган бўлсанг нариги уйга чиқиб ёт. Опангга айт, янги рўмолча берсин...

Faфур аканинг рафиқаси Мұҳаррам опа кулади.

— Бирор келса жуда суюлиб кетасиз-да. Ҳеч ким бўлмаса ўзлари ўтириб шеър ёзаверадилар. Бирор келдими, тамом, уни у ёққа қўй, буни бу ёққа қўй. Операцияяга ётадиган одамдай бесаранжом бўлиб қоладилар.

Сир очилиб қолганидан Faфур аканинг ўзи ҳам кулади.

— Мана кўрдингми, бечора Faфур Фуломнинг ахволини кўрдингми. Менга азоб бергани берган. Тағин ҳам бир амаллаб шеър ёзаман-да. Шунинг учун ҳам Навоий билан Муқимий бечоралар хотин олишмаган-да.

Faфур ака ўз гапидан ўзи қотиб-қотиб кулади. Мен ҳам гап қистираман.

— Шунаقا дейсизу келин аямга бағишлаб нечта шеър ёзгансиз?

— Кўрққанимдан, лаганбардорлик қилиб ёзганман.

Мұҳаррам опа кулиб чиқиб кетади.

Ўша тун Faфур ака дутор чалиб, то ярим кечагача «Тановар»ни бир неча марта айтди. У бу қўшиқни жуда

севарди. Баъзан секин хиргойи қилиб қўзидан милт-милт ёш тўкарди. Бундай пайтларда ундан гап сўраб бўлмасди. Дуторни қўйиб Тўйчи ҳофизни эслади. Тўйчи ака билан қилган сұхбатлари, унинг ижрочилик маҳоратидан анча гапирди. Гапни тошкентлик машҳур Сайдахмат асқияга улади. Ўз даврининг машҳур сўзамоли бўлган бу одамниFaфур ака ажиб бир завқ билан гапирарди. Ундан кейин Абдулла фонусчи деган кишини, Тошкентда биринчи граммафон олиб келган, биринчи фотосуратчи бўлган Илҳом самоварчининг қилган ишлари, Тошкентда от қўшиладиган конкага тушганини, колизейда Юпатов циркини томоша қилганини айтиб берди.

Бу гаплардан мен Faфур ака Тошкентнинг ўтмиши тўғрисида, Тошкентда ўтган машҳур кишилар тўғрисида бирон нима ёёса керак деб ўйладим.

Faфур ака ўзига ерга жой солиб, стол лампасини ёстиғи ёнига қўйиб, «Вокруг света» журналини ўқишига тушиб кетди. Чарчаган эканман, ухлаб қолибман. Бир маҳал уйғонсан тонг отай деб қопти. Faфур ака ўрнида йўқ.

Faфур аканинг ҳозирги икки қаватли уйининг тепасидаги хоналардан бири кабинет, бири меҳмонхона, ярми очик шийпон эди. Бу шийпондан бутун шаҳар, айниқса Бешёфоч гузари, Ёшлар кўли, мутахассислар уйи кўриниб туради.

Ўрнимдан туриб столга қарадим. Лампа стол четида, ўртадаги ялтироқ оқ қоғозга икки варақ тўла шеър битилган. Аммо сарлавҳаси йўқ. Faфур ака ўзи ўқиб бермаса, битмаган қўллэзмани бировга ўқитмасди, балога қолмай деб ўқимай шийпонга чиқдим.

Faфур ака панжарага бағрини бериб кўл тарафга қараб папирос тутатиб ниманидир ўйляяпти. Шу кўйи ярим соатча мен ҳам қимирламай туриб қолдим. Кўчалардан ҳали байрам шиорлари, байроқлар йиғиб олинмаган. Сарғайтан барглар орасида турли рангга бўялган лампочка шодалари ҳали ўчирилмаган эди. Энди тонг ёришяпти.

Faфур ака папиросни кўчага қараб улоктириди-ю, шошиб ёнимдан ўтиб ичкарига кирди. Орқасидан кирдим. У столга ўтирмай тик турганича энгашиб ёзяпти.

У ҳеч нарсани кўрмас, ҳеч қандай товушни эшитмасди.

Шу кўйи у ярим соатдан ортиқ тик туриб ёзди. Кейин икки тўртликни ўчириб ғижимлаб ташлади. Бир оздан кейин энгашиб олиб қўзойнак тақиб ўқиди. Столга қўйиб худди дазмоллаёттандек қўллари билан текислади. Бошқа

қоғозга ўша иккала тўртликни чиройли қилиб кўчириб олди. Гижимланганини бурда-бурда қилиб йиртиб ташлади, уёқдан-буёққа юриб қозиқдаги дуторнинг битта ишини чертди. Уй ичидаги овознинг тарқалишини билмоқчи бўлиб бирпас қулоқ солиб турди. Яна чертди. Овоз айланмади шекилли, ҳафсаласи пир бўлиб битта-битта юриб ташқарига чиқиб кетди.

Уй ичи тартибсиз бўлиб кетган эди. Гилам устида журнallар, чойнак ўртада, пиёла тўнкарилиб қолган, ўзи билан ўзи шахмат ўйнаган шекилли, доналари сочилиб ётибди. Уй ичи папирос тутунига тўлиб кетганидан кўзим ачириди.

Кийиниб орқасидан чиқдим. У бояги жойда яна ўшандоқ турибди. Энди тонг ёришган, анхор четидаги теракларнинг учи шам пилигидек қип-қизил бўлиб турарди.

Faфур ака менга қарамай қўл силтади:

— Бирпас сабр қил!

У гапини тугатмаёқ шарт бурилди-ю, ичкарига кириб кетди. Зум ўтмай тўрт варак қоғоз кўтариб чиқди.

— Бўлди. Faфур Гуломнинг шеъри битди.

Унинг юзида шундай ғалати қувонч бор эдики, ҳеч қачон уни бунақа кайфиятда кўрмаган эдим.

Кўп донолар шоиру ёзувчиларни ҳомиладор хотинга ўҳшатишади. «Агар ҳомиладор хотин тўққиз ою тўққиз кунга етказмай туғса, бола майиб туғилади. Шоир ёзувчи ҳам калласидаги гапини меъёрига етказмай ёёса майиб асар туғилади», дейишади.

Faфур ака кечаси билан уриниб кўзи ёриганга ўҳшарди. Унинг кўзларида ҳам қувонч, ҳам чарчоқ бор эди.

У ўзини тетик тутишга уринарди. Янги туғилган шеър қувончи уни тутиб турарди.

Пастда Мухаррам опанинг оёқ товуши эшитилди. Бу шеърнинг ҳам ҳар галгидек биринчи ўқувчиси шоирнинг энг яқин дўсти Мухаррам опа бўлди.

Faфур Гуломнинг бу шеъри пойтахтимиз шаънига айтилган энг яхши шеърий тарона эди.

ИЖОДКОР ОБРУСИ

Кирқ еттинчи йилнинг февраль ойи бўлса керак. Ердан ҳали қор кетмаган. Ўзбекистон Олий Советига сайловлар тараддуси қизғин тус олган пайт эди.

Эрталаб радиодан яхши бир хабар эшитиб қолдим. Faфур акани Самарқанд облости Ургут районидаги Қора-

тепа сайлов округидан Ўзбекистон Олий Совети депутатларига номзод қилиб кўрсатишибди.

Бу хушхабар билан табриклаганиFaфур аканикига бордим.

— Жуда вактида келдинг-да, уйингга одам юбормоқчи эдим. Ҳамидга одам кетди, ҳозир келади. Кечкурун уччовимиз Самарқандга кетадиган бўлиб қолдик. Ургутда сайловчилар билан учрашув ўtkазилар экан. Бирга ҳамроҳ бўласизлар. Ҳозир поездга билет буюриб қўйишимиз керак.

Самарқандга кетаётганимизни эшитиб «Ўздавнашр»-даги ўртоқлар Садриддин Айнийнинг янгигина босмадан чиқсан «Судхўрнинг ўлими» китобидан бир неча нусхасини домлага топширишимизни сўраб қолишибди. Йигирма нусха китобни чамадонга солиб қўйдим. С. Айнийнинг бу асари урушдан олдин ёзилиб «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида босилган, китоб ҳолида энди нашр қилиниши эди. Домла мендан икки-уч марта «китоб чигдими?» деб сўраган эдилар.

Ўша куни учовимиз кечки поездга чиқдик. Купенинг иккита пастки, битта юқори полкаси бизга теккан эди. Юқларни қўйиб энди ўтирган ҳам эдикки, бўйнига бут осган бир поп кириб келди. У юкни юқори полкага ташлаб қайтиб ташқарига чиқиб кетди.

Уруш тугаган бўлса ҳам ҳали тириклилик яхши изга тушмаган, нон карточкаси тугатилмаган пайтлар эди. Шунинг учун Мұҳаррам опа йўлда ейиш учун у-бу пишириб берган эди. Ҳамид Гулом билан мен ҳали ёш, унча-мунча ичкилиқдан қайтмайдиган пайтларимиз эди. Йўлда эрмак бўлади деб бир-икки шиша ичкилиқ ҳам олган эдик. Купемизга бегона кишининг киргани бизга унчалик ёқмаган эди.

— Кўяверларинг, — деди Faфур ака, — бунакаларнинг кўли билан гаплашганман: поплар жуда ичадиган бўлади. Бир-икки пиёлани босиб-босиб берсак, ухлайди-колади.

Гап гапга уланиб Иван Грознийга бориб қадалди. Грозний Қозонни босиб олгани шарафига «Василий Блаженний» ибодатхонаси қурилганини, Пушкин «Гаврилиада» достони учун монастиръ судига тушишига оз қолганини Faфур Гулом айтиб берди.

Бу оддий чуст дўппили кишининг шунчалик билим-донлигига поп ҳайрон эди.

Вақт алламаҳал бўлиб қолган, ётиб ухлаш керак эди. Аммо икковининг гапи сира тугамасди. У Faфур аканинг

кимлигини билгиси келарди-ю, шунча вақт ўтиб энди сўрашга ийманарди. Хуллас, у билан Самарқанд вокзалида ажрашдик. Очиғи уни станцияда ўйқотиб қўйдик. Чунки самарқандлик шоирлар устозни кутишга кўпчилик бўлиб чиқишиган эди. Улар билан овора бўлиб попни унутиб қўйган эдик.

Учрашувга яна икки қун бор экан. Самарқанд ёзувчилари шу яхши фурсаддан фойдаланиб Fafur aka ижодига бағишлаб, область театрнинг қишики биносида катта адабий кечак ташкил қилишиган экан. Кўчаларда «Академик, Давлат мукофотининг лауреати, орденли шоир Fafur Fуломнинг ижодий кечаси бўлади» деган катта босма афишалар ёпиштирилган эди.

Юкларимизни обком боғидаги хонага жойлаштирганимиздан кейин Fafur aka бир гап айтиб қолди.

— Кечқурун театрда бўламиз, эртага яна бирон иш чиқади, индинга Ургутга кетамиз. Ҳозир бир-икки соат вақтимиз бор экан, фир этиб бориб Айний домлани зиёрат қилиб келайлик. Борсак, у киши кўп хурсанд бўладилар. Шундай қилайлик, Ҳамид, сен икки пиша конъяк тои. Бурунбой, сен беш-олтита лимон топиб кел. Домланинг учча-мунча конъяк отиб турадиган одатлари бор. Лимонга ҳам ўчроқлар.

Ҳамид Фулом билан икковимиз магазинлардан айтилган нарсаларни тополмай охири ресторандан топдик. Учловон пиёда Регистон тарафга йўл олдик.

Садриддин Айнийнинг ҳовлиси шундоққина Регистон тагида эди. Дарвозаси ҳам Шердор мадрасасига қараб турарди.

Домла уйда эканлар. Бизни кўриб жуда қувониб кетдилар. Fafur aka билан бел олиб кўришдилар.

Домлани пулга, харжга анча пишикроқ дейишарди. Биз кечгача домланинг уйларида меҳмон бўлиб, бу хусусиятларни сезмадик. Дастурхон ноз-неъматларга тўлиб кетган эди. Fafur аканинг бунаقا пайтларда жиндек «шайтонлик» қилиш одати бор эди. Боя биз ресторандан олган нарсаларни дастурхон устига қўяркан, бизга кўзини қисиб қўйиб деди:

— Домла, сизнинг оз-оз конъяк нўш қилишингизни биламан. Аэропортда летчик укаларим кўп. Домланинг олдига кетяпман, қайси бирларинг Кавказга учсаларинг иккитагина конъяк билан беш-олтита лиму опкелларинг, деб тайинлаган эдим. Кеча уйга ташлаб кетишипти. Иккита лимуни болалар еб қўйишипти, кечирасиз.

Домланинг кўзларидан ёш чиқиб кетгудек бўлди.

— Барака топинг, мулла Абду Faфур. Лиму кўп шифоли нарса бўлади. Буни бирорвга бермай эҳтиётлаб ейман.

Домла севиниб кетганларидан шошиб ўринларидан турдилар.

— Сиз мулла Абду Faфур, бозорнинг нишоллосидан сманг. Қаллоб улар. Сизга мен ўзим нишолло қилиб бераман.

Домла шундай деб ташқарига чиқиб кетдилар. Ҳамид Гулом билан иккаламиз ялт этиб Faфур акага қарадик.

— Домлани алдадингиз-а.

— Бирорни хурсанд қила олса, ёлғон гап ҳам яхши бўлади. Кўрдингми, домла эриб кетдилар. Ҳозир чилчўп онекелиб ўзлари нишолда қилиб берадилар.

Дарҳақиқат, домла кичкинагина мис қозон, чилчўп билан кириб келдилар.

Китобни домланинг олдилариға кўйдим. Шошиб кичкинагина пичоқча билан боғичларини кесиб биттасини олдилар-да, кўзларига яқин келтириб варақладилар. Қейин менга қараб: «Хайрият чиғибди, раҳмат, болам», деб кўйдилар.

Ана шундан кейин учовимизга биттадан китобга дастхат ёздилар. Менга ёзгандарида шундай сўзлар бор эди:

«Ўртоқ Saид Аҳмадга дўстлик эсдалиги. Айний. 4.17».

Faфур aka менга секин қараб: «Домла сени дўстим деди», деб кўйдилар. У кишининг ёшларига нисбатан мени дўстим дейишлари Faфур акага эриш туюлган эди. Кейинчалик қаерда Айний ҳақида гап кетса, «Saид Аҳмаднинг дўсти», деб кулиб юрарди.

Нишолда тайёрлаш асносида сухбат қизиб кетди. Гапни Faфур aka бошлаб кўйган эди.

— Домла, анчадан бери битта гапнинг маъносини чақолмай юраман. Эрталабки таомни нонушта дейишади. На форсда, на арабда бор бу сўз. Туркий халқларда ҳам бунга маъни бериб бўлмайди. Сал-пал форсга яқин боради-ю, маъни ажратиб бўлмайди.

Домла кўлларидағи чилчўпни қозончада қолдириб, гелинак кийдирилган чойнакдан пиёлага чой қуиб, ўйланниб қолдилар.

Биз бу икки буюк шахснинг сухбатига жимгина қулоқ солиб ўтирадик. Айний домла чойни ичиб бўлиб пиёлани ёхтиётлик билан дастурхон четига қўйдилар. Узоқ ўйладилар.

Менимча ҳам форсий маъни топиш қийин. Лекин

барибир топамиз. Икковимиз бир бўлиб битта гапга маъни беролмасак ёзувчилигимиз каёққа борарди.

— Тўғри айтдингиз, домла. Но қўшимчаси форс сўзларида ишлатилади. Менимча, нонушта бузиб айтилган форсий сўз бўлиши керак.

— Тўғри мулла АбдуFaфур. Нонуштанинг маъниси шуки, оч қоринга ейилган таом. Нонушта эмас, ношито дейинш керак.

Форс тили баҳона бўлиб Бедил ижоди ўртага тушиб қолди. Домла Айний шу кунларда Иброҳим Мўминовнинг Бедил фалсафасига бағишланган диссертациясига оппонентлик қилаётганларини айтдилар.

Faфур ака Ўзбекистондаги бедилхонларнинг энг зўри хисобланарди. Кулфи дили очилиб кетиб домла билан форсигўйлик қилиб кетди.

У Бедил шеърларини ёд айтар, форс тилининг ажаб бир гўзал оҳангларини жуда нозик ўқирди. Айний домла унга маҳлиё бўлиб ора-сира «балле», «балле», деб қўярди.

— Хой, менга қаранг, диссертация куни чақиртирайми сизни? Хоҳласангиз диссертация билан танишишингиз мумкин. Зиён қилмайсиз.

Faфур ака шу кунларда иши жуда кўплиги, академия бир нечта аспирантни боғлаб қўйганини айтиб, узр сўради.

Faфур ака табиатан бетоқат одам бўлганидан кетишининг пайига тушиб қолган эди.

— Хай, энди нишоллони емай кетасизми, болалар хозир қиёмини келтиради.

Домланинг қизлари кострюлкада буғи чиқиб турган қиёмни олиб кирди. Бирпасда нишолда ҳам тайёр бўлди. Очифини айтсан, умримда ҳали бунақа хуштаъм нишолда емаганман. Домла ҳақиқатан ҳам нишолдага уста экандар.

— Э, сиз мени бухорча мойли ҳолвамни емабсиз.

Вақт пешиндан оққанда домла бизни Регистон майдонига олиб чиқдилар. Faфур ака, сиз қолинг, уриниб қоласиз, дейишига қарамай, домла биз билан Регистон айлангани чиқдилар. Faфур ака қадамни катта-катта ташлаб тез юрадиган одати бор эди. Домланинг ҳасса билан имиллаб юришларига тоқати етмас эди.

— Э, дўстингга айт, кола қолсинлар.

Faфур ака рост айтган эканлар, домла чарчаб қолдилар.

— Хай, майли. Энди мен орқамга қайтай. Кетгунингизча яна бир келинг. Энди ҳалво пишириб бераман.

Домла Тошкентдаги ёр-биродарларига салом айтиши-
мизни тайинлаб орқага қайтдилар.

То ётоқхонамизга келгунимизча бўлган сухбатнинг
таъсиридан чиколмасдик. Борган сариFaфур аканинг
билимдонлиги, ҳозиржавоблигига қойил қолардим. Бу
китобларни қачон ўқиган? Форс тилини қачон ўрганган?
Ундоқ десам, қозоқ билан қозокча, татар билан татарча,
уйғур билан уйғурча тутилмай гаплашади. Факат тиллар-
нигина билиб қолмай адабиётлари, урф-одатлари, қўшиқ-
ларини ҳам яхши билади. Уйғурча «Садр полвон» қўши-
гини айтиб бир сомсапаз уйғурни йиғлатганини ўз кўзим
билан қўрганман. Ўша қўшиқ шундай бошланарди:

«Ёвмилдан кочган чоғда
Сочим бир қучоқ ўлди.
Ёвмилдан кочган чоғда
Ковурғам пичок ўлди».

Кечаги поездда бўлган сухбатга нима деса бўлади?
Динларни билиши, уларнинг мохиятини ўртага қўйиб,
бир дин арбобини мот қилиши.

Бу нарсаларга ажабланмай бўлмас эди.

Мана ҳозир Регистон ансамбли олдидан ўтяпмиз. Ол-
динда Faфур aka Ҳамид Гулом билан гаплашиб кетяпти.
Орқада мен уларнинг гапларига қулоқ солиб бораман.

Faфур aka Самарқанд тарихи, айниқса тарихнинг
Алишер Навоий ҳаётига боғлиқ томонларидан гапириб
берарди. Баъзан тўхтаб, қўзойнагини қўлига олиб, пеш-
тоқлардаги араб, форс тилларида ёзилган шикаста хат-
ларга тикилиб қоларди.

Регистон майдонига кирдик. Faфур aka жимиб қолган-
ди. У гўё улуғ боболар босган тупроқни оёқости қилишни
истамагандек, авайлаб юраётганга ўхшарди. Гапирганида
илгаригича баланд овоз билан эмас, шивирлаб гапиради.

— Мана шу ердан неча марта Навоий юрган. Мана шу
пештоқларга тикилиб не-не ҳаёлларга борган. Манаву
тўеридаги нақшин эшиқдан Улугбек неча бор кириб, неча
бор чиқсан. Ажаб!

Faфур аканинг бола табиатини яхши билардим. Сал
нарсадан қувониб, сал нарсага мўлт-мўлт ёш тўkkанини
ҳам кўп қўрганман. Оббо, шу топда йиғлаб юборса нима
қиласмиш, деб ўйлаб унга қарадим. Ўйлаганим тўғри чиқ-
ди. Faфур аканинг икки кўзи жиққа ёш эди. Шундай
шайтларда уни алаҳситиш керак эди.

— Менга қаранг, Faфур aka, бунақа қиласидиган бўл-

сангиз эртага сайловчилар билан бўладиган учрашувда, йиғлоқи депутат олиб келдик деб айтаман.

Faфур ака дарров хушини йиғди.

— Ҳа, шайтон сезиб қолдинг-а. Шу топда хаёл ўлгир олиб қочган экан. Навоий билан гаплашаётган эдим. Сухбат жуда ширин жойига келганда хаёлни бўлиб қўйдинг. Шеър туғилаётган эди-я?!

Дурахшон юлдузлар сари
ўкирган,
Бўйнида занжиру қалби озод
шер.
Инсоний мухаббат меҳри-ла
вафо,
Эрку баҳт тимсоли улуғ
Алишер.

Албатта битта зўр шеър ёзаман. Ёзib қўй, кейин эсимдан чиқиб қолмасин.

(Орадан бир йил ўтиб Навоийнинг беш юз йиллик юбилейи кунларида Faфур ака Навоийга бағишлаб шеър ёзди. Шеърнинг олтинчи тўртлиги бўлиб юқоридаги сатрлар шундоқлигича киритилган эди.)

Самарқанд сафаримиз ниҳоятда қизиқ воқеалар, айниқса буюк шоирнинг ҳали мен учун очилмаган томонларини кўрсатадиган воқеалар билан тўлиб-тошган эди. Театр саҳнасида шоир шаънига айтилган қайнок сўзлар, унга бағишлиланган шеърлар сира эсимдан чиқмайди.

Ургутдаги сайловчилар билан бўлган учрашувларда сайловчилар олдида унинг ажойиб сўзларини, ўқиган шеърларини ўз қулогим билан эшишиб ҳақикатан ҳам Faфур Фуломнинг ҳалқ билан бирлигига, ижодининг нақадар ҳалқчиллигига тан берган эдим. Самарқанд сафари тугаб, қайтишимиз илфор даҳтакорларнинг республика курултойи очилиши арафасига тўғри келган эди.

Биз тушган поезд состави Қашқадарё, Сурхондарё, Бuxоро, Самарқанд области вакиллари билан тўлган эди. Ҳар бир вагонда зиёфат.

Faфур Фулом номини эшишиб, ўзини қўришни орзу қилган узоқ қишлоқ дехқонлари вагонимизга келиб ўтириб олишар, илтимос қилиб бизни ўз вагонларига олиб кетишарди.

То Тошкентта етиб келгунимизча сухбат, ўйин-кулги давом этди.

Сафардан қайтишимиздаги сухбатлар менга Faфур аканинг яна янги бир томонини очиб берди.

Домла Зарафшон водийсини ҳам ниҳоятда яхши билар экан. Бухоролик билан гаплашганда қишлоқлардаги танишлари, борган тўйлари, ўша ердаги илғор чорвадорларни номма-ном айтиб берарди. Ҳатто қайси шевада гапиришини айтиб уларни кулдиради.

Сал фурсат ўтмай сайлов бўлди.Faфур Фулом Ўзбекистон Олий Совети депутати деган юксак шарафга муясар бўлди...

«ШУМ БОЛА»НИНГ ДАВОМИ

Ўттизинчи йиллар Faфур аканинг ижоди авжи ширага тўлган пайт эди. Адабиётнинг деярли ҳамма жанрларида тинмай ёзарди. «Қизил Ўзбекистон»да шеър босилган бўлса, ўша куни Ёшлар газетасида ҳикояси ҳам босиларди. Фельетон, очерк, публицистик мақола, Маяковский ё Асеевдан таржима, ёки бирон областдаги янги тузилган колхоздан хабар...

Хуллас, Faфур ака ўйин-кулгига ҳам, ёзишга ҳам, Инжиқободдаги боғига бориб, дехқончилик қилишга ҳам вақт топарди. Бирон кун ҳам тек турмасди.

Газетада ҳикояси босилган куни Faфур ака албатта эски шаҳар расталарини, гузарларини айланиб юрарди. Ҳикояси одамларга қандай таъсир қилганини билгиси келарди.

Бу пайтларда Faфур ака кулги ҳикоялари устаси сифатида ном чиқарган эди. Ўттиз иккинчи йилда «Нетай» қиссасини ёзди. Ана шундан кейин унинг фақат кулгили воқеаларни тасвирлаш билан чегараланмай, инсондаги кучли психологик ҳолатларни тасвирлашга ҳам ниҳоятда уста эканлиги маълум бўлди. «Соялар» ҳикояси ундаги шу хусусиятини янада яққол кўрсатди.

Faфур ака ёзишдан тинмасди. Ҳамманинг оғзига тушган «Кўкан»дан кейин «Икки васиқа», «Тўй» деган достонларини ёзди. Адабиёт ишқибозлари бу достонларнинг мағзини чақиб улгурмаёқ, Faфур ака ўнлаб ҳикоя, очерк, фельетонлар ёзди. Ўттиз олтинчи йилга келиб у бирдан икки катта қиссани эълон қилди. Бири «Ёдгор», бири машҳур «Шум бола».

«Гулистон» журнали «Ёдгор»ни боса бошлади. «Муштум» эса бутун йил давомида «Шум бола»нинг саргузаштларини босди.

Бу журналларнинг навбатдаги сонлари чиққанда газета киоскаси олдида узундан-узоқ навбат пайдо бўларди.

«Шум бола»нинг учинчи қисми ёзилаётганда мен Faфур аканинг ёнида эдим. Қиссани тезроқ ёздириш учун «Муштум»дан мени Faфур аканинг уйига «командировка» қилишган эди.

Уйига борганимда Faфур ака йўқ, қўлёзма стол устида тахланганча турарди. Faфур ака менга қўлёзмасини ишонарди. Чунки араб алифбосини билганим учун унинг бир нечта шеър ва ҳикояларини машинисткаларга диктовка қилганман.

Стол устидаги қўлёзмаларни вараклай бошладим. Шуни ҳам айтиб қўяйки, журналишимиз қиссани битмаёқ эълон қила бошлаганди. Faфур ака навбатдаги бобларни пешма-пеш келтириб турарди. Бирон сабаб бўлиб Faфур ака командировкага кетиб қолса, журналхонлар олдида хижолат бўлиб қолищдан кўрқардик. Шунинг учун ҳам Faфур акани ҳол-жонига қўймай, сахарлаб уйига борардим. Мен борганимда қисса охирлаб қолган, шум бола Тошкентга қайтиб Кўса Маддоҳ ҳикояларини тинглаб турган пайтда тўхтаган эди.

Домла Шоаҳмад акани кузатгани чиқиб кетган эканлар. Келиб сал хижолат чеккандек бўлдилар.

— Битказолмадик, укажон, нима қилсанг қил,вой деган номард!

— Шу бугун олиб кетмасам, мени «Муштум»дан ҳайдаб юборишиди.

Домла кўчага чиқиб кетиш учун ўзини ўёқ-буёққа ташлаб баҳоналар қидира бошлади. Эплолмади. Охири ўтириди.

— Бўлти. Шу бугун «Шум бола»га нукта қўйиб бераман. Сен чиқиб Эски Жўвадан битта «Қазбек» опкелиб бер. Мен ёзиб тураман.

Faфур ака мени ишга буюриб, қочиб қолишини билиб турибман. Мухаррам опа: «Хушёр бўлинг, акангиз Мирза Абдулла ака билан аллақаёққа кетишмоқчи», деб айтиб қўйган эди. Нима қилишимни билмай колдим. Ховлига чиқсам, Жўрахон шимини чўткалаётган экан.

— Жон ука, битта папирос опкелиб беринг, — деб ялиндим. Жўрахон пулни олиб, зинфиллаганча кетди.

(Жўрахон Faфур аканинг фронтда ҳалок бўлган ўғли. Кирқ биринчи йили «Софиниш» шеърини унга бағишиланган эди.) У Мирза Абдулла аканинг ўғли Фатхулланинг велосипедида кетган экан, бирпаста папиросни олиб келди. Faфур ака энди хеч қандай баҳона тополмай колди.

— Қув бола экансан. Мени енгдинг.

Ана шундан кейин Faфур ака оғзи ён тарафдан қўйил-

ган сиёҳдонга ручкани тикиб ўйлаб кетди. Ручкани сиёҳ-
дондан чиқармай турибок хиринглаб кула бошлади.

— Қизиги келди. Антиқаси келди. Агар эртага ёзсам
бу гап ё келарди ё келмасди.

Faфур aka ручкани қитирлатиб ёза бошлади.

Хожи бобо Шум болага иссиқ нонни орқалатиб, эзма-
ланиб гапириб кетаётган жойи эди. Коғозга шундай сўз-
лар ёзилди.

«Ха, шунақа, болам. Ота-она дунёга мўрт келади.
Энди битта она топсанг бўлди. Ота ўз оёғи билан кела-
ди...»

Бу ёзилаётган сатрлар қиссанинг учинчи қисмига хо-
тима бўлиши керак. Хожи бобо образи бутун қисса даво-
мида учрамаган, бутунлай янги персонаж эди. Вокеа Тош-
кент четидаги такялардан бирида ўтяпти. Бунда кўкнори
балосига учраган турли табақага мансуб кишилар ишти-
рок этади. Faфур aka икки образни фавқулодда бир маҳо-
рат билан чизарди. Хожи бобо билан хинд саррофи
санъаткорона чизилган портретлар эди.

— Хожи бобога марҳум дадамнинг кўп қизиқ хислат-
ларини, сўзларини шундокқина ёзиб қўя қолдим. Дадам
ҳам кўчада юрганларида хассаларининг учи билан йўлда-
ги қоғозларни титиб кўрадилар, нон тушиб қолган бўлса
олиб ўпардилар, кўзларига суртиб, кейин девор кавагига-
ми, баландроқ жойгами кўярдилар. Хожи бобо ҳам шуна-
қа қиласди.

Шу баҳона бўлиб, Faфур aka Тошкент бозорларида
одамларнинг пулларини майдалаб фойда кўрадиган хинд
саррофлари тўғрисида гапириб берди.

— Хинд сурмасидек яхши сурма дунёда бўлмайди.
Буни Тошкент қизлари, келинчаклари яхши билишарди.
Хинд саррофлари ўтадиган кўча тупроғига бармоқлари
билан кўндаланг чизик тортиб қўйсалар хинд ундан ўтол-
масди. Сурма бергандагина улар чизикни кафтлари билан
ўчириб ташлардилар. Шундан кейингина хинд ўтиб ке-
тарди. Умуман, ўша пайтларда хина, сурма сотадиган
хиндер, коғоз гул сотадиган, фокус кўрсатадиган хи-
тойлар кўп бўларди. Қиссага киритилган хинд саррофи
ўшаларнинг умумлашган образи бўлди...

Хуллас, ўша куни мен ҳовлида қоровул бўлиб ўтири-
дим. Faфур aka гоҳ мени сўкиб, гоҳ мақтаб, қиссага
охирги нуктани қўйди.

Умуман, Faфур акани ёзув столи ёнига ўтириши
қийин эди. Бир ўтириб олгандан кейин эса турмасди.
Лйниқса, шеър бўлса битта тўртлик, ҳикоя бўлса биринчи

саҳифа тўлгандан кейин ўзи қизиқиб кетиб, то асар битмагунча ўрнидан турмасди. Аввалига хиралиқ қилиб, кўзига ёмон кўринардик. Битгандан кейин эса ўзи миннатдорчилик билдирарди.

— Хўп иш қилдинг-да. Баҳона билан қисса битиб қолди. Маладес.

Бу қиссанинг дунёга келишида Faфур аканинг болалик ўртоғи, журналист уста стенограф Шоахмад Шораҳ-медовнинг хизматлари катта бўлган. У биринчи бўлиб, шу қиссани ёзишга унданаган, ўзи стенографлик қилиб, адабнинг оғзидан чиқсан жумлаларни сўзма-сўз ёзиб борган. Қиссанинг ҳамма қисмларини ўша киши ёзиб олгарлар.

Faфур ака билан ҳамиша ёнма-ён бўлган талантли таржимон Ваҳоб Рўзиматов ҳам Faфур аканинг жуда кўп ҳикоя, шеър ва фельетонларини ёзиб олган эди.

«Шум бола»нинг учинчи қисми ҳам «Муштум»да давомли босилиб, журнал қўлма-қўл бўлиб кетди.

Бу эса Faфур Ўлом шуҳратига яна шуҳрат қўшди.

Кейинчалик, уруш йиллари ҳам, урушдан кейинги йилларда ҳам Faфур ака «Шум бола»ни қўлига олиб варақлар, ўқиб кулиб-кулиб қўярди.

1947 йилнинг охирларида Faфур ака яна «Шум бола»ни кўп гапирадиган бўлиб қолди.

Бир куни Faфур ака ўзи туғилган Кўрғондаги маҳалласига бир ўртоғининг тўйига бориб келди. У ерда бирга ўсган ўртоқларини учратганини, кўчаларда айланганини, онасини танийдиган кампирлардан бир-иккитасини кўрганини айтди.

Faфур ака икки-уч кун хаёлчан бўлиб юрди...

— «Шум бола» яна тинч қўймаяпти. Бир балоларни ёзворгим келяпти. — Шундан кейин Faфур ака қиссанинг тўртинчи қисмини ёзмоқчилигини, ҳатто баъзи бир бобларини ўйлаганини айтди.

Ўйлаган бобларидан баъзилари эсимда қолган.

Хинд саррофи Шум болага Хиндистонни кўп мақтарди. «Хиндистонда қўй текин, она-бала фил биттанга, нон дарахтда пишади», дерди. Шум болада Хиндистонга бориш иштиёқи туғилиб қолади. Такядан орттирган чақаларини эҳтиёт қилиб Хиндистон сафарига тайёрланиб юради. Эрмакталаблар уни лақиллатишади. Хиндистонда фил бўлгани учун занжир етишмас эмиш, кўпроқ занжир олиш керак. Хиндистонда илон ўйнатадиганлар хуштакка зор. Йигирма-ўттизта чулдироқ хуштак ола кетиш керак. Иложи бўлса, Тўйчи ҳофизнинг пластиинкасидан элликта-

ча, самовар карнайдан қирқтacha ола кет, деб маслаҳат беришади.

Шум бола бу гапларга ишонади. Занжир, хуштак, пластишка, самовар карнайларни орқалаб пиёда йўлга тушади.

Кисса сюжети тайёр эди. Аммо Faфур ака ёзишга шошмасди. Сабабини сўраганимда, у киши шундай деб жавоб берган эдилар:

— Айнидим. «Шум бола» ёзилганига ўн йилдан ошди. Мен ўн йил олдинги Faфур Фулом эмасман, ҳозирги билимим, маҳоратим билан қиссани бошқатдан ёзиб чикишим, ундан кейин давомига ўтиришим керак. Барибир таҳрир қилмаганимда ҳам Ҳиндистонни кўрмай туриб қандай қилиб қаҳрамонимни ўёққа олиб бораман.

Шундай қилиб, қиссанинг тўртинчи қисми қолиб кетди.

Аммо Faфур ака уни ёзмаганидан афсусланган пайтлари ҳам кўп бўлган.

— Муни қара, ёзаверсак бўларкан. Барибир «Шум бола» Ҳиндистонга бормасди. Шунча юк билан бориб бўлармиди, Ўратепада қолиб кетарди. Аттанг. Ўшанда сен бўшлик қилгансан, хиралик қилганингда шу қисса дунёга келиб қоларди.

Минг тўққиз юз олтмиш иккинчи йили Faфур ака «Шум бола»ни қўлига олди. Шу қиссанинг биринчи сатрларидан бошлаб стенография усулида ёзиб олган Шоахмад Шораҳмедов Faфур акани ишга солди. Кисса бошдан-оёқ таҳрир қилинди. Янги боблар киритилди. Ҳожи бобо образига жуда кўп деталлар кўшилди.

Айниқса, қиссанинг боши, охири, ўрталарида ўзгаришлар бўлди. Faфур Фулом «Шум бола» қиссанини салкам йигирма беш йил ишлади, деса янгиш бўлмайди. Қиссанинг биринчи ва иккинчи қисмлари 1936 йилда ёзиб тутатилган. Учинчи қисми қирқинчи йилларнинг охирида тутатилган. Олтмишинчи йилларнинг бошларида қайта таҳрир қилинган.

Faфур ака ҳаётлигига босилиб чиққан охирги нашрини ўшиб кўзига суртганди.

— Тамом, энди бўлди, — деди кўзлари яшиаб.
— Нега? — дедим. — Бир қизиқиб кетсангиз, буёғини ҳам ёзворасиз.

— Йўқ. Буёғини энди сизлар ёзасизлар. Сен ёзасан. Шум бола энди академик, лауреат, депутат...

Faфур ака «Шум бола»нинг ойнаи жаҳон орқали на мойиш қилинган телепостановкасини кўролмади. У орамиздан кетган эди.

Кўрганда қандай севинарди.

Хар гал «Шум бола»ни қўлимга олганимда устозимни ўйлаб кетаман. Бу қисса ёзилаётган пайтдаги унинг кулгилари қулогимга эшитиларди. Бир кўзини қисиб «қотирдимми!» дегандек, мақтанганнамо қарашлари шундоққина кўриниб кетади.

Буюк қаламкаш билан қилган сухбатларимиз, биргалиқдаги сафарларимиз, ижодхонасидаги сокин, фақат ручканинг қитирлашигина эшитилиб турадиган дақиқалар хотирамда жонланаверади, жонланаверади...

ШОИРНИНГ РАФИҚАСИ

Багишлов

Ховлимида икки туп гилос бор. Менимча, Тошкентда бу гилосдан олдин пишадигани бўлмаса керак.

Минг тўқиз юз олтмиш олтинчи йилнинг ўн саккизинчи апрель куни эрталаб эшик тақиилаб қолди. Чиксам Faфур Фулом турипти. Ичкарига таклиф қилдим. Бундан уч кун аввал Faфур аканинг биздан икки ҳовли нарида турадиган бир таниши вафот қилган эди. Бирга бориб, кўнгил сўраб чиқамиз, деб аzonлаб келган экан.

Ичкарига кирдик. Ховлида гилоснинг пастки шохлари пишганини кўриб Faфур aka ҳайрон бўлди.

— Шу пайтда ҳам гилос пишар эканми?

Мен у кишининг табаррук қилиб биринчи узиб беришларини сўрадим. Faфур aka чўзилиб бир-икки дона узган бўлди. Кейин мен кичкина шотича қўйиб саватчага териб тушдим-да, тақсимчага солиб, дастурхонга қўйдим. Faфур aka бир-икки донани оғзига солиб, энди бас, деди.

— Агар шуни мен учун узган бўлсанг, битта қофозга ўраб бер. Опангга омонлиққа олиб бораман, — дедилар.

Ҳазиллашгим келди.

— Хотинингизни мунча яхши кўрмасангиз!

Faфур aka қулди.

— Сен нима деб ўтирибсан. Опангни менинг кўзим билан кўр. Шундоқ ўғилларимнинг онаси-я.

Мен у кишига қараб ғалати кулиб қўйдим. Faфур aka бу кулгининг маъносига етди.

— Нима демоқчилигингни билиб турибман. Faфур Фуломдек бесаранжом, мулоимлигидан тажанглиги кўп, ёш боладек инжиқ одам билан бир умр яшаб келаётгани учун ҳам яхши кўрасиз, демоқчимисан, тоидимми?

— Қойилман! — дедим.
— Бараккала. Дунёда шоирга хотин бўлишдан қийин нарса йўқ. Опанг шунга чидаяптими, тасанно!

Faafur aka ҳақиқатан ҳам рафиқаси Muхарram opani жуда яхши кўрарди.

Kўп сафарларда бирга юрганман. Faafur aka бирон яхши нарса кўрса опага илинарди.

Mинг тўққиз юз олтмиш биринчи йилнинг октябрь ойида Арманистонда эдик. Декада қатнашчиларига жуда кўп ёдгорликларни кўрсатишиди. Икки-уч минг йиллик иморатлар, тошга айланган неча минг йиллик китобларни кўрганимизда Faafur aka: «Аттанг, опангни ҳам олиб келсан бўларкан, кўрарди», деб ўқинарди.

Sафарларда юрганда Muхарram opani тез-тез тилга олиб қоларди. Самарқандга борганда албатта бозорга тушиб жувоз ёғи қидирарди.

— Опанг жувоз мойидан қилинган ошни яхши кўради.

Ёки Marfilonga бориб қолса, ўзи машинада келган бўлишига қарамай, Marfilon луччагидан бир сават тўлдириб олиб, самолётда учиб келарди.

— Опангни оғзи тегсин.

Marfilon сафаридан албатта Muхарram опага атлас олмай қайтмасди.

Аввал Москвада бўлган бир воқеани айтай.

Faafur akанинг олтмиш йиллик юбилейи Москвада ҳам ўтган эди. Адабиётчиларнинг Marказий уйига Faafur akанинг ихлосмандлари йифилган эди. Mashxur turk шоири Nозим Ҳикмат хаммадан олдин келиб Faafur akani бағрига босди. Nikolay Tikhonov назокат билан аввал Muхарram опа билан кўришиб, қўлини ўпди-да, кейин Faafur akанинг олдига келди.

— Олтмишга кирибди-ю, қирчиллама йигит-а! Хотини яхши бўлса керак бунинг! — деди кулиб. Muхаррам опа мени туртиб қулоғимга шивирлади:

— Хайрият хотини яхши дейдиганлар ҳам бор экан.

Шундан кейин Faafur akанинг шаънига, ана ундоқмана бундек деган мақтовлар ёғилди. Faafur aka суйилиб, бизни унутиб қўйиб, ўртоқлари билан гапга тушиб кетди.

Muхаррам опа эрининг бу қувончига ич-ичидан севи нарди. Зал одамга тўлиб, собиқ Иттифоқ шоирлари, артисту рассомлари бу оташин шоирнинг муборак олтмиш ёши билан чин юракдан табрикладилар. Концертдан кейин Ёзувчилар союзи катта зиёфат берди. Зиёфат

да ҳам яна Faфур ака шаънига чиройли гаплар бўлди.

Сергей Васильев деган атоқли рус шоири Faфур аканинг «Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим» деган шеърини ўз таржимасида ўқиб берди-да, кейин Муҳаррамхоним саломатлигига қадаҳ қўтаришни таклиф қилди.

Муҳаррам опанинг юзидағи, кўзидағи аллақандай ийманишни кўриб туардим. Ортиқча ҳашамларга қўникмаган, шундек буюк бир шоирнинг рафиқаси бўлишига қарамай жуда оддий, тортинчоқ бу аёлнинг қалбидаги нималар бўлаётганини сезиб туардим. Кечкурун мөхмонхонага келганимизда опадан:

— Боя мажлисда ўтирганингизда нималарни ўйладингиз? — деб сўрадим.
— Акангиз кўп ичиб қўймасинлар-да, деб ўйлаб ўтиредим, — деб жавоб қилди.
— Йўқ, тўғрисини айтинг, — дедим.

Муҳаррам опа жилмайди.
— Очигини айтсан, кўп нарсалар хаёлимдан ўтди. Акангиз шеър ёзадиган кечаси ўзлари ҳам ухлатмайдилар, мени ҳам ухлатмайдилар. Икки сатр ёзсалар ҳам дарров чиқиб, ўқиб берадилар. Агар ухлаб қолгудек бўлсан уйғотиб ўқиб берадилар. Мажлисда мақталаётган шеърлар қандоқ ёзилганини ўйлаётган эдим. Ростини айтсан, битта шеър битгунча нечта папирос чекканларидан тортиб, неча марта чой дамлаб берганимгача хаёлимдан ўтди.

Ҳаммамиизда ҳам ўзимизга яраша жаҳл, инжиқлик бор. Аммо Faфур аканини бошқаларникидан сал ортиқроқ юрарди. Умуман, Faфур аканинг шодлиги ҳам, жаҳли ҳам баландроқ пардада юрарди.

Мана шунақа инжиқликларга факат Муҳаррам опа чидарди. Faфур аканинг бир яхши одати бор эди. Жаҳл устида кимни хафа қилса, эртасига ё уйига бориб, ё чақиритириб ундан узр сўрарди. Кечгача машинасида олиб юриб кечаги хафагарчиликни кўнглидан чиқариб юборарди.

Муҳаррам опага эса Faфур ака бир қошини бармоғи билан қўтариб учирган бўларди-да, жилмайиб:

— Сиз ўзимникисиз, — дерди.

Faфур ака Муҳаррам опанинг елкасига қўлини ташлаб кулади.

— «Қаҳрамон она» деган унвон чиққан. Ўшандан биттасини олиб бераман. Faфур Фуломга мард хотин тега-

ди. Инсоф билан айтинг, сизга нечта шеър бағишилаганман?

Дарҳақиқат, Fafur aka бу жафокаш, ҳеч қачон нолипни билмаган хотинга қанчалаб қайноқ шеърлар битган. Бу шеърлар шоирнинг ич-ичидан қўшиқдек отилиб чиқсан мисралар эди.

Жонланиб ўзинг айт, қайси сўз билан,
Сенинг мақтовингни куйлайнин, қофоз!
Дўстим Муҳаррамга ошиқ кўз билан
Бир умр термулдим, икковинг мумтоз.

Қалбда муҳаббат бўлмай туриб, бирга кечган умридан рози бўлмай туриб бундай сатрларни битиб бўладими?!

Олмос бетоб. Москва касалхонаси палатасида кўкка боқиб ётиби. Муҳаррам опа бемор бошида, мижжа қоқмай оппоқ тонгларни оттиради. Ўзининг ҳам, бироннинг ҳам дардига тоб беролмайдиган Fafur aka озиб, юзида ажинлари кўпайиб қолди. Москва билан Тошкент орасида безовта қатнай бошлиди.

Шоир учун оғир бўлган ўша олтмиш иккинчи йилнинг ёзида икковимиз почтага бордик. Fafur aka Москвага посилка жўнатар эди.

Яшикда турли мева-чевалардан ташқари сув пуркалган ток баргига ўралган икки сиким ўсма ҳам бор эди.

— Хотин киши ҳар қандай шароитда ҳам хотин. Шунни унутмаслик керак. Она-бала палатада ўтириб бир ўсма қўйишсин, дедим-да.

Fafur aka сермеҳмон одам эди. Эртадан то қора кечгача меҳмон кутиш осон эмас. Бу қийин иш аёллар зиммасида бўлади. Муҳаррам опанинг оёғи ошхонадан, қўли капгирдан узилмасди. Меҳмонларни назокат билан кутиб, назокат билан кузатарди.

Fafur aka серхарж, кўча-кўйда улфатчиликка ишқибоз одам эди. Аммо асло рўзгорни кам қилмасди. Эрта билан Кўкча бозорига бориб болаларга қатиқ, қаймок, иссиқ нон харж қилиб келарди. Уйидан мева-чева узилмасди.

Fafur аканинг ўзи шунчалик шўх, шунчалик ўйинқароқ бўлгани билан болаларига қаттиқ турарди. Шунча болани вояга етказиб биронтасининг орқасидан ёмон гап эшитмади. У болаларини эркалатишни ҳам биларди, ортиқча шўхлик қиласидиган бўлса, танбех беришини ҳам биларди.

Faafur aka kўpdan bери бир нарсани орзу қилиб юрарди.

— Опанг бир этак бола билан ўралашиб қолди. Мана, бүёғига неваралар ҳам кўпайяпти. Куч-қуввати бор вақтида бир узоқ жойларни айлантирса.

Faafur aka бу ниятини ҳам амалга ошириди. Опа билан иккови бутун Европани айланишди. Улар сузмаган денгиз қолмади.

Бу шоирнинг ўз рафиқасига, қатор-қатор болаларни меҳр билан тарбиялаган, бирга кечган энг ширин, энг баҳтиёр кунлар учун миннатдорчилиги эди. Шунда беихтиёр шоирнинг ушбу сатрлари қулоғинг остида жаранглайдек бўлади:

Яаш орзусини синашга атай,
Ўртоқ тутиндиму уйландим, аммо,
Бадавлат чўнтақдан сўм санагандек,
Чуғурчук қиз-ўғил туғдинг, тасанно...

Мен Faafur акани сўнгги марта «Муштум» редакцияси жойлашган иккинчи қават зинасида учратдим. Мирмуҳсин билан тушлик қилиб чиқаётган эдик. Ўша куни биз овқат қилаётганимизда олти баллдан ортиқ куч билан ер қимиirlаган эди. Ҳаммамиз овқатни ташлаб ҳовлига тушган эдик. Қайтиб кираётган Faafur aka пиллапоя панжарасига суюниб турибди. Мирмуҳсин:

— Кўрқдингизми, домла? — деб сўради. Faafur aka-нинг ранги оқарган эди.

Дарров қўшини хонадан стул опчиқиб кўйиб бердик. Faafur aka нафасини ростлаб менга деди:

— Опангга телефон қил. Акам тинч, деб айт, ўзи тинчмикин. Болалар кўрқмадимикин, шуни билиб бер. — Кейин у Мирмуҳсиннинг саволига жавоб берди. — Кўрқдим, акаси. Нега кўрқмас эканман. Болаларим бор. Опанг бор. Невараларим бор. Албатта кўрқаман-да.

Унинг бу гапи шоирона кўтаринкилиқдан холи, ўзини ботир кўрсатишга бегона самимий инсонча гап эди.

Бу сўнгги учрашувимиз эканини мен қайдан билай.

Шоирнинг дилкаш қалами энди ёзув столи устида қимиirlамай мунгли ётибди.

Шоирнинг иш кабинети энди жимжит.

Муҳаррам опа «Казбек» тутунининг хиди ўнашиб қолган бу хонада аста-секин қадам босиб юради. Жавондаги китоблар, чала қолган сахифалар олдида узок-узок

туриб қолади. Кулогига шоирнинг овози эшитилгандек бўлади:

Ўғлимнинг тароғи кўкрак чўнтакка
Янглишиб тушибди: мендек бўйи бор.
Оёғи мендан-ку бир номер ортиқ
Жаҳонга қадамни қўймок эътибор.

Узр этди Мухаррам соч ювар чокда:
— Янглишиб кийибди костюмингизни.
Ўттиз йил ҳидладим мен сочингизни
Хиди анқиб кетди нечун бу боғда.

Шоирнинг рафиқаси хонада ҳамон кезади. Кўз олдига биринчи фарзанд қувончи келди. Жўрахоннинг шаҳид бўлгани тўғрисидаги кора хат пайдо бўлди. Шоирнинг изтироблари, Академияга сайланган кундаги шодликлар, «Шарқдан келаётирман» китобининг довруғи, Давлат мукофоти эълон қилинган кундаги дўстлари қутлови. Халқ сийлаб Олий Советга сайлаган кундаги қувончи. Ҳозир ойнабанд шкафда осиғлиқ турган костюм ёқасидаги қатор орденларнинг ҳар бири эълон қилинган кун, дўстлар, ёр-биродарлар тўпланган зиёфатлар, ҳаммаси, ҳаммаси худди кечагина бўлиб ўтгандек...

Радио хушхабар келтирди.Faфур Fуломга энг юксак халқаро мукофот берилди. Афсус, минг афсус, ўзи хаёт бўлганда бу тонгни қандоқ кутиб оларди. Уй одамга тўларди. Даврада эркаланиб, ҳар бир меҳмонга биттадан мatal тўқиб кутиб оларди.

Шоирнинг рафиқаси Кремль саройида. У Халқаро мукофот комитети раисининг қўлидан олтин медални қабул қилиб олар экан, бир қалқиди. Мижжалари орасида ёш йилтираб қолди. У ҳаяжонда эди. Ҳам қувонч, ҳам ўкинч бор эди унинг дилида.

У зарҳал билан битилган дипломни бағрига босганича саройдан чиқар экан, кўзидан дув ёш оқиб кетди.

У Майдон оралаб меҳмонхонага қайтганда номерда яна бир хушхабар кутиб турарди. Столи устида телеграмма: «Ойижон. Улуғ акамга Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти берилди. Табриклайман. Олмос».

Мухаррам опанинг кўзидан ёш қуилиб келаверди, келаверди...

Бир кун туз ичган уйга қирқ кун салом бер дейдилар.

Хурматли Мухаррам опа! Мен уйингизда устоз таълимини олганман. Дастурхонингиздан нон ушатиб еганман.

Нону туз хурмати ушбу сатрларни битдим.

«ВАҚТ»НИНГ ТУҒИЛИШИ

(Бир шеър тарихи)

Бутун илҳомини, талантини, билиму билағонлигини халқига, халқининг орзу-умидларига бағищамаган ёзувчи чинакам халқ ёзувчиси бўлолмайди.

Ажойиб сўз санъаткорлари қолдирган мерос — бадиий адабиёт хазинасига кўз ташласак, бутун умрини халқ манфаатлари йўлига сарфлаган катта талантларни кўрамиз.

Faфур Гулом ана шундай беназир санъаткор эди. У бирон дақиқа халқидан четда, халқининг ниятларидан узилиб қолмади.

Мен мана шу ҳамиша фахр-фурур билан тилга олинадиган зукко санъаткор билан ўттиз йилдан ортиқ бирга бўлганимдан ҳамиша фахрланиб юраман.

Faфур Гулом менинг кўзим олдида жуда кўп шеърлар ёзган. Факат ўзбек адабиётидагина эмас, Умумигтифоқ адабиётида ҳам фахрли ўрин олган етук шеърлар ёзилаётганда ёнида эдим.

Адабиётимиз тарихини яратишда ҳар биримиз, улуғ воқеалар гувоҳи бўлган кишиларни, қайтариб бўлмас дақиқаларни қофозга тушириб қолдиришимиз керак.

(Бу ўринда ўзбек романчилигини бошлаб берган Абдулла Қодирий романлари қай тариқа яратилгани ҳақида шу адабнинг ўғли Ҳабибулла Қодирий мақолалари жуда яхши иш бўлганигина эслатиб ўтмоқчиман).

Биз ёш ёзувчилар Faфур Гуломдан, Ойбекдан, Абдулла Каҳҳордан, Шайхзодадан таълим олганимиз. Улар билан бирга сафарларда бўлганимиз, уларнинг ижодхоналарига кирганимиз. Сухбатларида қатнашганимиз.

Демак, биз шу муҳтарам адibu шоирларимизнинг хотираси олдида қарздормиз. Уларнинг ижод жараёнларини, хусусиятларини, халқ оғзига тушиб кетган қўшиқларини, ҳар бир хонадоннинг мулки бўлиб қолган китобларини қай тариқа яратилганлигини тарихга қолдиришимиз керак.

Мен Faфур ака билан узок йиллар ота-боладек бирга бўлганим, бекиёс гўзал, сермаъно шеърларининг ёзилишида ёнида бўлганим учун ҳам бу зукко шоирнинг ижод жараёнини яхши биламан.

Маълумки, ҳар қандай ўткир шоирнинг ҳам ҳамма ёзган яхши, аъло шеърлари орасида унинг бутун ижодий кучини, санъаткорлик чўққисини белгилаб берадиган бир неча шеърлари бўлади.

Мен Faфур Fуломнинг ана шундай шеърларидан «Турксиб йўлларида», «Софиниш», «Сен етим эмассан», «Вақт», «Козоқ элининг тўйи» ва «Алишер» деган шеърларини биламан.

Бу шеърлар ҳақида вақти-соати билан гаплашамиз. Ҳозир мен жуда машхур бўлиб кетган «Вақт» шеърининг ёзилишини айтиб бермоқчиман.

Уруш тугаган йилнинг куз ойлари эди. 1945 йилнинг ўн саккизинчи сентябрь бўлса керак. Ўша пайтларда мен «Қизил Ўзбекистон» газетасида фельетончи эдим. Ўша куни эрталаб ишга келишим билан редактор чақирди. У мендан, Faфур акадан бир шеър ундиришимни тайинлади.

— Faфур aka билан гаплашдим, илҳом париси келса, ёзаман, деяптилар.

Faфур aka мени «илҳом париси» деб атарди. Чунки мен редакция топшириғи билан у кишидан кўп шеърлар ундирганман. Икковимиз ҳам тез тил топишиб кетардик. Бошқа одам борса, гап гапга қовушмай, шеър унмай қоларди. Шунинг учун ҳам шеър зарур бўлгандা мени юборишарди. Дарров Faфур аканинг уйларига телефон қилдим.

— Хабарим бор, — деди Faфур aka. — Пешиндан кейин кел. Кечгача мен билан валақлашиб юрсанг, шеър бўлади, бўлмаса йўқ.

Мен рози бўлдим. Тайинланган вақтда уйга бордим. Домла уйда йўқ эканлар. Кабинетларига кириб бирон нима ўқимоқчи бўлдим. Стол устидаги бир тахта қофозга менинг суратимни чизиб икки елкамдан кемтик қанот чиқариб қўйиптилар. Тагида шундай ёзув бор:

— Илҳом париси, мен аптекага чиқиб кетдим. Келгунимча учеб кетмагин деб қанотларингни қирқиб қўйдим. Faфур аканг».

Шуни ҳам айтиб қўяйки, Faфур aka унча-мунча ўртоқлик ҳазили суратларини чизиб турардилар. Айниқса Шайхзода, Туроб Тўла, Темур Фаттоҳ, Маннон Уйғур, кейин ўзларининг суратларини жуда кулгили қилиб чизардилар. Менинг суратимни бўлса кўз юмиб чизардилар.

Домла ўша куни мени кечгача овора қилдилар. Феълларини билганимдан халақит бермадим. Кеч бўлди. Ко-ронги тушди. Домланинг шеър ёзиб бериш нияти йўқка ўхшарди.

— Менга қара, — дедилар. — Ke, шу ишни эртага қолдирайлик.

Мен кўнмадим. Эртага эрталаб шеърсиз редакцияга борсам, редактор хафа қилишини айтдим.

— Аzonда ёзамиз. Бўнтими? Faфур Fуломниng гапи битта бўлади. Тамом. Яхши шеър ёзаман, деган шоир кечқурун палов еб ётиши керак. Ҳозир икковимиз ош қиламиз.

Кўнмай иложим йўқ эди. Ошдан кейин то яrim кечагача Бедил ўқиб маъносини тушунтириб берар, афанди айтиб куларди. Билиб турибман, домла шеър ёзиш олдидан рухини енгиллатмоқчи, ўзига яхши кайфият яратмоқчи. Ётиши олдидан билагидаги соатни ечиб, кўзойнак тақиб қаради.

— Бўлди, — деди домла, қайта ўрнидан туриб. — Шеър тайёр. Комил Алиев шундай деган эди: «Сарлавҳаси билан тагига ёзиладиган ўз номинг нақд бўлса, асаринг битди деявер». Шеърнинг номи билан тагидаги Faфур Fулом битди.

У кишига савол билан қарадим.

— Жияним Ҳамидулла ўтган куни шу соатни совфа қилган эди. Шу соатга бағишлаб шеър ёзаман.

Бошқатдан кийиниб ўтириб олдик. Мен пастга тушиб чой дамлаб чиқдим. Столга чойнакни қўя туриб қарасам, шеърнинг икки сатри ёзилиб қопти.

Гунча очилгунча ўтган фурсатни
Капалак умрига қиёс этгулик.

Хаёлинини бузмаслик учун чой қуйиб стол қирғоғига қўйдим. Караб турибман, Faфур aka ўйлайяпти. Кўзи goҳ шифтга тикилар, goҳ қошлари чимирилиб худди уришмоқчи бўлгандек менга ёмон қараб қоларди. Биламан, бунақа пайтда Faфур aka қарагани билан мени кўрмайди. Хаёлида яратадиган нарсасинигина кўради. Ручкани сиёҳдонга зарда билан ботирди-ю, ёза кетди:

Гоҳида бир муддат олгулик нафас...

Бу сатрни шошиб ўчирди-ю, бошқатдан ёзди:

Баъзида бир нафас олгулик муддат
Минг юлдуз сўниши учун етгулик.

Шундан кейин ўчиб қолган папиросни сўрди. Гугурт чақиб қайта ўт олдирида, менга қаради.

— Қалай? Мана буни Faфуровский шеър дейилади.

Faфур аканинг бутун хусусиятларини яхши билиб олган эдим. Шунақа пайтда мақтаб қўйсанг рухи кўтарилиб кетадио ажиб бир файрат билан ишга тушади.

- Э, қойил қивордингиз, Гуломуп ака.
- Жим тур, аралашма. Келиб қолди.

Яна ручкани олиб бир оз ўйлади-ю, жуда ҳам тез ёза бошлади. Сўзлар қофияси билан, вазни билан, маъноси билан қуишлиб келарди. Ручкани тез-тез сиёҳдонга боти-пар, биронта сўзни устидан ўчирмай кетма-кет ўн икки сатрни дам олмай ёзиб бўлди. Энди дам олади деб ўйлаб нимадир демоқчи эдим, кўлинин силтаб гапиртирамди. Ўрнидан туриб ў ёқ-бу ёққа юрди. Яна ўтирди, яна ёзди. Бу гал иккита тўртлик ёзди. Қимиrlагани кўрқаман. Faфур аканинг ёмон одати бор эди. Бирон нарсани ўзи бузиб қўйса ҳам, аламини бошқа одамдан оларди.

Стол устидаги соат чиқиллаb турибди. Секин қарадим. Тўрт ярим. Тонг отишга ҳали анча вақт бор. Ишқилиб шеър чала қолмасин-да, деб қўрқаман. Буёғига чарчаб қолди шекилли, бармоқларини шақирлатиб менга қаради.

- Энди бўлар-а?
- Йўғ-е, — дедим, — Faфур Гулом бўлатуриб шунака калта шеър ёзасизми? Шеър деган газетада битта қараганда кўринадиган бўлиши керак.

- Шошма, ҳали айтадиган гап кўп.

Уй тутун бўлиб кетган эди. Деразани очиб шамоллатдик. Ўзимиз болохонадан пастга тушиб ҳовлида айланиб юрдик.

Шахар жимжит. Трамвайлар ҳам ётган. Faфур ака папирос тутатиб кулди:

— Бу шоирлик ҳам ажиб ғалати ҳунар экан-да. Одам боласи борки, ҳаммаси маза қилиб ухляяпти. Биз магазин коровулидек кўз юммаймиз.

Домланинг ҳазилига ҳазил килдим:

— Хўп, шеърни-ку сиз ёзасиз, эртага пулини ҳам сиз оласиз, мен нима қилиб юрибман.

— Сенми, сен, — деди бир оз ўйланиб Faфур ака. — Сен бир вақт келиб Faфур Гулом қанақа қилиб шеър ёзишини мақола қилиб пул оласан. Менданам сенга маза.

Тонг ёришай деб қолди. Индамасам шеър қолиб кетадиган. Юқорига чиқиши қистадим. Faфур ака анча соуб қолган экан, кўнгли тилар-тиламас юқорига чиқди.

— Илҳом париси бўлгандаям жудаям хира илҳом париси экансан.

Аччик чойдан кейин мен яна қимиrlамай ўтираман. Faфур ака ручкани қитирлатди.

Тонг ёришиб биринчи трамвай ўтганда шеърнинг

охирги сатри ёзилаётган эди. Faфур ака аллақандай маза қилиш билан тагига чизди-ю, ўрнидан турди.

- Мана ўқи.
- Ёзаётганингиздаёқ ўқиб қўйғанман, — дедим.
- Бўлди, тамом!
- Йўқ, — дедим. — Тамом бўлгани йўқ. Менга қаранг, Faфур ака. — Домлани жиндек мақтаб ишга солмоқчи бўлдим. — Навоий ҳам, Машраб ҳам, умуман илгариги шоирлар шеърларининг охирига «кетур соқий» деган гап қўшиб қўярдилар. Нима, Faфур Фуломнинг ўшалардан камлиги борми?

Faфур ака ўйланиб турди-да, дарров ручкани олди.

— Faфур Фуломники бошқача бўлади. Faфур Фуломники Faфуровский бўлади. — У шундай деб ёзишга тушиб кетди. Бирпасда охирги тўртлик битди.

Хаёт шаробидан бир қултум ютай,
Косани тўлдиргин, умрзоқ соқий.
Қуёш-ку фалакда кезиб юрипти,
Умримиз бокийдир, умримиз бокий.

Шу билан тонг отар пайтда Faфур Фулом номини жуда узоқ элларга олиб борган шеърга нуқта қўйилди. Бу шеър улкан шоирнинг фалсафий қудратини, сўз санъат-корлигини, хаёт ҳодисаларини ниҳоят чуқур билишини намойиш қилган эди.

Шуни ҳам айтиб қўяйки, бу шеърни биринчи ўқиган киши Маннон Уйғур эди.

Ўша куни шеър завқи билан Faфур ака эрталаб ҳам жиндек мизғиб олмади. Нари-бери чой ичишиб кўчага чиқдик. Ҳали воҳли, идоралар очилмаган. Бешёғочдан пиёда кетяпмиз. Ўқчига яқин қолганда мутахассислар уйи олдида тўхтаб, балконда папирос чекиб ўтирган Маннон Уйғурни чакирди. Оға пастга тушиши билан салом-алик қилиб ўтирай ёнидан шеърни олди-ю, ўқиб берди.

Уйғур оға Faфур аканинг феълини яхши биларди. Мўлжалдан ўтказиб мақтади. Унинг мақтовини эшитиб хотиржам бўлдик.

Редакцияга шеърни топшириб тинчиган Faфур ака трамвай бекатига келганимизда қўлимни қаттиқ қисдилар.

— Раҳмат, ука. Агар сен хираги қилиб туриб олмаганингда ким билади, бу шеър ёзилармиди, йўқмиди.

Сал кунда шеър рус тилига таржима бўлиб, «Правда»да босилди.

Faafur Fulom nominini yana bir pofona yuqoriga kytar-gan «Vaqt» sheri shu tariqa ming tukkiz yoz qirq beshinchchi yilning yun tukkizinchchi sentyabr tonhotariida dunoga kelgandi.

1969, 5 fevral.

СЕВИНЧ КЎЗЁШЛАРИ

Ming tukkiz yoz qirq uchinchi yilning kuz kechalariidan biriда «Kizil Uzbekiston» redaksiyasiga Uzbekiston Xalq Komissarlari Soveti raissining yurinbosari Sulton Umarov kiriб қeldi. Ysha kecha men redaksiyada navbatchilik қilardim. U paytlarda gazeta juda kech bosmaga berilardi. Kupinchcha Oliй Boш қўмондоннинг biron taшарни dushman panjasaidan ozod қilgan қўshinlarnga buйrufi kecasasi radio orқali эъlon қилинарди. Bu xushhabar gazetanинг biringchi sahifasida эъlon қiliinishi шарт эди.

Sulton Umarovning bemaҳalda, kecasasi soat yun bирдан oshganda keliishi kutilmag'an xol эди. Umarov redaktor kabinetida uzok қoliб ketdi. Bir maҳal kabulxona eшиги teпасидagi қўngiroq жиirlinglab қoldi. Kirdim. Redaktor kizil papkadan уч-tourt vaarak koфoz olib menga berdi.

— Tarjimon Sherbek Aliev ketib қolgan. Rixsivoy bilan ikkovинглар zudlik bilan tarjima қилинглар. Xoziroq teriшга тушириш kerak.

Tashqariга чиқиб bu muхим ҳужжат nima ekaniligini biliш учун varaqlab қaradim. Bu Uзbekiston Xalq Komissarlari Sovetining respublikada Fanlar akademiyasini tashkil қiliш tўғrisisida va hamda biringchi akademiklarni belgilash tўғrisidagi ikkita қarori эdi. Shoshib rўйhatga қaradim. Akademiklar ichida menga taniш kishilarning ham nomlari bor. Faхriй aъzolap қatoriда Sadriddin Aйnii, ҳaқiқiй aъzolap orasida Oйbek, Faafur Fulom, muхbir aъzolap rўйhatida Xamid Olimjon bilan Olim Sharafiddinovlar bor эdi.

Muxarrip yurinbosari Rixsi Sohiboev bilan ikkimiz қarorni tarjima қiliб redaktorga olib kirdik. Sulton Umarovning yzi tarjimani dikкat bilan kўzdan kechiриб bir xўrsinib қўydi. Keyin Rakhabovga қaраб haсррат bilan dedi:

— Agar Aзiz tirik bўlganda albatta akademiklar safiда bўlaridi.

У киши айтган Аэзни мен танирдим. У урушдан олдин узоқ йиллар Самарқанд Давлат университетига раҳбарлик қилган ва урушнинг бошларида собиқ Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетида фан бўлими-нинг бошлиғи бўлган, кейин ўз аризаси билан фронтга жўнаб кетган Аэз Валиев эди. Кирқ учинчи йилда политрук майор Валиевнинг Украинани озод қилиш учун олиб борилган жангларча мардларча ҳалок бўлгани ҳақида қора хат келган эди. Шу топда Умаров билан Ражабов бу истеъоддли олимни эсга олган эдилар.

Ўша кечаси Олий Кўмондон буйруғи келмай газета тонгга яқин босмага олинди.

Нима бўлса ҳам бугунги хушхабарни Faфур акага вақтлироқ етказиб хурсанд қилмоқчи эдим.

Газета босила бошлаши билан икки-уч нусхасини олдиму биринчи трамвай билан Faфур аканикига жўнадим. Ҳали тонг отмаган, кўчада биринчи сменага кетаётган ишчилардан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

Faфур ака ўша вақтда Кадовотдаги уйида яшарди. Ҳали кўча эшиги очилмаган экан. Узоқ тақиллатдим. Мұхаррам опа уйқули қўзини ишқаб эшикни очди. Бемахалда келишимдан ташвишланиб олазарақ бўлиб қолди.

- Тинчликми? Нима гап бўлди?
- Э, хурсандчилик. Акамни чақиринг.
- Кечаси ишлаган эдилар. Тонготарга яқин ётганлар.

Агар жуда зарур гап бўлмаса уйғотмай қўя қолайлик. Озроқ ухласинлар.

Мұхаррам опага газеталарни кўрсатиб Faфур аканинг академик бўлганларини айтганимдан кейин шошиб уйга кириб кетди. Бирпасдан кейин Faфур ака тамоман уйкуси қочган ҳолда чиқди. У мен томон келаркан, йўл-йўлакай хотинига гапиради:

- Опчиқинг, бирон нима севинчига опчиқинг.

Faфур ака қўлимдан газетани юлиб олди-ю, саҳифаларини оча бошлади. Шошганидан кўзойнагини олиб чиқмаган экан, ўқиёлмади.

- Ўқи, ўзинг ўқи!

Мен иккала қарорни ҳам тик турганча ўқидим. Faфур аканинг кўзидан ёш чиқиб кетди.

— Академик. Faфур Гулом академик. Етти ухлаб тушга кирмаган гап бу.

Мұхаррам опа таҳи бузилмаган янги чуст дўппини тиззасида кериб, бошимга кийдириб қўйди.

- Сизга ҳам акангизнинг йўлини берсин, укам.

Faфур аканинг уйи орқасида майдонча бўларди.

Майдончадан қўшниси Мирза Абдулла аканикига эшик очилган, кеч пайтлариFaфур ака шу майдончадаги супачада Мирза Абдулла ака билан чойхўрлик қилиб ўтиришарди. Майдончага иккалалари ҳафсала билан гул экишган, Тошкентда Пушкин номли парк бўлгани сабабли бу майдончани Пушкинча деб аташарди. Ҳозирда тонг маҳалдаги ғовур-ғувурдан уйғониб кетган Мирза Абдулла ака чиқиб қолди.

— Э, ана Ҳожи қийқириқ ҳам чиқиб қолди, — деди Faфур ака. — Яхши бўлди чиққанинг. Ҳозир бориб Саъдини уйғотиб, икковинг бозор қилиб чиқинглар. Хали замон уйни меҳмон босади.

У пайтларда радиоприёмник йўқ эди. Девордаги радиокарнайини Мухаррам опа баланд қилиб кўйди. Аллақандай кўй янгарди. Мирза Абдулла ака халта кўтариб чиқиб кетди. Сал ўтмай радиода Xалқ Комиссарлари Советининг академия тузиш ҳақидаги ва биринчи академикларни тасдиқлаш тўғрисидаги қарори рус ва ўзбек тилларида ўқиб эшилтирилди. Faфур ака менга қаради.

— Газета дежурлиги қанақа бўлишини биламан. Сен болохонага чиқиб жиндек мизгиб ол. Хали келди-кетдига хизмат қиласан, — деди.

Индамай болохонага чиқиб кетдим. Билмадим, қанча ухлаганимни, Мухаррам опа уйғотиб юборди.

— Меҳмонларга шу ерга жой қиласидан бўлдик.

Шундан кейин ухлаёлмадим. Уйга бирин-кетин меҳмонлар кела бошлиди. Энг аввал Ҳомил Ёкубов билан Faфур аканинг энг яқин ўртоғи Шоахмад Шораҳмедов кириб келди.

Шийпон олдиаги айвонда Мирза Абдулла ака газак тайёрлар, Faфур аканинг қадрдони Саъдулла Абдуллаев жаз-буз қилиб ошхонада қозонга сабзи-пиёз босарди.

Саъди ака нашриётларда узоқ йиллардан бери кассирлик қилар, Тошкентдаги ошга усталардан бири эди. Faфур ака бўш вақтларини шу киши билан бирга ўтказарди. Улар бир-бирини сенлаб гапиришар, уйларида бирон тансик овқат бўлса бир-бирларига илинишарди. Соатлаб пичирлашиб гаплашиб ўтиришарди. Саъди ака қаерда янги латифа эшитса, оқизмай-томизмай Faфур акага етказарди.

Эшикдан бошлишиб Ҳабибий домла билан Юнус Ражабийлар кириб келишиди. Faфур ака уларни қучоқ очиб қарши олди.

— Окагинанг айлансан, — деди Юнус ака соф тошкентча қилиб, — академик ўзимиздан чиқиб қолди.

Ҳабибий домла қўшимча қилди:

— Мулла АбдуFaфур, академик дегани олий маълумотдан юқори деганими? Шаънингизга битта фазал ёзай деб шунча уриндим, эплолмадим. Академик сўзи арузга тушмас экан.

Fафур aka хаҳолаб кулиб юборди.

— Уринманг, домла. Хоразмлик шоир Қурбон ота ҳам мотоциклни арузга туширолмай хуноб бўлган.

Ҳамза театридан Ўйғур, Етим Бобоҷон, Аброр Ҳидоятов, Сайфи Олимов келишди. Улар орасида Faфур аканинг супургичи ўртоғи Ҳожи aka, олтида седанали нонни кийиққа туғиб чегачи Тоға лақабли чол, улардан кейин ҳалқ ҳофизлари Жўраҳон Султонов ва Маъмуржон Узоковлар кириб келишди. Болохона одамга тўлиб кетди. Республиканиң атоқли арбобларининг деярли барчаси жам бўлган эди. Олимлар йўқ эди. Чунки улар орасидан ўнга яқин киши академик унвонига сазовор бўлиб, улар ҳам келди-кетдини кутиш билан банд эдилар.

Базм авжга чиққан, асқия, ҳофизларнинг хониши, шеърхонлик бир-бирига уланиб кетарди.

Ўша куни гўё уруш бўлмаётгандек, бомбалар портла-маётгандек, худди урущдан олдинги тинчлик йилларининг байрам кунларига ўхшарди.

Кечгача табриклаб келувчиларнинг оёғи узилмади. Ўша куни мен Faфур аканинг ҳалқ орасида қанчалик эътибор қозонганини, республикада номи чиққан алломалар унинг талантига қанчалик юксак баҳо бериб эъзозлашларини ўз кўзим билан кўрдим.

Кеч кириб қолган эди. Кўча тарафда машина гуриллагани эшитилди. Сал фурсат ўтиб оstonада Усмон Юсуповнинг салобатли гавдаси кўринди. Уни Собир Абдулла бошлаб келарди. Мен Усмон Юсуповни фақат президиумларда кўрганман, яқиндан кўрмаган эдим. Ўзимни ўйқотиб қўйдим. Faфур aka уларга пешвоз чиқди.

— Faфурвой, — деди Усмон Юсупов, — қадрдоним, буюк унвон муборак бўлсин!

Икковлари кучок очиб кўришишди. Faфур aka уларни ичкарига бошлади. Дастурхон атрофида ўтирганлар гур этиб ўринларидан туришди.

— Эҳ-хе, жами уламолар шу ерда экан-ку, — деди Усмон Юсупов кулиб. — Ҳозир Ойбекникидан келяпман. Қори Ниёзийни табрикладим. Уста Ширинни, Ҳамидни табрикладик. Бугун чинакам байрам, биродарлар. Faфур, ўзинг ёзгансан-ку, «Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлаҗак», деб. Ана ўша сен айтган байрам кўчангга келди. Арзисан, қадрдоним.

Faafur aka қўлини қовуштириб тик туради.

— Э, ўтири, — деди кулиб Юсупов. — Кўл қовуштириб қуллуқ қилиш сенга ярашмас экан.

Faafur aka дарров жавоб қилди:

— Ота, ҳали академикликнинг машқини олганимча йўқ. Ҳозирча бошловчи академик бўлиб ким эшикдан кирса, қуллуқ қилиб турамиз-да.

Ўтирганлар гурра кулиб юбориши. Юсупов кулгидан тўхтаб:

— Сенга бир гап айтиш керагу қочиш керак, — деди.

Кечаси билан ухламай навбатчилик қилиб, куни билан Faafur aka меҳмонларини қутиб чарчаб қолдим. Ўрган йўлимда мудрардим. Аҳволимни кўриб Faafur aka: «Майли, уйингга кета қол, жуда адойи тамом бўлдинг», деди.

Кетаётганимда Мухаррам опа газетага ўроғли бир нарсани узатди. Унда назаримда ё сомса, ё варақи бўлса керак. Олмайман деб қайтарган эдим, Faafur aka жеркиб берди:

— Эси йўқ, сенга эмас, ойингга. Кутлув уйдан насиба...

Орадан икки-уч кун ўтиб академиянинг биринчи таъсис мажлиси бўлди. Faafur aka редакцияга телефон қилиб, дарров «Националь» меҳмонхонасига боришимни сўради. Бордим. Меҳмонхона олдида Айний домла билан икковлари туришарди.

— Танийсизми, домла, менинг шогирдим, — дея Faafur aka таништира бошлаган эди, Айний домла танийман, дея кўришгани кўл узатди.

Ҳар гал редакция ишлари билан Самарқандга борганимда, Айний домлани зиёрат қилиб чиқардим.

— Сен бундай қил, — деди Faafur aka, — биз домла билан уйга кетдик. Сен союзга бориб менга келган телеграммаларни олиб бор, хўпми?

Шу гапдан кейин икковлари машинага ўтириб жўнаб кетишиди.

Союзга бориб телеграммаларни олдим. Олмаотадан Собит Муқонов, Козондан Аҳмад Ерикеев, Тожикистондан Турсунзода, Лоҳутий, Ozарбайжондан Самад Вурғун, Қирғизистондан Тўқимбоев, Туркманистондан Берди Кербобоев, Ленинград қамалидан чиққан Николай Тихонов, Фарғонадан Бузрук Усмонхўжаев, Андижондан Тешавой Мирзаев, Жўра полвон Гойибов, Фарҳод ГЭСи қурилишининг бошлиғи Саркисов ва ҳозир ёдимда қолмаган аллақанча кишилар юборган табрик телеграммалари эди.

Faafur akaniming yuiga borganimda ikki buyuk alloma — ikki akademik yestiqni baqriilariga bosib bedilxonlik qiliшарди. Men ularga choj қuiib berib, jimgina қulok soldim.

Adabiётимизга, madaniyatimizga buyuk ҳисса күшган aжойиб шоир ҳаётидаги энг қувончли дақиқага шерик бўлганимдан халигача fuуруланиб юраман. Ўша куни шоирнинг кўзида йилтираган қувонч ёшларини ҳам ўз кўзим билан кўрганман.

1979 йил 25 апрель

КОРХАТ

Biron ming kishi iштирок этаётган базмда ногаҳон чироқ ўчиб қолди, дейлик. Шу коронгиликда Faafur Fuлом ҳам базмга келди ва бир чеккага жимгина ўтириди. Уни ҳеч ким қўрмади, овозини ҳам эшитмади. Bariibir шу базмга бирдан файз кириб кетди. Sal ўтмай коронгиликнинг у ер-бу еридан гурра-гурра кулги кўтарила бошлияди. Bир зумда Faafur Fuлом базмга келгани сезилиб колади.

Faafur Fuлом ана шундай файзли одам эди. U кирган yiga кулғи эргашиб келарди. Xар қандай тунд одамнинг ҳам юзига табассум югуради.

Mен бу улуғ зот билан кўп давраларда, сайлу базмларда бўлганман. Biron қизиқ латифа ва ё ҳикоя эшитиш илинжида uning ofziga интиқ тикилган юзлаб кишиларни кўрганман.

Uning topaғonligi, bir zumda shewr tўkijй olishi ҳammanni xайron koldirardи. Esimda, ming tўkkiz юз кирк oltinchi yili birinchi mай arafасида ёзувчilar союзида Oйбек aka boшчилигига ziёfat bўlgанди. Shunda Faafur aka қofoz-қalam olmай ticka turgанича ўтирганларнинг ҳammасига тўрт satrдан lапар tўқиди. Ammo shuncha ёзувчи, шоирлар unga жавоб қилишоммади. Bиз bir tўda ёш ёзувчilar shivir-shivir қилиб atigi ikki tўrtlik tўқидik. Ammo tўқиган lапарларимизга ҳеч kим kулмадi.

Эллик ettinchi yili янги йилни жами ёзувчilar бола-чақалари билан birga kутган эдик. Faafur aka notob эди. Kasalxonadan olib keliшди. Shunda ҳам u йигирмага яқин lапар tўқиб ҳammanni xайron қилиб қўйган эди. Ўшанда ҳам birorta шоир unga жавоб қилолмаганди.

Faafur Fулом бекиёс талант эгаси эди. У баъзан тўлиб кетган пайтларда «Муштум»га кириб келарди. Тўқиган латифаларни бирпасда айтиб ҳаммани қулдиради. Кейин бир чеккага ўтириб бирон ҳикоя ё бўлмаса ҳажвий шеър ёзиб берарди.

Худди кечагидек эсимда. Кирқ биринчи йилнинг февраль ойи бошларида Faafur aka «Муштум» редакциясига кириб келди. Биз журналнинг март сонига тайёргарлик кўраётган эдик. Faafur акадан Xалқаро хотин-қизлар куни муносабати билан бирор қувноқ шеър ёзиб беришни сўрадик. Faafur aka шеърга тўлиб турган экан, дарров қўна қолди. Донгдор хотин-қизларга шеърий ҳазил ёзиладиган бўлди. Бир хонани бўшатиб бердик. Мен битта аччиқ чой дамлаб олдига кирдиму жимгина ўтириб, ёзини томоша қила бошладим. Бор-йўғи ярим соат ичидага яқин шеърий ҳазилни ёзиб кўйди. Ойдин опа, Ҳалима Носирова, Сора Эшонтўраева, ўша пайтларда машхур бўлган хотин-қизлардан Тоҷижон Аскарова, «Муслимка» буёдойининг ижодкори Муслима Бегимова, Чирчик кимё заводининг инженери Шарифа Ҳамидхонова сингари ўнга яқин аёлга жуда самимий, жуда қувноқ ҳазил ёзилганди. Бу ҳазиллар журналнинг тўртинчи сонида эълон қилинди.

Кирқ олтинчи йилнинг кеч кузида Туроб Тўла икковимиз Faafur аканинг уйига шеър ёздириш учун боргандик. То Faafur aka шеърини тугатгунча қор ёғиб юборди. Бу биринчи қор эди. Faafur aka деразадан бирпас қараб турди-да, ўзича нималарнидир шивирлади.

— Менга караларинг, қазили палов егиларинг келяп-тими?

Биз ҳайрон бўлдик.

— Мен ҳозир Собир Абдуллага қорхат ёзаман. Шуни қўлга тушмасдан топшириб келасизлар. Қазили паловни ана ўшанда ейсизлар. Агар қўлга тушиб қолсаларинг паловни ўзим қилиб бераман.

Faafur aka қофоз-қалам олиб шеърий қорхат ёза бошлади.

«Корхат» шундай чиройли, шундай қувноқ ва айни пайтда шеъриятнинг энг гўзал намунаси бўлган эди. Хатда зиёфатда иштирок этадиган шоирларнинг сифатлари, исмлари қофия билан ниҳоятда нафис тасвирланган эди. Хатни Туроб икковимиз қўлга тушмай омон-эсон топшириб келдик. Орадан беш кунлар ўтгандан кейин Собир aka зиёфат қилиб берди. Бу зиёфатда Уйғун, Миртемир, Яшин, Шайхзода, Faafur аканинг ўзи ва ўша кезлари

армиядан қайтиб келган Эминжон Аббос ҳам иштирок этди. Бу зиёфат чинакамига мушоира кечасига айланиб кетган эди. Fafur aka бу ерда ҳам улфатнинг гули бўлди.

Собир Абдулла «Қорхат»да айтилган шартларнинг ҳаммасини бажо келтирган эди. Мана ўша қорхат.

«Азиз дўстимиз Собиржон ибн Абдуллога етиб маълум бўлсинким:

Кўлингиздаги ярқираб турган бу хат – қорхат, укам,
Кўлга тушдингиз иложсиз белни боғлайсиз маҳкам.
Бисти панжум йифилурмиз улфати чор ўргилай,
Хар неки топган-таянган бўлса ночор ўргилай.
Ўн қадоқ гўшт, бир қази,
Тошкентча «норин» дейдилар.
Кўлга тушгач хоҳ ранжи, хоҳ оғрин дейдилар,
Битта хуш хониш дуторчи қизгина бўлса фаранг.
Фозадин юзларда тобу ўсмадин қошлиар таранг.
Мен-ку ичмайман, ароқхўрнинг ароқдир шеваси,
Менга басдир бир яшик Жигулевский пивоси.
Иссик уйда сиз мулоzим, биз таралло қилфумиз,
Мияни кўлга қоқиб бергунча ялло қилфумиз,
Воқеан, ёдан чиқай дебдир талабнинг тантиси,
Яхна гўшт, япроқ қази, закускамизнинг мантиси,
Ким келар эркан, десангиз, сақлабон эски удум:
Мен бўлурман, мавлави Шайх, мулла Уйгуни Фўрум.
Миртемир хушкайфлиги ғоят тамошо бўлғуси,
Қаҳқаҳа авжга чиқиб, совсем хорошо бўлғуси.
Ёз ҳам ўтди, куз ҳам ўтди, қорга чўмди боғлар,
Боғингиздан бир ғужум ҳам тотмади ўртоқлар.
Собиро тан бер ўзинг ҳам, биз каби меҳмон қани,
Борми инсофинг, орамизда ушалган нон қани?
Анча гина-кудратингиз бор эмиш мендан, укам,
Парво қилманг, кори олам доимо бир мири кам.
Балки бу сухбат аросида ечилгуси тугун...
Хулласи, маняргабу, бўлсин зиёфатлар тўкин».

Fafur akанинг андижонлик дўсти Омонулла Валихонов юборган посилкасига ёзилган жавоб хати ҳам ҳажвчиликнинг энг гўзал намуналаридан бири эди.

Мен Fafur akанинг ҳали кўпчиликка маълум бўлмаган қўлэзмалари, одамлар қўлида қолиб кетган шеърлар тўғрисида кўпроқ гапирдим.

Эълон қилинган шеърларни ўқувчилар яхши билишади. Улар адабиётимизнинг бебаҳо мулкига айланиб кетган.

Одатда Fafur Fулом шеър ёзгандан кейин қўлэзмасини дўстларига тақдим қиласарди. Бу сенга қарз, катта тўйда қайтарасан, дерди. Бу унинг: «Мен дунёдан ўтиб кетганимдан кейин ўқувчиларимга қайтарасан», дегани эди.

Менимча,Faфур ака айтган вақт келди. Шоирнинг дўйстлари шу қўлэзмаларини адабиётимиз хазинасига қайтаришлари керак.

Устозимиз Faфур Гуломнинг ҳали хазинага тушмаган шеърий бойликлари кўп. Унинг шогирдлари шоир хазинасини тўлдиришда жонбозлик қўрсатишларига ишонаман.

Faфур Гулом шеъриятда, ҳажвчиликда ўзига ҳайкал ўрнатиб кетди. Биз, унинг шогирдлари, шу ҳайкал пойига гулчамбарлар қўямиз.

«ЗАНЖИРЛАНГАН ҚУЁН»

Бир минг тўққиз юз эллик саккизинчи йилнинг июль ойида Faфур ака мени Пскент районига олиб борган эди. У пайтларда Пскент йўли яхши асфальтланмаган, ўнқирчёнкир эди. Faфур аканинг «Москвич» машинаси бор эди. Тўйтепадан сал нари ўтганимиздан кейин, филдирагига мих кириб, бўшапшиб қолди. Биз тўхтаган йўлнинг ёқасида ҳосили ҳазанак бўлган хандалак полизи бор экан. Шоффер то янги филдирак қўйганча полиз оралаб кетдик. Мен ейишга арзийдиган биронта хандалак тополмадим. Faфур ака суви қочиб буришиб колган битта сўпок хандалак топиб чиқди.

— Шошмай тур. Хозир сенга бир нарса қўрсатаман, — деда у хандалакни тиззасига қўйиб, у ёқ-буёғига қаради. Кейин ёнидан папирос олиб тутатди-да, хандалакни тешиб тикиб қўйди, унга қўзойнагини тақди. Кейин ариқ бўйидан бир тутам ажриқ юлиб, тепасига қўйди. — Ким бўлди? — деди у илжайиб.

Хандаликка қараб туриб бирдан қулиб юбордим. Бу худди шоир Шайхзоданинг ўзи эди. Кўзойнак, папирос, жингалак соchlар, қийшиқ бурун қуйиб қўйгандек Шайх аканинг ўзи эди.

Faфур ака бирон нарсани кимгадир ўхшатишга уста эди. Қопдаги картошкаларни титкилаб Темур Фаттоҳга ўхшаганини топар, бодрингдан Собир Абдуллани ясар эди. Бир куни сабзидан Ҳабибий домлага ўхшаганини топиб қўрсатгани шундоқкина эсимда турибди.

Faфур ака билан қўз юмиб расм чизишни кўп машқ қилардик.

Туроб Тўланинг расмини у қўз юмиб чизарди. Менинг расмимни бўлса қофоздан қаламни кўтармай туриб чизиб қўя қоларди.

Мажлисларда кўпинча тўғрима-тўғри ўтиришимни тайинларди. Эзмароқ одам сўзга чиқиб қолгудек бўлса, мудраб кетмаслик учун расм чизиб, бир-биримизга узатиб ўтирадик. Мажлисдагиларнинг расмини биттама-битта ишлаб чиқардик.

1942 йилнинг қайси ойи ҳам эди. Хозир эсимда йўқ: машҳур ёзувчи Алексей Толстой Союз биносида ўзининг «Иван Грозний» драмасини кўпчиликка ўқиб берди. Муҳокамада мен Faфур акадан узоқроқда ўтириб қолган эдим. Кўпинча Faфур ака мажлисда бетоқат ўтирас, чиқиб кетишнинг пайдан бўлар эди. Faфур ака пъесани аввал ўқиган бўлса ҳам, Толстой асар ўқиётган мажлисдан чиқиб кетиш ўнғайсиз туюлиб, ўзини босиб ўтирди. Каттакон блокнотига нималарнидир берилиб ёзар, ўтирганларга тикилиб-тикилиб қараб қўяр эди. Автор пъесани ўқиб бўлди. Faфур ака менга қараб ғалати илжайди-ю, қўлидаги блокнотдан бир варагини йиртиб, узатди.

Одамларнинг дикқатини тортмай аста очдим. Бир саҳифанинг бошидан охиригача турли расмлар ишланган, тагига: «Буни топинг, дилбарим», деб ёзилган эди. Биринчи расмда каттакон қулоқ, ёнида чакнаб турган иккита кўз. Ундан кейин каттакон буруннинг расми. Пастроқда кўзойнак билан тутун чиқиб турган папирос, ундан кейин хасса. Тагига учта савол аломати.

Бу расмларда кимлар тасвирланганини тагига ёзиб, қайтариб беришим керак эди. Шундай қилдим.

Қулоқнинг тагига «Ҳамид Олимжон» деб ёздим. Чунки Ҳамид аканинг қулоғи каттароқ эди. Кўзнинг тагига «Ойбек», буруннинг тагига «Собир Абдулла», кўзойнак тагига «Шайхзода», ҳассасининг тагига «Шевердин» деб ёздим. Аммо учта савол аломати кимлар эканини билолмай ўйланиб қолдим. Охири тахминан бўлса ҳам ёздим.

Faфур ака жуда кўп уринса ҳам Ўйғун, Яшин ва Абдулла Қаҳхорнинг расмларини чизолмасди. Жуда кўп уринган, ўхшатолмаган. Ўша муҳокама мажлисида улар ҳам бор эди. Таваккал деб учковларининг ҳам номларини ёзиб қўйдим.

Варақнинг энг тагига худди Навоийнинг ўзи ишлаган «Занжирланган шер» расмига ўхшатиб занжирланган қуён расми чизилган эди. Дарров тушундим. Faфур ака мажлисдан чиқиб кетмоқчи бўлса, имларди. «Бошқалар билмасин, секин қуён бўламиз», дерди.

Демак, Faфур ака бу йифиндан «куён» бўлолмай занжирлангандек ноилож ўтирибди. Куённинг тагига «Бу – Faфур Гулом» деб ёздим.

Боя учта савол аломатига ёзганларим тўғри чиқмаса, қизиқчиликка олиш учун икки оғиз гап ҳам ёздим: «Faфур ака, бу суратлар Менделеев жадвали. Ҳамма элементлар топилиб жойига қўйилган. Ўша учта бўш қолган катак – энди топиладиган элементлар». Қофозни Faфур акага узатдим. Бир қаради-ю, кулиб юбормаслик учун дарров букламай блокнотининг орасига солиб қўйди.

Чекиш учун танаффусга чиқишганда, қоғоз қўлма-қўл бўлиб кетди.

Faфур ака мени ёнига чақириб: «Қойил, ўйлаганимни топибсан, боқса одам бўласан», деб турган эди, Ҳамид Олимжон келиб қолди.

– Муҳокама мажлисида шунака ишлар қилиб ўтирибсанми, уялмайсанми? – деб Faфур акага таъна қилган бўлди.

– Пъесани бундан уч кун олдин Алексей Николаевич менга берган, ўқиб роса мақтаганман.

Бир-бирига ҳадди сифадиган бу икки қадрдон дўст сенлашиб гаплашишарди.

– Шундай бўлса ҳам-да...

– Кетиб қолмаганим у кишига бўлган хурматим, буёгини айлантирма. Бўлмаса, у қулоғингни ҳам расмини чизиб қўяман.

Тошкент Инқилоб хиёбонида бир рассом одамларнинг суратини қайчи билан кора қофоздан қийиб ишлаб берарди. Бир кун ўтиб кетаётганимизда менинг суратимни ишламоқчи бўлди. То рассом менинг суратимни ишлагунча Faфур ака унинг суратини ишлаб қўяди. Рассом расмни кўриб ҳайрон бўлди. Faфур акадан кимлигини сўради. Faфур ака: «Мен Самарқандда яшайман, сенга ўхшаб хиёбонда шунака сурат қийиб тирикчилик қиласман», деди.

Faфур Гулом буюк шоир эди. Адабиётнинг ҳамма жанрларида ажаб бир маҳорат билан қалам тебратарди. Шеър, наср, таржима, адабиёт масалаларидағи муҳим муаммолар хақида пухта мақолалар ёзарди.

Бу оташин шоир шарқ алломалари анъаналарини чукур ҳурмат қиласарди.

У доимо: «Ибн Сино факат табиб эмас, тарихчи, табиатшунос, каттакон шоир, хатто жаҳонда биринчи бўлиб нотани ижод этган зўр бастакор. Беруний буюк олимгина эмас, у каттакон шоир, тарихчи...» дерди.

Faфур аканинг ўзи ўша буюк устозлар изидан боришга интиларди. Шунинг учун ҳам у тарихимизни мукаммал билар, расмлар чизар эди. У рақс тушганда даврадан зўр

ракқосалар ҳам чиқиб томоша қиласади. Қўлига тақсимча олиб, ҳалқ термаларини айтганда, ҳамма жимиб қоларди. Дутор чертганда, тингловчилар бош эгиб тебранишарди. Faфур ака Юсуф қизиқлар билан тенг келиб асия айтишарди. Латифа айтишда унга ҳеч ким тенг келолмасди. Ҳалқ достонларини баҳшидек оҳангি билан, ифодаси билан бошдан-оёқ айта олар эди.

Faфур Гулом Москва ва қардош республикаларда чиқадиган журналларнинг деярли ҳаммасини оларди. «Вокруг света» журналининг бирон сонини қолдирмай ўқирди. «Техника молодёжи» журналини олиб турарди. «Муштум» редакциясига келиб қардош республикалар сатирик журналларини ўқиб чиқарди. Улардаги карикатуналарни завқ билан томоша қиласади.

Faфур ака редакциядаги ёш рассомлар олдига кириб, соатлаб улар билан расм тўғрисида гаплашарди. Уларнинг тайёр бўёқларидан фойдаланиб қизиқ-қизиқ суратлар ишлаб кетарди. Faфур ака журналнинг кекса рассоми Владимир Рождественский билан қалин ўртоқ эди. Умуман, бу талантли рассомнинг карикатуалари унга ёқарди. Рождественский ўзбек урф-одатларини яхши билар, расмларида ҳаётий деталлардан жуда усталик билан ишлатар эди. Кекса рассом Михаил Воробейчиков асарлари унга завқ берарди. Ўзбеклардан етишиб чиқаётган ёш карикатурачиларнинг бирорта асарини қолдирмай кузатар, севинар эди. Айниқса, Тельман Мұхамедовнинг карикатурачиларни ажойиб маҳорати унга завқ берарди.

Шу пайтгача яратилган Насриддин Афанди портретлари ичида у Уста Мўмин ишлаган портретни маъқул кўрарди. «Жуда ёқимтой образ топган», деб қойил қоларди. Ўзи ҳам Насриддин образини яратишга кўп уринган эди.

1947 йилда бир ҳайкалтарош Faфур аканинг уйига келиб бир ойча уриниб бюстини ишлади. Бюст Faфур акага унча ёқмаган эди. Ҳайкалтарош кечқурун кетганда Faфур ака бюстнинг баъзи жойларини ўзи ишлаб қўярди. Ҳайкалтарош Faфур ака тузатган жойларини сезмасди.

Ҳайкал битиб, гипсга қўйилганда, ҳайкалтарош Faфур акага бир нусхасини совға қилди. Аммо уни Faфур ака бирорвга кўрсатмасди, «менинг характеримни топмаган», дер эди.

Faфур ака босилиб чиқадиган китобларининг муқовасини албаттга хомаки пайтида кўрарди. Кўпинча ёқмай, бошқатдан ишлатарди. Нашриёт директорлари унга тегишишарди:

— Корректурани ўқиб бергингиз келмайди-ю, мукова-нинг жанжалини қиласиз.

— Навоий шундай деган экан: «Китобни муқовасига караб оладилар, ичига қараб баҳо берадилар». Муқова — реклама. Шунисига эҳтиёт бўлиш керак.

Умуман, Faфур Гуломни қанча вақт таниган бўлсам, деярли ҳар учрашганимда албатта сурат чизганини кўрганман. Хатто ўзи айтарди:

— Шоирлик ишқи дилимга тушмаганида, албатта рас-сом бўлардим.

— Борди-ю рассом бўлолмаганингизда-чи? — деб сў-рардим.

— Унда ё ҳофиз, ё дуторчи бўлардим, — деб жавоб берарди.

Faфур Гулом санъатнинг барча турларига интилган серзавқ истеъдод эгаси эди.

Унинг қўлёзма шеърлари хошиясида илҳом кайфияти-да чизилган қанчадан-қанча расмлар қолди.

1973 йил.

ЕЛКАСИНИ ПАЙГАМБАРЛАР СИЛАГАН ШОИР

(*Ушбу хотираларни Ойбек домланинг маслаҳати билан ёза бошлаганман*)

Вилоятма-вилоят санқиб, туман газеталарига шеър сотадиган бетайин шоирни Faфур Гулом учра-тиб қолди:

F. Гулом: Ҳозир шеър қанчадан кетяпти?

Шоир: Ҳар хил. Туман газеталарида икки сўм-дан беш сўмгача. Вилоят газеталарида олти сўмдан ўн сўмгача кетяпти.

F. Гулом: Бир йилда неча сўмлик шеър сота-сан?

Шоир: Уч минг сўмга етиб колар.

F. Гулом: Менга кара. Агар мутлако шеър ёз-майман, шеър ёёсам палон бўлай, деб тилхат берсанг, ўзим сенга йиллига беш минг сўмдан бериб тураман. Хўпми?

1939 йилнинг декабрида уч буюк воқеа кутилмоқда эди. Бири «Халқлар отаси, жонажон йўлбошчимиз» Иосиф Сталиннинг 60 ёшли юбилейи. Иккинчиси — Ўзбекистон шўролар жумхуриятининг ўн беш йиллиги. Учинчиси — асримизнинг оламшумул иншооти Катта Фарғона каналига сув очиш.

Баланд иморатларнинг пештоқларига: «Улуғ доҳий юбилейини меҳнат ғалабалари билан кутиб олайлик!», «Жонажон жумҳуриятимиз, сенга шон-шарафлар бўлсин!», «Канал қурувчиларига большевиклик саломи!» деган шиорлар осилган.

Газеталарнинг ҳар кунги сонида шу уч воқеага бағишланган маколалар, шеърлар, фотоловҳалар босиларди.

Кулоллар доҳий сиймоси туширилган сопол товоқлар ясашарди. Мактаб болаларига «Менинг дадам иккита» деган, кўшик ўргатишарди. Шу йил туғилган қизларга Сталина, ўғил болаларга Мелс, Марлен деган номлар кўйиларди. Йигитлар доҳийникига ўҳшатиб мўйлов ўстиришарди. «Қизил майдон»даги ҳукумат уйи биноси олдига томдан то ерга теккунча қилиб оқ сурупга ишлаб осиб кўйилган доҳий сувратини одамлар тўхтаб томоша қилишарди.

Театрларда Сталин ролини ижро этиш учун танловлар бошланиб кетганди.

Марказий комитет идеология бўлимига, талантли шоирлардан битта гуруҳ тузиб, ўзбек халқи номидан улуғ доҳийга шеърий мактуб тайёрлашни топширди. Марказқўм ходими Сотти Ҳусайн шоирлардан Ҳамид Олимжон, Уйғун, Эминжон Аббос, Ҳасан Пўлат, Амин Умарий, Ҳолид Расул ва Владимир Липколарни чакириб биринчи котиб Ўсмон Юсуповнинг шу топширигини етказди.

Сотти Ҳусайн биланFaфур Фуломнинг ораларидан қора мушук ўтганди. Шунинг учун ҳам уни шеърий хат ёзадиганлар рўйхатига киритмади.

Бу гаплардан бехабар Faфур Фулом ижод билан овора эди. Ўтган иили Faфур Фуломнинг орден билан мукофотланиши мукофотга илинмаган бир неча шоирларнинг ичими куйдирган эди.

Орденли шоирнинг шуҳратдан маст, учеб-қўниб юрган пайтлари. Орден хали у костюмнинг, хали бу костюмнинг ёқасига тақиларди. Рухи тетик, ижодга иштиёқи оловдек ёниб турган пайтлар. Қандоқ ишга кўл урса яшнаб кетарди.

У шу пайтларда Алишер Навоийнинг 5758 байтли (11516 сатрли) «Фарҳод ва Ширин» достонининг насрый баёнини тайёрлаб нашрга топширган. Достоннинг минглаб сатрларига яширинган фалсафий фикрларни бугунги ўзбек китобхонига тушунадиган тилда сўзлаб бериш осон иш эмасди. Шу билан бирга насрый баёнда шеърий руҳни сақлаб қолиш учун фоят катта маҳорат ва шоирона тафак-

кур эгаси бўлмок керак эди. Бу вазифани Fafur Fulom муваффақият билан адо этди.

Бундан ташқари Fafur Fulom Вильям Шекспирнинг «Отелло» фожеасини таржима қилиб, «Ҳамза» театрига топширди. Кунора театрга бориб асар репетициясини кузатарди. Баъзи сўзларни айтишга қийналаётган артистларга ўша сўзни бошқасига алмаштириб берарди. Айниқса бош ролни ижро этаётган Аброр Ҳидоятовга унинг овоз имкониятларини ҳисобга олиб янги жаранглайдиган, ҳаракатларига мос сўзлар ёзиб берарди. Асар шеърий бўлгани учун у Аброр Ҳидоятовга вазнни сақлаш, шеърий оҳангни бузмаслик кераклигини тушунирарди.

Шу ишлар орасида у машхур «Шум бола» қиссаси-нинг иккинчи бўлимини менга диктовка қилиб, пеш ёзилганини пеш «Муштум»да давомли эълон қиласарди. Шеърлари эса ҳали у газетада, ҳали бу газетада боси-ларди. Ҳатто мактаб ёшидаги болалар учун «Мукофот» деган шеърий тўпламни ҳам шу йили бостирган эди. Катта Фарғона каналига бориб қурувчилар тўғрисида очерклар ёзар, қурилиш трассаларида уларга шеърлар ўқиб берарди.

Икки-уч ой ўтиб шеърий хат тайёр бўлди. Сотти Ҳусайн шоирларни Усмон Юсуповнинг олдига олиб кирди. Шеърий хат ўқилди. Биринчи котибга маъқул бўлди. У хатни қўлга олиб, нега Fafurning номи йўқ, деб сўрайди. То жавобини кутмай шоирлар рўйхатига Fafur Fulomнинг номини ўз қўли билан ёзиб қўяди. Сотти Ҳусайн, бунда Fafurning битта ҳам сатри йўқ, қандоқ бўларкин, дейди.

Усмон Юсупов жаҳл билан дейди:

— Билиб қўйинглар, Fafur бугунги ўзбек шеърияти-нинг байроқдори. Fafur сиз шеъриятимизни тасаввур қи-либ бўлмайди.

Орадан сал фурсат ўтиб шеърий хат «Правда» ва «Қизил Ўзбекистон» газеталарида бир кунда босилиб чиқди. Шеърий хатда ниҳоятда гўзал битилган сатрлар кўп эди.

Сен Шариф бобонинг соқолига боқ,
Корли тоғлар каби бўлибдир оппоқ...
...Кутайба отининг босган тақаси,
Төптади Жайхуннинг зумрад ёқасин.

* * *

«Муштум»да адабий ходим бўлиб ишлардим. Жуманиёз Маҳмудов деган ювошина хоразмлик бир киши муҳаррир эди. У бечора илгари матбуотда ишламаган бўлса керак, ўша пайтларда «Пастдан юқорига қўтариш» деган шиорга жавобан уни бизга муҳаррир қилиб юборишиган эди. У «Крокодил» дейлмасди. «Қарқадил» дерди. Цека дейлмасди, сеқа дерди. У эрта билан келиб нима иш қилишини билмай зерикар, кабинет эшигини ичидан беркитиб озроқ ухлаб ҳам оларди. Тушликка чиқиб кетганича иш соати тугашига яқин қайтиб келарди. Каёқда эдингиз, деб сўрасак сеқада эдим, деб жавоб қиласди. Сизни икки марта цекадан сўрашди, десак, қайси сеқадан, деб сўрарди.

Faafur Fулом унинг соддалиги тўғрисида ҳар хил латифалар тўқирди. Уни ҳар кўрганда, «Усмон Юсуповнинг олдиларида эдим, столларига «Муштум»ни қўйвоб либ, тинмай куладилар. Нуқул Жуманиёз Маҳмудов маддес, яхши ишлапти, дейдилар», дерди. Бу гаплардан кейин Маҳмудов яйраб кетарди. Качон цекада мажлис бўлса, у Усмон Юсупов атрофида гирдикапалак бўларди. Шундай йигинларнинг бирида Усмон Юсупов уни олдига чақириб гапга солади. Қараса, «Муштум»га муҳаррир бўладиган ҳоли йўқ. Идеология котибини чақириб, қўйинглар, бу бечорани қийнаманглар, ҳажвчиликни биладиган бирон ёзувчини муҳаррир қилинглар, дейди.

Шу билан муҳарриримиз «Қарқадил» деганича кетди.

Кирқинчи йилнинг қаттиқ совуқ куни эди. (Саккизинчи декабр бўлса керак). Эрталаб ишга келаётганимда киоскадан газета олдим. Ишга келиб варакласам, «Совет ёзувчинининг қиёфаси ҳақида» деган каттагина редакцион мақола чиқкан экан. Мук тушиб ўқий бошладим. Мақолада урилмаган ёзувчи қолмаган эди. Бирини маиший бузук, бирини ижодий саёз, яна бирини ғоясизликда айبلاغан эди. Айниқса ёш шоирлар ғоявий саёз, сиёсий жиҳатдан бугунги кунга хизмат қилмайдиган ночор, ҳатто зарарли асарлар ёзмоқдадир. Faafur Fуломдек катта ёзувчилар уларга йўл-йўриқ кўрсатиш ўрнига ўзлари майшатга берилиб кетдилар. Faafur Fулом кўп вақтлардан бери жиддий бир асар яратмади. Ичкилик билан, майшат билан овора, деб савалаган эди.

Maқоладан ўттиз еттинчи йилнинг қўланса хиди бурқисиб турарди. Faafur Fуломнинг кейинги пайтларда ҳар қачонгидан ҳам фаол ижод қилганини ҳамма, ҳатто шу газета ўқувчилари ҳам яхши билишади-ку. («Қизил

Ўзбекистон» газетасининг 1940 йил 8 декабр сонини тополмадим. Мақола мазмунини хотиримда тиклашга харакат килдим). Ана шуларни ўйлаб ўтирган эдим, эшик очилиб асабий бир холда Faфур Гулом кириб келди. У маъсул котиб столидаги ойна тагига бостириб қўйилган телефонлар рўйхатини кузатди-да, трубкани кўтариб қаёқладир телефон қилди. У тарафда трубкани кўтаришганидан кейин ҳар бир сўзини силтаб-силтаб гапира бошлади.

— Менга қара. Ҳикоя ёздинг, эплолмадинг, пьеса ёздинг, шарманда бўлдинг. Илм қиласман дединг, чоғинг келмади. Энди ниначининг ишини қилмоқчимисан? Билиб қўй, мен темирчиман. Ниначининг минг ургани — темирчининг бир ургани. Сен ҳали менинг совунимга кир ювмабсан. Сен билан ўша, ўзинг ишлайдиган катта идора-да гаплашаман...

У трубкани шарақлатиб ташлаб, чиқиб кетди.

Faфур Гуломни хеч вақт бундай ахволда қўрмагандим. Уни ҳамиша кулиб, кулдириб юрадиган қувноқ одам деб билардим. Демак, унинг қувноқлиги қай даражада бўлса ғазаби ҳам ўшандоқ баланд даражада эканига беихтиёр гувоҳ бўлиб қолдим.

Faфур аканинг ҳозир гаплашгани қандоқ одам бўлди экан, деб ўйладим. Бу сир эртасига маълум бўлди. Faфур Гулом уйига бориб, кейинги икки-уч йилда ёзган асарлари ва таржималарининг қўллэзмасини иккита қийиқчага туғиб, тепасига сиёҳдон билан ручкасини қўйиб, собиқ Марказий комитеттага олиб борган, қўпдан унинг жигифига тегиб юрадиган Сотти Ҳусайннинг столига қўйган.

— Бўлди, ёзувчиликни ташладим. Адабиёт сенга ўхшаган талантсизларга қолди. Энди сен ёз. Мана ручкам, мана сиёҳдоним...

У бошқа гап айтмай чиқиб кетган.

Одамлар бу воқеанинг ёнига қўшиб, чатиб, болалатиб тарқатиб юборган эдилар. Бу гап биринчи котиб Усмон Йосуповнинг ҳам қулогига етган. У Сотти Ҳусайнни чақириб унга танбех берган:

— Каерда ишлаётганингни биласанми? Марказқўм ходими бундай тухмат гапларни ёзиши мумкинми? Гижинглама, суриштирдим, мақолани ўзинг ёзган экансан. Сен бизларга ҳам, партияга ҳам доғ туширяпсан. Ҳозир бориб Faфурдан узр сўра. Faфурни оқламоқчи эмасман, бунақа енгиллик қилмаслиги керак эди.

Сотти Ҳусайн Faфур Гуломнинг уйига бориб узр сўраб қўл узатади. Faфур aka унинг қўлини олмайди. Буёқ-

ка кир ҳам демайди. Эшикни қарсиллатиб бетига ёпиб кириб кетади.

Ўша йиллари Усмон Носир кетидан адабиётта кириб келган жуда талантли шоир Султон Жўранинг шеърлари ни ёшлар талашиб ўқишарди. Айниқса унинг «Бруно» достони машхур бўлиб кетганди. Кечагина мукофотланган ёзувчилар орасида у ҳам бор эди.

Мукофотга илинмаганларFaфур Гуломни енголмандан кейин Султон Жўрага ёпишдилар. Ҳар мажлисда уни тошбўрон қилишар, газеталарда арзимаган баҳоналар билан катта-катта мақолалар бостиришарди.

Хужумлардан тинкаси қуриган Султон Жўра ўзини отиб қўяди. Ҳайрият, жароҳати оғир эмас экан, уни даволайдилар.

Барibir ҳужум тўхтамайди. Охири, Султон ўз ихтиёри билан фронтга жўнаб кетади. Бир муддатдан кейин «Султон Жўра қаҳрамонларча ҳалок бўлди» деган хабар келади.

Ана шундан кейингина тушида ҳам орден кўрадиганларнинг овози ўчади.

* * *

Faфур Гулом этагини силкитса кулги тўкиларди. У кирган хонадонда бир ҳовли кулги қоларди. У ҳар бир хонадоннинг кўпдан кутган азиз меҳмони эди. Қаерга борса атрофини ёшу қари ўраб оларди.

У донолар даврасида доно эди. У Бедилни, Хофизни, Жомийни севиб ўқирди. Озарбайжон, тожик, туркман, уйғур, қозоқ, татар, қирғиз тилларда bemalol гаплашша оларди.

У жуда ҳозиржавоб одам эди. Душанбедаги бир даврада айтган гапларини ҳалигача қойил қолиб эслайман.

— Сиз мени ўзбек, Турсунзодани тожик деяпсизлар. Тожикнинг оти Турсун бўлса, ўзбекнинг оти Гулом бўлса, унинг тожиклиги менинг ўзбеклигим қаёққа боради. Йўқ, биродарлар биз ҳаммамиз бир ҳалқмиз. Миллий айрмачиликни хаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Қаранг, ҳатто исмларимиз ҳам айқаш-уйқаш бўлиб кетган-а!

Faфур Гулом ҳар қандай мураккаб ҳолатдан осон йўл топиб чиқиб кета оларди.

Эллик иккинчи йилда Абдулла Қаҳҳорнинг отаси темирчи уста Абдуқаҳҳор вафот қиласди. Уста Сангин бошлилигига Тошкентда яшайдиган аштлик темирчилар, Абдулла Қаҳҳорнинг ёр-биродарлари, ёзувчи ва журналист-

лар жанозага келишади. Ҳамманинг ҳаёлида битта савол айланарди. Жаноза ўқитармикан, ўқитмаскин?

Замон нозик эди. Аллақанча ёзувчилар қамалган. Қанчаси кўчага чиқмай уйида пусиб ётарди. Fafur Гулом Абдулла акани четга чақириб «Нима қиласан, жаноза ўқитасанми?» деб сўради.

— Ҳайронман. Қандоқ бўларкин.

— Жаноза ўқитмасанг бўлмас. Отанг мўмин-мусулмон, меҳнаткаш, ҳалол одам эди. Агар ўқитмасанг, бир умр тушларингга киради. Умринг пушаймонларда ўтади.

— Аштга олиб бориб ўша ерда жаноза ўқитиб, қариндошларнинг хилхонасига қўмсақмикин?

— Бўлмаган гапни кўй, — деди Fafur aka, — Тошкент қайдою Ашт қайда. Мурдани уринтириб нима қиласан. Менга қара, агар отанг, полон жойга пул яшириб кўйғанман, жанозамга сарфла, деб васият қилган бўлса айтганини қиласидинг. Албатта, шундай қиласидинг. Хозир мен одамларга, уста Абдуқаҳхор ўлганимда жаноза ўқит, деб васият қилган. Бу гапни уста бобо менинг олдимда айтган, дейман. Гап тамом!

Fafur аканинг шу гапидан кейин ота васияти вожиб, деб жаноза ўқитилган эди.

Шуҳрат қамалишидан олдин ёзувчилар уюшмаси партия бюросининг аъзолари Зоя Милчакова билан Роговалар унинг уйига бориб ҳовлида ўйнаб юрган боланинг иштонини тушириб қарашган. Суннат қилинганини билиб юқори идорага, Шуҳратнинг ўғли суннат қилинган, деб хабар қилишган. (Милчакова билан Роговалар қама-қама пайтидаги энг ашаддий сотқинлардан эдилар. Абдулла Қаҳхор Роговани шўро ҳукуматининг онаси, деб атарди.)

Кейинчалик Абдулла Қаҳхор билан Fafur Гулом ўша воқеани эслашганда Абдулла aka унга тан бериб, орқангни пайғамбарлар силаган, ҳар қандай мушкул пайтда ҳам ўзингни ўнглай оласан. Самолётдан ташлашса ҳам оёғинг билан тушасан, деганди.

Сотти Хусайн билан иккови ўртасидаги можарони эслашганда Ойбек домла: «Faфурми, ия, Faфур лўли-ку, лўли. Бирорвга ўзини талатиб қўймайди. Унга қойил колиш керак», деганди.

Эллигинчи йилларнинг бошларида Faфур Гуломнинг Башар деган беш яшар ўғли вафот қиласди. Faфур aka шу ўғлига сира танбех бермасди. Нима қиласман, деса қиласеварди. Унга ўзининг тенгдош ўртоғидек муомала қиласиди. Башар жуда сўконғич эди. Каттами, кичикми, бўра-лаб сўқаверарди. Мен Faфур акага, домла, уни бир ури-

шиб кўйинг, ёмон сўкяпти, деганимда, «қўявер, сўкавер-син, ўзим рухсат берганман», деган эди.

Ўшанда устознинг бу гапига ҳайрон бўлгандим. Наҳотки, шундоқ доно, шундоқ обрўли одам болага тарбия бермаса.

Башар айвонда нимадир қилаётган эди.Faфур ака тепасига келиб «нима қиляпсан, унақамас, бунақа қил» деди. Бола бошини кўтариб дадасига қаради-да, «Faфур Фулом бўлсанг ўзингга, билдингми, ярамас», деди. Faфур ака тиззаларига уриб қотиб-қотиб кулди.

Бир куни домланинг уйига борсам сўконгич ўғлини койияпти.

— Эй ҳайрият-е, — дедим. — Унга биринчи марта танбех беришингиз бўлса керак.

— Бунинг сабаби бор. Эртага уйга Усмон Юсупов келмоқчилар. Ўзинг биласан, у киши гавдали, қорин солган одам. Боласи тушмагур у кишини ҳам хў, қорнингга... деб қолмасин. Эртага опасиникига бир кунга обориб қўймоқчиман.

Шу бола вафот қилганда Faфур ака жанозада олдинга ўтиб, қўл қовуштириб турди. Шу куниёқ алам-изтироб билан шу сатрларни битди:

Осмон тўла юлдузлар,
қани сенинг юлдузинг,
Қани сен ваъда қилган
келажагинг, кундузинг?
Осмон тўла варраклар,
қани сенинг варрагинг,
Томдан йиқитди сени
ўзингдек шўх юрагинг.
Қўлинг чизикларидан
очар эдим баъзан фол,
Сочинг ўрайларидан
кутар эдим истиқбол.
Наҳотки бу ниятлар
тўсатдан топди завол.
Осмон тўла юлдузлар,
қани сенинг юлдузинг,
Қани сен ваъда қилган,
келажагинг, кундузинг?
Бизнинг оиласда ҳам
бўлиб ўтди қиёмат,
Шўрликкина жонингни
сақлаш учун саломат,
Наҳотки мен қалб билан
беролмадим ҳарорат,

Осмон тўла варраклар,
қани сенинг варрагинг,
Томдан йиқитди сени
тўпалончи юрагинг.

Маросимлар ўтиб кетган бўлса ҳам Faфур ака ух тортар, мўлт-мўлт кўзёши тўкарди. Ҳовлининг этагига бориб дастрўмоли билан кўзёшларини артиб келарди.

Шундай кунларнинг бирида Faфур ака менга ёрилди.

— Укагинам, бу бола сўккан пайтларда нега танбех бермайсан, дердинг. Уни уришолмасдим, танбех беролмасдим. Чунки у бу дунёда беш кунлик меҳмон эканини билардим. Шунинг учун майли, сўқаверсин, армонда қолмасин дердим. Бу бола юрак ўйноғи билан туғилган, шунаقا дард билан туғилганларнинг тақдири нима бўлишини билардим. Шунинг учун ҳам сафарларда узоқ юролмасдим. Мен йўғимда болам бир нима бўлиб қолмасин, деб доимо хавотир олардим. Кечалари уйғониб тепасига келардим, кўкрагига қулоғимни қўйиб юрак уришини эшитардим. Мана, ўша, докторлар айтган машъум кун келди.

У гапни тугатмай оҳ уриб юборди. Аттанг, аттанг, дея ҳовлининг этаги томон кетди. Бироздан кейин қўзлари қизариб қайтиб келди.

* * *

Faфур Фулом табиати равшан пайтларда хаддан ташқари қувноқ бўларди. Шеър ҳам, сўз ҳам қуйилиб келаверарди. Ёзувчилар уюшмаси ҳиммат қилиб, янги йилга дастурхон ёзди. Faфур ака шифохонада даволанаётган эди. Машинада олдириб келишди. У эшикда қўриниши билан базмга бирдан файз кириб кетди. У ўтирганларга шеър тўқий бошлади.

Ойбек аканинг ёнида қўхликкина жувон ўтиради. У аёлга гоҳ чой, гоҳ вино тутарди. Faфур ака қузатиб турган экан, дарров шеър тўқиди:

Андижонда олов ёқсам Ўшда тутун,
Ойбеквойим ўтирипти бағри бутун.
Қўлтиғида иссиққина сулув жонон,
Бир қарашда бўйдоклардан кочар имон.

Яшин, Воҳид Зоҳидов, Иzzат Султонлар ёнма-ён ўтиришарди, бўйларига ишора қилиб Faфур ака уларга ҳам шеър тўқиворди:

Юртимизнинг девлари, давлатлари, совлатлари,
Телпагу қалпокда ўсан баччажиш авлодлари,
Яшин шеру, Вохид зўру, Иззат дароз шашқатор,
Иккиси дулдулга минган, биттасида зулфикор.

Темур Фаттоҳнинг машина авариясида лаби, пешонаси чандик бўлиб қолган, унинг устига бошида сочи ҳам қолмаганди. Faafur aka галдаги ҳазил шеърни унга бағишлади:

Давра ахли сўзларимни тинглаганда,
Темур Фаттоҳ шеърин сақлар танглайнда.
Бойнинг ўғли бўлса ҳам шу гапирсин,
Кўёш пардоз қилар унинг манглайнда.

Энди навбат менга келди:

Сайдаджмаддир ҳам ёзувчи, ҳам ўспирин,
Бўйдоқликда қилар иши ўзурин-бурин.
Бурнидане, кўринади Ўринбурун,
Ош келганда қошиқ солар элдан бурун.

(Ўринбурун Русия шаҳри Оренбург. Мутойиба тарда аскийларда уни бурунга киёс қилиб шундай дердилар.)

Эминжон Аббос ёзувчилардан биринчи депутат бўлган. Биринчилардан бўлиб орден олган. Ҳатто собиқ Олий совет президиумига котиб ҳам бўлган. Яқинда у вазифасидан бўшатилиб ўзимиз қатори бўлиб қолганди. Faafur aka илгарилари ҳам унга ҳазил шеърлар тўқиб юрарди. У масъул котиб бўлганда, неча йиллардан бери нашриётда чиқмай ётган китоби уч кунда чиқазилган эди. Ўшанда Faafur aka шундай деганди:

Уч йилга кесилгани тўрт кунда итоб этма,
Эминжонни ёзганини бир кунда китоб этма.

Faafur aka меҳмонлар орасида Эминжон Аббосни кўрдию яна шеър тўқиди:

Эминжонга дунё вафо қилмади,
Трамвай ҳам ўтди, дўстлар хотинсиз.

Ўша куни Faafur aka Абдулла Қаҳҳор, Хомил Ёқубов, Куддус Муҳаммадийларга ҳам ҳазил шеърлар тўқиганди.

Озроқ ширақайф бўлиб қолган ёшларга ҳам ҳазил қилгани эсимда:

Безобразний ўзни тутар ёшларимиз,
Чимрилмакда президиумда қошларимиз...

Бу шеърлар қоғозга туширилмаган. Экспромт тарзида тўқилган эди. Шунинг учун улар сақланмаган. Орадан эллик тўрт йил ўтиб бაъзи сатрлари ёдимда қолмапти. Эсимда қолганларини эплаб қоғозга туширдим, холос. (Туроқ ҳамда вазн бузилган жойлари бўлса, айб менда).

Faфур аканинг девонафеълликлари кўп бўларди. Бирорни ногоҳ хафа қилиб қўйса, то узр сўраб кўнглидан чиқариб юбормагунча тинчимасди.

Урушдан олдинги қайсиdir йил эди. Икковимиз гап талашиб қолдик. Мен ҳақ эдим. Faфур aka сира айбини бўйнига олмасди. Баланд келишга ҳаракат қиласди. Мен ҳам бўш келмадим. Охири шу бўлдики, ундоқсан, бундоқсан, одам бўлмайсан, деб дилимни оғритди. Мен бор-е, дедиму уйимга кетиб қолдим. Саратон иссиғи авжика эди. Бугун уйда маза қилиб ётаман, деб ўйладим. Кўшнимизнинг боласи кириб, сизни кўча бошида Faфур Гулом кутиб турибди, деб қолди.

Шундоқ одам атайин келган бўлса, бормасам айб бўлади. Кийиниб кўча бошига чиқдим. Faфур aka машина олдида папирос чекиб турарди.

— Вой тентаг-е, мендан хафа бўлиб ўтирибсанми? Жаҳлим чиқиб турганда кўзимга кўринмасанг, олам гулистон. Бўлди, айда кетдик. Гортга чиқиб маражний еймиз.

Икковимиз машинага чиқдик. Скверда морожний едик. Кейин, вокзалга бордик.

— Менга қара, машинада маза қилдинг. Гуноҳимдан кечдинг-а. Бўпти. Энди уйингта кетавер. Мен Кўйлиққа тўйга кетдим. — У шундай дедио мени ташлаб жўнаб қолди.

Боя Faфур Гулом чақирияпти, деганда шошиб чиқаверган эканман. Пул олишни ҳам унутибман. Энди нима қилдим. Вокзалдан Лабзакка пиёда келиш осонми? Саратон офтоби миядан уриб турипти. Лўкиллаб сквергача келиб, сояди бир оз дам олдим. Ундан кейин Ўрда анхори бўйида озроқ салқинландим. Шайхонтохурда ҳам бир дам хордиқ олиб орқа кўчадан уйга келдим. Келдиму ечинмай ётиб олдим.

Faфур Гуломнинг узри менга ана шунаقا қимматга тушганди.

* * *

Faфур aka икки нарсадан қўрқарди. Бири ер қимираши, бири самолётда учиш.

Арманистонда ўзбек адабиёти ўн кунлиги бўлди. Ар-

манлар Faфур акани нихоятда сийлашди. То Ереванга боргунимизча унинг шеърларини арман тилида алоҳида китоб қилиб чиқаришган экан. Faфур ака китобни қўлига олиб нотаниш ҳарфларга қараб: «Китобга қайси шеърим кирган, ўқиёлмасам, хей менга қара, — деди шоира Силва Капутикянга. — Менга арман қизларидан бирини олиб бер. Умрининг охиригача шу китобни менга таржима қилиб юради. У Ширин бўлади, мен Фарҳод бўламан».

Силвахоним ҳам ҳазилни ўрнига қўяркан. Мариетта Шагинян деган таҳминан тўқсондан ошган машҳур ёзувчи бор эди.

— Бўпти, — деди кулиб. — Мариетта опани Тошкентгача ўзим ёр-ёр айтиб кузатиб қўяман.

Ленинакан билан Кировакан шаҳарлари оралиғидаги даштликда зиёфат тайёрлашган экан. Маишат энди авжиға чиққанда узоқда сурнай билан чирманда овози эшигиди. Бу овоз борган сари яқинлашарди. Бир маҳал адир ортидан извош кўринди. Уни икки отлик қўриклаб келарди. Извош олдимиғизга келиб тўхтади. Ундан Алишер Навоий тушиб, тўппа тўғри Faфур Фуломнинг ёнига келди. Бағрини очиб Faфур акани қучоқлаб олди.

— Жигарим, жигарим Faфур, сени излаб 500 йилдан бери ўйл юраман. Мана, ниятимга етдим. Сени топдим, жигарим.

Faфур ака ҳам бўш келмади.

— Устоз, 500 йилдан бери йўлингизга кўз тутаман. Худо дийдорингизни кўришни насиб қилди. Энди армомиз қолмади. Табаррук овозингизни эшигдим. Мен учун бундан ортиқ баҳт йўқ.

Шундан кейин Навоий билан Faфур Фулом апок-чапоқ бўлиб битта шишани бўшатиши.

Ереван аэропортида самолётга чиқиши олдидан арман дўстларимиз уч юлдузли, беш юлдузли конъякларни дарёдек оқизиши.

Самолётда кайф билан ҳар хил латифаларни айтиб одамларни қулдириб келяпман. Faфур ака жимгина ўтирипти. Стюардессага жовдираб қараб қўяди. Одамларнинг кулиши жонига тегдими, менинг маҳмаданалигимдан энсаси котдими, чайқала-чайқала менга яқин келди.

— Ҳой, Додахўжа дўманинг невараси, бачканаликни йигишти. Биласанми, икки ўйланинг ўртасида кетяпмиз. Жимгина ичингда дуо ўқиб ўтири. Бир томонинг Каспий денгизи, бир томонинг Эрон, ўртада адоги йўқ тоғлар. Бирон фалокат бўлса, жавраганингча кетасан.

Олдимдаги ўриндиқда ўтирган Абдулла Қаҳҳор кулди.

— Кўрқяпсан-а, Фофир, мунча жонинг ширин бўлмаса, — деди. — Кўрқма, бу жуда пишиқ самолёт.

— Тўғри, кўрқяпман. Нима, сен кўрқмайсанми?

Самолёт Тошкент аэропортига келиб кўнгунчаFaфур ака ўрнидан турмади. Ёш боладек мўлтираб ўтираверди.

Ёзувчилар уюшмаси биносининг иккинчи қаватдаги залида қандайдир мажлис бўлаётган эди. Бирдан ер қимирлаб қолди. Ҳамма ўз жойида ўтирибди. Аммо Faфур ака ўқдек отилиб, ташқарига чиқиб кетди. Зиналардан ниҳоятда эпчиллик билан тушиб уюшма ҳовлисидағи кекса эмани кучоқлаганча ранги қув ўчиб дуо ўқирди. У қайтиб мажлисга кирмади. Бола-чақаларидан хабар олгани уйига кетиб қолди.

Куддус Мухаммадийнинг одатларини Faфур ака яхши биларди. Куддус ака самолётда учмасди. Ер босиб қолади, деб метрога тушмасди. Лифтдан ниҳоятда кўрқарди. Ўн қаватли иморатларга ҳам зинадан пилдираб чиқиб кетаверарди.

Faфур акага Куддус Мухаммадийнинг метрога тушмайтганини айтган эдик, уни менга қўйиб беринглар, метрога ўзим олиб тушаман, деб қолди.

— Йўқ, эплаёлмайсиз, — дедик унга.

Faфур ака агар уни метрога олиб тушолмаса бизга икки шиша коњъяк олиб берадиган бўлди.

Москвада бўлаётган ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунлиги қатнашчиларининг қўччилиги «Украина» меҳмонхонасига жойлашган эди. Икки кундан бўён Адабиётчилар уйида ўзбек адиллари ва шоирларининг асарлари мухокама килинаётган эди. Меҳмонхонанинг биринчи қаватидаги кенг залда тўпланиб турибмиз. Биз Куддус акани кутяпмиз. Ундан ҳамон дарак йўқ. Тоқати тоқ бўлган Faфур ака Ваҳоб Рўзиматовга:

— Чақириб тушақол. Балки ҳали ҳам ухлаб ётгандир, — деди.

— Хотиржам бўлинг, Куддус ака лифтда тушмайди. Ўн бешинчи қаватдан зинада тушиш осонмас. Ҳозир тушиб қолади, — деди Ваҳобжон.

Унинг айтгани рост чиқди. Сал вақт ўтмай Куддус ака пастга тушди. Кечикканига узр сўради.

Йўлга тушдик. Қор бўралаб уриб турипти. Faфур ака Куддус Мухаммадийни кўлтиқлаб олган. Метро станциясининг дарвозаси олдига келганимизда Куддус ака тўхтади.

— Сизлар кетаверинглар, мен бир оздан кейин бораман.

- Нега? — деди Faфур ака.
- Магазинга кириб ўғлимга шим олишим керак.
- Кизиқмисан, Куддус? Ёзувчилар уюшмасида шим қўлтиқлаб юрасанми? Қайтишда оласан. Мен болаларнинг ҳаммасига шим олганман. Ортиқчаси ҳам бор. Биттасини сенга теппа-текинга бераман. Қани, кетдик, — деди Faфур ака уни юришга қистаб.
- Ўзимга ҳам битта жун пайпоқ олишим керак, оёғимдан совуқ ўтъяти.
- Менга қара, сенга қанча пайпоқ керак? Кеча тўртта пайпоқ олганман. Биттасини сенга берганим бўлсин.
- Куддус ака домланинг бу хил меҳрибончилигидан сал шубхаланиб турарди. Бу меҳрибончиликлар бекорга эмасдир-ов, — деб дилидан ўтказарди.
- Faфур ака унинг қўлидан тортиб судради. Биз орқасидан итардик, аммо жойидан жилдириб бўлмади.
- Тихирлик қилма, муҳокамага кечикамиз.
- Э, нима қиласиз, домла. Мен метрога тушмайман. Бола-чақам бор, мусофириликда бегона шаҳарда тупроқ тагида қолиб ўлиб кетишни истамайман.
- Faфур ака сиёсий томондан хужумга ўтди.
- Ия, «жаҳон пролетариатининг орзу-умидларини бағрига жо қилган жонажон пойтахтимиз буюк Москва» сизга бегона шаҳар бўлиб қолдими? Сиёсий хато қилаётганингни билляпсанми?
- Йўқ, гапни ўёққа бурманг-да...
- Жон дўстим, ҳеч бўлмаса ўзи юрадиган зинасиға оёғингнинг учини тегизиб қўй. Йўқ, дема. Қасам ичиб қўйганман, Куддусни метрога олиб тушолмасам палон бўлай, деб оғзимга сўз олиб қўйганман.
- Уни итар-итар қилиб ичкарига киритмоқчи бўлдик. Қани энди жойидан жилдириб бўлса. У бир силтаниб қўлимиздан чиқди-кетди. Оломон орасида фойиб бўлди.
- Қани, домла, ютқаздингиз, конъяқ олиб беринг, — дедик, голибона бир оҳангда.
- Faфур ака яна сиёсатни ўртага солди.
- Москва қанақа шаҳарлигини биласанларми? Бу кўчаларда «улуг доҳийимиз Владимир Ильичнинг, онахонимиз Надежда Крупскаянинг муборак излари қолган». Бу кўчаларда Пушкин юрган, Гогол юрган... Шундек табаррук жойларда ичкилик ичиб юришга уялмайсанларми? Тошкентга борганда заҳри-маргингта ичарсанлар, — деб конъякни нася қилди.
- Муҳокамадан қайтиб келсак, Куддус ака Faфур Fuломнинг эшиги олдида бўғирсоқ еб турипти.

Куддус Мухаммадий ошхоналарда овқатланмасди. Чўчқа гўшти пиширилган қозондан овқат емайман, деб уйидан бўғирсоқ, толқон, қовурилган гўшт олиб келарди.

— Эшигимнинг тагида нима қилиб турибсан? — дедиFaфур ака.

— Проводник қўшнимизни кўриб қолдим. Шундан болаларга у-бу бериб юбормоқчиман. Боя шим билан пайпоқ бераман дегандингиз. Ўшаларни берсангиз, уйга жўнатиб юборардим.

Унинг гапи оғзида қолди. Faфур ака бошмалдоғини иккинчи, учинчи бармоқлари орасидан чиқариб кўрсатди.

— Мана шим, мана пайпоқ!..

Роса кулги бўлди. Куддус аканинг ўзи ҳам кулиб юборди.

Ўн кунлик дастурида атоқли ўзбек адиллари билан китобхонларнинг учрашувлари режалаштирилган эди. Абдулла Каҳҳор билан Салтиков-Щедрин номидаги кутубхонада, Faфур Гулом билан политехника музейида учрашув бўлиши керак.

Учрашувга куруқ бормай, деб Faфур Гулом янги шеър ёзди. Шеър чинакамига ўзбекона шеър бўлганди. Сарлавҳасиданоқ уни ўзбек шоири ёзгани билиниб турарди. Унда шундай сатрлар бор эди:

Faфур Гулом кимлигини биласиз,
Адрессимдир Ўзбекистон щубхасиз.
Қисталанг гап, бизникига келасиз,
Ташриф этиб мени хурсанд қиласиз.
Бахт уйида тунаб ўтинг, дўстларим.
Оlam билар Фурқат кўча йўли бор,
Беруний майдони, ёшлар кўли бор.
Муқимий биносин худди сўли бор,
Кўрсатувчи милиционер қўли бор.
Бизнинг уйга кўниб ўтинг, дўстларим.

Faфур ака шеър ёзганда тингловчига қандай таъсир қилишини билиш учун қай маҳал бўлишидан қатъий назар, кимнидир топиб, ўқиб берадиган одати бор эди. Вақт алламаҳал бўлган. Мехмонхонада ҳамма ухляяпти. Каватлардаги навбатчилар ўзбекчани тушунмайди. У ўйлаб, ўйлаб камуйқуроқ шогирдларидан бирини топмоқчи бўлди. Лоп этиб хаёлига Лазиз Каюмов келди. У шеърга тушунади. Ундан ташқари ўрисчага уста. Шеърни сўзмасўз ўрисчалаб бериши мумкин. У Лазизхоннинг хонасига телефон қила бошлади. Анча вақтгача трубкані ҳеч ким олмади. Узоқ гудокдан кейин Лазизхоннинг уйкули овози эшитилди.

— Ухлаётганмидинг? МенFaфур акангман. Бетингни «азиз пойтахтимизнинг пок ва муздек суви»да яхшилаб ювив, олдимга чик. Шеър туғдим, ўзинг йўргаклаб ол.

У шундай деб трубкани жойига қўйди. Уйғониб кетган Мухаррам опа:

— Бола бечоранинг уйқусини буздингиз-да! — деди норози оҳангда.

— Академик Faфур Fулом ухламасину, фан кандидати Лазиз Қаюмов ухласинми? Бунақа номардликка чидаб бўладими? Дастурхон тузатинг, қазилардан кесиб қўйинг, ўзим Бухородан олиб келган пашмаклардан қўйинг...

Сал ўтмай эшик тақиллади. Faфур ака эшик очаркан, соғ тошкентча қилиб, «Оқагинанг айлансан, бир девона-февъ окангни кечириб қўясан-да, бир эркалиқ қилдим», — деди.

Лазизхоннинг уйқуси қочган, янги узилган бодирингдек эди.

Fафур ака унга кўп лаганбардорликлар қилгандан кейин шеърни кўрсатди.

— Ўқиб берайми, ё ўзинг ўқийсанми? Ке, ўзим ўқиб берақолай.

У қўзойнагини тақмай тик турганча ўқий бошлади. Ўқиб туриб, шеър қандай таъсир қилаётганини билиш учун унга қараб-қараб қўярди.

— Қалай, боплабманми? Faфуровский шеър бўптими? Тўғрисини айт, унчалик яхши чиқмаган бўлса, бировга кўрсатмай қўя қолайлик.

— Эй, нима деб ўтирибсиз. Жуда зўр. Энг яхши шеърларингиз қаторига киради. Жуда ўзбекона бўпти. Ўқувчининг юрагига жаз этиб ёпишади.

— Менга қара, укам, текинга шеър ўқиб кетаман, деб ўйлама. Шу шеърни ўрисчага сўзма сўз ағдариб берасан. Эрталабгача сен ҳам ухламайсан, мен ҳам. Анаву патирлардан, қазилардан еб қорнингни тўйдириб ол. Қорнинг тўқ бўлса, калланг яхши ишлайди.

Хуллас, бу кеча шоир ҳам ухламади, шогирд ҳам. Тонг ёришмай туриб таржима тайёр бўлди.

— Энди сен хонангга чиқиб бирпас мизғиб ол. Соат тўққизларда ўзим уйғотаман.

Лазизхон чиқиб кетди. Синкага солинган докадек бўлиб тонг ёришиб келаётган эди. Барибир Faфур ака ухлаётлами. Кийиниб, пастга тушиб кетди. Жимжит, сокин шаҳар ҳавосидан нафас олиб, меҳмонхона атрофида айланиб юрди.

Политехника музейидаги учрашувда атокли рус шоири Сергей Василев китобхонларга бу шеърни ўз таржимасида ўқиб берди.

Шундай қилиб, «Бизнинг уйга қўниб ўтиңг, дўстларим» шеъри ҳали ўзбекчаси босилмай туриб, рус китобхонлари ҳукмига ҳавола қилинган эди.

* * *

Фафур аканинг шогирд танлашда ўзига хос усуллари бўларди.

Ёшларнинг газета ва журналларда босилган шеърларини дикқат билан ўкирди. Ўз таъбири билан айтганда, бокса одам бўладиганларини уйга чақириб шеър ўқитиб кўрар, гапга солиб, билими, одоби, юриш-туриши, фаҳм-фаросати қанақа, обдон кузатарди. Дидаға ўтириб қолганларини сафарга ўзи билан олиб кетарди. Қайтиб келгандан кейин у билан борди-келди қилмай қўйдими, билингки, нимасидир ёқмаган ёки адабиёт юкини кўтаришга чоғи келмайди. Мабодо, маъқул бўлган бўлса, у билан ота-бала бўлиб кетарди.

Биз тенги шогирдларнинг ҳаммаси шу имтиҳондан ўтган. Ҳамид Ғулом, Шуҳрат, Туроб Тўла, Вахоб Рўзиматов ва мен у билан кўп сафарларга бориб, унга бир умр боғланиб қолган эдик.

Кейинги пайтларда у янгигина пайдо бўлган Эркин Воҳидовни кўп гапирадиган бўлиб қолганди. Эркиннинг аруздаги муваффакиятлари уни қувонтиарди.

— Биласанми, бу бола мудраган арузни уйғотиб юборди. Ивирсиқ шоирлар арузни адойи тамом қилган эдилар. Аруз баайни пати юлинган товуқ бўлиб қолганди. Эркин уни араб, форс сўзларидан тозалаяпти. Соф ўзбек назалини яратяпти. Яқинда бир папка газалларини олиб келди. Жуда чиройли, маъноли, маҳорат билан ёзилган газаллари кўп экан. Бу боланинг ёзган нарсаларини эълон қилишга шошилмаслиги менга маъқул бўлди. Олиб келган газалларининг кўпи бир-икки йил олдин ёзилган. Ҳалига-ча қайта-қайта ишлаб, тузатиб, яна ташлаб қўйяпти.

Дўст билан обод уйинг,
Гар бўлса у вайронада ҳам.
Дўст қадам қўймас эса,
Вайронадир кошона ҳам.
Интизор ҳар уй қадрдан
Дилкушолар базмига,
Гар оёқ қўйса қабоҳат
Йиғлагай остона ҳам...

...Дўст қидир, дўст топ жаҳонда,
Дўст юз минг бўлса оз,
Кўп эрур бисёр душман
Бўлса у бир дона ҳам.
...Дўсти содик йўқ экан, деб
Ўрганиб куйма ва лек,
Мехр уйин кенг очсанг, Эркин,
Дўст бўлур бегона ҳам.

Буни қара, қайта-қайта тузатилган бу ғазалда биронта араб, биронта форс сўзи йўқ. Манави шеърни тўрт йил олдин ёзган. Халигача бирон жойда босилмаган.

Барг остидан мулойим
Боққан иболи фунча,
Не сирни сақлагайсан,
Бафинг нечун тугунча?
Пинҳон сиринг баён эт,
Кўксингни килма кўп қон,
Бу ёки ишқ аталган
Бизга аён тушунча?
Севмок уят эмасдир,
Хар кимда бор бу савдо,
Кўй, кўп қизарма, фунча,
Бошингни эгма бунча...

Мана шу ғазаллар дафтар қатида ётибди. Қачон бостирасан, десам, яна озроқ туратурсин, дейди. Мана буни чинакам шоир деса бўлади. Шу болага ихлосим ошиб кетди. Биласанми, Эркин шеъриятда тақлид давридан сакраб ўтиб кетди. Навоийга ҳам, Бобурга ҳам, Машрабга ҳам тақлид қилмади. Уларга асир бўлиб қолмади ҳам. Ўша мумтоз шоирларнинг шеър санъати сирларини ўрганди. Ўрганганда ҳам қайта-қайта ўрганди. Ниҳоят ўз йўлини топди. Шеър ҳам куй, ҳам фикр, ҳам суврат, ҳам туйғу. У йифи, у фарёд, у қувонч, у нур...

Faфур aka тўлиб-тошиб гапиради.

— Домла, бу гапларингиз оғзаки мақола бўлиб кетди-ку. Коғозга тушириб қўяқолмайсизми?

— Сен ёз, мана тайёр фикр!

Бир куни Faфур аканикига борсам, айвонда чамадонига тирсагини қўйиб, ўй ўйлаб ўтирибди.

— Йўл бўлсин, устоз? — дедим чамадонга ишора қилиб.

— Тожикча гаплашишни сориниб қолдим. Душанбега бориб тожик оғайниларим билан кужо-кужо, килиб келай.

Унинг оғайниларим, дегани Боки Раҳимзода, Турсун-

зода, Жалол Икромий, Улугзодалар эди. УларFaфур аканинг иззатини ўрнига кўяр эдилар. У дўстлари билан фақат тожикча гаплашарди. Сафардан қайтиб келганда ҳам Тошкентдалигини унтиб бизга ҳам тожикча гапириб юборарди.

— Бир ўзингиз кетяпсизми?

— Йўқ, Эркинни олиб кетяпман. Унга машина юбордим, ҳозир келади. Тожикистондаги аруз усталари билан бир ҳамсуҳбат бўлсин.

Faфур ака Душанбедан Эркинга бўлган бир журмати ўн ҳурмат бўлиб қайтиб келди. Умрининг охиригача унга раҳнамолик қилди.

1966 йили апрел ойининг охирлари эди. Faфур ака билан радиокомитет ҳовлисида учрашиб қолдим. Адабий драматик редакция унинг ўз овозида шеърларини лентага тушириб олиш учун чақирган экан. Ҳали озроқ вакт борлиги учун bemalol гаплашиб қолдик.

— Халфа бир болани мақтаб қолди. (Абдулла Каҳҳорни тенгдошлари Халфа деб аташарди.) Қашқадарёлик студент экан. Танийсанми?

— Танийман, — дедим.

— Шу болани бизникига олиб кел. Бир гаплашай. Халфа шеърни жуда нозик тушунади. Бекорга мақтамагандир.

Faфур акага бу бола билан учрашиш насиб қилмади. Мана шу сухбатимиздан икки кун ўтиб Тошкентда кучли зилзила бўлди.

Ҳамма ўзи билан ўзи овора бўлиб қолди.

Faфур Гулом олам гулга бурканган, булбуллар чаҳчахи авжига чиққан баҳор куни оламдан ўтди.

Бир дам гулларнинг чиройи ўчгандек, бир дам булбулларнинг овози тингандек бўлди.

Устоз шоир юз минглаб ихлосмандларини, минглаб шогирдларини доғда қолдириб кетди.

Пушкин ўлганда рус шеъриятининг қуёши ботди, деганларга жавоб ўлароқ ўша куни Лермонтов шеърият дунёсига келганди.

Faфур Гуломнинг мотами куни устознинг ўзидек оташин бир шоир пайдо бўлди. У даврага чиқиб алам, фарёд билан шеър ўқиди:

Сўқир, ёвуз ўлим, минг дод дастингдан,
Зулматдай кирдингми, шеър майдонига.
Ажал, сен найзангни санчдингми чиндан
Ўзбек шеъриятин паҳлавонига.

Олис фазоларга кетган ҳам қайтар,
Ботувчи қуёш ҳам чиқар билмай ҳад.
Наҳот она халқим алвидо айтар
Бугун Faфур Fулом бошида абад?
Дардли мусиқалар, ингрангиз бир бор,
Ўзинг ҳам йигла, эй дилда қотган ғам,
Ёруғ бу оламда бормикан, ахир
Шоир ўлимидан ортиқрок мотам!..

Бу Faфур Fулом орзу қилган ва лекин сухбати насиб қилмаган ёш Абдулла Орипов эди.

Каранг, нақадар буюк ўхшашлик. Пушкин оламдан ўтган куни Лермонтов, Faфур Fулом кўз юмган куни Абдулла Орипов шеъриятга кириб келди ва шеърият занжирига битта олтин ҳалқа бўлиб уланди.

1996 йил, декабрь.

ЕЛКАСИНИ ҲАҚИҚАТ СИЛАГАН ИЖОДКОР

I

Бундан эллик йил олдин энди ўн олти ёшга кирган фўр бола эдим. Ҳар куни бир касб танлардим. Артист бўлсаммикин, деб Ҳамза театрининг остонасида кунни кеч қиласадим, рассом бўлсаммикин, деб Ҳамдамий деган машҳур рассомнинг устахонасини супуриб, ҳар хил сувратлар чизардим. Рассомлар мактабига кириб, бирон йил ўқиб ҳам кўрдим. Кал Одил деган фотографга шогирд тушиб хизматини қилдим. Доктор бўлсаммикин, деб медтехникиумда озроқ таълим олдим. Қурилиш техникумага қатнадим. Солих дарбознинг арқонларини судраб юрдим. Бу ҳам етмагандек, Карим қизиқка тақлид қиласман, деб бетимга минг хил бўёқлар суртдим.

Қайси касбни танламай, сал кунда ундан қўнглим совиб, бошқа касб пайига тушардим.

1936 йили қўлимга Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикоялар китоби тушиб қолди. Ўқиб кўрдим... Яна ўқидим. Ўқийвердим. Бирдан ёзувчи бўлиш ҳаваси дилимга тушди. Ёзуб кўрдим. Сира ҳикояга ўхшатолмадим. Э, бу ҳам бўлмади, деб қаламни улоқтирдим. Эртасига яна ёзувчи бўлгим келаверди. Яна ёздим. Яна бўлмади, индинига яна ёзувчи бўлгим келди. Бу галги қарорим қатъиyroққа ўхшарди. Кечаси ҳам, кундузи ҳам ёзавердим. Беш-үн кун машқ қилгандан кейин, энди ёзувчи бўлдим деб, «Ишқивоз» деган ҳикоямни қўлтиқлаб «Муштум» журнали редакциясига бордим. Ўша пайтларда жуда машҳур бўлган фельетончи Комил Алиев журналда ишлар экан. Ҳикоямни ўқиб туриб, тез-тез менга қараб қўярди. Охири ўқиб бўлгандан кейин папирос тутишиб, тутунини осмонга пуфлади-да, менга синовчан тикилиб қолди.

— Агар манави иккита журналниFaфурнинг уйига обориб берсанг, ҳикоянгни яхшилаб тузатиб бераман, — деди.

Faфур Фуломнинг шеър ва ҳикояларини ўқиган эдим. Хўп дейиш ўрнига, Абдулла Қаҳҳорга обориб берадиган

нарсангиз йўқми, деб юборганимни ўзим ҳам билмай қолибман.

— Журналнинг бу сонида Абдулланинг нарсаси йўқ. Faafurники бор. Оборасанми?

Мен хўп дедиму, иккита журнални қўлтиқлаб йўлга тушдим. Faafur Fуломнинг уйи қайдалигини биламан. Икки марта орқасидан эргашиб, қорама-қора юриб уйигача боргандим.

Faafur Fулом уйида экан. Деворга тираб қўйилган велосипедга қараб ниманидир ўйлаб турарди. Нима учун келганимни, ким юборганини айтдим-да, иккита «Муштум»ни қўлига бердим. Йўлда кетаётганимда журнални вараклаб кўргандим. Унда Faafur Fуломнинг «Довдираш» деган қиссасининг бошланиши босилган эди. У қўлимдан журнални олди-ю шошиб қўзойнагини тақаркан:

— Ҳой бола, филдиракка қиттайгина ел уриб юбор, — дея супа даҳанига ўтириб ўқишига тушди. То филдиракка ел бергунимча терлаб кетдим.

— Комил ака давомини бериб юборсин, деб тайнланган эдилар. Жуда зарур экан, — дедим юзимдан терни артарканман.

— Э, шунақа демайсанми, — деди Faafur ака ва жадал уйга кириб, арабча ҳарфда чиройли килиб ёзилган тўртбеш саҳифани буклаб қўлимга берди.

— Йўқотиб қўймайсанми? Эҳтиёт бўл, бола!

Қўллэзмани олдиму орқага қайтдим. Трамвайда, бир чеккада ўтириб, қўллэзмани ўқий бошладим. Жуда қизиқ экан. Афсуски, бошида нима бўлишини билмас эдим.

Келсам, Комил Алиев ҳикоямни тахрир қилиб, машинасадан чиқазиб қўйган экан. Ё тавба, ҳақиқатан ҳам шунақами ё севинганимдан шунақа туйилдими, ҳикоям Абдулла Қаҳхорникидан ҳам, Faafur Fуломникидан ҳам зўр чиқибди.

Орадан йигирма кунлар ўтиб, журналда бир бет бўлиб ҳикоям чиқди. Киоскадан беш нусха сотиб олдим. Ўртоқларимга тарқатиб, яна бешта олдим. Эртасига яна олдим. Сочларимни «опправка» қилиб, галстук тақиб, кечаси билан тўшак тагига бостирилган шимни кийиб кўчага чиқдим. Назаримда, ҳамма, ана, ёзувчи келяпти, деётганга ўхшарди. Юрганда оёғим ерга тегмаётгандек. Гапларим ҳам фалати. Бирор билан гаплашганимда ҳар бир сўзнинг охирига «нинг» кўшиб гапираман. Масалан, «Овқатнинг едингизми?», «Товуқнинг ҳайданг», «Газитнинг ўқинг»

деб гапира бошладим. Бирор кулади, бирор шунака бўлса керак, деб эътибор бермайди. Илхомим жўш уриб, хар куни биттадан ҳикоя ёзаман. Журналдаги ҳикоямни бошқа редакциядагилар ҳам ўқишган экан, оборган нарсамни тўхтатмай босадиган бўлиб қолишиди. «Ёш ленинчи»да «Дайди ошик», «Чарлстон», «Муштум»да «Севинчи» деган ҳикояларим босилди. Бир-икки ой ичидаги китоб килса бўладиган ҳикоя йиғилиб қолди. Тўплаб нашриётга обордим. Ўша пайтда нашриётда китоб чиқариш имкони бор экан. Уч ой деганда «Тортик» деган китобим босилиб чиқди.

Ёзувчилар союзи атрофида ўралашадиган бўлиб қолдим. Одамлар билан: «ёзувчи Саид Аҳмад» деб кўришаман. Тошкентда нечта китоб дўкони бўлса, ҳаммасидан беш-ўнтадан сотиб олавердим. Тарқатдим. Ўзимдагилар эскиб қолаётгандек, яна янгисини олардим. Шундай қилиб, учиб-қўниб бирон йилни ўтказдим. Бирданига бошимга чақмок урилгандек гангигиб қолдим. «Ўзбекистон адабиёт ва санъати» журналида китобим тўғрисида Абдулла Қаҳҳорнинг мақоласи босилиби. Ўқиб, кўзларим тиниб кетди! Бошим айланиб, ўтириб қолдим.

Абдулла Қаҳҳор китобдаги биронта ҳикояни кўнгил учун ҳам дуруст демаган. Ҳаммасини бракка чиқарган. Кошки эди, айтадиган гапларини илиқ-иссиқ қилиб айтган бўлса, ачитиб-ачитиб айтган.

Хозирги савиям билан ўқисам, у кишининг айтган гаплари юз фоиз ҳақ эканига тан берардим. Аммо мен ўша пайларда фирт гўдак «ёзувчи» эдим. Адабиёт ҳақидаги илмим Faфур Гуломнинг тўртта, Абдулла Қаҳҳорнинг олтига ҳикояси берган илм эди. На роман ўқиганман, на адабиёт назариясини биламан. Қизиқ бир воқеани олиб, охирида қизиқ қилиб тутатсан ҳикоя бўлади, деб ўйлардим. Мақолани ўқиганимдан кейин ҳар хил ўйларга бордим. «Абдулла Қаҳҳор мени кўролмайди: ўзидан ўтиб кетишимни хоҳламаяпти, икки қўчкорнинг боши бир қозонда қайнамас», деб шуни айтишади-да, деб ўйладим.

Нашриёт кассасидан пул олгани борган эдим. Абдулла Қаҳҳор ҳам журналдаги ўша мақоласига пул олаётган экан, аччиқ-аччиқ гапириб бир аламдан чиқайми, деб ўйладим.

— Домла, — дедим. — Ўша мақолага неча пул берипти? Ўзимга айтсангиз кўпроқ берардим-ку, — дедим.

Абдулла ака менга бошдан-оёқ қараб чиқди, нимадир демоқчи бўлиб ўйланиб қолди, кейин индамай кетаверди.

Унинг жавоб бермаганидан икки маъно англадим. У ё «нодон» деди, ё «шу эси йўқ бола билан талашиб ўтираманми, садқайи гапим» дегандек эди.

Бир йилга яқин ҳеч нарса ёзолмадим. Қўлимга қалам олишим билан кўзимга домланинг чимирилган қоши кўринаверади. Шундай алам ўтгандики, сира-сира чидаёлмасдим. Ҳатто, бирон мажлисда битта-яримта хикоясини танқид қиласмикан, деб ҳам ўйладим. Аммо нима деб танқид қиласман? Бунга қанақа асос топаман? Домла икки ямлаб бир ютиб қўяди-ку.

Ўша кезлари домлани жинимдан ҳам ёмон кўрадим. Илгарилари бўлар-бўлмасга атрофида ўралашавериб, кунига етти-саккиз марта салом берардим. Энди рўпара келганда салом бермай, индамай без бўлиб ўтиб кетавераман. Менинг бу қилиримга Абдулла aka мийифида кулибина қўяқолади.

Профессор Мұхаммаджон Ўрозбоев бизга почча бўларди. Унинг тўйида Абдулла aka билан учрашиб қолдим. Домла кўк чой ичар экан. Менга чой буюрган эди, суюқ қилиб памилчой дамлаб келдим. Атайин шундай қилганимни домла сезди. Бошқа одамга айтиб, кўк чой дамлатиб ича бошлади.

Абдулла aka менинг гўдакларча жириллашимга эътибор бериб юрган экан. Ўша тўй куни ёнига чақириб насиҳат қилди.

— Сиз ғалати одам экансиз-ку. Шу билим, шу савия билан ёзувчи бўламан деб юрибсизми? Биронта роман ўқимай, адабиёт назариясини мутлақо билмай, атрофда бўлаётган воқеаларни таҳлил қилмай ёзувчи бўлмоқчимисиз? Ўқинг, кўп ўқинг. Чеховни ўқинг, Мопассани ўқинг, Шчедринни ўқинг. Русча биласизми? Ана, билмайсиз. Маълумотингиз ҳам ўрта экан. Шеърда бахши бўлиб ўрта маълумот билан кун кўрса бўлар-ку, аммо прозада бахшилик кетмайди. Ҳатто қўчалардаги вивескаларни, кино афишаларини ўқиб русчани ўрганса бўлади. Майли, ёзинг. Аммо ўйлаб ёзинг. Ёзганларингизни менга опкелинг. Ўқиб, қўлимдан келганча тушунтириб бераман.

Ўша кундан бошлаб икковимиз яқинлашиб қолдик. Нимаики ёзсан, олиб бораман. Домла, бўлмайди, деб қайтариб беради. Етти-саккиз марта шундай қилгандан кейин домладан ҳафсалам пир бўлди. Бўлмайди, деб қайтиб берган ҳамма ҳикояларни ўёқ-буёғини сал-пал тузатиб, газеталарга чиқаравердим. Ҳаммага ёқади. Аммо домлага ёқмайди.

Абдулла аканинг ўзи ўша кезларда ниҳоятда гўзал ҳикоялар ёзарди. Ўқиб қойил қолардим. Қандоқ қилсан ўшанақа ҳикоя ёзаман, деб ўйлардим. Чеховнинг ҳамма китобларини йиғиб келдим. Хижжалаб ўқидим, барибир хеч нарсага тушунмадим. Русча билмагандан кейин нимасига ҳам тушунардим.

Киркинчи йилларнинг бошида Абдулла Қаҳҳор Чехов ҳикояларини таржима қила бошлади. Пеш чиққанини пеш ўқийман. Ҳикоя қанақа бўлишини ўшанда билганман. Аммо меники сира уникига ўхшамасди. Чехов таъсирими ё кўп ўйлаганимданми, бир зўр ҳикоя ёздим. Очиғини айтсан, жумлаларини ниҳоятда чийратма қилиб юбордим. Персонаж тили худди ўзига мос, табият манзаралари ҳам аниқ, қаҳрамон худди олдингизда тургандек.

Абдулла Қаҳҳорни бир қойил қолдирај, деб қўлтиқлаб журнал редакциясига бордим. Абдулла ака ишлаб ўтирган экан. Ҳикояни қўлига бердим. У қўллэzmани варакларкан, пичинг қилди:

- Яна ўша илгаригидача чала-чулпа ҳикоями?
- Ўқиб кўринг-чи, қойил қоласиз, домла.

— Бўлмасам, бир айланиб келинг, ўқиб қўяман. Бирорвнинг олдида ўқиёлмайман. Айниқса, сизнинг нарсан-гизни ўқиётганда оғзимдан бирон ножӯя гап чиқиб кетса, хафа бўласиз.

Ёзувчилар союзи ҳозирги Сулаймонова кўчасида эди. Журнал союз биносининг икки хонасига жойлашганди. Ҳовлига чиқиб, ўқиб бўлишини кута бошладим. Назаримда, Абдулла ака ҳикоянинг ҳар бир жумласини ҳаяжон билан ўқиётганга ўхшайверди. Ҳикояда ер қимирлашдан қўрқадиган одам тасвирланган эди. У ҳамма вақт ана зилзила бўлади, мана зилзила бўлади, ҳаммани ер ютади, деб ташвишланади. Ҳикоя қаҳрамони уйланмаган, оила қурмаган. Барибир зилзила бўлса ҳаммаси йўқ бўлиб кетади, деб ўйлайди. Унинг эртадан умиди йўқ. Емишибишилни ҳам бир кунлик харид қиласди. Ҳовли-жойига ҳам қарамайди. Эртага зилзила бўлса оворагарчиликнинг нима кераги бор, деб ўйлайди. Ҳикоя нима билан тугаши ҳозир эсимда йўқ. Ҳулласи, жуда боплаб ёзганман. Ҳозир кирсам домла бағрига босиб табриклайди. Етуқ ёзувчи бўлганингиз қутлуг бўлсин, дейди. Ана шундай хаёллар билан банд эканман, домла папирос чеккани ҳовлига чиққанини билмай қолибман.

— Шоир, ҳикоянгиз стол устида турипди. Индамай олиб кетаверинг. Бўлмайди, — деди.

Хазиллашяпти деб ўйлаб кабинетга кириб, стол усти-

да турган ҳикояни қўлимга олдим. «Зилзила» деб сарлав-ҳа ёзилган жойнинг тагига: «Ҳикоя қаҳрамони жинни. Руҳий касал одам. Адабиётта жинниларни масхара қилиш ҳукуки берилмаган» деб ёзиб қўйибди. Ўқидиму оёқла-рим қалтираб кетди. Бўшашиб ҳовлига чиқдим. Домла скамейкада хотиржам ўтириб папирос чекарди. Унга ни-ма дейишни билмайман.

Безрайиб қараб турибман.

— Домла, — дедим алам-изтироб билан. — Шуни ҳам ёмон дедингизми-а? Наҳотки бирон жойи сизга ёқмади?

— Ўтиринг, — деди у ёнидан жой қўрсатиб, — ҳи-кояңгиз менга мутлақо ёқмади. Аммо бир нарсадан жуда хурсанд бўлдим. Ҳикоя ёзиш техникасини пухта ўрганиб-сиз. Жумлаларингизга, диалогларингизга, қаҳрамон портрети тасвирига қойил қолдим. Аммо нимани ёзишни ҳалиям билмайсиз. Хулосаларингиз чатоқ. Айтадиган га-пингизнинг тайини йўқ. Ҳикояни нима мақсада ёзгансиз, билиб бўлмайди. Ёзишдан аввал нима демокчиман, деб мақсадни аниқ билиб олиш керак. Сизда мутлақо мақсад йўқ. Қани энди илмингиз бўлса, адабиётнинг буюқ мақсадларидан боҳбар бўлсангиз, катта ёзувчи бўлиб кетар-дингиз. Ҳали ҳам кеч эмас, ўқинг. Олий мактабга киринг. Ёзишга қўлингиз жуда келишади. Тилни биласиз. Озроқ рассом бўлганингиз иш берипти. Персонажлар портрети-ни аниқ чизяпсиз. Тасвирларингиз рангли. Афсус, илмин-гиз йўқ.

Домладан аразлаб, уч-тўрт ой кўринмай юрдим.

Қаттиқ хафа бўлгандим. Умуман кўринмайман, деган ниятда эдим. Бирдан «Ёш ленинчи» газетасида «Сароб» романни хақида икки подвал танқидий мақола босилди. Мақола романни мутлақо яроқсиз, ҳатто заарарли асар деб баҳолаганди.

Гапнинг очишини айтсам, «Сароб» менинг энг севикли китобим эди. Бу китоб мени адабиётта бошлаб кирган устозим эди. Менинг учун гўё бутун дунёда «Сароб»га teng келадиган китоб йўқ. Уни ёмон дейдиган одамни бўғиб ташлашга тайёр эдим!

Мақола босилгандан уч кун ўтиб, собиқ Иттифоқ Фанлар Академиясининг Ўзбекистон филиали ҳовлисида муҳокама мажлиси бўлди. Муҳокамага жамики катта ёзувчилар, адабиётшунос олимлар, юздан ортиқ китобхон келган. Кўпчилик жой тегмаганидан тик туриб қолган эди.

Хозиргидек эсимда. Ҳаво иссиқ. Муҳокама бўлаётган ҳовлининг орқасида катта дарахтзор боғ бор (ҳозирги

Гагарин парки). Шу пайт бирдан булбул сайраб қолди. Одамлар булбул наъмасидан завқланиш ўрнига баравар кулиб юбориши. Роман қаҳрамони Сайдийнинг қайнонасими автор Булбулигўё деб тасвирлаган. Президиумда ўтирган Faфур Гулом: «Ана, мақола булбулгаям, Булбулигўёга ҳам ёқмапти», деб юборди. Яна кулги бўлди.

Бир адабиётшунос (у кишининг номларини айтмайман, кейинчалик бу фикрларидан қайтганлар), «Абдулла Қаҳхор миллатчи Сайдий орқали ўз ўтмишини ёзган, у ўз ўтмишига тупуриши керак эди», деб даъво килди. Бу гап ҳеч кимга ёқмади. Faфур ака, «ҳой-ҳой, оғзингга қараб гапир, ука», деб танбех берди.

Сўзга чиққанларга ҳадеб лукма ташлаб ўтирган мақола автори X. Мусаевнинг қилиқларига ғаши келган Faфур ака қайириб ташлади.

— Менга қара, укам. Битта саволимга жавоб бергин: сунбул деб нимани айтади?

Ҳамма жимиб қолди. У жавоб беролмасди. Билса ҳам эсанкирадими ё чинакамига сунбулнинг нималигини билмайдими, ҳарқалай, жавоб беролмай, ўсал бир ҳолатда жойига ўтириди.

Рақиби паст қелган пайтларда Faфур ака жуда бийрон бўлиб кетарди. Ўрнидан туриб энди бизга навбат, дегандек, президиум столининг олдига чиқди.

— Романин мен ҳам ўқиганман. Ўқиганда ҳам мазза қилиб, яйраб-яйраб ўқиганман. Битта-яримта жузъий нуқсони бўлса бордир. Лекин халқ севиб ўқиётган яхши бир китобга сиёсий айб қўйиб, ўқувчини чалғитиш яхши эмас. Бунақа танқид адабиётга фойда эмас, зарар келтиради. Ундан ташқари укажон, сунбулнинг нималигини билмайсан-у, романга баҳо берасанми? Бу мақола хато. Гапим тамом!

Мухокама охирида Абдулла Қаҳхорнинг ўзига сўз берилди, у айтилган гапларга ортиқча ҳаяжонланмай, босиқлик билан ўз муносабатини билдира бошлади. Аммо «Абдулла Қаҳхор ўз ўтмишини ёзган, у ўз ўтмишига тупуриши керак эди», деган гапга жавоб қайтараётганда бир оз қизишиб кетди:

— Мен бир темирчининг ўғлимани. Болалигим дам босиш билан ўтган. Менинг тупурадиган ўтмишим йўқ. Оғзимда қанчаки тупук йифилиб қолган бўлса, шу гапни айтган одамнинг башарасига тупураман!

Мухокамада қўпчилик Абдулла ака томонига ўтди, «Сароб» яхши асар деб баҳоланди.

«Сароб»нинг оқланишига Абдулла акадан кўра мен

кўпроқ севинган эдим! Орадан сал вақт ўтиб энг яхши бадиий асарлар учун эълон қилинган республика конкурсида, Садриддин Айнийнинг «Куллар» романи билан «Сароб»нинг мукофотга сазовор бўлиши кенг китобхонлар олдида Абдулла Қаҳхорнинг юзини ёруғ қилди.

«Сароб»дан икки нусха сотиб олдим. Биттасини қўлимдан қўймай ўқирдим. Бу нусхада ўзимга ёқсан чиройли жумлалар, ўхшатишлар, холатларнинг тагига чизиб қўйгандим.

«Мухторхондан офтобда қолган чўмичнинг ҳиди келади, у ўпганда калтакесакнинг чирқиллашига ўхшаган товуш чиқади», «Муродхўжа домланинг пешонаси янги мойланган қизил этикнинг тумшуғига ўхшарди», «Сиз Москвани кўрмагансиз. У ёшлигимизда чойқутилар устида сувратини қўрганимиз Москва эмас...»

«Сайдий Мунисхоннинг ёнида юриб, кечаси чироғ билан юрган кишидай бўлиб қолди: у ҳеч кимни деярли кўрмайди, уни ҳамма кўради», «Муродхўжа домла ўзининг юриши билангина эмас, бошқа яна бирмунча сифатлари билан ҳам ўрдакка ўхшайди. Ўрдакнинг уч хислати бор: ҳавода — учади, ерда — юради, сувда — сузади. Домла мактабда — муаллим, қишлоқда — ер эгаси, меҳмонхонасида, гарчи ошкора бўлмаса ҳам, — савдогар», «...У ўтираётг «хи» деди-да, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ Сайдига «сиз товуқсиз» деди. «Ёқубжон ҳамма вақт бир нарса демоқчи бўлса аввал шундай бир нотайин ва қўпинча совуқ гапни айтиб, изоҳини кечикириади. Буни ҳамма жумладан Сайдий ҳам билар эди. У то изоҳ бергунича Сайдий товуқ бўлиб туратурди».

Бир вақтлар мен «Сароб»ни ёддан айтиб бераолардим. Сўзма сўз, жумлама-жумла, бирон сўзини тушириб қолдирмай аита олардим. Мана, романни ўқиганимга кирқ тўққиз йил бўлди. Юқорида мисолга келтирганим жумлаларни китобга қарамай ёзяпман. Баъзи жумлаларда сўзлар жойини алмаштириб юборган бўлсам, хурматли ўқувчилардан узр сўрайман.

Мен умуман Абдулла Қаҳхор ҳақидаги хотираларимни бирон ҳужжатга қарамай, мисолларни китобдан кўчирмай жонлантиromoқчиман.

Ўттиз беш йил орқасидан соядек эргашиб юриб, эллик йил китобини кўлдан қўймай ўқиб, сафарларда ҳамроҳ бўлиб, ҳаётида юз берган ҳам кувончли, ҳам кўнгилсиз дамларга гувоҳ бўлиб юрганимдан хотирамда ҳамма-ҳаммаси муҳрланиб қолган экан.

Хотираларимни адабиётшунос олимлар Қаҳхор ҳақи-

даги илмий ишларига бир ҳужжат деб билсалар асло хато қилмаслар.

Ушбу сатрларни унинг боғида, менга ундан мерос бўлиб қолган боғининг айвонида ўтириб ёзяпман. Ҳамма воқеалар кўз олдимдан ўтпти. Бу айвонда тонготар сухбат қурган Ҳабиб Абдуллаев, Ҳадича Сулаймонова, Константин Симонов, Берди Кербобоев, Муҳаммаджон Ўрозбоев,Faфур Гулом, Халил Раҳматуллин, Собит Муқонов, Алексей Сурков, Степан Шчишачев...

Шу топда мен ана шу буюк алломалар, адибу удоболар даврасида ўтиргандекман. Овозлари қулоғим остида жаранглаб турибди. Абдулла ака меҳмонлар билан гоҳ қизғин баҳсга киришади, гоҳ назокат билан меҳмоннавозлик қиласди.

У жуда чиройли кулади. Кулгиси ҳам ҳикоялари каби қисқа ва маъноли эди.

Устозни эслаб қўлимга қалам олдим, хотираларни ўзи ўргатгандек, ўзи таълим бергандек қисқа ва ифодали ёзишга ҳаракат қиласман.

II

Минг тўққиз юз эллик еттинчي йилнинг ёз қунларидан бирида Абдулла ака «Муштум» редакциясига кириб келди.

— Ишни вақтлироқ тутатинг, шоир, боқقا кетамиз. Кибриё Самарқандга, Аний куёвиникига кетган, — деди. — Саидага, бугун келмайман, деб телефон қилиб қўйинг.

Саидахон ўша пайтдаги «Совет Ўзбекистони маданияти» газетасида ишларди. Телефон қилиб, розилигини олдим.

Абдулла аканинг бирон зарур гапи бўлса керак, деб ўйладим. У кишининг «Победа» машинасида боқقا қараб йўл олдик.

Абдулла ака рулда. Мен ёнида ўтирибман. Орқа ўринидек Абдулла аканинг эллик йиллик юбилейига атаб чиқарилаётган уч томлик «Танланган асарлари»нинг биринчи томи.

Жуда хавасим келди. Каранг, ўз машинасида ўз боғига кетяпмиз. Орқада биринчи томи. Кўксида «Олий Совет депутати», «Давлат мукофоти лауреати» деган нишонлар. Мен ҳам шунаقا мартабага эришармиканман, деган гап кўнглимдан ўтди.

Орадан қанча йиллар ўтиб, менинг ҳам бир томлик «Хазина» деган китобим босилиб чиқди. Кичикроқ бўлса

хам «Москвич» машинали бўлдим. Атайлаб Абдулла ақанинг уйига бориб, юринг, гап бор, дедим.

Одатда нимага, қаёқقا, деб суриштирадиган Абдулла ака жиддий бир гап бўлди шекилли деб, индамай «Москвич»га чиқиб ўтирди. Абдулла ака ёнимда ўтирипти. Машина ўзимники. Орка ўриндикда бир томлик китобим.

— Домла, — дедим. — Эсингиздами, эллик ёшли юбилейингиз арафасида машинангизда бобингизга борганмиз. Ўшанда уч томлигингизнинг биринчи томи орқада силкиниб келган эди. Жуда-жуда хавасим келганди. Мен қачон шунака бўлламан, деб орзу қилган эдим. Мана, бугун сизчалик бўлмасам ҳам, ҳар қалай, ниятимга етдим.

Абдулла ака мулоийим илжайди.

— Барака топинг. Одамзот ҳасад қилмаслиги керак. Хавас қилиши керак. Хавас қилган одам муродига етади.

Абдулла ака ҳавасли, инсофли одам эди. Мол, давлат кетидан кувмасди. «Синчалак» қиссаси рус тилида Москванинг «Знамя» ҳамда республикамизнинг «Звезда Востока» журналларида босилди. Икки тилда китоб бўлиб чиқди. Аммо «Шарқ ўлдузи» журналига бермади. Нега ундей қиласиз, деб сўраганимда, одам боласида инсоф бўлиши керак. Бу журналда асари навбат кутиб ётган қанча ёзувчилар бор. Ўшаларники чиқсин, деди.

«Синчалак» фильми учун ёзган сценарийсига жуда катта пулга шартнома тузилганди. Домла пулини ҳам олди. Боққа келсан, юринг, шаҳарга тушиб чиқамиз, деди. Киностудияга бордик, директордан шу пулнинг икки минг сўмини қайтариб олишларини талаб қилди. Ди-ректор, договорни Москвада тасдиқлашган, қайтариб олишга ҳаққимиз йўқ, дейишига қарамай бухгалтерияга кириб пулни топшириб, кассирдан тилхат ёздириб чиқди.

Қайтиб келаётганимизда нега ундей қилдингиз, деб сўрадим.

— Бошқа авторлар билан олти мингга шартнома тузишар экан. Нима учун менга саккиз минг беради? Бунақа пулга мухтоҷ эмасман.

Домла Москвага пленумларга борганда албатта ўша ерда таълим олаётган аспирантларга, студентларга баҳоли қудрат моддий ёрдам кўрсатарди. Москвада ўқиб олим бўлиб келганлардан биттаси Абдулла аканинг «Синчалак» қиссасини асоссиз танқид қилиб чиқди.

— Мана, — дедим Абдулла ақага. — Шу нонкўрга ёрдам бергандингиз. Яхшиликка ёмонлик деб шуни айтидилар-да.

Абдулла ака бу гапимга қўшилмади.

— Нима, ўқиб олим бўлгандан кейин мени мақтасин, деб ёрдам бериманми? Илм олсин, муҳтож бўлмасин, деб ёрдам берганман. Энди ўз ақли, илми буюрган ишни килаверсин.

Эллигинчи йилларнинг охирларида уй-жойдан танқислик сезардик. Буни Абдулла ака билиб юрган экан. Бир куни мени чакириб, ер олиб берсам уй кура оласизми, деб қолди. Саидахон билан маслаҳатлашиб жавоб беришимни айтдим. Эртасига Саидахон билан икковимиз ғамхўрлиги учун Абдулла акага миннатдорчилик билдиргани уйига бордик. Устоз машинасига ўтқазиб, ишчилар шаҳарчасидаги Янгиарик кўчасидан ер кўрсатди. Жой бизга ёқди. Кейин билсак, бу жой Абдулла акага ажратилган экан. Шаҳар советига мени етаклаб бориб, номимга қарор чиқаздириб берди. Шу жойга уй қурдик. Дараҳт экдик. Эккан гилосимиз нишонага биттагина ҳосил қиласди. Пишганда узиб, оппоқ қофозга ўраб Абдулла акага олиб бордим...

Нимагаки эришган бўлсан, ҳаммасига Абдулла ака сабабчи. У кишига берилган ерга уй қурдим. Мехр қўйиб парвариш қилган боғини ҳам менга ташлаб кетди. Ҳозир шу боғда устоз чироғини ёқиб ўтирибман.

Илгаригидек, худди Абдулла Қаҳҳор ҳаёт пайтидаги-дек бу боғдан ижод ахлининг қадами узилмайди. Шоирлар, ёзувчилар келишади. Ва албатта Абдулла ака тўғрисида, унинг таланти тўғрисида соатлаб гап бўлади.

Бу боқقا келиб, у кишини ёдга оладиганларнинг ҳаммаси устоз ҳимматини қўрган ижодкорлар.

Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ўткир Ҳошимов, Учқун Назаров, эндинина қўлларига қалам олиб ижод чорраҳасида ҳардамхаёл бўлиб тургандаридан устоз Абдулла Қаҳҳор уларнинг қўлларидан тутиб, ижоднинг нурли йўлига олиб чиққан эди. Бугунги етук шоир, ёзувчи бўлиб етишган бу ижодкорлар устозни ёдлаб боқقا келишади.

Абдулла Қаҳҳор чинакамига сўз заргари эди. Кичик бир ҳикояси ҳам соат механизмидек аниқ деталлардан ташкил топарди.

Кремлдаги «Оружейная палата» музейида фил суюги ва биллурдан ишланган шаршара макети бор. Битта тугмани боссангиз, биллур худди шаршарадек ҳаракатта келади. Музей ходимининг айтишигига қараганда, агар шу шаршара деталларидан бирини олиб қўйса, юзга яқин деталь сочилиб кетар экан. Ўша шаршарани кўриб, Аб-

дулла аканинг хикояларини эсладим. У кишининг хикояларидан биронта вергулми, сўзми олиб ташланса, хикоя сочилиб кетади.

Устоз асарларида ҳар бир сўз ўз ўрнида. Персонаж ҳолати ҳам, тавирланган буюм ҳам, жумлаларнинг узун ё қисқалиги ҳам асар мақсадига аниқ хизмат қиласди. Асарнинг биронта сўзига тегиб бўлмайди.

Мен тажриба учун устознинг «Ўгри», «Бемор», «Анор» ҳикояларидан баъзи сўзларни олиб ташлаб кўрдим. Бўлмади. Ҳикоя бир устуни олиб ташланган айвонга ўхшаб, лапанглаб қолди.

Олтмишинчى йилнинг йигирма саккизинчи апрель куни Абдулла акага кўрсатиш учун «Турналар» деган хикоямни олиб бордим. Ҳикоя у кишига ёқди. Бир жумлани ўчириб ташлаб, «ана энди яхши бўлди», деди.

— Э, яхши бўлмай ўлсин. Барибир битта бўлса ҳам ёқмайдиган жойи чиқди-ку, — дедим.

— Асарингиз бенуқсон бўлиб босилса қандоқ яхши. Битта сўз учун ҳам, битта жумла учун ҳам ёзувчи танқид бўронига учраши мумкин. «Тўлқинлар» деган ҳикоянгизни эсланг. Газетага бостирмасдан олдин менга бир кўрсатиб олганингизда бунака бўлмасди.

Дарҳақиқат, «Тўлқинлар» деган хикоям «Совет Ўзбекистони»да босилгандан кейин Абдулла aka ўқиб, бош чайқаган эди.

— Биттагина жумла шундоқ яхши ҳикояни хароб қипти. Наҳотки ҳайвон учун одам ўлса. Одам одам учун ўлиши керак.

Ҳикояда колхоз раиси бўлган бир аёл селда қолган молларни қутқараман деб, дарёга чўкиб кетарди.

— Ҳикоянинг ҳамма жойи мукаммал. Тили ҳам, тасвир ҳам, ҳолат ҳам ниҳоятда яхши. Манаман деган ёзувчи ҳавас қилса арзийдиган ҳикоя. Афсус, битта жумла шунча меҳнатни йўқقا чиқазган.

Барибир устознинг бу гапидан ҳам дилим оғриди. У кишининг ҳақ эканликларини орадан уч-тўрт ой ўтиб тушундим. «Литературная газета»да Чингиз Айтматовнинг «Адабиётда инсонпарварлик» деган мақоласи босилди. Унда менинг ҳикоямдаги ҳайвон учун одам ўлиши файри инсонпарварлик деб баҳоланган.

Шунда зўр санъаткорлар бир хил фикрлашларига тан берганман. Абдулла aka нима деган бўлса, Чингиз ҳам худди шундай депти.

Олтмиш иккинчى йили союз боғида «Уфқ»нинг биринчи китобини тугатиш арафасида эдим. Кунлардан

бир кун Абдулла ака, шоир, нима ёзяпсиз, деб сўраб қолди. Мен роман ёзаёганимни, бугун-эрта тутатишими майтдим.

Абдулла аканинг ромаи ёзишимига ишонмагани кўзи-дан билиниб турарди. Унинг бу хил қарашига ғапним келди, бир кўрсатиб қўй, деб кечаси билан ухламай романнинг қолган охирги бобини ёзиб тутатдим.

Эртасига, тушлиқдан қейин липа тагида ўтирганимизда Абдулла ака роман нима бўляпти, деб яна сўради. Тутатганимни майтдим.

— Қани бўлмасам, юриңг буёққа.

Домла кетидан эргашиб, шийлонга чиқдим.

— Романда бўладиган воқеани эринмай бир айтиб беринг-чи. Чатоги бўлса машинкага бермай тузатасиз.

Мен бир чеккадан айтиб бердим. Охирида Икромжоннинг қочоқ ўғлини тўқайдо ов милтифи билан отиб ўлдириши у кишига ёқмади.

— Зинҳор-базинҳор бундай қила кўрманг. Ўз боласини ўлдирган отани ўқувчи лаънатлади. Одам ўлдирган киши ижобий қаҳрамон бўлолмайди. Йўқ, бошқа йўл тутинг!

Ҳайрон бўлиб қолдим. Қаёқдан ҳам домлага айтиб берибман. Ҳали битгани йўқ, деб кўяқолсан-ку бўларди-я. Энди қандоқ қилиб тузатаман? Роман бошидан Турсунбойнинг ўлимига тайёғарлик кўриб қелганман, қанчалар деталлар, гаплар шу мақсадга бўйсундирилган. Яна бошқатдан ёзиб чиқаманми?

Кечаси билан ўйлаб чиқдим. Тузатишнинг сира иложи йўқ. Бола ўладими, йўқми, отаси отиши шарт. Отмаса бўлмайди, роман бузилади. Тонготар пайти калламга ял этиб бир фикр келди. Юзлаб сахифаларни тузатмай, сўнгги сахифаларни бошқатдан ёзмай, бир оғиз сўз билан устоз айтган гапни қилиш мумкин экан. Икромжон ўғлини отади. Аммо ўқ тегмайди. Шунда у «хайрият, тегмади», дейди. Вассалом.

Абдулла акани эрталаб йўқлаб чиқсан, шаҳарга тушиб кетган экан. Кечгача кутдим. Ўша куни боққа қайтиб келмади. Эртасига келиши билан романни қандай қилиб тузатганимни шошиб-пишиб гапириб бердим.

— Мана бу бошқа гап. Иккита сўз билан бир дунё иш килибсиз! Энди сизга оқ фотиҳа бердим. Романини бира тўла босилиб чиққанда ўқийман.

Юриб эмас, учуб шаҳарга жўнадим.

«Шарқ юлдузи» журналида роман босилиб чиққанда анча вақтгача Абдулла акага кўринмай юрдим. Бу инжиқ

одам албатта битта-иккита хато топади, деб рўпара келгани юрагим дов бермасди.

Абдулла ака «Муштум»га телефон қилиб, Сайд Аҳмад келса, албатта менга учрашсин, деб тайинлаган экан. Бормай иложим қолмади. Шелковичная кўчасига бурилганимда юрагимни ваҳм боса бошлади. Эшик ёнбошидаги кўнфироқ тугмасини журъатсизгина босарканман, Абдулла аканинг чимирилган қоплари кўзимга кўриниб кетди.

Хайрият, устоз яхши кутиб олди.

— Кўрқманг, романинг жуда яхши. Хатто аъло деса ҳам бўлади. Менга жуда ёқди. Кўпдан бери бунақа роман ўқимаган эдим. Ўтиринг, шоир. Гаплашамиз.

Оббо, дедим ичимда. Ёққан бўлса бўпти-да, яна нимасини гаплашарканмиз?

Чой устида романнинг фазилатлари тўғрисида узок гапирди. Бу гаплар қулоғимга кирмасди. Қачон ўша «гаплашамиз»ни бошларкин, деб тоқатсизланаман. Асабларимни танбур симидек таранг қилиб қўйиб, ўша «гаплашамиз»ни бошлади.

— Охири чатоқ. Романда айтилган гапларнинг ҳаммаси бу боланинг ўлими билан якунланяпти. Бундок бўлмаслиги керак.

— Домла, роман журналнинг икки сонида босилиб, тарқаб бўлди-ку, нимасини тузатаман?

— Тузатинг деяётганим йўқ. Алоҳида китоб бўлиб чиқишига битта чиройли боб қўшинг. Икромжонни яхши кайфиятда бир кўрсатиб қўйинг. Ўқувчи сал эркин нафас олсин.

Айтмоқчи бўлган гапини тушундим. Дарров хўп, деб вაъда қилдим. Уйга келиб ўйлаб-ўйлаб Икромжоннинг ёғоч оёғини ечиб қўйиб, Дилдорнинг ўғлини тиззасига олиб ўтирганини, болани онаси олиб кетганда тўнининг барида гўдак хиди қолганини, бу хиддан гангиганини ёздим.

Союз клубида қандайдир мажлис бўлаётган эди. Абдулла ака президиумда ўтиради. Юраги сал безовта бўлди шекилли, менга бир буклоғлиқ қофоз туширди. Ўқисам: «Биринчи уйдаги вешалкада менинг пальтом бор. Шунинг чўнтагидан калитни олиб, машинанинг кармашкасидан дорини келтириб берсангиз. Юрагим оғрияпти», — деган ёзув.

Дорини олиб келиб, президиумга чиқиб кўлига бердим. Ёнидан жой кўрсатиб, ўтиринг, деди. Тилининг тагига валидол ташлаб бирпас жим ўтирди. Кейин сал чехраси ёришиб, романни нима қилдингиз, деб сўради.

Ёзганимни олиб келган эдим. Кўлига бериб, пастга тушиб жойимга ўтирдим. Икки кўзим домлада. Кўзойнак тақиб қўллэзмамни ўқияпти. Юзидан ёқсан-ёқмаганини билиб бўлмасди. Ҳаммаси бўлиб машинкада тўрт саҳифа бобни Абдулла ака шошилмай ўқиди. Охири қофоздан бош кўтариб бирпас ўйланиб туриб қолди. Кейин залдан мени қидириб майин илжайиб қўйди. Хайрият-э, деб юборибман!

Ёнимда ўтирган танқидчи Умарали Норматов, нимага унақа деяпсиз, деб сўраб қолди. Кейин айтаман, деб тирсагидан босиб қўйдим.

Мажлис тугагандан кейин Абдулла ака чиройли боб ёзганимни айтиб, бу китобни Ҳамза мукофотига қўйиш керак, деди.

Ўша куни мен дунёдаги жамики ёзувчилар ичида энг баҳтлиси эдим!

Кувончим танамга сифмасди. Ёзувчилар союзига борганимда Абдулла ака билан учрашиб қолдим. У киши бир гап айтди. Дунё кўзимга қоронги бўлиб кетди.

— ТошДУнинг филология факультетида романингизни муҳокама қилишмоқчи. Бир-иккита қитмир олимчалар романни йўққа чиқазишмоқчи, хушёр бўлинг. Бунга йўл қўймаслик керак.

Нима қилишимни билмай ҳайрон бўлиб турган эдим, Абдулла аканинг ўзи менга далда берди.

— Хафа бўлманг. Муҳокамага мен ҳам бораман. Қани, улар билан бир беллашиб қўрайлик!

Мажлисга табиатим тирриқ бўлиб бордим. Уч-тўрт кишининг романни бадном қилиш учун жиддий тайёргарлик кўргани билиниб турарди. Зал тўла одам. Студентлар ҳам, ўқитувчилар ҳам кўп. Йиғилган студентлар Абдулла акани асарлари орқали билишарди. Кўпчилиги ўзини кўрмаган, овозини эшитмаган эди. Студентлар шовқин кўтариб, муҳокамани Абдулла Қаҳҳор бошлаб берсин, дейишли. Факультет декани Абдулла Қаҳҳорга сўз беришга мажбур бўлди.

Абдулла Қаҳҳор ўзига хос қисқа-қисқа жумлаларда, аниқ ва таъсирли қилиб романнинг фазилатларини гапирди. Роман бугунги ўзбек адабиётида ижобий бир воқеа деб баҳолади. У ўз фикрини романдан мисоллар олиб исботлаб берди.

Шундан кейин яна бир икки одам сўзга чиқиб романга яхши баҳо берди. Китобни бадном қилишга уринганлар киличи синиб, қалқони тешилган сарбоздек бўшашиб қолишли. Сўзга чиқишига журъат қилолмай рўйхатдан ўз

номларини ўчиртириб қўйишни сўрашди. Аммо баъзи танқидчилар ҳарқалай романга бир-иккита кесак отиб қолишиди.

Шундай қилиб, устоз адаб аралашиб, «Уфқ»ни маломатдан кутқариб қолди.

Сал кун ўтмай роман Ҳамза номидаги Давлат мукофотига номзод қилиб кўрсатилди. Шу муносабат билан Абдулла Қаҳхор газетага роман номзодини қувватлаб бир мақола ёзди. Мақолада айтилган гаплар ўша муҳокама мажлисидағи нутқининг тартибга келтирилган нусхаси эди.

Ўша йили Ҳамза мукофоти ҳеч кимга берилмади. Бунга менинг китобим ва мақола ёзган Абдулла Қаҳхор сабаб бўлганди.

Мақола «Яхши ёзувчиларимиздан Сайд Аҳмаднинг «Уфқ» китоби тенгқурлари орасида ярқираб турибди» деб бошлинарди.

Юқори лавозимда ишлайдиган бир ёзувчи ўртоғимизнинг романи ҳам «Уфқ» билан тенг ёзилган эди. Абдулла ака «тенгқурлари» деб ўша романга шама қилган эди. Абдулла Қаҳхорнинг номини ҳам эшитишни истамайдиган бу одам мукофот тақдирини ҳал қиласарди. Шундай қилиб, «Уфқ» баҳона Асқад Мухтор ҳам, Шайхзода ҳам мукофотдан қолиб кетишиди.

Барibir орадан ўн тўрт йил ўтиб, «Уфқ» шу мукофот билан тақдирланди. Афсуски, Абдулла ака мен лауреат унвонини олганимда оламда йўқ эди.

Устоз адаб ўзига хиёнат қилган одамни асло кечирмасди. Улардан нафратланарди. Ўз тили билан айтганда, ўшанақаларни «бошидаги шапкасининг тугмасидан оёғидаги ботинкасининг учигача» ёмон кўради.

Умуман Абдулла ака тенги устозларнинг ҳар бири ўзига хос бир олам эди. Бири ҳазилга мойил, бири ниҳоятда жиддий, бири бепарво, бири зукко.

Масалан,Faфур ака катта-кичикка хафа бўлмасмикин, деб ўтирмай, ҳазил қилаверарди. Ҳазилни оғир ботганини билса, эртасига уйига бориб бўлса ҳам узр сўраб, кўнглидан чиқазиб юборарди. Ойбек ака бачканаликни сўймасди. Жиддий, доно гапларга ўч эди. Шайхзода бирорвдан хафа бўлганини сира сездирмай ичига ташларди. Миртемир ака олдин яхшилаб узр сўраб кейин ҳазил қиласарди.

Абдулла ака билан Faфур Фулом кўпинча гапи-гапига тўғри келмай «жиқиллашиб» қолишарди. Иккови ҳам пичингга уста, гапни яхши мергандек аниқ мўлжалга урадиганлардан. Faфур аканинг ҳазили меъридан ош-

ганди Абдулла ака «жирилларди». Абдулла аканинг ҳазили меъёрига етмаёқ Fafur aka «лўлилик» қиласиди. Шундай қилиб, улар бир-бирлари билан тез-тез аразлашиб, маълум вактгача ораларидан «қора мушук» ўтиб, бордикелди қилмай юришарди.

Минг тўққиз юз олтмиш иккинчи йилнинг тўққизинчи май куни ёзувчилар боғида маёвка бўлиши керак эди.

Fafur Fулом негадир эрталаб соат тўққизлардаёқ бокка келиб олган эди. Йжодий уй ходимлари икки туп азамат липа тагига жой қилиш билан банд. Боғ директори Сергей Айрапетянц Fafur akaга дастурхон ёзиб, бир ликопчада янги чиқсан қулупнай, яна бир ликопчада эртапишар гилос қўйди.

Ўша кезларда мен боғда яшаб, Азиз Несиннинг ўзбек тилида чиқадиган ҳикоялар тўпламини таҳрир қилаётган эдим. Fafur akaга чой олиб келиб ёнига ўтирдим. У мен қуийиб берган чойни истар-истамас хўплаб, Абдулла Қаххорнинг боғига ҳадеб қарайверди.

Бундан икки ой олдин Fafur aka билан Абдулла aka гап талашиб, бир-бирлари билан аразлашиб қолишган эди. Абдулла аканинг айвонидан Маъмуржон Узоқовнинг лентага ёзиб олинган қўшиғи баралла эшитилиб турарди.

— Домланг нима иш қиляпти? — деб сўради Fafur aka ногаҳон.

Fafur akaга алам қилсин деб, атайин ошириб гапира бошладим.

— Э, иш катта, домла Маёвкага келган меҳмонлар кириб қолиши мумкин, деб дастурхонни ноз-неъматларга тўлдириб ташлаган. Қази дейсизми, сомса дейсизми, ҳасип дейсизми, вараки дейсизми...

Fafur aka кўл силтаб, гапимни бўлди.

— Мунча эзмаланасан! Гапни чўзмай тўғрисини айт. Мени ҳам дастурхонга чакирармикин?

— Билмасам, — дедим. — Аразлашиб қолгансизларку. Чакирмаса керак.

Ана шу кейинги гапим мўлжалга бориб тегди. Ҳамма вақт, ҳар қандай тўкин дастурхоннинг азиз меҳмони бўлган Fafur Fуломдек бир одам буёқда қолиб қаёқдаги «қаланғи-қасанғи ёзувчилар» меҳмон бўладими, деб ўйлаётгани шундоқкина кўзидан билиниб турарди.

— Чакирмайди-я, чакирмайди! — деди ўз гапи ўзига наша қилиб. — Минг йиллик қадрдоним бўлатуриб чақирмайдими?

— Шунака экан нега аразлашасиз? Уришманг эди-да!

— Домлангни тили ёмон. Турган-битгани заҳар.

Faafur aka shunday deyaturib, patnisdagi likopchalarni daasturxonga zarda bilan k'uydi-da qani tur, ol buni, dedi.

Patnisni k'ulimga bering, yurnidan turdi.

— Sen buni chirmanda qiliib chalasan, men y'yinga tushib, bofiga kiriib ketaveramiz.

Men patnisni cherta boşladim. Faafur aka yarim tojikcha, yarmi y'zbekcha ashula boşlab y'yinga tushdi-da, bokqa y'urfaliib keta boşladi.

Abdulla aka Tojikistonning Awt қishlofigida, rafiqasasi Kibriёhonim Samarqandda туғилган. Ikkiwi ham tojikchani yaxshi biliшарди. Faafur aka atayin ularga tegajoglik qiliib shunaka aшула boşlagan edi.

Қанд есанг киссамга-ё

Қандалатига қарзим бор.

Шер Abdulla жоно,

Шер Abdulla жон!..

Nogoхon aшuladan xайron bўlib, ichkaridan chikqan Abdulla aka shoх taшlab y'инаб kelaётган Faafur akani k'uriib kуlib yubordi. U kichkinagina pichoқча bilan apельсин archiб turgan edi. Faafur aka atayin bуraliб bуraliб shoх taшlab, ming xil muқomlar қilarди.

— Bўлди, bўлди, ярашdir. Y'ininni tўxtat, jinни! — dedi Abdulla aka.

Faafur aka y'ininni tўxtatmай, dedi:

— Kechirdim, deb ayt. Bўlmasa, shu y'inaganimcha y'инаб, қайтиб chiқib ketaveraman.

— Bўлди, kechirdim, — dedi Abdulla aka.

Ikkiwi kuchqoқlaшиб k'uriishiб ketishiда. Unisi,вой соғintirding-ку, desa, bunisi kechadan beri tushimga kiraётган eding, dedi. Oralaridan xuddi ҳеч gap ytmagan-dek, apok-chapok bўlib shiyponga chiқishti. Aйтганимча, daстurxon nixоятда bezatilgan edi. Utiriishi. Faafur aka menga imladi.

— Xой, бола, iшинг bitdi, endi sen ketaver.

— Nega ketarkanman? — dedim. — Bu uйda men ham meҳmon, siz ham meҳmon. Ketmайман!

Shiypondan Chimeн toғlari aniq k'urinib turardи. Xavo tозa, zarraча губор йўқ. Devor taglariga ekilgan smorodina gуллаган. Xidi bof ichida ailaniib yuripti. Chirchiқ тарафдаги boғlar oppoқ gулларга бурканган. Shiypon shiftiga uy қuraётган ikki қaldирғоч tinimsiz keliib-ketiб turiбdi.

Ikki дўст бир-birinи жуда соғiniшgan экан. Gap-lashmagان gapli қolmadи.

Икковининг сирлашадиган гапи бор шекилли, менинг ўтиришим малол келгандек, тез-тез қараб қўйишиди. Faфур ака жаҳл билан деди:

— Қанақа боласан! Единг-ичдинг, бўлди-да. Бор, Кибриёхонга қараш. Нима қиласан, ўзингдан катталарнинг гапига қулоқ солиб?

Faфур ака, қаттикроқ гапириб юбордим, хафа бўлди, деб ўйлаб, гапнинг буёғини қизиқчиликка буриб юборди.

— Сен ҳам катта ёзувчи бўлганингда ёш ёзувчи шоғирдларингга шунаقا зарда қилиб, хумордан чиқарсан, — деб, бир қошини учирив қўйди.

Ўша куни икки дўст ўзгача бир яйраб, кулишиб ўтиришиди.

Соат ўн иккidan сал ошганда липа тагига одамлар йиғилиб бўлди. Яшин ака, Faфур билан Абдуллани чақир, деб одам киритди.

Чиқиб кетишаётганда Faфур ака менга қараб: «Маза қилдинг-а», деди. Мен нега маза қиларканман, деб ҳайрон бўлдим.

Маёвка жуда яхши ўтди. Санъаткорлар ҳам таклиф қилинган экан, қўшиқлар авжга чиқди.

Faфур ака давранинг гули бўлиб, ҳаммани оғзига қаратиб ўтирди. Ашула айтди, ўйинга тушди, асқияга қўшилди. Бир қанча ёзувчиларга ҳазил шеърлар тўқиди.

Ўша куни шийпонда икки дўстнинг бир-бирини ялаб-юлқаб ўтказган дақиқаларини эсдалик учун суратга тушириб қўйдим.

Китобларда, журналларда тез-тез босилиб турадиган икковининг суратини минг тўққиз юз олтмиш иккинчи йили тўққизинчи май — Фалаба куни плёнкага туширган эдим.

Ўша куни кечкурун суратни ишлаб, қофозга кўчириб Абдулла акага икки нусхасини бердим. Кейин шу сурат ҳақига битта китобингизни эсдаликка ёзиб беринг, деб сўрадим.

Абдулла ака китобини бермади.

— Биз ҳар куни кўришиб турадиган кишилармиз. Эсдалик ё узок одамга берилади ё ўладиган одамдан олинади. Ҳозирча тирикмиз. Эсдаликтин ҳожати йўқ, — деди.

Бу гапнинг маънисига ўша вақтда тушунмаган эканман. Орадан беш йил ўтгандан кейин тушундим. Бир умр дилимда армон бўлиб қолган бу воқеани ҳаяжонсиз гапириб бўлмайди.

Кейин гаплашамиз.

III

Марҳум бўлиб кетган устозлар ҳақида хотиралар ёзарканмиз, биз ҳам шу зотлар сафида эдик, деган маънода иш тутмаслигимиз керак.Faфур Гуломлар, Ойбеклар, Абдулла Қаххорлар олдида биз қўл қовуштириб турадиган шогирдбаччалар эдик. Шу устозларниң ҳар бир сўзи, ҳар бир сатри мўътабар дарслик бўлганини мутлақо инкор қилиб бўлмайди. Уларнинг обрўсига, тутган мавқеига шерик бўлишга асло ҳаққимиз йўқ.

Абдулла Қаххор ана шунака иш тутадиганлар тўғрисида, «Ўз фойдасини кўзлаб менга меҳрибончилик қиляпти», деб айтарди.

Хотирани бичиб-тўқимасдан, йўқ фазилатларни бор қиласдан аниқ ва рост ёзиш керак.

Устозларимизнинг умри фақат минбарларда, олқишу гулдирос қарсаклар остида ўтган эмас, оддий бир инсон сифатида ғам-андух чеккан пайтлари ҳам, дилига озор берган дўстларидан ранжиган дамлари ҳам кўп бўлган.

Устоз Абдулла Қаххор ўта таъсирчан одам эди. Жиндаккина илиқ гапдан кўнгли тоғдек кўтарилади. Кичкинагина ноҳақ гапдан пинҳоний азоб чекарди. Кўпинча у аламларини ичига ташларди. Шундай аламлар йиғилиб қолганда ҳаммасини жамлаб, қаҳр-фазаб билан кўпчилик ўртасида тўкиб соларди.

Абдулла aka шодлигини ҳам, аламини ҳам оддийгина қилиб айтиб қўяқолмасди. Фақат Қаххоргагина хос бўлган, эшигтан одам бир умр эсидан чиқазолмайдиган қилиб айтарди.

Яхшиликни билмайдиган бир ёзувчи тўғрисида шундай деган эди: «Бу одам тўнкарилиб қолган қўнғизга ўхшайди, ўнглаб қўядиганларнинг қўлини саситади». Журнал ёки газетани ўз савиясига мослаб олган редакторлар тўғрисида бундай деганди: «Редакция эшигини ўз бўйига мослаб қуриб олган, катта ёзувчилар бу эшикка сифмайди». Талантсиз ёзувчилар тўғрисида: «Бу одам адабиётга эшикдан эмас, ўғри мушукка ўхшаб туйнуқдан тушган», «Манавуниси кўчадан ўтиб кетатуриб, оёғи то-йиб союз эшигининг ичкарисига йиқилган. Ҳалигача чиқиб кетолмайди», «Узи ёзолмайди, адабиётда мен ҳам борман, деб мажлисларда овоз чиқазиб туради», дерди. Адабиётга ҳадеб аралашвадиган баъзи бир лавозимли кишилар тўғрисида куйиб гапиради. «Нима учун жарроҳга, bemornинг у еридан эмас, бу еридан кес, демайди. Нима учун учувчига, самолётнинг у мурватини эмас, бу

мурватини бура, демайди, нима учун арқондаги дарвозга, манавунаقا юриш керак, деб кўрсатмайди. Адабиётни осон иш деб ўйласа керак, хадеб, анаундоқ ёз, манавундоқ ёз, деб ўргатаверади».

Баъзан мажлисларимиз эзма нотиқлар ҳисобига чўзилиб кетарди. Кўпчилик чекиши баҳонасида чиқиб кетарди. Абдулла Қаххорга сўз берилиши билан ҳамма гур этиб яна залга кирарди. Ўша йиғинда энг керакли гапни Абдулла ака айтарди. Айтганда ҳам ўзига хос, қаххорона қилиб айтарди.

Абдулла ака фикрини ҳеч ким айттолмайдиган, ҳеч кимнинг эсига келмайдиган образли қилиб айтарди.

«Толстой бобонинг асарлари қазига ўхшайди, чайнаган саринг мазаси чиқаверади», деган гап ҳам Абдулла акадан қолган.

Ҳамза номидаги академик театрда бир пьеса қўйилди. Асар ҳеч кимга ёқмади. Абдулла ака бу тўғрида бундай деди:

— Бу асар театрни бой қилиши мумкин. Томошабиндан киришига ҳам, чиқиб кетишига ҳам пул олиш керак. Айникса, томошга тугамасдан ташлаб чиқиб кетадиганлардан ҳар қанча сўрасанг беради.

Ўлмас Умарбеков ёшлар орасида кўзга кўриниб қолган ёзувчилардан эди. Республика газета-журналларида яхши-яхши хикоялари босиларди. Абдулла Қаххор ҳам унинг хикояларини кузатиб юрган экан. Бир куни боғда айланиб юрганимизда: «Шу бола анча пишиб қолди. Келгусида дурустгина ёзувчи бўлади», — деди.

Союз секретариатининг навбатдаги йиғилишида бир неча ёш ёзувчилар союз аъзолигига ўтади, деб эшитдимда, Ўлмасга телефон қилиб, союздан анкета олиб, аъзоликка ўтиш хужжатларини тайёрлашини айтдим. Ўзим тавсия ёздим. Иккинчи тавсияни Абдулла акадан оламиз, деб, у кишининг боғига бордик.

Абдулла ака очиқ чехра билан кутиб олди. Ўлмасга хикояларини ўқиганини, ўқиганлари асосан маъқул бўлганини айтди. Бир қанча маслаҳатлар берди. Қайси класикни кўпроқ ўқиш кераклигини, умуман хикоячи бўлман, деган ёш ёзувчи албатта ва албатта Чеховни астойдил ўрганиши кераклигини тайинлади. Кейин ҳозир қанақа ҳикоя ёзмоқчилигини сўради.

Ўлмас Умарбековнинг фикр доираси кенглиги, кўп ўқиганлиги, ўзини тутиши, одоби унга ёқди.

Мен домлага Ўлмасни Союзга ўтказсак, атайлаб сиздан тавсия олгани келдик, деб айтдим. Абдулла ака ўйла-

ниб қолди. Унинг ҳозирги ҳолатидан тавсия ёзib бермаслиги шундоққина билиниб туради.

— Ҳозир ёзib беролмайман. Майли, ўн беш кундан кейин ёзib беришим мумкин.

Қизиқ гап бўлди-ку. Ўн беш кунда камчилиги бўлса тузалиб, таланти бўлмаса талантли бўлиб қолармиди? Гапни ҳазилга бурдим:

— Домла, ёзишга ҳозир қофозингиз йўқмиди? Бирон жойдан ўн беш кундан кейин қофоз берамиз, деб ваъда қилишганмиди? Агар хўп, десангиз, бир-икки пачка қофоз бериб туришим мумкин.

Абдулла ака кулиб юборди.

— Э, шоир-е, қофоз кўплигидан ёзувчи кўпайиб кетяпти-да. Қофоз кўп, деб ёстиқдек-ёстиқдек романлар пайдо бўляпти. Гап қофозда эмас. Гап Ўлмасни эҳтиёт қилишда. Уни ёмон ёзувчилар сафига эмас, яхши ёзувчилар сафига кўшайлик.

Домланинг жумбокқа ўхшаган гапларига Ўлмас иккимиз тушунолмадик. Ўлмас икки қулоғигача қизариб, бурнининг учи терлаб, ҳижолатдан ўзини қаёққа қўйишини билмасди. Абдулла ака бир сўзли одам бўлганидан гапидан қайтмади. Ўлмас икковимиз ўсал бўлиб қайтиб кетдик. Орадан роппа-роса ўн беш кун ўтганда Абдулла ака «Муштум»га телефон қилди:

— Ўлмасга айтинг, келиб тавсияномасини олиб кетсин.

Абдулла Қаҳҳор «Ўлмас Умарбеков яхши ёзувчи бўлиб етишди, уни Ёзувчилар союзи аъзолигига ишонч билан тавсия қиласман», деб ёзган эди.

Орадан бир ойча ўтиб, Ўлмас Союз аъзолигига қабул қилинди. Қабул пайтида Абдулла ака сўзга чиқиб, адабиётимизга пишиқ, билимли, маданиятли бир адаб кириб келганини ишонч билан айтди.

Мажлисдан кейин домла Ўлмасни табриклар экан, ўша куни нима учун тавсия ёзib бермаганини айтиб берди.

— Секретариатнинг ўша йиғилишида тўртта ниҳоятда талантсиз қаламкашни Союзга олишмоқчи эди. Ҳарчанд қаршилик кўрсатсан ҳам, гапим ўтмади. Уларнинг бири театрда пьеса қабул қиласиган, бири грампластинка идорасида шоирларнинг овозини ёзиш бўйича редактор, яна бири нашриётда бўлим мудири, бири киностудияда ёзувчиларга таржима берадиган бошлиқ экан. Уларнинг биронтаси адабиётда из қолдирмайдиган «ўлик жонлар» рўйхатини тўлдиришдан бошқага ярамайдиган кишилар

эди. Мен Ўлмас ўшалар билан Союзга кирмасин, таржимаи ҳолида «шундоқ талантсиз кишилар билан союзга ўтган» деган хотира қолишини истамагандим.

Абдулла ака башорат қилган экан. Ўша кишилар адабиётга иш бермади. Ўзидан-ўзи сирғалиб, Союз аъзолари сафидан чиқиб қетди.

Орадан шунча йиллар ўтса ҳам, Ўлмас ўша воқеани тез-тез эслаб туради.

Олтмиш бешинчи йил бўлса керак. Ўзбекистон радиоси Бухоро обlastига бағищлаб каттагина эшиттириш қилди. Бухоро радиосининг ходими ёш ёзувчи Невмат Аминов бир ҳажвий ҳикоясини ўзи ўқиди. Ҳикоя қаҳрамони орқада қолиб кетган, ўтмишда ҳам дурустгина иш килмаган, лекин ўзини «хукумат учун катта ишлар кўрсатган» деб билади. Унда на илм, на ҳунар бор. Қандайдир кичкинагина архив идорасида коровуллик қилали. Ёзувчи унинг портретини ниҳоятда жонли қилиб тасвирлаган.

Абдулла ака ҳам радиодан эшитган экан. Мендан автори ким, қанақа одам, деб сўради. Айтиб бердим.

— Кўп йиллардан бери Бухородан проза ёзадиган чиқмаётган эди. Энди чиқибди. Чиққанда ҳам, ярқ этиб, бирдан кўпчилликнинг кўзига тушадиган бўлиб чиқибди. Ҳикояси шунчалик пишиқ-ки, ҳар бир сўзи орасидан Бухоро кўриниб туради. Бутун бир Бухорони буклаб-буклаб битта ҳикоянинг ичига жойлаб кўяқопти. Тилини қаранг, жумлаларнинг оҳангига эътибор беринг. Бу боланинг кўзи ҳам, қулоги ҳам ўткир экан. Ўзбекларнинг Зошченкоси бўлиб кетиши мумкин. Тошкентга келса бир олиб келинг, ўзини кўрай. Билими қанақа, савияси, маданияти, одоби қанақа...

Невмат Тошкентга келганда Абдулла ака Москвага кетган эди, кўришолмадик. Янаги келганида дам олишда эди. Хуллас, Невмат Аминов ажойиб инсон, бетакрор санъаткор устози Абдулла Қаҳҳор билан юз кўришолмай армонда қолди.

Абдулла ака олтмиш саккизинчи йилда бизни доғи ҳасратда қолдириб ташлаб кетган эди.

Абдулла Қаҳҳор жуда яхши таржимон эди. У таржимачиликни касб деб билмасди. У рус классик ёзувчилаrinинг асарларини тезроқ ўзбек ўқувчисига бир бутун ҳолда етказиш учун таржималар қиласди. Н. Гоголь, А. Чехов, Л. Толстой асарларидан намуналар таржима қилганди. Абдулла ака таржима жараёнида ўзи ҳам ўрганарди. Барибир у таржимон эмас, ёзувчи эди.

Олтмиш бешинчи йили боққа домладан хабар олишга келган эдим. У қаёққадир чиқиб кетган экан. Стол устида битта дафтар тўла қорақалпоқча сўзларга луғат ёзилган. Ҳайрон бўлдим. Қорақалпоқлар ҳаётидан бир нима ёзмоқчи шекилли, деб ўйладим.

Абдулла ака Қибрайдаги хозтовар магазинига лампочка олгани чиқиб кетган экан, қайтиб келди. Гапдан-гап чиқиб, «луғат»ни кўрсатдим.

Абдулла ака бир ёш қорақалпоқ ёзувчининг қиссаси кўлига тушиб қолганини, қисса унга жуда ёққанини айтди.

— Шуни ўзбекчага таржима қилмоқчиман. Қиссада жиддий гаплар бор. Йўлида тўсиқлар пайдо бўлиши мумкин. Кўп сўзларга тушунмаяпман. Шунга алоҳида луғат тузиб, биладиганлардан сўрамоқчиман.

Бу Абдулла Қаххор таржима қилиб, ўзи аралашиб нашр қилдирган Тўлепберган Қаипбергеновнинг «Бир соvuқ томчи» қиссаси эди. Қисса ўзбек китобхонларининг эътиборини қозонди. Адабий танқид ҳам унга юқори баҳо берди.

Абдулла Қаххор баҳона бўлдию Қаипбергеновнинг кўзи битиб қолган булокдек димиқиб турган ижоди ярқетиб юзага чиқиб олди.

Абдулла ака озиқ-овқат ва кийим-кечак магазинларига деярли кирмасди. У киши кўпинча маданий моллар магазинидан қофоз, машинка лентаси ва авторучка харид қиласди. Ҳар кўчага чиққанда албатта темир-терсак дўконига киради. Машинага ҳар хил ключлар, катта-кичик болғаю арралар, сув тортадиган, дараҳтга дори пуркайдиган моторлар харид қиласди. Боғда шунака насосу пурка-гичларнинг аллақанчаси бузилиб ётганини ўз кўзим билан кўрганман. Ҳозир ҳам боғдаги гаражда Абдулла ақадан қолган уч-тўртта пуркагич, учта бузук насос ва аллақанча темир асбоблар бор.

«Ота касби ҳам қондан ўтади шекилли, — дерди Абдулла ака. — Отам темирчи эдилар. Мен ҳам темирни кўрсам, кўзларим яшнаб кетади. Уйга судраб келаверман».

Абдулла ака сира бекор турмасди. Ёзиб ёки ўқиб чарчаганида машина моторини кавлаштиради. Уйга электр қўнгироқларини, розеткаларни ўзи ўрнатарди. Қачон боққа борсам отвертками, омбирми кўтариб юрганинг устидан чиқардим.

Бир куни борсам, қофозга аллақандай схемаларни чизиб ўтирипти. Бу нима, дегандек унга қарадим.

— Менга қаранг, битта патрондаги лампочкани иккита включатель билан ўчириб-ёндирса бўладими?

Буни сира ўйлаб кўрмаган эканман. Хайрон бўлдим. Йўқ, дедим. Биттасида ўчирилса, лампочкали патронга ток келмайди. Иккинчисини қанча бураманг, узилган симдан ток ўтмайди, дедим.

— Менам шунаقا деб ўйлагандим. Бир танишимникига борганимда айвон шифтидаги лампочкани ҳам ҳовлидаги, ҳам уйдаги включательдан ёкиб ўчирадиган қипти. Сирини сўрасам, айтмади. Хозир шунга бош қотириб ўтирибман.

Кибриё опа гапга аралашди:

— Домлажон, бўлмаган ишга бошингизни қотириб нима қиласиз. Шунаقا майда, кераги йўқ нарсаларга ўралашиб, ёзишдан қолиб кетяпсиз...

Домла, сиз аралашмай туринг, дегандек бир қараб қўйди-да, яна гапини давом эттириди:

— Мен шу сирни билишим керак. Союзга, нашриётларга борганимда машинам соатлаб кўчада қолиб кетади. Бегона одам калит солиб юргизолмайдиган секрет ясамоқчиман.

У киши гапидан қайтмайдиган одам эди. Ўша айтган «секрет»ни ясаб, машинага ўрнатди. Ўрнатди-ю кетидан ишкал чиқиб қолди. Синов пайти электр токи замикание бўлиб, машина мотори гурр этиб ёниб кетди. Устига эски қоп, клёнкалар босиб, капотини ёпиб зўрга ўчириб олдик.

Мен ҳазиллашиб, яна «секрет» ясайсизми, деб сўрадим.

— Албатта ясайман. Машинанинг ҳаммаёғи ёниб кетса ҳам, барибир ясайман.

Абдулла ака айтганини қилди. Машина моторини ўт олдирадиган калитдан бошқа яна бир жойга включатель ўрнатди. То ўша ўрнатган нарсасини бурамаса, калит солган билан мотор ўт олмайди.

Домла магнитофонга ишқивоз бўлиб, эртадан-кечгача чувалашиб кетган ленталарни фидиракка ўраб қунини кеч қиласди. Фотографияга ишқивоз бўлиб, бир дунё аш-қол-дашқол сотиб олди. Икковимиз бир бўлиб, қўш фотоаппарат билан кўринган нарсанинг суратини оламиз. Сурат бузилавергандан кейин ҳеч ким бизга сурат олдирмайдиган бўлди. Кушларнинг, қўй-қўзиларнинг суратларини олиб юрдик.

— Шуни яхши ўрганишим керак, — деди Абдулла ака. — Узоқ-яқин юртларга, чет элларга бораман. Билиб қўйган яхши-да!

Абдулла ака фотога астойдил қизиқиб, охири ўрганиб олди.

Домла Тошкентнинг энг интизомли, яхши шофёрларидан бири эди. Радиоприёмникни, қулфларни ўзи тузатарди. Факат рўзғор ишларига қарашмасди. Нега ундаи қиласиз, деб сўраганда ҳазилга оларди. «Мен қадимги замон эркаклариданман. Эркак одамнинг вазифаси — топиб келиш, хотин кишининг вазифаси — куйдириб-пишириш», дерди.

Аслини олганда, Кибриё опа у кишини анчагина «эрка» қилиб қўйганди. Опа ниҳоятда қўли ширин пазанда эди. Пиширган таомини еб тўймасдик. Абдулла акани чақмоқдек қилиб кийинтириб қўярди. Аммо у киши машинага уриниб, кунига икки-уч марта кўйлак алмаштирадилар. Опа кийимларни ювиб, дазмоллашдан сира эринмасди.

Сафарларда юрганимизда ҳам Кибриё опа бозор қилиб, «ошхона»ларнинг қозонида бирпасда бирон нима пишириб чиқарди. Бое ишларига ҳам ўзи одам топиб келарди.

Кибриё опа Кисловодскка кетганда Абдулла ака ўт босиб кетган гулзорни кетмонлайман деб, уч-тўртта яхши атиргулнинг томирига кетмон уриб юборибди. То Кибриё опа келгунча ўша гуллар қуриб қолди.

Абдулла ака уйда ҳам, боғда ҳам меҳмонга ўхшаб юарди. У факат ёзарди, ўқирди, машина тузатарди.

Хотини ўёқ-буёққа кетган пайтларда у киши худди етим болага ўхшаб, бўйинни қисиб юарди.

Очиғини айтганда, Абдулла акага жуда рўзғорбоп, уйим-жойим дейдиган, эрни кафтида кўтариб юрадиган ажойиб хотин учраган эди. Кибриё опани мақтаб қолган пайтларимизда у тўппа-тўғри, гапинг рост демай, ўзига хос жавоб қайтарарди.

— Хотин олишга уста бўлиб кетганмиз-да, — дерди.

Эр-хотин янги келин-куёвлардек бир-бирини ялаб-юлқаб яшашарди. Уларнинг ораларида «қора мушук» ўтишига Кибриё опанинг баъзан ательєга бориб туриши сабаб бўларди.

У кишини ательєга Абдулла ака машинада олиб борарди. Опа бир кириб кетганича бир-икки соат қолиб кетган пайтлари ҳам бўлган. Шунинг учун опа машина ичига ўн-ўн бешта «Оғонёк» журналини ташлаб қўярди. Барибир Абдулла ака бу журналларни ўқиёлмасди. Бунга сабаб қоп орқалаган, чамадон кўтарган, бола опичлаган эркагу хотинлар келиб, уни тинч қўйишмасди.

- Хой шопир, вокзалга неча пулга оборасан?
- Шопир болам, Чуқурсойга обормайсанми?
- Абай бозоригача қанча оласан?

Абдулла ака шунақалардан безор бўлиб, машинани қулфлаб йўлкага чиқиб, бетоқатлик билан Кириё опани кутарди.

Ана шунақа ателье сафарларидан иккови жиқиллашиб, «пўм» бўлиб қайтишарди.

Барibir, улар бир-бирларига жуда меҳрибон эдилар.

Абдулла аканинг қанд қасали бор эди. Кейинги пайтларда оёғи оғрий бошлади. Бир куни уйига борсам Кириё опа Абдулла аканинг оёғини силаб, бир қўли билан китоб вараклаб, овоз чиқазиб ўқияпти. Ўшанда Абдулла ака мендан хижолат бўлиб, ҳазил қилди: «Яхши эркак хотинидан 100 процент фойдаланади». Боғдаги уйнинг орқасига икки-уч жўяқ қовун экишган эди. Дурустгина ҳосил берганди. Шу қовунлар пишганда Абдулла ака мени чакириб, келинг, бир қовунхўрлик қилайлик, деб колди.

— Эти сеники, суяги менини, деган гап бор-а. Бугун шунга амал қиласиз. Бир чеккадан қовун узиб сўяверасиз. Ширини сизники, bemazasi менини.

У кипининг бундай дейишига сабаб, қанд қасали бор одам ширин нарса емаслиги керак. Ўша куни тўртта қовун сўйдим. Тўртгови ҳам ширин чиқди. Абдулла акага роса алам қилди.

Хозир боғда тўрт туп Абдулла акадан қолган анор бор. Ҳаммаси аччиқ. Атайлаб қидирсанг ҳам бунақа аччини тополмайсан. Эрта баҳордан парвариш қилиб кузда ҳар бири чойнақдай-чойнақдай келадиган анорларни узман. Еб бўлмайди. Азбаройи Абдулла аканинг хурмати учун бу анорларни кавлаб олиб ташламайман.

Бу боғда ажойиб шафтолилар бўларди. «Лола», «Нектар» деган луччак шафтолилар энди пайдо бўлаётган пайтлар эди. Бу боғда ети-саккиз туп шафтоли ҳосилини кўтаролмай эгилиб ётарди. Абдулла ака деярли ҳар куни шафтолихўрликка шахардан меҳмон бошлаб келарди. Кетишида битта пақирни тўлдириб шафтоли солиб беради.

Бир куни магазиндан янги олиб келган, зангла масин, деб салидол суртиб ташланган пақирларни бензин билан юваркан, жаҳл билан деди:

— Энди бўлди. Ҳеч кимга шафтоли бермайман. Еганча еб кетаверсин. Аммо уйига обкетишга бермайман. Шу шафтоли пишгандан бери йигирматача пақир сотиб олиб, мана шунақа қилиб мойини тозаладим. Ҳам шафтоли бер,

ҳам пакир бер. Пақирнинг ўзи-ку, майли-я, арzon нарса. Тозалапи ўлгурнинг қийинлигини айтмайсизми?!

Ҳар куни эрталаб тагига тўқилган шафтолиларни тօфорага териб, липа тагига опчиқиб қўяман. Ижод уйида дам олувчилар нонуштадан чиқиб шафтоли ейишади. Қанчаки одам бўлса, ҳаммасининг оғзи тегади.

Абдулла Қаҳхор «Тобутдан товуш» ҳамда «Аяжонларим» асари Ҳамза театрида қўйилганда, театр ижодий коллективига шу боғда дастурхон ёзган эди.

Мен ҳам устоз анъанасини давом эттириб «Келинлар қўзғолони»нинг олти юзинчи спектаклидан кейин худди ўша коллективига шу боғда дастурхон ёздим.

Мехмонларнинг ҳаммаси Абдулла аканинг қадрдонлари, дўстлари эди. Улар устозни эслаб, кўп гапларни айтишди.

Мухтор Аvezov номидаги Қозогистон Давлат академик театри Тошкентга гастролга келганда «Келиндер кўтарилиси»ни қўйди. Уларга ҳам шу боғда зиёфат бердим. Шунда театр бадиий раҳбари, собиқ иттифоқ ҳалқ артисти Озарбайжон Мамбетов қадаҳ сўзи айтиб шундай деди.

— Биз биргина «Келиндер кўтарилиси» учун бу ерга келмадик. Бизнинг театримиз Абдулла Қаҳхорнинг «Оғриқ тишлар», «Шоҳи сўзана» пьесаларини ҳам саҳнага олиб чиқкан. Бугун биз икки авторнинг дастурхонида ўтирибмиз.

Кўп атоқли кишиларнинг қадами теккан бу муборак боғ ҳали ҳам гавжум. Устоз Абдулла Қаҳхорнинг дўстлари, шогирдлари, ижодини қадрлайдиган ихлосмандлари келиб-кетиб туришпти.

IV

«Унинг жони битта эмас, минг битта! Ҳозир тутғаб қолган шамдай ли-пиллаб ёнаётган жони башарти сўнган тақдирда ҳам қолган мингтасини ёкиб, кейин сўнади».

A. Қаҳхор

Олтмиш еттинчи йилнинг сентябрь бошлари эди. Устоз Абдулла Қаҳхорнинг олтмиш йиллиги сабабли Фарона водийси китобхонлари билан учрашувга боришимиз керак.

Эрталаб Союз биноси олдига тўплана бошладик. Бу

учрашувга Абдулла акага Лазиз Қаюмов, Матёқуб Кўшжонов, Одил Ёкубов, Пиримкул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва Озод Шарафиддинов ҳамроҳ бўлиб борадилар.

Ёзувчилар союзи бир енгил машина ва бир микроавтобус бериши керак эди. Негадир микроавтобуснинг ўзи келди.

Абдулла Қахҳор ўша кезларда қанд қасалининг дардини тортарди. Оғриги оёғига ўтган, юраги ҳам тез-тез безовта қилиб турарди. Узоқ сафарга автобусда боришнинг сира иложи йўқ эди. Ҳаммамиз ҳайрон бўлиб қолдик.

Абдулла ака индамай Союз қоровули ёнида ўтириб, чой хўпларди. Унинг кайфи жойида эмас. Бирин-кетин йифилаётганлар билан нохушгина салом-алик қиларди. Аста ёнига бориб, юпатмоқчи бўлдим.

— Домла, дикқат бўлманг. Ҳозир машинамни олиб келаман. Шу машинада бутун водийни айлантираман.

— Чарчаб қолмасмикансиз? — деди у миннатдорлик сезилиб турган бир оҳангда.

Кичкина автобусда уйга бориб «Волга»ни миниб келдим.

— Домла, машинага кимлар чиқсан? — деб сўрадим.

— Фақат икковимиз. Уларни бир-биридан ажратмайлик. Ўйнаб-кулиб кетишин.

Йўлга тушдик. Абдулла ака машинанинг орқа ўриндиғида мен уйдан олакелган ёстиқقا бошини қўйиб, индамай ўй ўйлаб келяпти. То Оҳангарон тоғларига яқинлашгунимизча ундан бирон оғиз гап чиқмади.

Қуёш тоғ чўққисидан ошиб, машина ойнасига урилганда йўлни кўриш қийинлашди. Абдулла ака ўтириб олди-да, менга раҳми келгандек деди:

— Секироқ ҳайданг, йўл кўринмаяпти. Бунақа пайтда битта қора кўзойнак керак бўлади. Чарчаган бўлсангиз, бир оз дам олинг.

— Э, домла, бу йўлларда юравериб, ҳар бир сўқмоғи менга ёд бўлиб кетган. Қор босиб, машина қатнови тўхтатилган пайтларда ҳам довон ошганман.

Баҳайбат тоғларнинг терскай томонига ҳали офтоб тушмаган. Чўққилардан ҳатлаб ўтган қуёш нурлари тонг туманларига қоришиб, водийни аллақандай сирли пардага чулғаб олган. Эрта куз нафаси теккан ўрик туплари елкасига қизил тўнини ташлаб улгурган. Улар офтоб тигида гулхандек ял-ял ёнаётганга ўхшайди. Пастликларда нимранг туман папирос тутунидек судралади. Сахарги

шудринг намлаган сертупроқ йўлларда кетаётган пода орқасидан тўзон кўтарилимайди.

Хаво тоза ва тиник.

Ҳайратомуз манзаралар ҳар қандай тунд одамнинг ҳам баҳридилини очиб юборади. Лекин, Абдулла ака очилмади.

Ойнадан жимгина қараб келаркан ўзича гапиради:

— Ўрол Тансиқбоевнинг қанчалик реалист рассом эканига энди тан бердим. У чизган тоғ манзараларида худди шунаقا салқин шамол эсib туради.

Абдулла аканинг нима учун бундай деяётганини билиб турибман. Унинг уйида Тансиқбоевнинг ўзи 1957 йили совға қилган бир пейзаж бор. Унда худди хозир кўриб турган жойларимизга ўхшаш кенгликлар тасвиirlанган. Абдулла Қаҳхор баъзан шу суратга узоқ тикилиб, хаёлга толарди.

Санъаткор чизган сурат билан ҳақиқий манзара ўртасида деярли тафовут йўқлигидан ҳайратланаётган эди.

Устоз Абдулла ака ўз одати бўйича ҳар қандай жиддий гапни ҳам ҳазилга олиб, образли қилиб айта оларди.

— Тавба. Бундок ўйлаб қарасам, бизнинг уйдагиларнинг ҳаммаси қарибди. Кўриб турибсиз, мен бу ахволдаман. Кибриё операциядан кейин ҳалимдеккина бўлиб қолди. Аний судралиб юрипти. Ҳатто итимиз Жул ўлтур ҳам вовуллашга дармони келмай, иягини қимирлатиб қўяқоладиган бўпти.

Унинг бу гапларида қандайдир бир умидсизликка ўхшаш муңг бор эди.

— Нима бўлди, қарилкни бўйинга оляпсизми? — дедим гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлиб;

— Рост-да. Манави тоғларгà қараб түриб, одам боласининг умри нақадар кисқа эканига ҳайрон бўляпман.

Ростиши айтсан, хасталик у кишини анчагина енгиб қўйганга ўхшарди. Лекин домла ниҳоятда иродаси мустаҳкам одам эди. Ҳозирги ҳолати ўткинчи бир кайфият эканини ҳам билардим.

— Ҳали қиласидиган ишларим кўп. Авжи қучга тўлган пайтларимда ёзив қолишим керак эди. Мажлисларда гап талашиб умрни ўтказиб қўйибман. Шунинг ўрнига ёссанам бўлмас эканми? Илгари ёзив бўлганимдан кейин қўлёзмани факат қисқартирадим. Энди ёзганимни қисқартиrol-маяпман. Гап қўшиб, шишириб юборяпман. Бу қарилкдан дарак. Одам қариганда эзма тортади. Менга қаранг, сиз билан танишганимизга неча йил бўлди?

— Ўттиз бир йил, — дедим орқага ўгирилиб.

— Вой-бў. Шунча йил бўптими, а? Сизни кўп хафа қилганман. Ҳаммаси эсимда. Чидадингиз. Бошқа одам бўлса ташлаб кетарди. Мана шу иродангиз учун ҳам сизни ҳурмат қиласман. Лекин хеч қачон сизни бекорга хафа қиласман. Яхши ёзувчи бўлсин, адабиётда ўз овозини топсин, ўқувчи ортдирсин, дедим.

Абдулла ака шундай деб туриб аллақандай бир гапни айтишга қийналиб, бир оз жимиб қолди.

— Юбилейни ўтказиб олайлик, ундан кейин мен билан борди-келди қилманг. Уйимга ҳам келманг. Шундай қилсангиз, ўзингизга фойда. Сиз ҳали яшашингиз керак. Менинг ёнимда бўлсангиз, буёғига коссангиз оқармайди. Мен кетиб қолсам, сизни турткилаб кун беришмайди...

Абдулла ака томоfiga бир нима тиқилиб қолгандек гапиролмай, елкамга беозор уриб қўйди.

Кўнглим бузилиб кетди. Наҳотки домла рози-ризолик қиляпти? Наҳотки бу гаплари васият бўлса?!

Абдулла аканинг гапида жон бор эди. Домлага кейинги пайтларда тез-тез «ҳужум» бўлиб турарди. Асарларига ноҳақ танқидлар босиларди. Мен у кишининг шогирди бўлганим учун танқидларнинг бир учи менга ҳам тегиб ўтарди. Ҳикояларим газета редакцияларида ойлаб туриб қолар, номим рўйхатлардан ўчириларди. Буни Абдулла ака ҳам сезиб юаркан.

Ўттиз бир йил ёнида юриб, хеч қачон бунаقا кайфиятда кўрмаган эдим. Бир нима қилиб алаҳситиб юбормасам бўлмайдиган эди.

— Шу дейман, домла, дарров хотинингизни соғиниб қолдингиз шекилли?

— Гап соғинишда эмас-ку, аммо Кибриёсиз якка ўзим хеч қаёққа бормаганман. Ҳаммавақт носқовоқдек ёнимда олиб юрганман.

Автобус орқада қолиб кетди. Бир оз тўхтаб кутмасак бўлмасди. «Тангатопди» қишлоғида, бурилишда тўхтадим. Абдулла ака ҳам машинадан тушиб, оёғининг чигилини ёзиш учун ўёқдан-буёққа юра бошлади. Юриб туриб, бояги узилиб қолган гапини давом эттирди:

— Қанд касали энг расво касаллардан. Ўн беш йилдан бери кунига неча мартадан ўзимга ўзим инсулин укол қиласман. Шу Кибриёнинг парвариши билан яшаб келаман. Толеимга яхши хотин учради. Баъзан уни бекордан-бекорга хафа қилиб қўяман. Қандай қилай, ҳар тўқисда бир айб дегандек, феълим шунақа.

Автобус етиб келди. Тоза ҳаводан бир оз нафас олиш

учун ҳамроҳлар ҳам пастга тушиши. Мен Абдулла ақадан, то Кемшик довонига кўтариладиган жойгача Эркин билан Абдуллани ёнимизга олсак қандоқ бўларкин, деб сўрадим.

— Қўйинг, бошқалар хафа бўлишади. Сизни зериктириб қўйдим шекилли. Энди унақа бўлмайди. Кўнглим тўлиб турган эди, бир айтдим-қўйдим-да. Назаримда, худди бу томонларга охирги марта келаётганга ўхшайман. Шунга сал кўнглим бузилиб турганди.

Довонга кўтарилиш жойида Адҳам Ҳамдам бошчилигига фарғоналик ёзувчилар бизни кутиб туришган экан. Ҳаммамиз ўтириб, Қибриё опа тугиб берган овқатларни ўртага қўйиб, баҳам кўрдик.

Йўлнинг буёғига машинага Адҳамни чиқазиб олдик. У нихоятда қувноқ, ўзига тортилми одам. Абдулла ака ҳам баъзи-баъзида Адҳам айтган латифаларни эслаб кулиб юрарди.

Адҳам йўл-йўлакай аллақанча латифаларни айтиб ташлади.

Абдулла ака яйраб-яйраб кулди. Баъзан менга қараб:

— Шоир, кўп кулманг, йўлга қаранг, пастликда ер кўринмай кетган, бошимиз булатуга тегиб турипди. Эҳтиёт бўлинг, — деб таъкидлаб қўярди.

Довон ошишимиз билан Ўрол Тансиқбоев картиналарига ўхшаб, хира туман пардаси ичидаги Фарғона водийси манзаралари кўрина бошлади.

Ўқ изидек текис йўлнинг уни кўм-кўк боғлар орасига санчилиб, кўринмай кетган. Сирдарёнинг ёилиби оқадиган жойлари дараҳтзорлар орасида ойна парчасидек ялтираб қолади.

— Дарёга етмай, ГАИ пости олдида бирпас тўхтанг, — деди Абдулла ака.

Машина тезлигини пасайтира бошладим. Пост олдига келиб тўхтатдим. Абдулла ака пастга тушиб «Ашт — 40 км» деб ёзилган ўнг томондаги йўл бошига бориб, ўтиришга жой қидирди. Автобус бекатидаги офтобда қовжираб, қийшайиб кетган скамейкага ўтириб, атрофни фамгин кузатди.

Шу йўл Абдулла ака туғилган, болалиги ўтган Ашт қишлоғига олиб борар эди. Адҳам билан иккимиз халақит бермаслик учун машинани нарироққа обориб, гаплашиб ўтириджик. Орқада қолиб кетган автобус келганда, кетавенинглар, етиб оламиз, деб уларни ўтказиб юбордик.

Чамаси йигирма минутча Абдулла ака скамейкада ўй ўйлаб ўтириди. Кейин аста юриб машинага чиқаркан, мен-

дан битта сигарета сўради. Домла чекмасди, ҳайрон бўлдим.

Йўлга чиққанимизда Абдулла ака шивирлагандек деди:

— Мана шу йўлдан дадамга эргашиб Кўқонга кўп келганман. Онам билан аравада ўтганман. Ёшлигим шу йўлларда қолиб кетган...

Кейин Абдулла ака қишлоғини эслаб, яна баъзи гапларни айтиб берди:

— Ашт — темирчилар қишлоғи. Бу ерда яшайдиганларнинг ҳаммаси темирчи. Болалари ҳам, неваралари ҳам темирчи бўлади. Албатта битта қишлоққа шунча темирчи кўплик қиласди. Аштликлар ўғлини уйлагандан кейин, темирчилик асбоблари билан бошқа шаҳарга кузатади. Бутун Фарғона водийсидаги, Тошкент, Мирзачўл тарафлардаги жамики темирчилар Аштдан. Бу ҳунарни эгаллаган болалари бошқа юртларда дўкон очадилар. Менинг дадам ҳам отасидан ҳунар ўрганиб, Бувайдага кўчиб келган экан. Йигирма еттинчи йилмиди, ҳозир аниқ билмайман. Рўза айни саратон пайтига тўғри келганди. Темирчиларга бунака пайтларда қийин бўлади. Шундай иссиқда олов олдида ишлаш осонми. Тез-тез сув ичиб турмаса бўлмайди. Рўза тутишнинг сира иложи йўқ. Дадам вужудидан тер қуилиб, дам-бадам сув ичиб турарди. Мачитнинг имоми: уста Абдуқаҳхор кофир, рўзанинг кунида сув ичяпти, деб Оқсоқолга хабар берипти. Оқсоқол тўрт-беш одам билан келиб, дўконимизни буздириб ташлаган эди. Ўшанда онамнинг овоз чиқармай йифлагани сира кўзимдан кетмайди...

Кўконда нечундир адабий кеча планлаштирилмаган экан. Абдулла ака бир-икки соат Кўконни айланишимизни айтиб, ҳамроҳларимиздан узр сўради.

Икковимиз машинада Кўконнинг эски маҳаллаларини айландик. Бир вақтлар яшаган уйини топдик. Нураб, қаровсиз бўлиб кетган эди. Қийшайиб қолган гувала де-вортга аранг илиниб турган бир табақали эшикнинг суратини олиб қўйдим. Кейин «Қайнарбулоқ»ка бордик. Кўпдан сайилга чиқилмаганидан қаровсиз қолган толзор ораглиғидаги сон-саноқсиз булоқлар бетида чириган хазонлар сузарди.

— Бу жойда жуда катта базмлар, сайиллар бўларди. Юсуф қизиқлар, Эрка корилар сайилларни гуллатишарди. Манави томонга дор тикиларди. Тонг отгунча мушакбозлик бўларди. Жой ҳам одамга ўхшаб қариб қоларкан. «Қайнарбулоқ» ҳам менга ўхшаб қариб қопти.

«Ойдинбулоқ» деган сайргоҳга ўтдик. Бу жой озода.

Ҳаммаёқ супурилган. Икки-учта чойхона самоварчилари бир-бири билан бас бойлашгандек сўриларга чўғдек ги-ламлар, атлас якандозлар тўшашган эди. Учта чойхонада баробар учта магнитофон кўйилган. Бирида Таваккал, бирида Муроджон, бирида Маъмуржон Узоқов кўшик айтяпти. Уларнинг овозлари бир-бирига аралашиб кетарди.

Абдулла аканинг чехраси ёриди. Чой буюриб, бир-пас самоварчини гапга солиб ўтириди. Мен Абдулла акага, ҳали кўп йўл юришимиз кераклигини, уёқда ҳамроҳларимиз кутиб қолганини айтганимда, истамайроқ ўрнидан турди. Назаримда, шу жойда яна бир оз ўтиргиси бор эди.

Қайтиб келганимизда Фиштқўприк ёнбошидаги чойхонада Кўқон шоирлари, артист ва созандалари Абдулла ака билан дийдор кўришгани тўпланиб туришган экан. Чархий домланинг илтимоси билан Муқимий хужрасига бордик. Домла ошга тайёргарлик кўриб қўйган экан. Боришимиз билан гуруч солди. То ош дам егунча Абдулла ака ҳамроҳларимиз номидан эсдалик дафтарига истакларини ёэди. Ҳаммамиз имзо чекдик.

Шу кундан бошлаб Абдулла акани сира ғамгин ҳолатда кўрмадим. Ҳамма вақт қувноқ, ёр-дўйслари билан ҳазил қилас ёки Кўқонда яшаган пайтларида бўлиб ўтган қизиқ воқеаларни айтиб, ҳаммани кулдиради.

Фарғона ҳам Андижону Намангандан учрашувлар жуда самимий, жуда чиройли ўтди. Эркин Воҳидов билан Абдулла Орипов энди адабиёт майдонига кириб келаётган талантли ёшлар эди. Улар учрашувларда шеър ўқиб, карсакларга кўмилиб кетишарди. Шундай тантаналарнинг бирида Абдулла ака икки ёш шоирнинг шеърларидан завқланиб шундай деган эди:

— Навоий ҳам шу ёшида Эркинчалик бўлгандир-да. Пушкин ҳам Абдулланинг ёшида бундан ортиқ бўлмагандир.

Абдулла ака чарчаб қолди, Намангандан самолётда учириб юбориб, ўзимиз яна тоғ довони орқали қайтдик.

Абдулла Қаҳҳор олтмиш йиллик юбилейи муносабати билан учинчи марта «Мехнат» орденига сазовор бўлди. «Узбекистон Халқ ёзувчиси» деган шарафли унвон олди.

Лекин... Лекин, кундан кунга соғлиги ёмонлашиб борарди. Олтмиш саккизинчи йилнинг марта анча оғирлашиб қолганди. Врачларнинг маслаҳати билан Москвага даволанишга бормаса бўлмайдиган эди.

Даволангани эртага Москвага кетишини эшлитиб, ет-

тинчи апрель куни Ўлмас Умарбеков билан кўргани бордик, Кибриё опа йўлга у-бу харид қилишга кўчага чиқмоқчи, аммо Абдулла акани ёлғиз ташлаб кетолмай ҳайрон бўлиб турган экан.

Абдулла ака бизни кўриш билан:

— Кибриё, юқорига чиқиб китобни олиб тушинг, — деди.

Ўша кезлари Абдулла аканинг олти томлик танланган асарлари босила бошлиган эди. Кибриё опа «Танланган асарлар»нинг биринчи жилдини олиб тушиб берди.

— Шоир, — деди Абдулла ака менга қараб. — Бундан олти йил олдин мендан «бирон китобингизни ёзиб беринг», деб сўраган эдингиз. Ўшанда бермаган эдим. Мана, энди олинг.

У шундай деб, китобни қўлимга берди. Нима ёзган экан, деб дарров очиб ўқидим.

«Яхши, лекин мени кўп куйдирадиган шўх ва бевош шогирдим Сайдаҳмадга А. Қаҳхор».

Китобга дастхат ўтган йилнинг ўнинчи октяброда ёзилган эди. Нима учун шу пайтгача менга бермаган экан? Кунда бўлмаса ҳам кунора кўришиб турган эдикку! Шунда бирдан Абдулла аканинг бундан олти йил олдин айтган гаплари эсимга тушди. Ўшанда ҳазилми, чинми: «Ўладиган — ғанимат одамдан эсадлик олинади» деган эди.

Наҳотки «соғлиғим ёмонлашса бераман, ахволим дурустлашса бермайман», деб сақлаган бўлса?!

Кўнглимдан ўтган гапни сездирмай китобни эҳтиёт қилиб, папкага солиб кўйдим.

Саккизинчи апрель куни Абдулла ака самолётда Москвага кетди. Уни самолётта носилкада олиб чиқсан эдилар. Кибриё опа: «Домлажон, туфли олишни унугибиз-ку», деганда Абдулла ака: «Қайтишда оёқ кийими керак бўлмас», депти.

Кейинги икки-уч ой давомида Абдулла аканинг гапсўзлари умри тугаб бораётган одамнинг пинҳоний видолашишига ўхшарди.

Ўша куни Абдулла ака менга бир гап айтган эди:

— Энди сизга қийин бўлади. Минбаъд хато қила кўрманг. Оёқостида қолиб кетасиз...

Бу менга ўттиз йил таълим берган, ўттиз йил хатоларимга куйиб, жиндаккина ютушимга қувонган, ниҳоятда каттиққўл устозимнинг охирги сўзлари эди.

Абдулла ака ўша сўнгги учрашувда бир илтимос қиласан экди. Йўқ, илтимос эмас, васият экан.

— Абдужамил аканинг ўлим олдидан қилган илтимосини бетоб бўлиб қолганимдан бажара олмадим, шуни сизга топшираман.

Абдужамил ака «машхур колхоз раиси, Мехнат Қаҳрамони, Абдулла аканинг энг қадрдон дўсти Матқобулов эди. У киши ҳам қанд қасалига мубтало бўлиб, охири қорасонга айланиб кетганидан икки оёғи кесилган эди. Абдужамил ака ўлими олдидан Абдулла акага юз сўм бериб, Бешариқقا борганингизда гўрковга беринг, дадамнинг қабрини тузаттириб қўйсин, энди мен у томонларга боролмайдиган бўлиб қолдим, деб тайинлаган экан. Абдулла ака қиёмат қарз бўйнимда қолиб кетмасин деб, ўша пул солинган конвертни қўлимга берди. Конверт устига «Абдужамил ака, 100 сўм» деб ёзиб қўйилган эди.

— Сиз Бешариқдан кўп ўтасиз. Энди икки киши бўлиб илтимос қиласиз, шу васиятни сиз бажаринг.

Мижжамга йиғилиб қолган кўзёшларимни ютиб: «Хотиржам бўлинг, домла, албатта айтганингиздек қиласман», деб сўз бердим...

Устоз Абдулла Қаҳҳор билан қайта юз кўришиш насиб қилмади.

Боғу роғлар гулга бурканган, қушлар нағмаси авж пардаларга чиққан баҳор қунларининг бирида Абдулла акадан айрилиб қолдик.

1988 иил.

МИНГ БИР ЖОН

Жаҳон ҳикоячилигининг бетакрор усталаридан бири Антон Чехов инсоннинг қиёфаси ҳам, либоси ҳам, қалби ҳам чиройли бўлиши керак, деган. Назаримда, Чехов шу сўзлар билан бўлгуси садоқатли шогирди Абдулла Қаҳҳорнинг суратини чизиб кетгандек эди.

Абдулла Қаҳҳор чинакамига чиройли одам эди. Унинг қалбida инсонга, табиатга, жамики мавжудотга буюк мұхаббат жўш уриб туради. Қўшиқ тинглагандага сея бўлиб тебранарди. Адабиётимизда пайдо бўлган яхши китобларни қўлига олганда юzlари нурланиб кетарди. Фандаги ҳар бир ютуқ уни ҳаяжонга соларди. Эсимда, Гагарин фазога учган куни ёзувчилар боғидаги кекса чинор тагида кўпчиликка ош тортган эди. Ва, шунда у «бу инсон заковатининг бекиёс ғалабаси», деган иборани биринчи бўлиб айтган эди.

Олтмиш еттинчи йилнинг эрта кузида Фарғонада Абдулла Қаҳҳорнинг олтмиш йиллигига бағишланган адабий кечадан бўлди. Ўша пайтда адабиётимизга эндиғина кириб келган Эркин Воҳидов билан Абдулла Орипов шеър ўқиди. Шунда яхшилик қўзига қўша қўринадиган Абдулла ака бу икки ёш шоирнинг шеърларидан завқланиб кетиб, уларни дилдан табриклади.

Бекиёс рассом Ўрол Тансиқбоев яратган манзаралар олдида узоқ хаёлларга толарди. Фарғона асқиячилари қатнашган давраларда мириқиб, яйраб куларди. Юзлари, қўзлари кулиб турарди.

Абдулла Қаҳҳор инсонни бебурд қиласиган, обрўсини тўқадиган, қадр-қимматини ерга урадиган жамики нарсалардан ҳазар қиласиди. Билибми, билмайми хиёнат қилиб қўйган, дўстига ёмонликни раво қўрган кишиларни ҳеч қачон кечирмасди.

У ниҳоятда жасоратли одам эди.

Эллик саккизинчи йили союзимизда «Бўрондан кучли» деган бир роман номигагина мухокама қилинмоқчи бўлди. Шунда авторнинг баланд лавозимдаги киши бўлишига қарамай Абдулла Қаҳҳор асарнинг хомлигини очик айтганди. Асар ланж, дам емаган ошга ўхшайди, еган одамнинг қорнини оғритади, деди. Ўшанда бир ёзувчи: асарнинг нуқсони ҳам ўзига ярашиб турибди, деди. Бошқа бир ёзувчи дўстимиз «Асар хом бўлса бордир, аммо тагига иккитагина тараша ёқиб дамни етқазвориши мумкин», деди.

Абдулла Қаҳҳор раҳбар автор олдида ялтоқланаётган дўстларимиздан ниҳоятда ранжиган эди.

Мухокамада айтган кичкинагина ҳақиқати учун Абдулла Қаҳҳор узоқ вақт тазийқ остида қолди.

Худди ўша пайтда Абдулла Қаҳҳор машҳур «Синчалак» киссасини ёзиб тамомлаган, нашриёт уни босиб чиқаришга тайёрлаётган эди. Ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунлигига «Синчалак»ни олиб бормаслик ҳаракатига тушишди. Кисса нашриётдан қайтариб олиб келиниб мухокамага қўйилди. Турли баҳоналар, китобдан нуқсон тошишга уринишлар бехуда кетди. Атоқли совет ёзувчиси Константин Симонов аллақачон қиссани таржима қилиб «Знамя» журналида эълон қила бошлаган эди.

Декада кунларида «Бўрондан кучли» танқидга учради. Машҳур ёзувчи Мухтор Авезов бу романни ҳали поёнига етмаган, якунланмаган хом асар, деб атади. Москва ёзувчилари «Синчалак»ка жуда юқори баҳо бердилар. Орадан сал фурсат ўтиб, «Синчалак» «Роман-газе-

та»да бир неча миллион нусхада босилиб чиқди. Бу қисса Абдулла Қаҳхорга катта шуҳрат келтириди.

Олтмишинчи йилларнинг бошларида Абдулла Қаҳхор «Тобутдан товуш» деган сатирик драма ёзди. Ҳаётимизда авж олиб кетган порахўрликни фош қилювчи бу асар то саҳнага чиққунча турли фийбатлар, миш-мишлар бошланди. Нихоят бир қанча жойига тиф тегиб асар саҳнага чиқди. Томошабин уни қувонч билан кутиб олди. Аммо баъзилар «порахўрлик ҳаётимизга типик эмас», деб даъво қилдилар. Асарнинг номини «Сўнгги нусхалар» деб ўзгартиришини талаб қилдилар. Ваnihоят, ниятларига етдилар.

Кўкон драма театри ҳам бу асарни саҳнага қўйди. Театр колективи юқоридагиларнинг тазиикى билан асар кучини сусайтирадиган йўл топди. Яъни бир одам томошадан олдин саҳнага чиқиб: «Бугунги кўрсатадиган томошамиизда бўладиган воқеалар ҳозир ҳаётимизда йўқ. Жуда узоқ замонларда бўлиб ўтган воқеалар», дейди. Ана шундан кейин томоша бошланади.

Яқин, орадан йигирма йил ўтиб, «Тобутдан товуш» республика Сатира театрида саҳна юзини кўрди.

Ошкоралик, қайта қуриш даври билан бу асарнинг ҳамоҳанглигини кўриб, адаб талантига, даҳосига тан бердик. Бу асар худди шу бугун ёзилгандек, ҳали сиёхи куримагандек бўлиб туюлди.

«Порахўрлик ҳаётимизга типик эмас» деганларнинг қанча-қанчаси пора билан қўлга тушиб жазоланиб кетди.

Устозимизга ноҳақ жабрлар қилган ёзувчи эл-юрт олдидаги юзи қора бўлди. Абдулла Қаҳхорни эса бугун халқимиз меҳр билан эъзозламоқда.

Эллик тўққизинчи йилнинг январи эди. Адабиёт ва санъат нашриётида бир группа ёзувчилар тўпланишиб турган эдик. Ўша куни Абдулла Қодирийнинг узоқ вақтдан бери босилмаган «Ўтган кунлар» романининг янги нашрини олиб келишмоқчи эди. Ҳаммамиз шу китобдан биттадан олишни ният қилиб техредакторни кутардик. Шу пайт Абдулла Қаҳхор келиб қолди. Тўпланганларни кўриб, нима гап, деб сўради. Мен унга «Ўтган кунлар»ни олиб келишади, шуни кутяпмиз, дедим. Шунда у: «Кўрдингизми чинакам ёзувчини тупроққа кўмиб бўлмайди, у албатта гўрини тешиб чиқади» деб айтди.

Унинг шу гапларини ўзига қиёс қилиб айтса арзийди. Мана бугун у сафимизда турибди. Асарлари халқимизнинг муқаддас мулки бўлиб яшаяпти. Ўз халқининг шаънини улуғлаган кишилар тақдири шундай бўларкан. Мен бунга амин бўлдим.

Абдулла Каҳҳор ёшларнинг ғамхўр, меҳрибон устози ва том маънодаги тарбиячиси эди. Бугунги кунда муваффақият билан қалам тебратадиган Одил Ёқубов, Пиримкул Кодиров, Ўлмас Умарбеков, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Учқун Назаров, Худойберди Тўҳтабоев, Ўтирик Ҳошимов сингари кўплаб ёзувчилар, адабиётчилар устоз Абдулла Каҳҳорнинг меҳридан, панд-насиҳатларидан баҳраманд бўлганлар. Уларнинг ҳар бири тўғрисида устоднинг алоҳида-алоҳида фикри бор эди.

Абдулла Орипов шеърларини ўқиганда, чўлда туғилган бу болада шунчалик эҳтирос, шунчалик қудрат қайдан пайдо бўлдийкин, деса, Эркин Воҳидов шеърларидан Фарғона водийсининг сарин шаббадалари эсиб туради, бу бола адабиётимизнинг баҳти, деярди.

Неъмат Аминовнинг энди бир-икки ҳикояси эълон қилинган, аммо ўзи устозни кўрмаган эди. Унинг ҳажвияларини ўқиганда, бу боланинг кўзи ўткир, қулоги ҳамма гапни эшитар экан, ҳикояларида ҳатто Минорайи калон ҳам кулиб турганга ўхшайди, деган эди.

Яхши ижод килиб келаётган ёшларнинг бепарволигини, йўл кўйган хатоларини сира кечирмасди. Қаттиқ, сира эсидан чиқмайдиган аччиқ танбеҳлар берарди. Шунинг учун ҳам қўлига қалам олган ҳар бир ёш ижодкор «шу ёзганларимга домланинг кўзи тушиб қолса таънага қолмай», деб мумкин қадар жиддий ишлашга мажбур бўларди. У доим ёшларга: адабиёт кўнгил хуши эмас, адабиёт касб эмас, адабиёт ниҳоятда нозик ҳунар, деб таълим берарди. Яна у: ёзувчи жуда катта машаққатлар билан ўқувчи орттиради, у биргина хом асари билан ҳамма ўқувчисини бирданига йўқотиб қўйиши мумкин, шунга эҳтиёт бўлиш керак, деб тайинларди.

Абдулла Каҳҳор ҳеч қачон шошиб ёзмасди. Узок ўйларди, узоқ ёзарди. Ёзганини қайта-қайта кўчириб, ўзгартишлар киритаверарди.

Эллик саккизинчи йилда устод менга бир қўлёзмасини совфа қилган эди. У ҳеч қачон қоралама қўлёзмасини сақламасди. Нимадир бўлиб «Большевиклар» деган ҳикояси сақланиб қолган экан. Уни менга берган. Ана шу қўлёзма менинг ўқиши китобим бўлиб қолган. Кичкина ҳикоянинг ҳар бир саҳифаси уч мартадан йигирма икки мартагача кўчирилган. Ҳаммаси бўлиб беш саҳифали ҳикояга юз эллик саҳифа коғоз қораланган.

Ана шунинг учун устоз ёзган асарларидан бирон вергулни олиб ташлаб бўлмайди. Бирон сўзни ўзгартириб бўлмайди. У ҳар бир сўзни заргардек эринмай, ҳафсала

билан меъёрига етказарди. Ўзининг иқрор бўлишига кўра, ҳикоя биттандан кейин асосий иш бошланар экан. У ёзганларини қисқартириш учун бор кучини сарфлар экан. То ҳикоя бир зарб билан, бир оҳанг билан ўқилмагунча жумлаларининг олдиндан охиригача, охиридан олдингача ўқиб таҳрир қиласерад экан.

Ана шундай жуда катта меҳнат билан ёзилган ҳикояни нашр қилишга ҳам шошмасди. Ташиб қўйиб бирон ой ўтгандан кейин яна бир кўздан ўтказиб, баъзи жойларига қалам уриб, кейин редакцияга олиб бораради. У бизга ҳам, шошилманглар, укалар, шошилманглар, шошган ўрдак ҳам боши билан, ҳам думи билан сузади, сиз ўрдак эмассиз-ку, деярди.

Эллик еттинчи йилнинг эрта кузидаги ёзувчилар боғида дам олаётган эдим. Абдулла ака ўша кезлари «Синчалак» устида ишларди. Ҳар куни олдига кирганимда стол устида қиссанинг саксонинчими, тўқсонинчими (хозир эсимда йўқ) сахифаси туаради. Қачон кирмай ўша сахифага кўзим тушаверарди. Чой томиб, чанг ўтириб, офтоб тушиб сахифа кирланиб кетарди-ю Абдулла ака ҳар куни уни янгитдан оқ қофозга кўчириб кўярди. Мен у кишидан: мунча энди, тез-тез ёзиб ташлайвермайсизми, деганимда бунақа ишни сиз қиласиз, мен тез ёзомайман, умуман, тез ёзадиганларни унча хуш кўрмайман ҳам, деганди.

Бир куни домладан:

— Нега қўлёзмаларингизни сақламайсиз? — деб сўрадим.

Абдулла ака нима дейишини билмай туриб қолди.

— Иложи йўқ. Бир ҳикояга икки, уч юз сахифа сарфласам, бир қиссага минглаб сахифа сарфласам, шунча қофозни қаерда сақлайман. Уйимда нечта хона бўлса фақат қўлёзма билан тўлиб кетади-ку. Қаерда ётиб, қаерда ёзаман.

Олтмиш саккизинчи йилнинг март ойлари бўлса керак, Абдулла ака бетоб эди, қўргани шаҳардаги уйига бордим. Аҳволи анча дуруст экан. Сухбат орасида сўрадим:

- Бирон нима ёзяпсизми, домла?
- Ёзаяпман. Ёмон қисса ёзаяпман.
- Емон бўлса нега ёзасиз! — дея ажабланиб сўрадим.
- Ёзувчиликим тамом бўпти. Илгарилари ёзганларимни обдон қисқартирадим. Энди қисқартириш қаёқда, ҳар ўқиганимда гап кўшяпман. Эзма бўлиб қопман шекилли. Эзмалик — адабиётнинг офати!

Устоз адабнинг машхур «Минг бир жон» ҳикоясида

шундай сўзлар бор: «Бу хотиннинг жони битта эмас, минг битта эди. Хозир тугаб қолган шамдек липиллаб ёнаётган жони башарти сўнган тақдирда ҳам қолган мингтасини ёқиб, кейин сўнади».

Абдулла Каҳхорнинг ҳам чироғи сўнди. Лекин у минг-минглаб ўқувчилари, ихлосмандлари, шогирдлари юрагига чироқ ёқиб кетди.

Бу чироқ сира завол билмайди. Бу чироқ сира ўчмайди.

1987 йил 22 сентябрь

ЙЎҚОЛГАН КИТОБ

Эллик саккизинчи йилнинг ёз ойлари эди. У пайтда мен «Муштум»да ишлардим. Кундуз соат бирларда Абдулла aka кириб келдилар.

— Юринг шоир, гап бор.

Орқаларидан эргашиб коридорга чиқдим.

— Кибриё машинада бизни кутиб ўтирипти. Ёшлигимда фотога ҳам қизиқсан эдим. Фоточилик ишқи яна кўнглимга тушиб қолди. Хозир «Динамо» магазинига кириб фотога алоқадор ашқол-дашқолларни оламиз. Илгари мен ишқибоз бўлган маҳалимда суврат шиша пластинкага олинарди. Хозир бошқача бўлиб кетган. Сиз буни яхши биласиз. Суврат олишни ҳам, чиқаришни ҳам ўргатиб кўясиз.

Хўп, дедиму биргалашиб кўчага чиқдик. Абдулла aka нинг кулранг «Победа» машинаси бўларди. Кибриё опа ичидаги журнал вараклаб ўтирган экан...

— Абдулла акангиз сизга адабиётда йигирма йил устозлик қилдилар, энди сиз у кишига суврат олишда устозлик қилинг, — дея кулди.

«Динамо» магазинига кириб керакли жами нарсаларни олдик. Ўша пайтларда энг яхши, деб саналган «Зенит» аппаратини ҳам олдик. Пулини тўлашга навбат келганда эр-хотин тортишиб қолишиди. Кибриё опа пулини мен тўлайман, деса Абдулла aka йўқ, ўзим тўлайман, дейди. Шу орада Кибриё опа аразлаб қолди. Шундан кейин Абдулла aka ён берди.

— Бўпти, тўлайқолинг. Аммо вактики келиб шу аппаратни мен олиб берганман, деб гапирмайсиз.

— Хўп, домлажон, — деди кулиб Кибриё опа.

Машинага юкларни ортаётганимизда Абдулла aka шундай деди:

— Ҳозир «Ўзбекистон маданияти» редакциясига кириб Сайдадан рухсат олайлик, икки кунга сизга жавоб берсин.

У пайтларда редакция ҳозирги «Детский мир» магазининг тўғрисидаги бинода эди. Кириб Саидхонни чакириб чиқдим.

— Саидхон, — деди Абдулла ака, — чолингизга икки кун отпуска берасиз. Менга фоточиликни ўргатади.

— Э, чакки қиласизлар. Шу фото ўлгир жонимга тегиб кеткан. Шогирдингиз куни билан кўчаларда юриб суврат олиб келади. Кечаси билан қизил чироқ ёкиб суврат ишлайди. На ёзади, на ўқийди. Бу фото ўлгир фирт вақт оладиган нарса экан. Сиз ҳам энди ишдан қолиб кетасиз, домла.

Хулласи Абдулла аканинг боғида икки кун қолиб суврат олишни, ишлаб, кўчиришни ўргатдим.

Орадан бирон ой ўтиб Кириё опа Саидхон билан учрашиб қолади. Ҳасратидан чанг чиқиб нолийди.

— Айтган гапингиз бўлди. Ҳамма ишни йиғишириб қўйиб, суврат олишдан бўшамай қолдилар. Ҳатто итимиз Дозорнинг ҳам сувратини беш-ён марта олдилар. «Уруш ва тинчлик»нинг таржимасини ҳам ташлаб қўйганлар. Кисса ҳам ярмида тўхтаб ётибди. (Абдулла ака ўша пайтда «Синчалак»ни яримлатиб қўйган эдилар) «Темир оқим»ни янгитдан таржима қилган эдим. Устидан бир кўриб беринг деб, шунча тавалло қиласан, суврат олишдан бўшамайдилар. Бу фото бошимизга бало бўлди.

Олтмиш биринчи йили Абдулла ака телефон қилиб, нега дарагингиз йўқ, бокқа бир келинг, шафтолилар гарқ пишиб, тагига тўкилиб ётибди, деб қолдилар.

Эртасига борсам Абдулла ака бир тегирмон сув оқадиган ариқ бўйидаги сўрида чалқамча ётиб қалин бир китобни ўқияптилар. Баъзан қора қалам билан китоб сахифаларига қандайдир белгилар қўядилар. Оёқ шарпасини сезиб китобни ёнларига қўйиб, ўрниларидан турдилар.

— Зап келдингиз-да, дунёда чалқамча ётиб китоб ўқишидан ортиқ азоб йўқ экан. Айниқса манавунаقا қалин китобни. Қўлларим толиб кетди-я!

— Ўқимай қўяқолинг эди-да, — дедим кулиб.

— Жуда яхши китоб-да. Дунё халқларининг мақолла-ри жамланган бунга.

Абдулла ака гапини тугатмаган ҳам эди, Кириё опа фотоаппаратни тасмасидан кўтариб келиб қолди.

— Аппарат офтобда қопти-ку. Қаранг, филофлари офтобда қизиб, буришиб кетибди.

Абдулла ака менга қараб ғалати қулиш қилди.

— Эсингиздами, бошида пулини ўзим тўлай, деганим. Ўзимники бўлса хоҳлайман офтобга кўяман, хоҳлайман сувга ботираман. Пулини хотиним тўлаган, деб эҳтиёт қилганим-қилган. Биласизми, хотин кишининг харжлаган пули латтага туғиб, эшик тепасига осиб қўйилгандек гап. Кирсанг ҳам бошингга тегади, чиқсанг ҳам. Мендан сизга насиҳат, асло хотин кишининг пулига нарса олманг.

Бу гапларни Абдулла ака албатта ҳазил қилиб айтаётган эди.

— Боя манаву китобни гапираётган эдим. Жуда нодир китоб, ўқиган сарим ажабланаман. Жанубий Америка халқларининг мақоллари ўзбек мақолларининг айнан ўзи. Ахир, бу халқлар ўтмишда бир-бирларини мутлақо билмаганлар. Аммо мақоллари бир хил. Бизнинг йигирмага яқин мақолимиз Африка халқларида ҳам бор экан. Тил бошқа, дин бошқа, урф-одатлар бошқа. Икки ўртада хеч қандай алоқа бўлмаган. Аммо мақоллари бир хил. Бу китобни ҳафсалা билан ўқияпман. Бошқа халқлардаги бизникига ўхшаганларини териб чиқяпман. Мақол ҳакида каттагина бир мақола ёзиш ниятим бор. Фольклорчилигимизга фойдаси тегадиган мақола бўлиши керак деб ўйлайман.

Шу йилнинг кузида Абдулла ака шамоллаб қопти, истимаси баланд эмиш, деб эшитдиму шаҳардаги уйига бордим. Истимаси тушиб, анча дуруст бўлиб қолган экан. Аммо ўзи нихоятда тажанг эди. Нима бало, эр-хотин ўртасидан қора мушук ўтдимикин, деган ўйда Кибриё опага қарадим. Юзида ғашлик аломатини кўрмадим.

— Нима гап бўлди? Домла сал ғалатироқмилар?

— Э, сўраманг, — деди у. — Эрталабдан бери мени ҳам дикқат қилиб юбордилар. Ху, ёзда кўрганингиз «Дунё халқлари мақоллари» китобини тополмаяптилар. Уйни йиғиштирганда бирон жойга тиқиб қўйгансиз, деб мендан қўряттилар. Уйдаги китобларни бир-бир қўлдан ўтказдилар. Йўқ.

Абдулла ака шприц қўтариб кирдилар. У кини узок вактдан бери қанд қасалининг азобини тортардилар. Факат ўзларигина ишлатадиган шприц билан ўзларига ўзлари укол қиласардилар.

Гап нима тўғрида кетаётганини билган Домла шприцни никел қутичага жойлар экан ўзича фуранди:

— Кеча кечқурун бор эди. Манаву стулда эди. — У диваннинг бош томонига қўйилган юмшоқ стулга ишора қилди. Эрталаб қарасам йўқ. Ўгри келса китоб оладими?

Кеча уйга Ҳамза театридан меҳмонлар келишган экан. Абдулла ака уларга шу китобдан баъзи мақолларни ўқиб берган экан.

— Ўртоқларингиздан биронтаси кайфда олиб кетгандир, — деди Кибриё опа.

Абдулла ака хотинига зардали бир қараб қўйди.

— Уларга тил тегизманг. Ҳаммаси дуруст одамлар. Бунақа китобни артистларга кераги ҳам йўқ. Чой опкелинг.

Кибриё опа чиқиб кетгандан кейин у:

— Гапи тўғри. Ўшалардан бири олган. Биламан, қайси бири олганини биламан... — У машҳур бир артистнинг номини айтди. — Биз шунақа китобларни ҳам ўқиймиз, деб мақтаниш учун олган.

— Кўйинг, домла. Академкнигада танишим бор, шу китобдан битта топтириб бераман.

— Энди кераги йўқ. У китобда юзлаб белгиларим бор эди. Қайта ўқиб белги қўйиш учун икки-уч ой керак. Э, аттанг, бугун-эрта мақолани бошлайман, деб турган эдим.

Хали-бери унинг тажанглиги босиладиган кўринимасди. Бирон гап билан чалғитмоқчи бўлдим. Домланинг Дозор деган ити бор эди. Бегона одамнинг шарпасини сезиши билан вовуллаб хабар қиласди.

— Домла, Дозорнинг овози эшитилмаяпти? — дедим.

Абдулла ака айтмоқчи бўлган гапи ўзига нашъя қилди шекилли кулимсиради.

— Нимасини айтасиз, бошимизга жудолик тушди. Шоир рихлатга равона бўлдилар.

— Ия, — дедим ҳайрон бўлиб. — Дозор ҳам шоирмиди?

— Ҳа, у итларнинг шоири эди. Ҳатто тахаллуси ҳам бор эди. Дозориддин Дўрмоний номи билан машҳур эди. Мархум қофияси билан вовиллаб, вазни билан увилларди. Кибриё, тунов кунги лавҳани олиб чиқинг.

Абдулла аканинг тажанглиги бироз ёзилганидан севиниб Кибриё опа зинадан лапанглаб иккинчи қаватга, Абдулла аканинг иш кабинетига чиқиб кетди. Зум ўтмай тахта зинани вичирлатиб қўлида бир фото суврат билан тушди.

Домла ишлаб чарчаган пайтларида эрмак учун қизик-қизик ишлар қиласди. У бир тахта қоғозга худди қабр тепасига қўйилган мармар лавҳага ўхшатиб суврат чизибди. Унда араб алифбосида ёзувлар бор эди: «Дозориддин Дўрмоний, таваллуди 1953, вафоти 1961. Бир гурух сакбачалардан ёдгорлик» деб ёзилган эди.

Домла шу лавҳани гараж деворига ёпишириб сувратини олган экан.

Бунақа ҳазиллар бошқа буюк шахсларда ҳам бўларди. 1948 йилда Faфур Fулом ҳам касал тегиб ўлган товуини ховли этагига кўмиб, шогирдлари билан мотам маросими ўтказган эди. Аввал ўзи товуқнинг таржимаий ҳолини айтиб, марсия ўқиганди. Бизлар мотамсаро қиёфада мархумнинг тухумини, тухумидан бўлган қўймоқларни эслаб, жўжаларидан пиширилган қовурдокларни, табакаларни армон билан ёдга олгандик.

Дозорни эслатиб яхши қилган эканман. Домла китобни унудиб, ўёқ-буёқдан гаплашиб ўтиридик. Шу пайт телефон жиринглаб қолди. Трубкани домланинг ўзи кўтарди. Ким биландир гаплашиб майли, майли келинг, деди.

— Ким экан? — деди Кибриё опа қизикиб.

— Ким билан гаплашганимни билишингиз шартми?

Хотиржам бўлинг, эркак киши билан гаплашдим.

— Вой, домлажоне, сўрасам нима қипти. Кел, дедингиз. Келса овқат-повқат қиласми, деб сўраяпман-да.

Абдулла aka қўл силтади.

— Овқат қилишга арзимайдиган одам. Қисса ёздим, оборсам ўқиб берасизми, деб сўраяпти. Қандоқ йўқ деб бўлади.

Домла билан хайрлашиб чиқиб кетдим. Эртасига редакцияга бир бола кириб, пастда сизни Абдулла Қаҳхор кутиб турипти, деди. Шошилиб тушсан домла «Волга»сига суюниб турипти.

У мен билан салом-алик қилиб ўтирмай, туғилган кунингиз қачон бўлади? — деб сўради. Туғилган куним ўтиб кетган, дедим кулиб.

— Кечикиб бўлса ҳам табриклайман. Манаву совфаларни олинг, шоир. Шундай деб машина эшигини очдилар. Орқа ўриндиқда битта каттакон ок қовун. Қофоз халтада яна нималардир бор эди. Нима қилишимни билмай туриб қолдим.

— Ҳайрон бўлманг, шоир. Кечаги телефон қилган киши қўлъёзмасига қўшиб битта қовун, саккизта кабоб, тўртта нон олиб кепти. Дили оғримасин деб қайтариб беролмадим. Ҳаром нарса уйимда турмасин, дедим. Кўнглингиз тортса ўзингиз ерсиз, тортмаса битта-яримтага берарсиз.

Бундан илгари ҳам шунақа ишлар бўлганди: бир нўнок драматург пьесага қўшиб бир тогора манти, бир шоир шеърий тўпламига қўшиб пакет тўла сомса ташлаб кетган-

ди. Ўшаларни ҳам Домла «Муштум»га келтириб берганди. Шундан бери «Муштум»чилар Абдулла акани кўрганда тамшаниб қўйишиарди. Мен ҳам ҳазил қилиб, қўлёзма келмаяптими, деб сўрардим.

Хуллас китоб йўқолиб, ёзилиши керак бўлган зарур бир мақола қолиб кетди.

Ўша «Динамо» магазинидан олган фотоаппарати билан Абдулла ака Европани айланди, Хиндистону Бирмаларни кезди. Қанчадан-қанча республикаларга борди. Тоғларга чиқди, денгизларда сузди. Хатто кемада сузиб Хинд океани тагидаги гиёхларнинг, жонворларнинг сувратини олди. Шу аппарат билан адабиётимизнинг турли маъракаларига қатнашган адибу-удаболарни сувратга тушириди.

Устоз Абдулла Қаҳҳордан каттагина фотоархив қолди. Ҳали оққа кўчирилмаган, кўчирса қанчадан-қанча альбомга етадиган нодир негативлар қолган.

Устоз адабининг уй музейи деворларидаги кўпгина сувратларни унинг ўзи тасвирга туширган эди.

Ўзи кетди. Китоблари қолди. Сувратлари қолди.

1992 иил 18 сентябрь

ИЖОД ВА ЖАСОРАТ ДАРСИ

Ўттизинчи йилларга келиб адабиётимиз ғариблашиб, китоб жавонларимиз хувиллаб қолди.

Адабиётимиздан файз кетди, шира қочди.

«Ўтган қунлар», «Мехробдан чаён», «Кеча ва қундуз» романлари таъкиқланди. Уларнинг муаллифларига «халқ душмани» тамғаси босилди. Қанча китобхонлар шу таъкиқланган асарларни ўқиганлари учун озодликдан маҳрум қилиндилар.

Камина ҳам шу ёзуқдан бенасиб қолмади. Уйим тинтилганда «Обид кетмон» романидан парча босилган тўплам топилгани учун «Таъкиқлаган адабиётни сақлаган» деган модда билан айبلاغан эдилар.

Ўша йилларда нашр қилинган китобларни, газета ва журнallарни варакласангиз қуруқ мадхиябозликка тўлиб тошган асарларни кўрасиз. Уларда очни тўқ, яланроҷни усти бут, деб тасвирланди.

Ўз халқига, маданиятига лой чаплаш мусобақаси бўлаётганга ўхшарди. Бу мусобақанинг ўз голиблари, ўз «чемпион»лари бор эди. Адабий асарнинг қиммати Ст-

линнинг номи неча марта тақрорланганига, улуг оғамиз-нинг вакиллари қандоқ ёрқин бўёқларда тасвиrlанганига қараб баҳоланаради.

Ўша асарлар чин кўнгилдан эмас, илхомсиз, завқсиз, сабаби тирикчилик деб ёзилгани шундоққина билиниб турарди.

Ким эдик тарихда биз,
Номи йўқ қашшоқ гадо, –

деган шеърлар ўша даврнинг гимни, таронаси эди.

Ҳатто Ойбекдек инсофли, покиза бир ижодкорни ҳам тазийқ остида «Қутлуг қон» романининг охирига «улуг оғамиз» образини киритишга мажбур қилган эдилар.

Қўлига эндиғина қалам олган ёш хикоянавислар йўл бошида ҳайрон тураг әдилар. Қайси йўлдан бориш керак, кимга эргашиб керак, билмасдилар.

Қодирий кетди, Фитрат кетди, Чўлпон кетди, оловдек ёниб турган Усмон Носирнинг алангаси ўчирилди. Ойбек Ёзувчилар союзи аъзолигидан қувилди.

Ўша йилларнинг байроқдор ёзувчилари, тўлиб-тошиб ижод қилаётган Ҳусайн Шамс, Ойдин, Шокир Сулеймон, Сотти Ҳусайнларнинг ёзганлари ёш ижодкорларга дарслек бўлолмасди. Уларнинг ёзганлари социалистик тузумни улуғловчи, бадииятдан маҳрум, ноҷор асарлар эди.

Бу ноҷорлар қаторигаFaфур Ғуломни қўйиб бўлмасди. Унинг ажойиб таланти ўша пайтлардаёқ ўз ўқувчисини ром қилган эди. Унинг ҳажвий хикоялари, «Шум бола», «Нетай» қиссалари кўлдан-кўлга ўтиб ўқиларди. Бироқ, бундай ёзувчилар бармоқ билан санаарли эди. Таъқиқланган китобларнинг ҳувиллаб қолган ўринини Абдулла Қахҳор, Faфур Ғулом, Ойбек асарлари эгалай бошлади.

Ўзбек хикоячилигининг оёқка туришида жуда катта хизмат қилган Абдулла Қахҳорни шу ўринда қанча хурмат билан тилга олсан ҳам кам.

Устоз ёзувчининг ўттизинчи йиллар бошида ёзган «Қишлоқ ҳукм остида», «Қотилнинг турилиши» қиссалари китобхонлар томонидан қизғин кутиб олинган эди. У йигитлик йилларида ёзган шу асарларини «Сайланма» китобига киритмади. Адабиёт ҳақида гап кетганда, у ўзини ҳам аямасди. Бошқа ижодкорларга қандай талаб қўйса, ўзига ҳам шундай талаб қўярди. У ўша асарларига «Болалик машқларим» деб қаради.

Абдулла Қахҳор шогирдларига, «асло хато қила қўрманглар, ёзувчининг битта хатоси уни умр бўйи таъқиб

қилади, у ижодий биографиясининг бир четида доғ бўлиб тураверади», деб тайинларди. «Адабиётда конфликтсизлик балоси авж олган пайтларда мен ҳам чалғиганман. «Ҳамқишлоқлар» деган нарсам ўша пайтларда замонасолик билан ёзилган ночор, завқсиз, рангсиз «ижод» маҳсулни эди. Уни ижодий таржимаи ҳолимдан чиқазиб ташлаёлмай доғдаман. Ҳар гал архивимни титкилаганимда ўша ҳикоя лоп этиб чиқиб қолар ва мени кўп хижолат қиласарди», деб афсусланарди.

Абдулла Қаҳҳор сўз устаси, тасвир устаси эди. «Қишлоқ ҳукм остида» қиссанини бир эслаб кўринг. Ёзувчи ёнгин пайтини худди рангли фотосувратга олиб қўйгандек. Ўша саҳифалардан юзингизга аланганинг қайнок тафти урилиб туради. У ёнгинни шунчаки тасвирлаб кўяқолмайди. Ёнгин баҳонасида қишлоқ одамларида туғилаётган янгича муносабатларни кўрсатади. Қиссани ўқиётганингизда ёнгинни ўчираётган одамларнинг бақириқ-чақириклари қулоғингизда эшитилиб туради.

Шуни ҳам айтиш кераккӣ, бу қисса адабиётимизда Абдулла Қодирий бошлаб берган реалистик наср энди шаклланиб, тетапоя бўлаётган пайтда ёзилган. Шу нуқтаи назардан қарасак, Абдулла Қаҳҳорнинг бу қиссанини ўша даврнинг энг яхши асарлари қаторига қўйса бўлади.

Орадан бир йил ўтиб у «Қотилнинг туғилиши»ни эълон қилди. Ёзувчи бу асарларида бошқа ёзувчиларга насиб қилмаган йўлдан юрди. Ўз қаҳрамонининг ички дунёсига назар ташлади.

У асар қаҳрамони Сатторни сўкмайди, ҳақорат қилмайди. Уни изчил тасвирлайди. Ҳар бир қадамини сана боради. Жамият учун ёт бўлган бу чиқинди одамдан ўкувчи нафратланади. Саттор ҳар қандай пасткашликдан тоймайдиган, ҳаромдан ҳазар қилмайдиган бир кимса. Қиссада бир манзара бор. Саттор қабристонда эрининг гўрини қучоқлаб, хушидан кетиб ётган мотамсаро хотинни зўрлаб, калиш-маҳсисини олиб кетади. Қандай жирканч манзара бу!

Қиссада бундай маҳорат билан топиб-топиб кўрсатилган манзаралар кўп. Ўқувчи Сатторнинг пасткашликларини нафрат билан кузатиб боради.

Даврнинг буюк чақириқларига лаббай, деб жавоб бермаган бу қиссани танқид гурзи билан кутиб олди. Салбий қаҳрамон асарнинг бош персонажи бўлишга ҳақсиз, дедилар.

Шундай қилиб «Қотилнинг туғилиши» олтмиш йил давомида қайта нашр қилинмади. Ҳозирги китобхонлар Абдулла Қаҳхорнинг шунаقا қиссаси борлигини билмайдилар.

Мен бу қиссаларни илмий таҳлил қилмоқчи эмасман. Бундай ниятим ҳам йўқ. Фақат Абдулла Қаҳхор ижодининг дастлабки даврларида ҳам жуда пишиқ, маҳоратли ёзувчи бўлганини айтмоқчиман, холос.

Эллигинчи йилларга келиб Абдулла Қаҳхор Осиё ва Оврупо мамлакатларидағи энг яхши ҳикоянавислардан бири экани тан олинди.

Въетнам Халқ Республикасининг президенти Хо Ши Мин Абдулла Қаҳхорни менинг ҳикоячилйқдаги устозим, деб атади. Машхур ёзувчилар Чингиз Айтматов, Константин Симонов, Николай Погодин ва Борис Полевой Абдулла Қаҳхорнинг қисса, ҳикоя ва пьесаларига юқори баҳо бердилар. Симонов унинг «Синчалак», «Ўтмишдан эртаклар» қиссаларини, «Тобутдан товуш» комедиясини рус тилига таржима қилди.

Шахсга сифиниш йилларининг даҳшатларини ўз кўзи билан кўрган Абдулла Қаҳхор, албатта, жим туролмасди. Сталин шахсининг жирканч манзараларини кўрсатувчи бир қисса дилида юрарди.

Хрушчёв бу мавзунинг устидан пардани олиб ташлади. Солженицин «Иван Денисовичнинг бир куни», Алдан Семенов «Коядаги барельеф» қиссаларини эълон қилдилар. Абдулла Қаҳхор ҳам тўлиб турган эди. «Зилзила» деб аталмиш қиссаларини бошлади. Аммо асар битаёзган шайтда яна шахсга сифиниш мавзузининг устига хашак бостирилди. Шу мавзудаги барча асарлар босищдан тўхтатилди. Абдулла Қаҳхорнинг қиссаси ҳам сўнг бобларига етганда тўхтаб колди.

«Зилзила» биринчи марта адиб вафотидан йигирма уч йил ўтгандан кейин (1990 йил) «Шарқ юлдузи» ойномасида дунё юзини кўрди.

Бу қисса адибнинг адолатсизликка, зўравонликка, қонунсизликка қарши кўтарган исёни эди.

Адибнинг дастлабки қиссалари неча ўн йиллар давомида эълон қилинмади. Абдулла Қаҳхор бунга кўпам афсусланмасди. Сўнгги пайтларда ижодий камолоти олдида бу қиссалар кўзига фарид кўрингандек бўларди. Шунинг учун ҳам, уларни эълон қилишни унчалик истамасди.

Менимча, бу Абдулла Қаҳхорнинг ўз ижодига жуда қаттиққўллик билан қарашида эди. У бундан йигирма-

ўттиз йил аввалги бошловчи ёзувчи Абдулла Қаҳхорни ижоди ширага тўлган етук ёзувчи Абдулла Қаҳхорга тенглаштиромасди.

Албатта, «Зилзила» чўққисидан туриб қараганда, ўс-пиринлик йилларида ёзган асарлари кўзига нурсиз, ҳароратсиз кўрингандир. Балки «Қишлоқ ҳукм остида»ни «Синчалак», «Муҳаббат» қиссалари қаторига кўйишга иймангандир. Ҳар қандай ҳолатда ҳам у инсофли бир ижодкор сифатида кўнгли унчалик тўлмаган қиссаю хикояларини томликларига киритмади.

Унинг «Сароб» романи ўттизинчи йилларда бир марта босилганича қолиб кетди. 1957 йили «Сароб» кўп қийинчиликлар билан ўёғи ўчирилиб, буёғи ўчирилиб нашр килинди. Ўша йили ёзувчининг эллик йиллик юбилейига тайёргарлик кетаётган эди. Шунда Абдулла Қаҳхор «Энди юбилей қилмасак ҳам бўлади. «Сароб»нинг босилиши мен учун ўнта юбилейдан ортиқдир», деб айтган эди.

Унинг деярлик ҳамма асарлари ана шундай қийинчиликлар билан босиларди. «Синчалак» қиссаси, «Тобутдан товуш» комедиясига оммавий ҳужумлар уюштирилганини ҳамма билади.

Ўша пайтда қанчадан-қанча енгил-елпӣ, юки йўқ, шираси йўқ асарлар қайта-қайта нашр қилинарди. Ҳаёт муаммоларини теран акс эттирган, катта маҳорат билан ёзилган асарларнинг бошида калтаклар синарди.

Ажойиб санъаткор ёзувчи Абдулла Қаҳхор энди орамизда йўқ. «Зилзила»га отиладиган тошлар энди кимга тегади?

Менимча, «Зилзила» ҳар қандай таъна тошларига дош берадиган, ўзини-ўзи ҳимоя қилишга қодир асардир.

Йигирма беш йил ёруғ кунларни кутиб ётган бу қисса ҳалигача китоб бўлиб чиқмади. У ҳамон нашриёт папкасида. Лекин бир кун китоб бўлиб чиқишига ишонамиз. Бунга ишончимиз комил. Сиз уни, албатта, ўқиб чиқасиз. Ўйга толасиз, таҳқирланган, қувфинга учраган, қамоқ камераларида хор-зор бўлиб умрини поёнига етказган, олис юртлар тупроғида қолиб кетган жигарбандларингизни эслайсиз. Рухингизни аллақандай мунг чулғаб олади.

Ёзувчилар союзи партия ташкилотининг секретари Мильчаков деган чекист ўзбек ёзувчиларини истаганча ҳақорат қиласарди. У кўп ёзувчиларнинг бадном бўлишига, қамалишига бош-кош бўлди. Ёзувчиларнинг катта бир йигинида Абдулла Қаҳхор уни ёзувчиларнинг жаллоди,

деб атади. Унинг Ўзбекистондан бош олиб кетишига сабабчи бўлди.

Метин иродали ижодкор замона зўрларига эгилмади. Ҳеч қандай зўравонлик уни қурашдан тўхтата олмади. У қурашиб яшади ва қурашиб оламдан ўтди. Энди унинг асарлари ана шу ҳақиқат учун қурашмоқда.

Абдулла Қаҳҳор қаҳри қаттиқ, меҳри юмшоқ устод эди. Ижодга бепарво шогирдларини аямай саваларди. Илҳомсиз, завқсиз асар ёзган катта ёзувчими, бошловчи ёзувчими, барибир унинг қамчисидан бенасиб қолмасди.

Биз адабиёт дарсини Faфур Гулом билан Абдулла Қаҳҳор хонадонида, Миртемир билан Гайратий тўгаракларида олганмиз.

Абдулла Қаҳҳор икки жиҳати билан бошқа ижодкорлардан ажралиб турди.

Биринчидан, у ҳеч қачон замонасозлик қилмади. Оқни қора, қорани оқ, демади. Бошига болта келганда хам ростини ёзди.

Иккинчидан, у партияга ялтоқланмади. Адабиётнинг партияявий бўлишини тан олмади.

«Қаҳҳорнинг даври энди келди», деган гаплар тўғри эмас. У ўша турғунлик йилларида, цензура қиличини қайраган, ГПУ мамлакатни даҳшатга солган, партия ўёқка эмас, буёққа юр, деб турган пайтда сув ва ҳаводек зарур эди. У бугунги мустақиллигимиз уругини сочиш учун қаҳҳорлар керак пайтида яшади.

Мустақиллик ўқ отилмай, қон тўқилмай қўлга киритилди, дегувчилар хато қиласидилар. Ахир шу мустақиллик учун юз қирқ йилдан бери асл фарзандларимизнинг қони тўқилди-ку. Мустақиллик қонлар эвазига, жонлар эвазига келди.

Абдулла Қаҳҳор ҳаёт бўлганида бугун 85 ёшга киради. Қанчадан-қанча асарлар ёзарди.

Биз унинг садоқатли шогирдлари буюк бир ҳурмат билан уни эсга оламиз. Асарларидан ижод сирларини, ҳаётидан яшамоқ, қурашмоқ сирларини ўрганамиз.

САБОҚ

Инсон боласи оёққа туриб нимагаки биринчи марта дуч келса ва бу унинг ҳаётида ҳал қилувчи бирон ҳодисанинг дебочаси бўлса умр бўйи ёддан чиқмайди.

Биринчи муҳаббат, биринчи сафар, биринчи калтак ва нихоят, биринчи танқид...

Биринчи марта калтак еганим эсимда, ўқишга бормай кўчада юрганимда акам кўриб қолиб урганди. Биринчи муҳаббатим ҳам эсимда. Лекин кимни яхши кўриб қолганлигимни айтмайман. Ўша қиз ҳозир ҳалимдек юмшоққина кампир бўлиб, неваралари даврасида қарилик «гашти»ни сурив ўтирипти. Биринчи сафарим менга дунёни каашф қилиб берган унутилмас сафар эди. Фова деган жойга борганман. Фова дегани Чуст районининг тоғли ажиг бир сўлим маскани. Пионер лагерига боргандим.

Бу биринчи, биринчиларнинг ҳаммаси кўз олдимда турипти. Аммо бу биринчилар орасида танқид ўқига нисон бўлганим ўлсам ҳам суюгимдан кетмаса керак.

Кейинчалик кўп танқидларни кўрдим. Бирига бепарво бўлдим, бирига жирилладим, бирига қарши важ топдим, бирига тан бердим. Лекин биринчи танқиднинг «захри» танамни узоқ йиллар зирқиратиб юрди.

1940 йилда «Тортик» деган бир кичкинагина ҳикоялар тўпламим босилиб чиққанди. Бу менинг биринчи китобим эди. Бошим осмондаю оёғим ерга тегмай учеб-кўниб юрибман. Ахир, китоби чиққан ёзувчи бўлдим. Китоб чиқазиш ҳазил гап эмас-да!

Эндиғина йигирма ёшга кирганман. На дурустгина китоб ўқиганман, на адабиёт назариясини биламан. Китоб ёзишдан мақсад нима, маҳорат нима, назария нима, бунака гаплардан мутлако хабарим йўқ.

Қизиқ-қизиқ воқеалар ўйлаб топаман, бирор ўқиса куладиган қилиб ёзаман. Газета ва журналлар индамай босиб чиқазаверишади. Шундок бўлгандан кейин мен ҳовлиқмай, ким ҳовлиқсин!

Ана шундай еру кўкка сиғмай юрган пайтимда Абдулла Қаҳхордек машҳур ёзувчи менга қаратиб ўқ узиб қолди. Патларим тўзиб, дунё кўзларимга қоп-қора бўлиб кетди.

Орадан салкам эллик йил ўтиб дунё кўрган бир одам сифатида ўйлайман. Абдулла Қаҳхор-ку ўша пайтларда машҳур ёзувчи эди. «Сароб» романи қўлма-қўл бўлиб ўқилаётган, газетада ҳикояси босилган кун киоска олдида навбат кўпайиб кетадиган, Ёзувчилар союзидаги йиғинларда адабиётнинг энг чирсиллаган масалалари тўғрисида энг жўяли гап айтадиган бир ёзувчи келиб-келиб мендек энди қўлига қалам олган ҳаваскорнинг китобига мақола ёзадими?!

Бу унинг ёш, ҳаваскор ёзувчига меҳрибончилигими? Ё адабиётга ҳар хил қаланғи-қасанғиларнинг кириб қоли-

шидан ташвишланиши? Менингча, бу устоз адабнинг адабиётимиз тақдиридан безовталаниши бўлса керак.

Бундай ўйлаб қарасам, ўттизинчи йилларда дурустроқ биронта ҳикоя яратилмапти. Фафур Гулом билан Абдулла Қаххор ҳикояларидан бошқа биронта ҳикоя қирқинчи йилларга ўтолмай ўша ўттизинчи йиллар газеталари сахифаларида қолиб кетган эди. Менинг тўпламим ҳам ўзига йўл тополмайдиган ночор китоблардан бири эди, холос.

Устознинг танқиди менга кор қилдими? Йўқ! Танқиддан хulosса чиқармоқ учун ҳам савод керак. Мен қандай хulosса чиқаришим мумкин. Адабиёт назариясини билмасам, бунақа кўлланманинг ўзи бўлмаса! Устоз ёзувчиларнинг асарлари билан таниш бўлмасам. У пайтларда на Чехов, на Мопассан, на Тургенев таржима қилинган. Аслидан ўқий десам, рус тилини билмасам. Хўш, қандок қилиб танқиддан тўғри хulosса чиқараман. Менингча, унинг танқиди мендан кўра «Ўздавнашр» раҳбарларига, редакторларига тааллуклироқ эди. «Хўш, бу бола-ку энди атак-чечак қилиб довдираб юрипти, сизларга нима бўлган, ким нима кўтариб келса китоб қилиб чиқараверасизларми», дегани бўлса керак.

«Муштум» редакцияси олдida мунгайиб турган эдим, Fafur Gulom келиб қолди. Axволимни кўриб ачинди шекилли, елкамга қоқиб бир гап айтди. «Кўй, укам, хафа бўлма, битта танқидга шунча куясанми, эҳ-хе, мен эшитган танқидларни илон эшитса, пўст ташларди. Биласанми, ўттиз еттинчи йилда ҳатто лўлиларнинг «Кизил Лўли» деворий газетасида ҳам «Fapir Filom vaраг народ» деб уриб чиқишиган. Кўй, хафа бўлма, ёзувчи бўламан десанг, ҳамма вақт танқидга тайёр тур». У шундай деб ичкарига кириб кетди. Эшик қия очиқ қолгандан ичкаридаги гаплар эшитилиб турарди. Fafur aka Abdulla Qakhorga нималардир деяпти. Яқинрок бориб қулоқ солдим.

— Абдулла, бола бечорани адойи тамом қиссан-ку. Икки оғиз яхши гап билан кўнглини кўтариб кўй.

— Сен аралашма, Fafur. Aйб сенда, ёшларни суйилтирворяпсан. Қаттиқкўл бўлиш керак. Адабиёт кўнгил хуши эмаслигини олдиндан айтиб кўйиш керак уларга. Ўқисин, ўргансин. Агар кўчадаги вивескаларни ўқиб юрса ҳам русчани билиб оларди. Шу билим билан қаёққа боради?

Йиллар ўтаверди. Мен ёзишдан чарчамадим. Абдулла aka «ёмон» дейишдан чарчамади. Бу орада унча-мунча

русча ўргандим. Чеховни мук тушиб ўқидим. Мопассанни ёд олдим. Тургенев ҳикоялари, қиссалари. О' Генри ҳикоялари ёд бўлиб кетди. Ёзганларимни уларниги солишираман.

Меники рангизигина бўлиб кўринади. Яна ёзаман, яна солишираман, анча қўлим келишиб колгандек бўлди. Бир даста ҳикояни қўлтиқлаб Абдулла аканиги бордим. Домла эринмай ўқиди.

— Дуруст, — деди кўз ойнагини қўлига олиб. — Энди ёзувчи бўпсиз. Лекин ёзувчи бўлдинг деганим яхши ёзибсан деганим эмас. Халиям нимани ёзишни билмаяпсиз-ку. Тўғри, жумлалар силлик, образлар пишиқ. Сюжет таранг, манзаралар ярқ этиб кўз олдингга келади.

— Бўити-да, — дедим дадиллашиб. — Яна нима керак!

— Ахир классиклардан ўрганиш бунаقا бўлмайди-да.

Сиз уларнинг маҳоратини ўрганинг, қаҳрамонларни ҳаётдан қидиринг. Чехов даври қаҳрамонлари аллақачон ўлиб кетган.

— Оббо, — дедим тутакиб. — Йигирма йил бўптики, домла, хатойимни топасиз.

— Сиз ундан кейин ҳам хато қиласиз. Умр бўйи хато қилишингиз ҳам мумкин. Сиз Толстойнинг адабиёт тўғрисидаги гапларини биласизми? Ҳозирги адабиётнинг катта арбобларини биласизми, ўқиганмисиз? Йўқ, ўқимагансиз. Шуларни ўқинг, ҳозирги давр кишилари Чехов, Тургенев замонасининг кишиларига асло ўхшамайди. Курашчан, давлат миқёсида фикрловчи кишилар пайдо бўлган. Сиз буларни кўрмайсиз. Кўриш учун кўп кезиш керак. Кўп ҳодисаларнинг иштирокчиси бўлиш керак. Газетада ишланг. Мухбир бўлиб бутун республикани кезасиз. Хилмажил одамларни кўрасиз. Ана ўшанда ҳикояларингизга ранг киради.

Абдулла акага зарда қилиб, «Ёш ленинчи» газетасига ишга кириб кетдим. Бу орада Хоразмда Тошсоқа канали бошландију, редакция биратўла икки ойга командировка га жўнатиб юборди. Хоразмдан туриб канал қурувчилари тўғрисида репортажлар, ҳабарлар, ҳатто бир-иккита ҳикоя ҳам ёздим. Ҳикояларимдан бири, агар эсимда турган бўлса, «Паҳлавон чоллар» деб аталарди.

Узбекистонда қанчаки канал қазилган бўлса, ҳаммасига бордим. Ҳикоя ёзишга ҳам қўлим тегмай қолди.

Уруш йиллари Фарҳод ГЭСи қурилишида муҳбирлик қилдим. Кўп тақдирларнинг гувоҳи бўлдим. Кора кийинган келинчакларнинг жимгина кетмон чопишларини, ўғлидан жудо бўлган чолларнинг унсиз йифиларини, бир

кечадаёқ соchlари оқариб кетган оналарни кўрдим. Очлик нима, юпунлик нима ўз бошимдан кечирдим.

Бу кўрган-кечиргандарим бир кун келиб «Иқбол чироқлари», «Онажонларим», «Турналар», «Тўлқинлар» деган ҳикояларга айланишини ҳали билмасдим. Уруш оёқлаб қолган кезлари редакция ишлари билан Фарғона томонларга бордим. Далалар хувиллаб қолган. Яқиндагина юз минглаб одам қирқ беш кунда ажаб бир шижоат билан қазиган Катта Фарғона канали Ёзёвон чўллари оралаб азamat йигитларни қидиргандек тўлғаниб-тўлғаниб оқади. Ёш болалар, чолу кампирларга қолиб кетган бефайз далалар ҳалигача кўз ўнгимдан кетмайди.

Ердан эндиғина қор кетган қишининг сўнгги кунлари эди. Эгасиз қолган кўргонларнинг деворлари нураган. Кори куралмай қолган баъзи уйларнинг томи ўрилиб кетган. Қамишлари очилиб ётибди. Пайкаллар четида ўтган йили пиллачилар каллаклаган тутлар...

Бу меҳнаткаш, сабр-бардошли кекса тутлар неча ўн йиллардан бери қўлларини болтага тутиб беради. Кесилган новдалардан эсдалиқ бўлиб қолган тўмтоқ «бармоқ»лари бирлашиб, йўғонлашиб кетган. Узокдан бу тўмтоқ тут таналари худди мушти тугилган одамга ўхшаб кўринади.

Ҳазин ва бефайз қиши охири...

«Қизил Ўзбекистон» газетасида Абдулла аканинг «Асрорбобо» деган ҳикояси босилди. Бу ҳикоя уруш йиллари яратилган ҳикояларнинг энг яхшиси эди. Бундай ҳикояни ёзмоқ учун факат ва факат Абдулла Қахҳор бўлиши керак эди. «Асрорбобо» кўнглимга яна ҳикоя ёзиш ҳавасини солиб қўйди. Энди нимани ёзсан экан, қандоқ ёзсан экан, деб ўйлаб ўтирадим. Илимилик сандалга оёғимни тиқиб, мис баркашнинг орқасига қофоз қўйиб зантор сиёҳ билан ёза бошладим. Сарлавҳа: «Мастонбиби»...

Ҳикоя ўз-ўзидан, қийналмай келаверди. Тонг отар пайти муздек баркашга бошимни қўйиб ухлаб қопман. Онам аллақачон мойи тугаб, пилиги сўхта бўлиб қолган лампани ўчириб қўйибди.

Кўзимни очсан тонг ёришган. Ярим очиқ деразадан ажаб бир ёқимли кўклам ҳавоси кириб турипти. Ўрнимдан турмай яна ёзишга тушиб кетдим. Билмадим, бундай шижоат менга қайдан келди? Абдулла акани қойил қолдириш истагими? Ё «Асрорбобо» қўзғаб қўйган ички бир туйғунинг турткисими? Билмайман. Ўша куни кечгача ўтириб ёздим. Каттагина ҳикоя бўпти.

«Мастонбиби»ни «Қизил Ўзбекистон» газетаси тўртсонида давомли босиб чиқарди. Ўша кезларда қофоз тах-

чиллигидан газета бир вараққина босиларди. Фақат дам олиш кунларигина тўрт саҳифа бўларди. Саҳифаларнинг деярли ҳаммаси уруш ва меҳнат хабарлари билан тўлиб чиқарди. Ана шундай шароитда менинг ҳикоямни газета тўрт сонида босиб чиқарганидан бенихоя хурсанд эдим. Ўқиган ўртоқлар ҳикоя маъқул бўлганини айтишди. ХаттоFaфур Fулом: «Дуруст, Асрорбобони уйлантирибсан», деб ҳазил қилгани эсимда.

Ёзувчилар союзида қандайдир бир йигин бўлди. Абдулла Қаҳҳор сўзга чиқиб «Мастонбиби» ҳикояси уруш йиллари аёлларининг ҳаётини жуда ихчам ва таъсирчан ифодалаб берган, деб айтди. Бу устоз ёзувчининг мен тўғримда айтган биринчи илиқ гапи эди.

...Минг тўқиз юз қирқ биринчи йилнинг ноябрь бошлиари эди. Ўша кезларда Абдулла aka немис фашистларига нафрат кўзгатувчи фельетонлар ёза бошлаган эди. Газетада босилган «Хи-хи», «Бос тепкини», «Барон фон Ринг» каби фельетонларини одамлар қизиқиб ўқишарди. Редакциядаги ўртоқлар: сен ҳам шунаقا бирон нима ёзсанг-чи, деб қолишиди. Нимани ёзсан экан, деб ўйлай бошладим.

Ёшлик пайтларимизда томогига тепки келган болаларни остоңага бошини қўйиб эгизак туқсан хотинга тептиришарди. Шу воқеадан бирон нима тўқисаммикин, деган ўй келди. Пушкин кўчасидан то Лабзакка келгунимча каламда бўлғуси сатирик ҳикоянинг воқеаси пишди.

Гитлернинг томогига тепки келганмиш. Бутун Германияда бу дардни даволайдиган доктор топилмаяпти. Кимдир бунинг давоси Москвада депти.

Гитлер Москва остоңасида тепки епти, Киев остоңасида тепки епти. Бу ҳодисани кузатиб турган жаҳон аҳли шундай депти:

— Яна битта катта тепкидан кейин фақат Гитлернинг ўзигина эмас, бутун Германия бу дардан қутулади. Бу катта тепки яқин кунларда Берлин остоңасида бўлади.

Бу фельетонми, ҳикоями, ўзим ҳам билмайман, редакцияга олиб бордим. Faфур aka ўша ерда экан. У кишига ўқиб берган эдим, маъқул бўлди. Кўлимдан олиб, эринмай таҳрир қилди. Анча қизиқ гаплар қўшди.

— Ана энди босса бўлади, — деди.

Кейин редактор Ҳожиакбар Fуломовнинг олдига мени етаклаб кириб, ёзганимни ўзи ўқиб берди.

«Тепки» 1942 йилнинг 7 ноябрь байрам сонида босишиб чиқди. Хуллас, Абдулла aka қайси жанрга кўл урса мен ҳам орқасидан эргашавердим.

Хикоячиликда анчагина қўлим келишиб қолган эди. Абдулла ака барибир ҳамон қаттиққўл эди. Хикояларим маъқул бўлса ҳам барибир бирон чатоқ жойини топарди.

1961 йил бўлса керак. Абдулла аканинг «Победа» машинасида Қўқонга бордик. Қариндошларидан бири бизни меҳмонга чақирди. Устоз ёзувчи кепти, деб қўни-кўшилар ҳам зиёфатга чиқиши. Шу пайт лоп этиб телевизорда менинг «Мехрибон» деган ҳикоям асосида тайёрланган инсценировкани кўрсата бошлади. Ҳамма жим ўтириб томоша қилди. Абдулла ака ҳам индамай ўтириб кўрди. Меҳмонлар мени табриклишди.

Абдулла Қаҳҳор ҳали ҳам ўша талабчанлигини қўймасди.

— Ҳа, энди жўнгина бир нарса экан, — деб қўя колди. Кибриё опа дарров гап қайтарди.

— Домлажон, инсоф ҳам керак-да, кўриб ўтириб ик-ки-уч марта кўзингиздан ёш чиқиб кетди-ку. Ҳеч тан бермас экансиз-да.

Домла ҳикоядан таъсиrlанганини бўйнига олгиси келмасди, нима деди денг: «Раҳматли онам эсимга тушиб кетди, шунга йиғлаган бўлсан йиғлагандирман».

Абдулла Қаҳҳорнинг шогирдларига қаттиққўллиги то умрининг охиригача давом этди.

1965 йилда «Дружба народов» журналида домла менинг бир ҳикоямни ёмонлаб чиқди. Мен у кишининг танқидига қўшилмадим. Гапнинг очигини айтсам, домла тўғри танқид қилганди. У киши билан учрашганда лўлиник қилдим.

— Токайгача мени буйдалайсиз. Факат сизга ёқадиган ҳикоя ёзишим керакми? Ҳикоячиликнинг сиздан бошқа ўлчови йўқми?

Абдулла ака илжайиб ўтириб, гапларимга жимгина қулоқ соларди. Унинг қулишидан баттар тутоқдим.

— Ахир инсоф ҳам керак-да. Бўйнимдан арқонни ечиб юборасизми, йўқми? Қачонгача сизга маъқул бўлиш учун ёзаман.

Гапиравериб чарчадим.

— Гапириб бўлдингизми, — деди домла босиқлик билан. — Энди мендан эшитинг. Ҳикоянгиз маҳорат билан ёзилган. Жуда ўйноқи, жуда фавқулодда деталларга бой. Қизиқиб ўқиласди. Нуқсони йўқ ҳикоя. Аммо...

Домланинг ана шу «аммо»сига тоқатим йўқ. «Аммо» дедими, жуда асосли, асло рад қилиб бўлмайдиган бир тап айтади.

Хикояда бир ишёқмас, текинхўр одам тасвирланган эди. У то тайлоқдек бўлгунча онасини эмган. Биринчи синфда ўқиётгандага ҳам катта танаффусда келиб онасини эмиб кетади. Онаси меҳмонга борса, орқасидан эргашиб бориб, уни йўлакка чиқариб миқ-миқ эмади. Далаларда болалар билан мол боқиб юрганда сигирларни эмиб қўяди.

Шу одам катта бўлганда ҳам сигирларнинг елинидан кўз узолмайди.

Хозир ҳикоянинг ҳаммаси эсимда йўқ. Аммо Абдулла Қаҳҳорнинг сўзлари сира эсимдан чиқмайди.

— Менга қаранг, адабиётнинг одамлар шахсиятига тегишга ҳаққи йўқ. Адабиётта жисмоний камчиликларни масхара қилиш хуқуқи берилмаган. Одамларнинг патологик камчилигини, бефарзандлигини, ногиронлигини, хасталигини, телвалигини масхара қилиш ўта кетган даражада одобсизлик саналади. Сиз ана шуни тушунмагансиз...

Яна мот бўлиб, сўлжайиб чиқиб кетдим.

Абдулла Қаҳҳорнинг баъзи доираларда: «Саид Аҳмад яхши ҳикоянавис бўлиб қолди», деган гаплари қулогимга чалиниб қолди. Аммо ўзимга бунаقا гапни сира айтмаган.

«Уфқ» романини ёзганимдан кейингина у ўз фикрини очиқ-ошкора айтди. Домла романимга жуда катта баҳо берди. Кувончини яхшигина бир мақола билан изҳор килди.

Мен ҳам Абдулла Қаҳҳордек буюк устознинг мақтовори газовор бўлганимдан беҳад шод эдим. Унинг бу хил илиқ гапини ўттиз йилдан ортиқ кутгандим. Қаранг, домла нималар деб ёзишти:

«...Бунда ёзувчининг «ошиб-тошиб» айтган «қўшимча» сўзлари, юракка таъсир қиласидиган, демак, аклда из қолдирмайдиган «оташин чекинмалари» йўқ. Бу — соғ ҳаёт, ёзувчининг қалбини ўртаган, ардоқлаган, унга илҳом берган ҳаёт тасвири. Оғир ва шу билан бирга гўзал, мунгли ва шу билан бирга фараҳбахш, мусибатга тўла ва шу билан бирга одамга қувват берадиган умид, унинг бошини «тошдан» қиласидиган ишонч барқ уриб турган ҳақиқий ҳаёт манзарасидир».

«Тортиқ»дан «Уфқ»қача домланинг этагидан ушлаб бордим. Бу олис, машаққатли йўлда неча марта қоқилиб, неча марта қаддимни ростладим. Мақтолардан кўра таъналарни кўпроқ эшиздим.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Уфқ»қа берган баҳоси мен учун катта адабиёт йўлига берган оқ фотиҳаси эди.

Устод Абдулла Қаҳҳор ниҳоят мени шогирдим, деб атади.

Бу мен учун ҳеч бир бойлик билан ўлчаб бўлмайдиган бебаҳо шарафдир.

Хар гал ёзув столим ёнига ўтиарканман, қўлимга қалам олиб биринчи сатрларни битарканман, ҳамон Абдулла Қаҳҳор елкамдан қараб турганга ўхшайверади. Унинг синчков нигоҳи умр бўйи мени таъқиб қилиб келади. Мен ҳам ёзганларимнинг ҳаммасини хаёлан унинг назаридан ўтказиб тураман.

ДИЛБАР ШОИР ЭДИ У

У олим шоир эди.
У шоир олим эди.

Иккаласи ҳам бир эмасми, дерсиз. Йўқ, ундан эмас. Унинг шеърларида ақл устунлик қиласади. Сатрлар орасида одамни ўйлатадиган, олам сирларидан воқиф қиласадиган ноёб фикрлар барқ уриб турарди. Бу олам жаҳонда инсон бўлиб яшаш одоби, инсон ва табиат, инсон ва гўзаллик фалсафаси уфуриб турарди. Шу жиҳатдан у олим шоир эди.

Унинг мақолалари шеърдек ўқиларди. Улардан шеър хиди келарди. Бу мақолаларни ўқиган одам толиқмасди. Ундаги чуқур фикр, фалсафа қандайдир ички оҳанг, шеърий ранг билан жилоланиб турарди.

У дилбар шоир эди.
У омадсиз инсон эди.

Уни ҳамма яхши кўрарди. Ажойиб шеърлари учун, унга етолмаганлари учун уни ёмон кўрадиганлар бор эди.

Унинг дўстлари, шогирдлари, мухлислари бениҳоя кўп эди. У билан бир марта гаплашган одам бир умр боғланиб қоларди. Шундай зукко одам сухбатидан баҳраманд бўлганлигини ифтихор билан бошқаларга гапириб юарди.

У ҳеч кимнинг дилини оғритмасди. Аксинча, унинг дилини оғритардилар.

Уни шундай ночор ва забун одам бўлган экан-да, деб ўйламанг. У ҳеч қачон пасткашлар ва тубан инсонлар билан пачакилашмасди. У аламли гапларни ҳам ажиб бир назокат билан изҳор қила оларди. Шунда унга қарши туғилган муштлар беихтиёр ёзилиб кетарди.

Уни кўп мақтадилар.
Уни кўп хафа қилдилар.

Минбарга чиқиб шеър ўқиганда бошқа шоирларга чалинмаган қарсакларни ҳам йигиб тушарди.

Ойбек унинг маслаҳатларидан баҳраманд бўларди.
Уни хурмат қиласади.

УFaфур Гуломнинг қадрдан дўсти эди. Улар ҳам ижодда, ҳам ҳаётда ҳамдарду ҳамфирк эдилар. Бир-бирларига ҳазиллари ботмасди. Гап ким тўғрисида кетаётганини билиб турган бўлсангиз керак.

Ха, шундай, севикили шоиримиз, домламиз, қадрдонимиз, ёқимтой инсон Мақсад Шайхзода тўғрисида гап боряпти.

Шайхзода ўзоқ йиллар давомида Тошкент Давлат муаллимлик олийгоҳида домлалик қилди. Минг-миңглаб талабаларга ўзбек адабиёти тарихидан маъruzалар ўқиди. У сўзларни ўз ўрнига кўйиб гапирадиган гўзал нотиқ эди. Озарбойжончага жиндек менгзаб келадиган ширин тили ҳаммани меҳрлаб қўярди. Бу олий даргоҳни битириб кетганлар устознинг бир умр унтиб бўлмайдиган сиймосини ўzlари билан олиб кетардилар.

Шайхзода домла қийналган талабаларга ўзига сездирмай моддий ёрдам берарди.

Домла жуда кўп чекарди. Тутунни тутунга улаб чекарди. Олийгоҳда фақат у кишиига ректор маъруза пайтида чекишига рухсат берганди. Домла моддий жиҳатдан қийналган талабаларни кузатиб юарди. Шулардан бирига 30 сўм бериб (у пайтда ўттиз сўмлик пул бўларди) битта қути «Казбек» папироси олиб келишни буюарди. Талаба папирос билан қайтимини («Казбек» икки сўм эди) олиб келганда у фақат папиросни олиб қайтимини «ўзингизда туратурсин» деб олмасди. Эртасига папирос олиб келишни бошқа талабадан сўради. Ва ундан ҳам қайтимини олмасди. У ҳар куни бир қийналган талабага 28 сўм ёрдам пули берганини талабанинг ўзи ҳам сезмай қоларди.

Дарсдан кейин домла шогирдларини эргаштириб олийгоҳнинг ёнбошидаги кўл хиёбонига жойлашган ошхонага олиб кираарди. Майда пуллар кўпайиб кетди, шуни бир харжтайлик, дерди. Узокдан келган талабаларни шу тарика тез-тез меҳмон қиласади.

Қийналган ёш шоирлар домладан баъзи-баъзида пул қарз сўрадилар. Уларнинг ҳали-бери қарзини узишга кўзи етмаган домла, майли... майли, Нобель мукофотини олганда қарз узишни унумасанглар бўлгани, деб ўша заҳотиёқ қарзни кечиб юборарди.

Кўп ичадиган бир шоир дўстимиз домладан тез-тез қарз сўраб туарарди. Лекин қарз узишни сира ўйламасди. Яна сўрайверарди. Бир кечаси келиб домладан қарз сў-

райди. Домла кўнгилчан одам бўлганидан йўқ деёлмай 500 сўм беради. Шоир, домла хотиржам бўлинг, бир хафтада пулингизни қайтиб бераман, дейди. Шунда домла, майли, майли, ишқилиб ўлгунингизча берсангиз бас, дейди.

Мана, Шайхзода домла ҳам оламдан ўтиб кетдилар. Аммо дўстимиз бўйнида қиёмат қарзи билан ҳалигача тирик юрибди.

Уруш йиллари Шайхзода домла жуда фаол ижод қилди. «Жалолиддин» шеърий драмаси Ҳамза номидаги академик театрда муваффакият билан саҳналаштирилди. Ҳар бир томоша қарсак билан кутиб олинди. Саҳна гулларга тўлиб кетди. Шукур Бурҳон, Ҳикмат Латиповлар гулларга кўмилиб кетдилар.

Урушнинг биринчи кунларидаёқ домла «Кураш нечун» деган шеърини эълон қилди. Бу шеър уруш мавзуида яратилган шеърларининг энг сараларидан бири эди.

Булардан ташқари, у фронтдаги ўзбек жангчиларига ота-оналари ва жумҳурият аҳли номидан ёзилган хатларнинг муаллифи эди.

Ўша пайтларда ҳукуматга раҳбарлик қилган Усмон Юсуповнинг унга меҳри тушади. Катта-катта йигинларда унга сўз берарди. У ўзининг ниҳоятда ширин сўzlари билан ҳаммани лол қолдиради. Ўша йилларда Шайхзода домла Fafur Гулом ва Ойбеклар қаторида қадрланди.

Унинг бу обрўсидан куйиб кетган рақиблари уни кавалаштиришга тушдилар. Ҳар бир сўзидан, ҳар бир асаридан хато қидирадиган бўлиб қолишиди.

Домла Маяковскийнинг Ленин достонини ўзбек тилига таржима қилган эди. Улар таржимадан ҳам хато қидирдилар. «Темирдек мустаҳкам» деган сўзга ёпишиб олдилар. «Бу миллатчи шоир буюк Ленинни «босқинчи» амир Темурга ўхшатган» деб сиёсий айб қўйдилар.

Ойбек домла уюшмамизнинг раиси эдилар. У киши москвалик ёзувчилар билан Лондонга борадиган бўлиб қолдилар. У пайтларда Оврўпонинг бу машҳур шахрига Тамарахоним билан Уста Олимдан бошқа бирон ўзбекнинг қадами етмаган эди. Ойбек домла Шайхзодани чақириб, ундан то қайтиб келгунимча уюшмани бошқариб турсанг, деб илтимос қилдилар. Шайхзода уюшма ҳайъатининг аъзоси эди. Раис йўқ пайтларда ҳайъат аъзоларидан бири раҳбарлик қиларди. Ойбек сафар олдидан хонасининг калитини Шайхзодага бериб, хонага ўзингдан

бошқа ҳеч кимни киритма, янги роман учун йиққан ҳужжатларим шу ерда, деб тайинлади. Шайхзода уруш йилларида Навоий номидаги опера ва балет театрига директор бўлган, молиявий ва хўжалик ишларини бошқара оларди. Шунинг учун у Ойбекнинг илтимосини рад қиласмиди.

Ойбек кетгандан уч кунми, тўрт қунми ўтиб партия ташкилотининг котиби Милчаков, шу хонада партия мажлиси ўтказамиз, калитни бер деб талаб қиласмиди. Шайхзода калитни бермайди.

Ана шундан кейин Шайхзодага яна сиёсий айб қўйдилар.

Шайхзода коммунистик партияни тан олмайди. Ленин партиясини ҳурмат қиласмиди, деб юқорига хабар қиласмилар.

Бу ҳам етмагандек, «Жалолиддин» пьесасидан ҳам сиёсий хато топадилар. Бу асар ҳалқлар дўстлигига раҳна солади. Бу заарли асарни тезда саҳнадан олиб ташлаш керак, деб талаб қиласмилар.

Ўша пайтларда «халқ душмани» бўлиш учун шу айбларнинг биттаси кифоя эди. Бу айблар шишиб, семириб кетди. Охири Шайхзодани қамоққа тикдилар, 25 йилга озодликдан маҳрум қиласмилар.

Шайхзода тутқунлик пайтида ҳам унинг рақиблари ҳужумни тўхтатмадилар.

Бир вақтлар «Жалолиддин» пьесаси учун, фронтдаги ўзбек жангчилари га атаб ёзган хатлари учун ҳукумат рағбатлантириш ниятида шаҳар марказидан кичкинагина ховлиси бор уй берган эди. Шайхзода оиласини шу уйдан маҳрум қилиш нияти уларга уйқу бермади. «Халқ душмани»нинг хотини бундай уйда туришга ҳаққи йўқ, деб унинг минг-минглаб ноёб китобларини, рўзгор ашёларини, ҳатто ювиб дорга ёйилган кийим-бошларини юк машинасига улоқтиридилар. Уйни ўзлари эгаллаб олдилар.

Шайхзода беш йил азоб-уқубатларда яшади. Хрущев даврида минг-минглаб одам қамоқдан озод қилинди. Шайхзода ҳам озиб-тўзиб қайтиб келди. Келди-ю уйини тополмади...

Мана шу ўтган беш йил давомида ҳукумат ордендан мўл ҳосил олган экан. Шайхзодани бадном қилган, уйини тортиб олган, унга чексиз азоб берганларнинг кўкси орденларга тўлиб кетибди.

У қайтиб келгандан кейин ҳеч кимга таъна қиласмади. Нолимади. Ўзига хос қувноқлик билан ижодга шўнгиди.

(Ким билади ичида қанча аламлар, тортган жабру жафолар очган яра зирқираб оғриб тургандир.)

Аста-секин унинг мавқе, обрўси тиклана бошланди. Унинг ютуқлари рақибларини ташвишга солиб қўйди. Жумҳурият фаоллари йигинида уйини босиб олган, хотинини хақоратлаган, уни бадном қилишда энг фаол «мехнат» қилган рақиби сўзга чиқиб ҳукумат раҳбари Усмон Юсуповга ҳужум қилди.

— Усмон Юсупов халқ душмани, миллатчи Шайхзодани қамоқдан чиқарган.

Унинг гали оғзида қолди. Жумҳурият прокурори унга зарба берди:

— Шайхзодани Усмон Юсупов эмас, биз озод қилдик. Ноҳақ жабрланган, ноҳақ қамалган бу пок одамдан узр сўрадик.

Ана шундан кейин рақибларниң қиличи синиб, қалқони тешилди.

1959 йилнинг март ойида Москвада ўзбек адабиёти ва санъати ўнкунлиги бўлди. Бу маъракага ижодкорлар баҳоли қудрат янги асарлар билан қатнашдилар. Шайхзода «Тошкентнома» деган достон қасидаси билан қатнашди. Ўнкунликдан қайтиб келганимиздан кейин Шайхзода, Шуҳрат, Асқад Муҳтор, Туроб Тўла, Мирмуҳсин, Анорбоев ва мен ижодий хисоб бериш учун Фарғона водийсига бордик. Водий аҳли бизни очиқ қўнгил билан кутиб олди. Учрашувлар жуда самимий ва қизиқарли ўтди.

Ўн саккизинчи март кечқурун меҳмонхонада дам олиб ўтирганимизда радио хушхабар эълон қилди. Ўнкунлик қатнашчиларидан катта бир гурӯҳи орден ва медаллар билан мукофотланибди. (У пайтларда орден олиш жуда катта баҳт ҳисобланарди). Ҳаммамиз жимиб қолдик, ҳар биримизнинг хаёлимида рўйхатда мен ҳам бормикинман, деган ўй бор эди.

Кимдир, Тошкентта телефон қилиб билайлик, деб қолди. Туроб Тўла билан икковимиз шаҳар телефон станциясига бориб ЎзТАГга (Ўзбекистон телеграф агентлигига) қўнғироқ қилдик. Телефон гўшагини дўстимиз Саҳибоев кўтарди. У илтимосимизга кўра рўйхатни ўқиб, Асқад Муҳтор, Туроб Тўла ва мен мукофотланганлар рўйхатида бор эканимизни айтди. Ундан, яна бир қаранг, Шайхзода домла бордир, деб илтимос қилдик. Домла рўйхатда йўқ эканлар. Меҳмонхонага қайтиб келиб, Тошкентта қўнғироқ қилиб бўлмади, деб ёлғон гапирдик.

Эртага газета келади. Домла ўқииди. Энди у кишини совутиш керак.

— Домла, — дедим, — сиз билан менга мукофот беришармиди! Шу ёруғ жаҳонда юришимизнинг ўзи мукофот эмасми?

— Йўқ, — деди Шайхзода ишонч билан. — Сизнику билмайман, аммо менга бериши керак.

— Орденни шунчалик яхши кўрасизми? — дедим ҳазил қилиб.

— Гап унда эмас. Орденисиз ҳам яшаш мумкин. Орден олмаганлар ўлиб қолаётгани йўқ. Аммо менинг ўн мингдан ортиқ талабам шу топда радио карнайига қулоқ тутиб ўтирибди. Шулар олдида хижолат бўлмай дейман.

Эртаси куни Адҳам Ҳамдам газета олиб келди.

Домла рўйхатни ўқиб чиқди. Юзида, кўзида бирон ўзгариш сезмадим. Албатта, рўйхатдан ўз номини топмади. Газетани столга қўйиб қўз ойнагини дастрўмоли билан артаркан, Шухратга қараб, қани шоир, картани олинг, бир ташлашайлик, деди.

Билиб турибман, унинг дили оғриди. Лекин бизга сезидирмасликка уринарди.

1964 йилда Шайхзода билан Шукур Бурҳон «Улугбек» пьесаси учун, мен «Уфқ» романим учун Ҳамза номидаги Давлат мукофотига тавсия қилиндиқ. Икки собиқ «Халқ душмани» рўйхатга кириб қолгани учун ўша йили ҳеч кимга мукофот берилмади. Келаси йили икковимизни ўчириб ўша эски рўйхатдагиларга Ҳамза номидаги Давлат мукофоти берилди. «Улугбек» драмаси учун фақат Шукур Бурҳон рўйхатта кирган эди.

Бошимизга тушган қора кунлар бизни ўн йиллаб таъқиб қилди. Айниқса, Шайхзода домла кўп азиятлар чекди.

Буюк устозимиз Faфур Фулом оламдан ўтганда Шайхзода оғир касал билан шифохонада даволаниб, Дўрмондаги ёзувчилар боғига дам олишга юборилган эди. Аввалига Faфур аканинг ўлимини ундан яширишди. Кейинчалик оғир йўқотишдан хабардор бўлган Шайхзода «Faфурга хат» деган ажойиб, жуда таъсирили шеър ёзди. Шу шеър унинг энг сўнгги шеъри эди. У ҳам Faфур Фулом ортидан оламни тарк этди.

Жаноза куни шаҳар ижроия қўмитасидан орденларни қадаш учун ўнта баҳмал ёстиқча олиб келишишти. Қайта-риб юборишидди. Чунки домла бирон марта орден билан мукофотланмаган эдилар.

Унга чексиз азоблар берган рақиби жанозага киришга юраги дов бермай мархумнинг уйи атрофида кўзини ер-

дан узмай айланиб юрарди. Мен унга, ичкарига кирмайсизми, домла, дедим.

— Кирсам, хотини юмдаламасмикин, — деди паст овоз билан.

Йўқ, у ичкарига киролмади. Домлани тупроқقا қўяётганимиизда одамлар орқасида шумшук бўлиб турарди.

Шайхзода бу дунёдан роҳат кўрмай ўтиб кетди. Лекин у барибир баҳтли инсон эди. Уни эл шоирим дерди. Шайх акам, дерди. Ёшлиар уни устозим дерди. Ёш шоирлар тўда-тўда бўлиб унга эргашиб юрардилар.

У олим эди. У муҳтоjlарга ёрдам қўлини чўзган сахий инсон эди. У гамда қолганларга фамгузор эди. У сухбати жонон одам эди. У нолишни билмасди. Тақдир зарбаларига сабот билан туриб берарди. Бир сўз билан айтганда у дилбар инсон эди.

Бир одамда шунча фазилат бўлиши мумкинлигини Шайхзода тимсолида қўрганман.

У олим шоир эди.

У шоир олим эди.

Бундай инсонлар дунёга камдан-кам келади.

1996 йил 31 октябрь

ҮЙҚУДАГИ МАЛИКАЛАР

Мажнунтол тагига
Ўтқазинг мени,
Энди у йиғласин,
Мен йиғлаб бўлдим.

Миртемир

Минг тўқиз юз етмиш бешинчи йилнинг эрта баҳори эди. Ердан қор кетмаган. Девор соясида қолган увада қор уюмлари кулранг тусга кирган.

Хозир эсимда йўқ, қандайдир юмуш билан Миртемир домланикига чиқдим. (У киши билан бир маҳаллада турардик.) Эшикларига яқинлашганимда ёшгина бир жувон ҳовлидан чиқди-ю, орқасидан бирор қувлаётгандек шошиб, ёнимдан ўтиб кетди.

Унинг ёши ўттизлар атрофида бўлса керак, ўзи кўхликкина. Пардоз-андози жойида. Домланинг қариндошрууғларидан бўлса керак, деб ўйладим.

Ховлига кирдим. Миртемир домла елкасига тўн ташлаб, офтоб-шувоқда газета ўқиб ўтирибди. У бошини кўтариб саломлашди-да, ёнидан жой кўрсатди.

— Келинг, бўтам, бир савобли иш қилдим. Умуман, савобли иш қилсан, уч-тўрт кун табиатим равшан бўлиб юраман. Эшиқдан чиқиб кетган жувонни кўрдингизми? Шўрлик қийналиб қопти. Эридан келган қораҳат ер кимирлаган йили йўқолган экан, военкомат асл нусхасини топиб кел, деб қайтариб юборибди. Пенсия ололмай сарсон бўлиб қопти. Шунақаларни кўрсам эзилиб кетаман. Бева боши билан тўрт болани қандоқ боқади? Фронтда ҳалок бўлган солдатнинг оиласига шунақа муомала қилишадими?!

Мен кулдим. Домла бу bemavrid кулгидан ғазабланди.

— Нега куласиз!

— Э, домласи тушмагур, бу хотин сизни тузлаб кетибди-ку!

Домла ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Қанақасига? — деди у хайрон бўлиб.

— Жувоннинг ёши нечада экан?

— Ўттизларда бўлса керак, — деди домла нима гаплигига тушунмай.

— Ахир, уруш тугаганига ўттиз йил бўлди. Демак, у

ғалабадан кейин туғилган. Нима, туғилмасдан олдин эрга теккан эканми? Тўрт болани қачон туққан...

Домла бармоқларини букиб йил санаракан, бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Вой, зангар-э, боллабди-ку! Мен буёғини ўйламаган эканман. Хулласи, икки минг сўмга тушириб кетди. Илло ўзи жуда кўхлик экан. Чакмоқдек қилиб кийинтириб қўйсанг, ҳар қандай йигитнинг ҳам кўзини ўйнатади.

Домла, умуман, кўхлик аёлларни кўрганда маҳлиё бўлиб қоларди. Жувоннинг қош-кўзига маҳлиё бўлиб, ёнидан икки минг сўм чиқиб кетганини билмай қолган эди.

Домла шунаقا ишонувчан, содда, лақиллатиш осон одам эди. Бу жихатдан у қўшниси Ойбек домлага ўхшарди. (У кишини ҳам кўп марта пулга тушириб кетишган эди.)

Миртемир жуда кучли шоир. Буни билардик. У 1937 йили шахсга сифиниш балосидан заҳа бўлган одам эди. Ўзининг чинакам талантини намоён қилишдан ҳадиксирарди.

Ўша йилларда кўп ёзувчилар қамалган. Қолганлари ҳам ана, олиб кетади, мана олиб кетади, деб кечалари мижжа қоқмай чиқишарди. Ўзларини сақлаш учун Сталин, партия тўғрисида кучаниб бўлса ҳам шеърлар ёзишарди.

Шеърий шовқинлардан гаранг бўлиб қолган ўкувчи яхши шеър билан ёмон шеърни фарқ қилолмай қолди. Табиийки, соф муҳаббатни, инсоний туйғуларни куйладиган Миртемирга йўл йўқ эди. Охири у ҳам карнайчи шоирлар сафига қўшилишга мажбур бўлди. Юрагини ўртаган, тўлқинлатган, ларзага солган туйғула-ри дафтар қатларида «уйқу»га кетди.

Фақат кейинги омон-омон замонидагина қирқ йилдан бери дафтар қатларида «ухлаган» шеърлар кўзини очди. Миртемир уларнинг баъзиларини эълон қилди.

Биз унинг партия, Ленин, Сталин хақида ёзган шеърларини билардик. Уларга кўнишиб қолгандик.

Ҳақиқий шоир Миртемир ҳали дафтар қатларида пайт пойлаб ётганини билмасдик.

Партия бир марта заҳа бўлган одамни ҳеч қачон паноҳига олмасди. Миртемир домла қамалиб «Москва-Волга» канали курилишида Берия қамчиси остида ишлаб қайтгандан кейин ҳам косаси оқармади.

То умрининг охиригача совук муносабатлар унга соя ташлаб турди.

Олтмишинчи йилларда уюшмамиизда катта йиғин бўлганди. Миртемир домла сўзга чиқиб, таҳририятлардан нолиб қолди. Таҳририят бўлим мудири бизга тўғри кел-

майди, деб иккита шеърини қайтариб берипти. Бу шеърлар шахсий кечинмалардан иборат, социал маъно йўқ, депти.

-- Ўзларинг инсоф билан баҳоланглар, нахотки, шу шеърлар босиб чиқарышга арзимаса!

Домла «Онагинам» шеърини ўзига хос салмоқлаб, жуда таъсирли қилиб ўқиди. Шеърда мана шундай сатрлар бор эди:

Залда ўтирган Зулфия опа ўрнидан туриб минбар олдига келди.

— Домла, шу шеърингизга мен харидор бўлдим.
«Саодат»да чиройли килиб ёнига нақшлар ишлатиб чиқарман.

Шундай деб у Миртемир домланинг қўлидан шеърни олди.

Миртемир ўша бўлим мудирига ёқмаган иккинчи шеърини ўқий бошлади. Бу кейинчалик жуда машҳур бўлиб кетган, ёшлар ёд олиб, ўқиб юрадиган «Мен сени» деган шеъри эди.

Мен сени инжитмайман
Ва лекин тинчитмайман.
Чарх уриб, бўзтўргайдай бўзлашим бор бошингда,
Эй соchlарин тўлқини тун сингари сим-сиёҳ.
Хол каби пайдо бўлгум ёнофинг ё қошингда,
Эй изларин губори кўзларимга тўтиё...
Саратонда сел бўлиб,

Лолазор яратгайман.
Қаҳратонда ел бўлиб
Гул атрин таратгайман.
Йўл юриб чўллаб қолсанг,
Шилдирагум булоқдай,
Ёки даштга йўл солсанг,
Ястангайман ўтлоқдай.
Истаб қолсанг соябон,
Мен дарров чинор бўлгум.
Чўмар бўлсанг ногахон,
Мен дарров анҳор бўлгум.
Кезар бўлсанг боғингда,
Пичирлагум мисли барг.
Куйиб сенинг дорингда,
Бўлмасайдим жувонмарг...
Бу дунёда хеч ким йўқ сенга мендай маҳлиё,
Умидим бор, қарагунг ахийри киё-киё...
...Насим каби сездирмай,
Кипригингга тўқингум,
Озор бермай бэздирмай,
Сувратингга чўқингум.
Қуш бўлиб учар бўлсанг, тарлон бўлиб қувгайман,
Тоғларда шаршарадек фуборингни ювгайман.
Ҳар мушкул, ҳар хатарда ҳар балодан асрагум,
Қайрилсанг-қайрилмасанг, ўлгунча ардоқлагум.
Тонг пайти юлдуз мисол оқ сийнангда ёнгайман,
Ёмғирда камалакдай юз рангда товлангайман.
Қўркингга тикилгайман то қўзимда бор зиё,
Ўзинг билмайсан сенда шунчалар меҳригиё!
Мен сени тинчтимайман...

Яна қарсаклар янгради. «Яшанг, домла, қойил!» деган овозлар эшитила бошлиди. Президиумда ўтирган Ас-қад Мухтор домланинг қўлидан шеърни олди:

— Барака топинг, домла, яқин ўртада бунақа гўзал шеърни ўқимаган эдим. Ким ёмон деган бўлса, номаъкул бузоқнинг гўштини епти. Бу шеърни мен журналда чи-ройли қилиб бостираман.

Домла ўқиган бу икки шеърда компартия ҳам, коммунизм ҳам, улуф оғамиз ҳам мадҳ қилинмаган эди. Уларда соғ инсоний туйғулар, кечинмалар барқ уриб туарди.

Бу хил шеърларга қўниммаган эдик. Шиор шеърлари бизни гаранг қилиб қўйган эди.

Ана шундан кейин домланинг қирқ йиллик дафтари очилиб кетди.

Миртемирнинг гапларига қараганда, у киши қирқ йилдан бери дафтар тутар экан. Унга ҳар хил кайфият, манзаралар, кўнглида шеър қўзғайдиган сўзлар, номлар,

хикмат гаплар, қизиқ-қизиқ воқеалар қофияланмаган, вазнга солинмаган шеърлар ёзиб кўйилган экан. Бу дафтар тўғрисида домланинг ўзи шундай деган эди:

— Бу битикларнинг менга қимматли жойи шундаки, уларнинг орқасида таржимаи ҳолим яшириниб ётиби. Болалигим, қувончларим, аламларим шу битиклар тагида ухляяпти. Уларда одамни ўйлатадиган, мувозанатини бўз задиган оҳанг, кайфият яширган. Кўлга олиб кўз югуртиришим билан неча йиллардан бери сокин ухлаб ётган шеърлар уйғониб кетади. Бу битиклар менинг уйқудаги маликаларим, дерди у дафтарини силаб, — Уйғониб кетса, бутун жамолини, зеб-зийнатини кўз-кўз қилади.

Евтушенко билан Вознесенскийларнинг овози чиқиб қолди. Партия яна сергакланди. Ҳар бир республикадан Евтушенко, Солженицин каби оғзи ботир ижодкорларни қидира бошлашди. Абдулла Ориповни «Тилла балиқча» шеъри учун нари обориб, бери олиб келдилар.

Миртемир моҳир таржимон эди. Пушкин достонлари ни биз ёшлар асосан Миртемир таржимасида ўқиганмиз. У Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» достонини, қорақалпокларнинг «Қирқиз»ини, Абай, Маҳтумқули, Абдилда Тожибоев, Самад Вурғун каби қардош халқларнинг етук шоирлари яратган дурдона асарларини таржима қилди.

Агар Миртемир таржима қилган шеърларни жамлаб нашр этса, эҳ-хе, неча том бўларкин?

Миртемир қирғизларнинг «Манас» эпосини таржима қила бошлади. У таржимага шу қадар берилиб кетдики, бола-чақаларининг тирикчилигини ҳам унуди. Ва ниҳоят, бир неча йиллик мاشаққатли меҳнат охирига етди.

Faafur Fулом номидаги нашриёт «Манас»ни сабрсизлик билан кутарди. Домла олиб борди. Ўқишиди. Ҳатто чапак ҳам чалганлар бўлди. Ва ниҳоят бу неча юзлаб бедор тонглар гувоҳи бўлган меҳнатга газ сув баҳосида ҳақ тўлайдиган бўлишиди.

Домла жуда хафа бўлди. Кўлёzmани қайтариб олиб кетди. Уйга келиб юзлаб саҳифаларни битталаб йиртиб, бундан ҳам таскин топмагач, мана, мана, деб, бурда-бурда қилиб ўт ёнаётган ўчоққа ташлади.

Ўзбек китобхони гўзал бир асаддан жудо бўлди.

Фақат шу таржима билан банд бўлиб бошқа иш қиломаганидан табиийки, рўзғорнинг таги чиқиб қолган эди. Бор умиди шу таржимага олинадиган қалам ҳақида эди. Бола-чақасининг ризқи ҳам шу кўлёzmага қўшилиб куйиб кетган эди.

Худо урганни пайғамбар ҳассаси билан туртади, деган гап бор. Юқоридаги раҳбарлар уни писанд қилмай қўйишганидан фойдаланган кичик раҳбарчалар уни ҳасса билан турта бошладилар.

Ёзувчилар курултойнинг охирида Москвада бўладиган курултойга вакиллар сайлаш керак эди. Миртемир домланинг тенгдошлари, шогирдлари вакилликка кўрсатилди (юқорининг қатъий рўйхати бўйинча). Улар орасида Миртемир домла йўқ эди. Бу адолатсизликка чидамаган Озод Шарафиддинов рўйхатга Миртемир домлани ҳам киритишни талаб килди. Ўша пайтдаги Марказкўм котибларидан бири, кимнинг ўрнига, деди. Биз курултойга йигирма битта вакил юборишими керак. Бошқа ўрин йўқ, деб силталади.

Озод нима дейишини билмай бир дам эсанкираб туриб қолди. Кейин мажлисни бошқараётган шу котибининг қариндошини айтди.

— Бу ўртоқ бундай улуғ маъракага қатнашишга лойик шоир эмас.

Курултой қатнашчилари уни қувватлаши. Миртемир домла вакиллар рўйхатига киритилди.

Москвада ҳам домланинг иши юришмади. Вакилларга меҳмонхонада яхши хоналар беришди. Ҳаммамиз чамодонларимизни кўтариб хонамизга кириб кетдик. Туроб Тўла билан буфетда чой ичиш учун чиққанимизда Миртемир домла меҳмонхонага кираверишдаги жойда ҳали ҳам чамадонини тагига қўйиб ўтирибди.

У кишидан нима қилиб ўтирибсиз, деб сўрадик.

— Менга жой йўқ экан. Беришмади.

— Ўзбекистонликларнинг рўйхатини қўрмадингизми?

— Кўрдим, — деди у қўл силтаб. — Йўқ, номим йўқ.

Маълум бўлишича, Тошкентда Курултой бошланмасданоқ, вакиллар сайланмасданоқ рўйхат юборишган экан. Миртемир aka қўшилган рўйхат Москвага юборилмаган.

— Энди нима қиламиш? — деди Туроб. — Яшин акани топиш керак...

Домла қўл силтади.

— Тошкентга қайтиб кетақолай. Катталарнинг кўзига хунук кўриниб нима қиласман!

Туроб Яшин акани қидириб топди, аҳволни тушунтириди. Бироздан кейин раисимизнинг ёрдамчиси паствга тушиб, Миртемирнинг чамадонини лифтда олиб чиқиб кетди. Кейин билсак, Яшин aka уёқ-буёққа телефон қилиб, домлага жой олиб бериби.

Миртемир домланинг ҳаётида қувончли қунлар ҳам кўп бўлган. Уни Фарғона, Андижон, Сирдарё вилоятларига кўп чақиришарди. Дала шиййонларида дехқонларга шеърлар ўқиб берарди. Гердайишни билмаган, гапи ҳам, муомаласи ҳам бениҳоя самимий бу шоир дала заҳматкашлари билан тез тил топишарди. Ўзидек содда, дўлвор миришкорлар сухбатида яйраб кетарди.

У дехқон билан дехқон бўлиб, зиёлилар билан зиёли бўлиб, талабалар билан талаба бўлиб гаплашарди. Уларнинг дилларида гапларини топа оларди.

Мен Миртемир билан кўп сафарларда бўлганман. Фарғона водийсини пиёда кезганмиз, десам унчалик му болага бўлмас.

1960 йили Марғилонга борганимизда шаҳарнинг эски маҳаллаларини пиёда айлангимиз, Отабек юрган йўлларни кўргимиз келган эди.

Шундай кезишиларимизда паранжи ёпиниб, чачвони билан ўзини елип келаётган ниҳоятда кўҳлик жувонга рўпара келдик.

— Ана, — деди Миртемир домла. — Кумушбиби келяпти.

У Абдулла Қодирий тасвирлаган Кумушбибининг худди ўзи эди. Жувон бизга яқинлашгандা бетига сачвон тутиб олди.

Шу дақиқадан бошлаб домла камгап бўлиб қолди. Гап сўрасак, узук-юлуқ жавоб беради. Хаёли нима биландир банд...

Бу сир эртаси куни нонушта пайтида аён бўлди. Домла кеча бизга рўпара келган жувон тўғрисида «Пардалик» деган шеър ёзипти.

Шеърда шундай сатрлар бор эди:

...Ха, сен безаксиз ҳам шундоқ сулувсан,
Сен баҳорги тушсан, булокда сувсан.
Бунақа чиройга арзир чўқсанг тиз...
Сен ўзинг одамзод кўрки безаги,
Фақат, нетай, хануз кўркинг пардалиқ,
Салом берар бўлсам олмасдинг алик,
Эй, олтин водийнинг жаннат чечаги!
Хатто қуёшга ҳам севги солгудай
Жамолинг, эсизки, булутда ҳануз.
Хаёлинг, эсизки, булутда ҳануз —
Юз шоир хаёлин бандга олгудай...
Мен ҳануз куйингда саргардон овчи,
Сен асов жайрондай фойиб бўлдингу
Ҳамон сўроқлайман: қайдасан, сулув?

Ўша сафаримизда Чустнинг Олмос қишлоғига ҳам бордик. Акбарали деган Алномиш келбатли қишлоқ оқсоқоли билан учрашдик. У жуда дилкаш, ёқимтой, сухбати ширин киши экан. Домла қулоғимга: «Олмоснинг қизжувонлари чиройли бўлади, дейишарди. Эркаклари ҳам жуда кўркам бўлар экан», деди.

Кейинчалик Миртемирнинг деярли барча тўпламларига кирган «Оқсоқол» шеъри шу ерда, Олмоснинг ўзида ёзилган ва Акбарали оқсоқолга бағишлиланган эди.

Домла сафардан ажиб таассуротлар билан қайтди. Унинг кейинчалик қўшиққа айланиб кетган «Дейдиларки, шаҳримда бир гўзал бормиши» деган жуда чиройли шеъри ҳам водий таассуротларидан бири эди.

1978 йилда менга «Уфқ» романи учун Ўзбекистон Давлат мукофоти берилди. Ёр-биродарлар «куллук бўлсин»га келишди. Миртемир домла ҳам бир даста гул билан икки шиша конъяк кўтариб кирдилар. Ҳарчанд қистасам ҳам меҳмонлар ўтирган хонага кирмай, айвонда акам билан гаплашиб ўтирилар.

Домла анча ўзини олдирган. Озиб, ранглари кетиб қолганди.

Шуҳрат дастурхон ёзилган уйдан чиқиб домлани ичкарига киришга ундали. Домла кўнмади. Абдулла Орипов домла билан гаплашиб ўтираман, деб айвонга чиқди. Мен жуда-жуда хижолат эдим. Уйғун, Сафаров, Бородинлар элдан бурун мукофот олиб бўлганлар. Энди Одил Ёкубов билан мени лауреат қилишди. Аммо Миртемир деган зўр шоир бор, мукофотни шунга бериш керак, дейдиган мард топилмасди.

Орадан икки-уч ой ўтиб, Миртемир оламдан кўз юмди. Армон билан, кўкси тўла аламлар билан жимгина бизни ташлаб кетди.

Билмадим, катталаримиз хатоларини тузатмоқчи бўлишдими, адабиёт аҳлиниң маломатидан қутилиш учунми, Миртемирга ўлимидан кейин Давлат мукофоти бердилар. Шу ишни тириклигига қилсалар бўлмасмиди? Қандоқ қувонарди. Менинг ҳам қадримга етишар эканку, деб кўкси тоғдек кўтарилмасмиди!

Шу пайтларда Шайхзоданинг «Улганда юз соат йифлаб тургандан, уни тиригига бир соат йўқланг» деган сатрлари ёдга тушади.

Гоголнинг «Шинел»идаги Акакий Акакиевич дунёга келади, хеч ким билмайди. Акакий Акакиевич бу дунёда яшайди, хеч ким билмайди. Акакий Акакиевич ўлади, хеч

ким билмайди. Гогол алам билан, кесатиш билан, «Петербург Акакий Акакиевичсиз қолди» дейди.

Миртемир қанча изтироблар чекди — билмадик, камситишлардан дили вайрон бўлди — билмадик, маъракаларда пойгакда қолиб кетди — билмадик.

Мана энди, Миртемирсиз қолдик...

Дўппини бошдан олиб кўйиб, яхшилаб ўйлаб кўрсак, ўша пойгакда қолган Миртемир шеъриятнинг энг гўзал намуналарини яратиб кетган экан.

Шеърий шовқинлар тиниб, кўнгил ором истаган шу кунларда Миртемирнинг эрка, назокатли, иффатли шеърларини кўмсаб қолдик.

Миртемир жон-тани билан, вужуд-вужуди билан, сабр-бардоши билан, ўй-туйғулари билан шоир эди. Чинакам шоир эди.

Тургенев сафдош ёзувчилар номидан «Биз ҳаммамиз Гоголнинг «Шинели»дан чиққанмиз, дегандек, Эркин Воҳидов билан Абдулла Орипов, Омон Матчон билан Халима Худойбердиева, Носир Фозилов билан Азиз Абдураззок, Юсуф Шомансур билан Хайридин Салоҳлар Миртемирнинг тўнидан чиқкан, десак хато бўлмас.

Устоз ёзувчиларимизданFaфур Гуломнинг, Абдулла Қаххорнинг, Шайхзоданинг шогирдлари кўп бўларди.

Айниқса, Миртемир домланинг шогирдлари бениҳоя кўп эди. Вилоятлардан келиб ундан таълим олишарди. Андижондан Тўлан Низом, Олимжон Холдор, Фарғонадан Йўлдош Сулаймон, Намангандан Ҳабиб Саъдулла, Сирдарёдан Тўра Сулаймон, Самарқанддан Борот Бойқобилов, Бухородан Тошлилат Ҳамид, Қирғизистондан Турсунбой Адашбоев... бу шогирдларнинг сон-саноги йўқ эди.

Эркин Воҳидов билан Абдулла Ориповга у алоҳида меҳр қўйган эди. Улар тўғрисида гапирганда оғзидан бол томарди. Домла оғир дамларда суюнчиқ бўлган шогирдлари Носир Фозилов билан Наим Каримовдан миннатдор эди.

Миртемирнинг уйи баъзи пайтларда ёзувчилар уюшмасининг филиалига ўхшаб кетарди. У шунчалик бағри кенг, шунчалик кўнгли кенг инсон эди.

У меҳнат билан яшади. Катталарга суйкалмади. Ҳеч нарсани тاما қилмади. Сафларни ёриб олдинга интилмади. Мукофотларга, обрўларга, амалга қўл чўзмади.

У биргина қаламу оппоқ қофоз билан тиллаши.

Йиллар ўтяпти. Борган сари Миртемирнинг қадри ортятти. Китоблари қайта-қайта ўқиляпти. Бугунги куннинг шоири уни янгидан кашф қиляпти.

Туркистон шаҳрига йигирма чақирим қолганда йўл Миртемир туғилган Иқон қишлоғининг қоқ ўртасидан ўтади. Шу йўлнинг ўнг томонида Миртемир уй-музейи бор. Иқонликлар юртдош шоирни эъзозлаб, музей олдига унинг бронза бюстини ўрнатишган.

Ҳайкал пойидан гул аrimайди. Музейдан зиёратчиларнинг қадами узилмайди. Қаердандир, туғилган уйиданми, ўйнаб, кўча чангитиб юрган йўлларданми, адирларданми унинг овози келаётганга ўхшайди:

Ўзимга хиёнат қилдиму аксар,
Халқимга хиёнат ўйлаганим йўқ.
Менинг юрагимни тешиб ўтдилар
Халқимга отилган талай-талай ўқ.

Қанча йўллар босдим, гоҳида толдим,
Лекин халқ номига юқтирумадим гард.
Фарёд солар чори жим бўла олдим,
Халқим дардӣ эди дил ўртаган дард...
...Бу йўлдан ҳар замон ўтганинг маҳал,
Бир жилмайиб қўйгин, савоб бўлади.

1996 иил 30 октябрь

УЧ МУНГЛИ ҚЎШИК

СЎНГСИЗ ИМТИХОН

Ҳама обод бўлди,
Бўлмадим обод дастингдан.

Mashrab

Ҳаёт одамни умр бўйи синайди, деган гапга унчалик эътибор қилмасдим. Бу ҳам бир гап-да, деб қўя қолардим. Янглишган эканман.

Яшаб ўтказган йилларимизнинг энг баҳтли дақиқаларини эслаймиз ва уни умр, деб атаймиз. Агар шу умр бўлса, айрилиқлар, маҳрумликлар, йўқотишлар билан ўтган изтиробли йилларимизни нима деб атаймиз?

Менимча, баҳтли дамларда инсон фаолияти бир қадар суст намоён бўлади. Айрилиқ, чекланиш, изтироб дамларида инсон битта мақсад билан яшайди. Тўсиқларни бузиб ўтиш, чекланишларга, туҳматларга қарши кураш жараёнида тобланиб боради. Ҳаётда ўз ўрнини топишга инилиди.

Менинг болалик дўстим, олтмиш йиллик қадрдоним – шоир Шуҳрат етмиш ёшини нишонлаяпти. Унинг ижод ва кураш, кураш ва ижод билан ўтган етмиш йиллик умри осонликча кечмаганини яхши биламиз.

Ҳаёт ҳаммамиздан кўра Шуҳратни кўпроқ ва кескинроқ синади.

Ўттизинчи йилларда у ҳаётга ташна, бутун вужудини шеърият сехри қамраб олган, олам кўзларига алвон рангларга чулғаниб кўринган, дунё тиник, шаффоф нурлардан иборат бўлиб туюлган, эртанги кунни энтиқиб-энтиқиб кутадиган хаёлпараст, ранглардан кўзи қамашадиган, оҳанглардан май ичгандек маст бўладиган, бир сўз билан айтганда, ер-кўкка сифмаган шоир бола эди.

Шуҳрат ўша йиллардаёқ Faфур Гулому Усмон Носирларнинг назарига тушиб қолди. Бу устозлар эртанги куннинг яхши бир шоири дунёга келаётганидан қувонган эдилар.

Республика матбуоти унинг шеърларини тез-тез эълон қиласдиған, адабий доираларда у тўғрида илиқ-иссиқ гаплар айтиладиган бўлди.

Ёш, умидли шоир қайнаб-тошиб ижод қилаётган бир пайтда уруш бошланди. Шуҳрат жангга кетди. Унга шон-

шухрат ваъда қилган қалами стол устида мунгайганча колди.

Кавказ тоғларида ишиддатли жанглар кетарди. Немис фашистлари Боку нефтини эгаллаш учун жон-жаҳдлари билан интилишарди. Шухрат ана шу энг даҳшатли жангларда қатнашди. Тоғ сўқмоқларида довонларда ёвуз душман билан олиши.

Жанглар вақтингчалик тинган, чўққилар тепасида ғарибгина бўлиб яримта ой сузиб юрган саҳарларда Шухрат кичкинагина дафтарчасини харсанг устига кўйиб, шеърлар битарди.

Мен у пайтда «Қизил Ўзбекистон» газетасида адабий ходим бўлиб ишлардим. Шухратнинг жангдан юборган шеърлари менга келарди.

Шухрат оғир жангларда кўп қатнашди, шундай жангларнинг бирида яраланиб, бехуш госпиталга тушди. Узок даволаниб, охири қадрдон она шахри – Тошкентга қайтиб келди. Қадртоян қаламини яна қўлига олди. Ўзини ижодга урди. Дуниманга нафрат қўзғайдиган ғазабти сатрлар қўйозга тўкила бошлади. Вафо, садоқат, муҳаббат хақидаги шеърлари газеталарда босила бошлади. Тошкент радиоси кунора унинг шеърларини эшилтиради. У Тошкентга кўчиб келган ҳарбий госпиталларга бориб, ярадор жангчиларга шеърлар ўқиб берарди. Қишлоқларга бориб, фарзандларини соғинган чолларга, кампирларга, эрларидан хат кутиб, интизор яшаётган келинчакларга уларни юпатадиган, кўнгилларини кўтарадиган шеърлар ўқиб берарди.

Худди хозиргидек эслайман. 1945 иили Ҳамид Фулом, Шухрат, Туроб Тўла, Мирмуҳсинлар билан Тошкент радиосидан республика аҳлини Фалаба байрами билан табриклаган эдик.

Ўша куни Тошкент кўчалари одамга лиқ тўлиб кетганди. Одамлар бир-бирларини кутлашарди. Бирори кулган, бирори йифлаган, бирори энг яқин кишисидан жудо бўлган... улар мунгайиб бир чеккада мотамсаро туришарди.

Шундай қилиб, Шухрат уруп йилларининг оғир синовидан сабот билан ўтди.

Тинч, ижодий йиллар бошланди. Шоир Шухрат қаламкаш дўстлари билан адабиётимиз ривожига яхши-яхши асарлари билан ҳисса кўша бошлади. Урушда кўрган-кечирганларидан баҳс очувчи «Шинелли йиллар» романни устида жиддий ишлади. У ижодга шунчалик берилиб кетган эдики, ҳафталаб кўчага чиқмас, кечасию қундузи ухламай ёзарди. Баъзан учрашиб қолган пайтларимизда

унинг ҳорғин, лекин қандайдир қувонч акс этиб турган юзларидан қиласётган ишидан ўзи мамнунлигини билиб турардик. Аммо унинг бу қувончи узоққа бормади. Ҳаёт уни яна бир синовдан ўтказмоқчи бўлди. Шухрат шахсга сифиниш оғатига учради. Ҳали сўнгги боблари битилмаган роман ёзув столи устида қолиб кетди. Бу унинг ҳаётидаги энг даҳшатли синов эди. Шухрат букилмади. Тиканили симлар орасида сабот билан, сабру қаноат билан яхши кунларни кутди. Битмай қолган «Шинелли йиллар»нинг сўнгги бобларини кўнглига ёзди. «Олтин зангламас» романининг воқеаларини бобма-боб дилида яратиб қўйди.

Нихоят, у кутган кун келди. Беш йил сарсон-саргардонлик, хўрликлар тугади. Шухрат дилида икки романни пишишиб она-юртига қайтди. Чинакам ижодкор ҳар қандай шароитда ҳам ижод қиласди. Шухрат нихоятда қийин дамларда ҳам қалами билан дардлаша олди. Чунки у яхши кунлар келишига ишонарди. Ана шу яхши кун учун ўзини тайёрлаш кераклигини биларди. Ана шундай қилмоқ учун одамнинг дилини буюк эътиқод, хақиқат тантанасига чексиз ишонч ёритиб туриши керак. Шухрат ана шундай эътиқод билан яшаганди.

Шухрат мана шу энг даҳшатли синовдан ҳам эгилмай, бутунлай ўта олди.

«Шинелли йиллар» китобхон қўлига тегди. У кўп вақт ўтмай «Воениздат» нашриёти томонидан рус тилида 100000 нусхада босиб чиқарилди. Оғир ва машаққатли меҳнат тантана қилди.

Шухрат қанчалаб шеърий тўпламлар нашр қилди. Қўшиқлар ёзди. Бу қўшиқларни атоқли хофизлар хамон тўй-томошаларда, байрамларда қуйлаб, қўшиқ шинавандаларининг олқишини олмоқдалар. У оғир йилларда дилига битган «Олтин зангламас» романини ёза бошлади. Бу унинг ижодий жасорати бўлмоғи керак эди. Шухрат бу масъулиятли ишга жиддий қаради. Тунни тонгга улаб, роман қаҳрамонлари билан дардлашар, уларнинг кечмиши ва қилмишини сатрма-сатр коғозга туширади.

Мамлакат бўйлаб ҳукм сурган турғунлик балоси уни ҳам комига тортди. Редакциялар, нашриётлар эшиги унга беркилди. Ҳаёт уни яна синовга чакирди. Барibir у ижод қилишдан тўхтамади. «Кавказ турқуми» шеърларини тутгатди. «Олтин зангламас»га нуқта қўйди.

Қисқагина фурсат мобайнida Шухратнинг йўлидаги говлар олиб ташлангандек бўлди. Янги роман ўқувчи қўлига тегди. «Кавказ турқуми» Тошкент ва Москвада икки тилда нашр қилинди. Аммо... турғунлик фақат қиши-

лок хўжалигигагина эмас, саноатгагина эмас, ҳатто маданий ҳаётимиизга ҳам соя солган, тўсиқлар ташлаганди. Ана шу тўсиққа биринчи бўлиб Шухрат дуч келди. Абдулла Қаҳҳорнинг жанозасидаги нутқи, «Гулистон» журналида босилган мақоласи учун таъқиб остига олинди.

Яна синов, яна имтиҳон...

Романлари босмахоналарда, шеърлари редакция папкаларида қолиб кетди. У тенгилар олтмиш ёшларини нишонлаганларида хукумат мукофотларига, унвонларига сазовор бўлдилар. Аммо Шухратнинг юбилейи муздеккина бўлиб ўтди. Бундай муносабатларга ўрганиб қолганиданми, ё иродаси кучли эканиданми, ҳарқалай, ўзини тутди. Ичидаги аламларини сездирмади. Нолиб юрмади. Ўзини ижодга урди, қалами билан сирлашди.

Ёш эса кетяпти, умр ўтяпти. Бўлар-бўлмасга куйиб, умрни ўтказиб юбормаслик керак, — деб Шухрат янги — «Жаннат қидирғанлар» романини бошлади.

У Ёзувчилар уюшмаси назаридан четда, жим-жит яшади. Лекин бир нафас бўлсин ижод қилишдан тўхтамади.

Турғунлик йиллари ҳам гармседек ўтиб кетди. Шухрат учун завқ-шавқ билан ижод қиласидан пайт келди, аммо... Ҳаёт уни яна бир оғир, аммо даҳшатли синовга тортди. У хасталаниб тўшакка йиқилди. Инсоннинг тани темирдан эмас-ку, ахир! Ўттиз йилдан ортиқ чеккан изтироблари ўз ишини қилди. Камситишлар, унутишлар, назардан четга суришлар Шухратнинг соғлигини сўриб олди. У шу ахволда ҳам қўлидан қаламини қўймади. Титроқ бармоқлари бошқатдан хат ёзиши ўрганди. Шу меҳнаткаш нимжон қўллар шеър ёзишдан тўхтамади. Баъзи адабиётшунослар уни Николай Островскийга ўхшатишарди. Йўқ, биродарлар, Островский бутун мамлакат эътиборида эди. У ғамхўрлик ва эътибор билан ардоқланган эди. Унга барча имконият ва имтиёзлар яратиб берилган эди. Шухратни эса эллик йилдан бери аъзо бўлган Ёзувчилар уюшмаси эътиборига ҳам арзитишмади.

Ошкоралик, демократия тантана қилган бугунги яхши замонимиэда Шухратнинг асарлари тез-тез эълон қилинмоқда. Лекин бу асарларни ёзиш шу нимжон қўлларга қанчалик қийин бўлганини бир тасаввур қилиб кўринг-а!

Шухрат катта шоир, моҳир романнавис. У ҳар қандай шароитда ҳам ижод масъулиятини унумтайдиган, ҳалол ёзувчиидир.

Шухрат тўғрисида ўйлаганимда, ҳаёт инсонни умр бўйи синовдан ўтказади, деган гапга ишондим.

Кадрдоним, болалик ўртоғим, ҳамтақдир, ҳамқалам,

ижодкор дўстим, бугун сени муборак етмиш ёшга тўлишинг билан қутларканман, кўнглимда сен юриб келган паст-баланд йўллардан кезиб чиқдим. Бу нурли-нурсиз йўлларда йикилмай манзилга етиб келиш учун бардош, матонат керак эди. Сен шу йўллардан мардона ўтиб келдинг.

Дўстим, сен адабиётимизга астойдил хизмат қилдинг. Уни яхши асарларинг билан бойитдинг. Бугун сен қудақудағайлар, келин-куёвлар, неваралар қуршовида иззатхурматда яшаяпсан. Инсон боласига бундан ортиқ баҳт борми? Айниқса, китобхон муҳаббати чеккан азиятларингга берилган олтинга тенг мукофотдир.

Азизим, баҳтли кунларинг кўп бўлсин! Сен билан халқимизга жуда чиройли китоблар совға қиласиз, деган умиддаман.

Етмиш ёшинг муборак бўлсин, қадрдоним!

1988 йил

РЎШНОЛИК КЎРМАГАН ШОИР

Азизим, олтмиш йиллик қадрдоним, наҳотки, энди йўқсан? Наҳотки шу ёруғ жаҳонга ошиқ-сармасст кўзла-ринг бир умрга юмилди?

Хаёт ва ўлим оралиғидаги жуда ҳам қисқа масофани қанчалик машақкат билан босиб ўтганингни қандоқ қилиб унутай?! Хаёт бизни ўтдан олиб сувга, сувдан олиб ўтга ташлади. Жазира маҳалларда сарсон-саргардан кездик. Ер ости конларида тирнок билан маъдан кўчиришга мажбур қилишибди. Туғилган оstonамиздан олисларга иргитиб ташлашибди. Жондан севган қаламимизни қарсиллатиб синдиришибди. Лекин иродамизни синдиrolмадилар. Кўксимииздан имонимизни, қон-қонимизга сингиб кетган Ўзбекистон меҳрини юлиб ололмадилар.

Сен ижод учун, адабиёт учун туғилган эдинг. Ҳеч нарса — айрилиқлар, азоб-уқубатлар шеърият деб аталмиш мўъжизакор кучнинг йўлига ғов сололмади. Бир донишманд, қўшиқчининг оғзини бекитсанг, кўнгли билан айтади, деганди. Сенинг шеърларинг қофозга эмас, кўнглингга битиларди.

Дўстгинам, сен чумолидек меҳнаткаш ижодкор эдинг. Романларингни ҳар гал вараклаганимда игна билан кудук қазиган кўлларингни фойибона силаб қўяман.

Инсоннинг икки умри бор, бири хаётлигига, бири оламдан ўтганида, дейдилар. Иккинчи умр асосий умр

эмис. Билмадим, бу гапни қайси донишманд ўйлаб топдийкин? Бу гап биронта қорни тўқ, омади чопган одамдан чиққан бўлса ажабмас. Ахир инсон бу дунёга нима учун келади? Ёруғ жаҳоннинг жамолига тўйсам, роҳат-фароғатда яшасам, Худо берган умримни одамдек яшаб ўтказам дейди.

Сен адабиётимиз учун тинмай меҳнат қилдинг. Қанчадан-қанча шогирдлар етишитирдинг. Аммо қадр топмадинг.

Узок йиллар интиқ кутган хуррият замони келган пайтда яна озроқ яшасанг нима қиласди? Мен ўзбекман дейишга қўрқадиган, Ўзбекистон менинг Ватаним дейишга журъат қиломайдиган замонлар ўтиб кетганини оз бўлса ҳам ўз кўзинг билан кўрганинг менга таскин беради. Тўлиб-тошиб ёзадиган пайт келганда тилдан қолдинг, ҳеч бўлмаса шунча китоб битган бармоқларинг қалам тута қолса нима қиласди? Армону қувончларинг, ҳасрату на-доматларинг ичингда қолиб кетди-ку!

Фашизмга қарши курашда кўксини ўққа тутган қаҳрамон жангчи эдинг. Тиканли симлар орасида лаҳтак қозозларга роман битган сабрли ёзувчи эдинг. Дўст ғамига фамгузор, қувончидан қувонган инсон эдинг.

Кани эди бу гапларнинг биронтасини тирик пайтингда ўзингга айтган бўлсак, бунчалик алам қилмасди.

Бир ўқинчга бир юпанч, дейдилар. Машаққатли бўлса ҳам кечирган умринг бекор ўтмади. Бутун ҳаётингни, уйкусиз тунларингни бағишлиаган адабиётимиз хазинасига жуда катта бойлик ташлаб кетдинг.

Бундан кейин ўтадиган ижод гурунгларида бўлмаслигингни, олтмиш йил ўз сахифасида шеърларингга жой берган қадрдон газеталаримиз таҳририятлари остонасидан ўтмаслигингни, уруш ва урушдан кейинги оғир йилларда бизга нон берган Тошкент радиосидан овозингни эшитмаслигимни, «зангри экран»да бошингга эрта қиров тушган нуроний қиёфангни кўрмаслигимни ўйлаганимда бутун вужудимни аллақандай мунг ҳазинлик чулғаб олади.

Бир келмакнинг бир кетмаги бор деган гапга қандоқ кўнинай!

Юрак-бағримни ўртаб кетдинг-ку, азизим!

1993 йи.7

ТИЛДА ҚОЛГАН НУТҚ

Шуҳрат каттакон адабиётимизнинг заргар ижодкорларидан эди.

Эди!.. Бу гапни айтишга тилим айланмайди. Аммо

олтмиш йил ҳар куни ҳеч бўлмаганда бир мартадан кўришиб турган, қувончларингдан қувонган, ғам-андухла-рингдан ўртанган энг яхши кишининг бир умр қайтиб келмас бўлиб йўқлик қаърига сингиб кетса, ўртанган, ўксиган кўнглингта қайдан таскин топасан!

Ич-ичимдан, «Э, Худо, яхши одамларнинг умрини узокроқ қилиб яратсанг бўлмасдими!» деган аламли бир нидо бўғзимга келиб урилади.

Инсон тирик экан, бу дунёга сира ўлмайдиган бўлиб келгандек, ҳаёт юкини орқалаб юраверади, юраверади.

Ҳаёт бировга узок йўлни яқин қиласа, бировга яқин йўлни узок қиласди. Дўстлари уч кунда босадиган йўлни уйлаб босиб ўтиши керак бўлиб қолди.

У ухлаб тушига кирмаган «гуноҳлари» учун 25 йил муддатга озодликдан маҳрум қилинди. Энди ижоди кучга тўлган, завқ-шавқ билан, илҳом билан ижод қилиб турган нақирион ёшида туғилган она-юрти — Ўзбекистондан олисларга ҳайдаб кетилди. Урушда кўрган-кечиргандаридан баҳс қилувчи «Шинелли йиллар» романи поёнига етмай, нуқта қўйилмай қолиб кетди.

Адабиётда эндинга ўз ўрнини топаётган, битта болага ота бўлган шоир хор-зорликда, азоб-уқубатлар ичиди беш йил сарсон-саргардон бўлиб қайтиб келди. Бу азоблар унинг иродасини буқолмади. Тушкунлик исканжасига қўлини тутиб бермаган Шуҳрат гина-кудуратларни унутиб, яна ўзини ижодга урди. «Шинелли йиллар» қайлардадир йўқолиб кетган эди. У кўз нурини тўқиб романни қайтадан ёзиб чиқди. Ва, ниҳоят, роман ўқувчи қўлига тегди.

Аста-секин фарзандлари ҳам, китоблари ҳам кўпая борди. Роман босилиб чиқканда, ўғли Фикрат тўққиз ёшга кирганди. «Олтин зангламас» дунё юзини кўрганда ўғли Хондамир, «Жаннат қидиргандар» босмага топширилганда ўғли Бобур дастёр бўлиб қолганди.

Унинг уч ўғли уч роман бўлиб дунёга келганди.

Унинг арзандагина қизи Зебо бир эмас, бир неча шеърий гулдаста бўлиб туғилди. У ўз ҳаётидан рози эди. Китоблари севиб ўқилаётганидан қувонарди. Бу қувонч уни тинимсиз ижод қилишга ундарди. Аммо... қандайдир бир кўринмас куч уни дўстлари сафидан нари итариб турарди. Нега бунақа бўлаётганини у билмасди. Тенгқурлари тақдирланган пайтларда у дил-дилидан қувонарди. Аммо унинг ўзи... Инсон тани темирданмас, ахир у ҳам вақти келиб емирилади. Бу хил муносабатлар бир куни келиб ўз ишини қилиши мумкинлигини ким ўйлапти, дейсиз!

Ким билади, ёзадиганингни тезроқ ёзиб қол, кейин армон бўлиб қолмасин, деб Худо қўнглига солганми, Шуҳрат кечаю кундуз тинмай меҳнат қиласарди. Охири у тилдан қолди. Бармоқларининг қалам тутишга мажоли қолмади. Энди у на бир сўз айта олади, на дилидаги гапларини қофозга тушира олади.

Кўксидан қайнаган илҳом туғён урганча қолди. Ақлида фалаён қилаётган фикрлар фалаён қилганча қолди.

Шуҳрат ўн йил шу алфозда яшади. Шу ўн йил ичидан унинг йил ора янги шеърий тўплами босилиб турди. У то дардга чалингунча бу шеърларни ёзиб қўйган эди.

Шуҳрат умрининг охирги йилларида ёзни ёзувчиларнинг Дўрмондаги ижод уйида ўтказарди. Бошқа пайтларда келолмасди. Неваралари таътилга чиқкан пайтлардагина келарди. Улар боболарини кўлтиғидан олиб, сайдиришни олиб чиқардилар.

Богимда авжи луччак шафтолилар пишган пайтда Шуҳратни олиб келишарди. Бир вақтлар сўзга чечан, сухбати ширин Шуҳрат энди мўлтираб жимгина ўтиради. Ичидан тўпланиб қолган гапларини айтольмай асабийлашарди.

Шу хил сўзсиз бир-бирамизга мўлтираб қараб ўтиришларимизнинг бирида Шуҳрат алам билан кўксига муштлай бошлади. Кўркиб кетдим. Нега унақа қилаётганини билолмай, ҳайрон бўлиб қараб туардим. Ўрнимдан туриб елкаларидан кучоқлаб, юзларини силадим. Унинг кўзларидан юм-юм ёш оқарди. У ичим куйиб кетди-ку, бағрим ёниб кетди-ку, демоқчи бўлган эди.

Бир куни у пешона терини бармоги билан сидириб кўрсатди. Бу — пешонам мунча шўр бўлмаса-я, дегани эди.

Шундан кейин у чўнтағидан фижимланган бир қофоз олиб узатди. Узатган қофозни тиззамга қўйиб, фижимини ёздим. Унда энди ёзувни ўрганаётган болаларнинг машқига ўхшащ қинғир-қийшиқ ёзувлар бор эди. Ҳарфларнинг бири бутун қофозни энлаб кетган, баъзилари чумолидек майда, бири нималигини билиб бўлмайдиган ҳарфлар эди. Минг уринсам ҳам ўқиёлмадим. Неварасидан ўқиёласанми, деб сўрадим. Ўқиёламан, деди. У бошқа қофозга «хат»ни кўчирган бўлди. Бола ҳам унчалик ёза билмас эди. У иккинчи синфда ўқир эди. Ёзувни бир амаллаб ўқидим:

«Меҳнатни ўнг кўл қиласади,
Тилла соатни чап қўл тақади...»

Бу икки сатр Шухратнинг йигирма йиллик таржимаи
холи эди.

Бу икки сатр унинг орзу-армонлари эди.

Бу икки сатр ўксик қалбнинг аламли нидоси эди.

Шухрат кетди. Қайтиб бўлмас бўлиб кетди. У хайр
дёйлмади.

Хатто қўл силтаб хайрлашолмади ҳам. У сўзсиз, жим-
тина оламдан ўтди.

Кўз ўнгимда у билан соатлаб бир-бири мизга жовдираб
қараб ўтирганларимиз қолди.

У дунёдан ном-нишонсиз кетмади. Халқига уч роман,
ўнлаб шеърий тўпламлар ташлаб кетди. Қалб ҳарорати,
юрак қони билан битилган бу китоблар адабиёт хазинаси-
дан муносиб жой олди.

Шухрат баҳона қачонлардир айтишим керак бўлган
гапларни айтиб, ичимни бўшатиб олдим.

Дўстим, сенсиз бағрим ҳувиллаб қолди-ку!

1997 йил

ШОИРАНИНГ ФЕРУЗА ОЛАМИ

Баъзан хаёл олиб кетади. Ўтган йўлларингга, босган изларингга қарайсан. Кимлар юрган йўллардан келдинг, кимлар босган изларни босдинг, ҳамма-ҳаммасини кўрасан. Қандай яшадинг, кимлар билан бир дастурхондан ризқингни бўлишдинг. Кимлардан меҳрибонлик кўрдинг, кимлардан панд единг, кўз олдингдан бир-бир ўтаверади.

Ёркин умидлар билан йўлга отланган ҳамроҳларинг қани, деб ўзимдан ўзим сўрайман. Уларнинг қўпи энди йўқ. Манзилга етолмай, жуда тиниқ, жуда шаффоф умидларини ўзлари билан олиб йўқлик деб аталмиш мангаликка кетдилар.

Сенга рахнамолик қилган устозларинг қани? Қўлингдан етаклаб ижоднинг сўнгсиз йўлларига олиб чиқсан, табаррук номлари дил қатида умрбод колиб кетган устозлар қани?

Юрган йўлларида кулги тўкилган, кирган хонадонига бир уй қувонч ташлаб кетадиган Faфур Гулом қани? Чақнаб турган кўзларига олам фалсафаси жо бўлган, хаёллари сўнгсиз уфқлардан ошиб ўтган доно Ойбек қани? Қаҳри метиндан қаттиқ, меҳри кантар кўксидек майин, қалами учидаги чақмоқ қофозни куйдирадиган Абдулла Қаҳҳор қани?

Бу табаррук зотлар юрга берадиганини бериб, элдан қарзларини узиб, шогирдлари қалбига нурли опён қуриб, абадият уйқусига бош қўйдилар.

Ана шуларни эслаганимда юрагимда ажиб бир ёркин хотиралар уйғонади. Саидахонни эслаб кетаман. Йигирма етти йил тириклиknинг гоҳ нурли, гоҳ нурсиз йўлларида бирга ҳамроҳ бўлган, биргина қизини келинлик либосида кўролмай, ёр-ёрини эшитмай, етдим деганда йиқилган қадрдон кимса тушларимга киради. Жавонларни тўлдирган китоблари катидан чиқиб, ўзи кўрмаган неваралари бошида ўтириб тонг отдиради.

Бу гапларни ёзиш қанчалик оғирлигини биламан. Шунинг учун ҳам хотира ёзишга қўлим бормасди. Хотиралар

ёзилар, аммо унинг охири Саидахондан айрилиб қолган кун билан якунланади. Ана шуниси алам қиласди. Мен унинг хотира бўлиб қолишини асло истамайман. У менинг онгимда, ҳаётимда ҳамиша тирик қолишини истайман. На чора! Ёзмоқ керак.

Вақтики келиб, мен ҳам кетарман. Эсдаликлар ўзим билан кетмасин.

Саидахон баъзи-баъзида ҳазиллашиб, шоирлар хотинларига бағишлаб шеър ёзишади, афсус сиз шоир эмассизда, деярди.

Бу гап юрагимда ўкинч бўлиб чўкиб ётганди.

Мана бугун ўзи чироини ёқиб кетган хонада китобларию сувратлари қуршовида ўтириб хотиралар ёзяпман. Уч романдан иборат «Уфқ» трилогиямни унга бағишиладим, назаримда кўнгли тўлмади. Мана энди ўзини ёзяпман.

Магнитофонни қўйиб овозини эшитаман. Альбомлар катида ухлаган сувратларига тикиламан. Китобларини варақлаб сехрли сатрларини такрорлайман.

Шунда бирдан ўзи жонланиб аста хонамга кириб келади. Елкасида менинг костюмим, қўлида қалам, варақларига ёғ сачраган блокнот билан аста диванга ўтиради.

— Мана, сизга атаб шеър ёздим.

Секин, худди шивирлагандек ўқиди:

.....
Эшик тирқишидан бир чизик ёниб,
Офтоб бўлиб кириб ёритар хонам.
Машинканг чикиллар, тўхтайди баъзан,
Биламан чекяпсан, чекяпсан улаб.
Кошки очиб қўйса деб деразани,
Камроқ чекса-чи, деб бўламан хуноб.
Хонангни тутундан поклаш дардида
Бедор ўтираман сендан нарида.

ЙЎЛЛАРДАН ТЕРИЛГАН САТРЛАР

Саидахон уйим-жойим деган аёллардан эди. Қай юрга бормасин бир кундаёқ уйини соғиниб қоларди.

1963 йили бир муддат хасталаниб қолди. Врачларнинг маслаҳати билан Трускавец деган курортда даволаниши керак эди. Бу курортга путёвка топиш жуда мушкул экан. Уёққа югуриб, буёққа югуриб иложини қилолмадик. Охири собиқ Ўзбекистон ҳукумати раҳбарлари аралашиб, Украина Компартияси Марказий Комитети орқали

путёвка олиб берди. Хулласи, кўпчилик бўлиб Саидахонни поездга чиқариб қўйдик. (Самолётда учишга унамади.) Кетар олдидан эндигина уч ёшга тўлган Нодирани бағриға босиб йиғлаб юборди.

— Боламга яхши қаранглар. Иссик-совуғига хушёр бўлинглар, — деб қайта-қайта тайинлади. — Ҳиди келиб турсин, деб битта ювилмаган қўйлагини олиб кетяпман, қидириб юрмантлар.

Эртасига ишдан келиб дарвоза ёнбошидаги қўнғироқ тугмасини босдим. Эшикни Саидахон очди.

Муни қарангки, поезд Саксовул деган станциясига етганда Саидахон вагондан тушиб қопти. Боласини соғиниб кечаси билан мижжа қоқмапти. Қизининг қўйлагини ҳидлаган сари баттар соғиниб кетаверипти. Охири Лъвовгача олинган билетини проводникка бериб орқага қайтипти. Шунча пуллик путёвка ҳам, Тошкент — Москва, Москва — Киев, Киев — Лъвов поездининг билетлари ҳам куйиб қолаверди.

— Нега бундай қилдингиз, даволаниб келсангиз қандоқ яхши бўларди, — дедим.

— Қўйинг. Мен курортларда дам олишга, денгиз бўйларида сайру саёҳат қилишга ўрганмаганман. Ҳар қанча дардим бўлса, шу қизимни бир марта бафримга боссам соғайиб кетаман.

Она-бала кечаси билан нималарнидир чуғурлашиб гаплашиб ётишди. Тонг маҳал уйғониб кетдим. Қарасам, Саидахон тиззасига блокнот қўйиб нималарнидир ёзяпти. Блокнотга қарадим. Шеър ёзаётган экан. Шеър шундай бошланар эди:

Қизгинам, ишларинг, ташвишларинг қўп,
Менинг бахтим бўлган жанжал, сўроқлар.
Менинг бахтим бўлган эркаликларинг,
Менинг бахтим бўлган хушбўй дудоклар.

Бирон меҳмонгами, тўйгами боргудек бўлсак, Саидахоннинг томогидан овқат ўтмасди. Бирон ширинликми, тансикроқ бирон нарсаними дастурхондан олиб салфетка қофозга ўраб сумкасига солиб қўйгандан кейин дастурхонга қўл узатарди.

Баъзан унинг бу ишидан хижолат чекардим.

— Битта-яримта кўрса уят қиласи-я, — дердим қулоғига шивирлаб.

— Қизимга илиндим. Бўлмасам томоғимдан овқат ўтмайди, — деб кулиб қўярди.

Олтмиш еттинчи йили биз ҳам бошқаларга ўхшаб денгиз бўйларида дам олиб келайлик деб ният қилдик. Ригадаги ёзувчилар ижод уйига путёвка олиб айни саратор авжига чиққанда йўлга отланиб қолдик. Саидахон самолётда учишга сира унамади.

— Кўйинг, бир бало бўлиб қолса учовимиз ҳам йўқ бўлиб кетмайлик. Поездда кетганимиз дуруст.

Унинг кўнглига қараб поездда кетдик. Ҳаво иссиқ. Тошкент вокзалида куни билан офтобда тандирдек қизиган вагон то сахаргача совумади. Йўловчилар иссиқда безовта бўлиб ҳар разъездда сувга югуришади. Чемодан судрашиб Қозон вокзалидан Рига вокзалига ўтдик. Бир сутка йўл юриб Ригага ҳам етиб келдик. Аксига олгандек, ўша кезлари Рига ҳам худди Тошкентдек ниҳоятда исиб кетган экан. У жойларда ўттиз даражали иссиқ Тошкентнинг қирқ беш даражасидан ҳам оғир кўчар экан. Ҳаво нам, атроф кўллардан, денгиздан, ўрмон оралиғидаги ботқоқликдан кўтарилиган нам ҳаво нафас олишга имкон бермасди.

Бордигу ўша куни ҳафсаламиз пир бўлди. Саидахон кетаманга тушиб қолди. Ригада бир кеча ётдиғу эртасига самолётга ўтириб Тошкентга қайтиб келдик.

Бизни кузатиб қўйганлар ҳайрон. Саидахон уларга:

— Э, ўз уйимдан ўтаверсин, — деб жавоб қиласарди.

Орадан уч кун ўтиб Саидахон Рига сафари тўғрисида бир шеър ёзи:

Шовуллаган яшил, чексиз ўрмонлар,
Хуснингизга сира келтирмасман шак.
Лекин не қиласки, олисдан чорлар
Райхонлар ҳид сочган торгина эшик.
...Зира, зирк солинган хушбўй паловнинг
Бир чимдими ҳозир қилди хумори.
Милдираф қайнаса шўрва оловда
Жамбилларни солсанг минг дардга дори.
...Кечи кузатишган дўсту қадрдон,
Ногоҳон учратиб қолурлар ҳайрон:
Баъзизда ўзим ҳам ўзимдан ҳайрон:
Гоҳи ғалатиман, ростдан ҳам ғалат.

Олтмиш тўрт сатрдан иборат шеър юрт соғинчи, унинг рангин бўёқлари, бекиёс манзаравлари тасвиридан иборат эди.

Болтиқ соҳилида жойлашган Райнис номидаги бу ижод уйида мамлакатимизнинг жуда кўп машҳур ижодкорлари ўзларининг элга овоза бўлган асарларини бит-

ганлар. Саидахон бу шеърида ўша ижодхонадан узр сў-
раётгандек бўлади:

Не-не шоҳ сатрлар битилган бунда,
Аммо илҳом мени қилиб қўйди тарк.
Кўлга ўрганмаган хуркак оҳудек
Тартибу столдан чўчиса керак.
Ахир, мен аёлман, бир уй бекаси,
Сатрлар етилса қозон бошида,
Қоғозга тушади ярим кечаси,
Уйқуда жилмайган қизим қошида.
Бир кунда шунчалик соғинч байтлари,
Бир кунда шунчалик дард тўлмиш дилга.
Кошки қанот бойлаб шундай пайтлари,
Одамзод чирмашиб учолса елга.

Олтмишинчи йилларда «Москвич» машинамиз бўлар-
ди. Нима бўлдию шу машинада узоқроқ юртларга саёҳат
қилгимиз келиб қолади. Июнь охириларида шу машинада
Иссиққўл томонга йўл олдик. Иссиққўл Тошкентдан тўқ-
қиз юз километр нарида. Тонг сахарда йўлга чиқиб кун-
ботар маҳали Фрунзега етиб келдик. Қирғиз ёзувчилари
келишимиздан хабар топиб меҳмонхонадан жой олиб
кўйишган экан. Бир кеча дам олиб, яна йўлга тушдик.

Иссиққўлнинг Рибачий соҳилидан бир уйни ижарага
олдик. Йўл юриб чарчаганимизга қарамай Иссиққўлнинг
ойдинда кумушдек товланишини томоша қилдик. Эрталаб
сайёҳларга қўшилиб чўмилдик. Туш маҳали Саидахон
Нодирахоннинг кўйлакларини ювиш учун ҳовлига чиқди.
Уй эгаси фоз бокар экан, элликтатача фоз ҳовлини тўлдириб
ғағалайди. Уларнинг шовқинидан бошларингиз айланиб
кетади. Саидахон кир юватуриб узугим бармоғимдан чи-
қиб кетса мағзавага қўшиб тўқвормай, деб чиқазиб табу-
ретка устига олиб қўйди. У ювилган кирни сиқаётган эди,
бир фоз келиб узукни лиц этиб ютиб юборақолди. Мен
узукни ютган фозни қувлаб кетдим. У ўлгир ҳам ўзини
фозлар ўртасига урди. Ҳаммаси оппоқ. Қайси бири узукни
ютганини билиб бўлмайди. Уй эгасига, фозингиз узукни
ютиб юборди, энди нима қиласиз, десак, у ҳам кўрстгина
екан, мен нима қиласиз, элликта фознинг ҳаммасини сўйиб
жиғилдонини титкилайми, ё ҳаммасини бир-бир рентгенга
солайми, деди.

Бу узукни мен Саидахон туғилган куни совфа қилган
эдим. Жуда киммат узук эди. Француз заргари барг
нусха қилиб ишлаган, барг орасига учта бриллиант ўрна-
тилган эди. Саидахон жуда хафа бўлиб қолди. Иссиққўл

манзараси ҳам, ҳавоси ҳам татимай кетди. Кетгиси келиб қовоғини уйиб олди.

— Нима қилайлик, кетақолайликми, — дедим.

У шу гапни кутиб турган экан, дарров рози бўлақолди.

Тўққиз юз километр йўл босиб борган йўлимиздан яна шунча йўл босиб Олой тизма тоғлари оралиғидаги Туяшув довони орқали Андижонга қайтиб келдик.

Беш қисмдан иборат «Йўллар» шеъри ўша сафар таассуротлари маҳсулни эди.

Хатто машина ҳам ҳарсиллаб колур,
Энтикиб сув сўрар бу тоғларда гох.
Терлаган яғриндек ялтиллаб тошлар
Бу ерларда ўтган кураш, бардошлар
Сиридан қилғандек бўлади огоҳ.
Йўллар, йўллар, достон сатрларидек,
Ҳар қадамда сизни ўқиса бўлур.
Тилакларни улаб тилаклар билан,
Юракларни улаб юраклар билан,
Яна олисларга йўллар йўл олур.

Бу шеърда қирғиз тоғларининг ажиг манзараси чизилади. Ўнгирларда эримай қотиб қолган асрый қорлар, садафдек ялтираган чўққилар, шовқин сочиб пастга қўйиляётган шаршаралар кўз олдингизга келади.

Бу орада қанча воқеалар бўлиб ўтди. Қанча китоблар ёздик. Нодирани биринчи марта мактабга кузатиб бордик. Саидахон адабиётдаги хизматлари учун иккинчи марта орден билан мукофотланди. Мен эллик ёшга кирганимда юбилей қилдик. Саидахон юздан ортиқ меҳмонга дастурхон ёзиб мезбонлик қилди. Шу шодликлар орасида бирдан ўша ғоз ютиб юборган узук эсига тушиб қолиб, менга пичинг қиласди.

— Сиз ўша узукниб совға қилган экансиз, шунинг учун ғоз ютиб юборди.

Хулласи, ўша узукдан ҳам яхшисини совға қилиб тинчидим.

Андижонда Қорадарё билан Фарғона канали оралиғидаги оролга ёзда яшаш учун чорбоғ тиклаган эдик. Бир ёнида дарё, бир ёнида канал оқади. Шийпонимиз тўғрисида Катта Фарғона каналининг Куйганёр тўғони кўриниш туради. Тўғондан қўйилаётган сув тўзонлари шамол эсган пайтларида айвонимизгача етиб келади. Канал бўйида ўсган бир туп заранг дарахти тагига сўри қургандик. Заранг шохлари сўрига тангадек офтоб туширмасди. Саратон қиздирган кунлари кечгача шу ерда дам олардик.

Катта Фарғона канали ҳакидаги «Кирқ беш кун» деган романимни шу ерда ёзаётган эдим. Роман охирги бобларга келиб юришмай тўхтаб қолган эди.

Дарёдан туттган балиқларни тозалаб бердим. Саидахон яхшилаб ковурди. Балиқни еб бўлгач, Саидахон қўллари-нинг ёғини қоғозга артаётгандга ўша мен иккинчи марта совға қилган узук бармоғидан чиқиб чўллп этиб сувга тушиб кетди.

Бу жойда сув буралиб-буралиб, қирғоқقا сапчиб ўтади. Ўзукни сувдан қидириб топиш амримаҳол эди.

Бу узук ҳам Саидахонга буюрмади.

— Ўзукни яна оғриниб совға қилган экансиз. Бундан кейин ҳеч нарса совға қилманг. Керак бўлса ўз пулимга оламан, — деб яна зарда қилди.

Тавба, менда нима гуноҳ.

Саидахон бир нарсани аҳд қилса охирига етказмай қўймасди.

Бошқа ҳамма ишни йиғишириб қўйиб аҳд қилган ишига ёпишиб оларди.

Узук каналга тушиб кетган куни шундай деган эди: «Бир достон ёзайки, сиз совға қилган иккала узукдан ҳам қимматли бўлсин».

Ўша кундан бошлаб камгар, хаёлчан бўлиб қолди. Гапирсам чала-чулпа жавоб қиласди. Нодиранинг нонуштасига сут қайнатса тошириб юборади, пиширган овқати гоҳ шўр, гоҳ тузсиз бўлади.

Мен боғда экин-текинни сувориши билан овораман. Саидахон заранг дарахти тагидаги сўрига ўтирвўлиб нишмарнидир тўхтамай ёзади.

Шу зайлда ўн беш кунлар ўтиб, қалин бир дафтарни қўлимга берди.

— Ўқинг. Достон ёздим.

Дафтарни очдим. «Лирик нутқ» деган достон экан. Кўзойнакни тақиб, ўқишга тушиб кетдим.

Шоира бу достонда ўз таржимаи ҳолини дарёга қиёслаб, Андижон манзараларига омухта қилиб ёзганди. Достон боблари турли вазнларда ёзилган. Ўқиганда бир хил вазнда зерикарли бўлмасин, деб, атайлаб шундай қилганди. Яхши кўрган узугини ютган канал шаънига ҳам анча қайноқ сатрлар бағишилаган эди.

Тошкентга қайтиб келганимиздан кейин орадан бирон ойларча вақт ўтиб Куйганёрдаги қўшнимиз Ҳакимбой аканинг хотинидан хат олдик. Канални ремонт қилиш учун суви беркитилган экан. Лойқа аралаш қумлар орасидан узукни топишибди.

— Мана, — дедим хатни унга кўрсатиб. — Бу узук ҳалол пулга келган. Канал экан-ку, денгизга тушиб кетса ҳам йўқолмайди.

Саидахон яна бир-икки кун хаёлчан бўлиб колди. Бу хаёлчанлик шеър бўлиб қоғозга тушди. Шеърда ўша канал бўйидаги сўри, қирғоққа урилиб оқадиган бўтана сув баҳона бўлиб саратон манзараси тасвиrlанарди:

Бўтана сувлар оқса ялпизларни тортқилаб,
Қалқиб-қалқиб кўринса қовункоса пўстлоги.
Капалаклар учишса алвон рангни орқалаб,
Хеч жойдан тополмасман ҳордиқнинг дурустрогин.

Оқ яктақ, оппоқ соқол чоллар силкиниб кулса,
Лорсиллаб кетгусидир сувга қурилган сўри.
Лабда қимтиб узилган узумдан бол тўкилса,
Соқолларда товланар қуёшнинг етти нури.

Ненидир тутиб кетди қалдирғоч бир шўнғишда,
Анжирга кўзин тикиб, хилват пойлар зарғалдоқ.
Дехқоннинг яхна чойи сувда турар чойдишда
Шимирангиз бадандан сизиб чиққуси чарчоқ.

Назаримда, Саидахоннинг бу шеъри узугини қайтиб берган тошқин сувга миннатдорлигининг ифодасига ўхшаб кетарди.

Саидахон ўзи дуч келмаган, ўзи шоҳид бўлмаган, ўз бошидан кечирмаган воқеаларни қаламга олмасди. Нимаики ёзган бўлса ўз бошидан кечирган ёки ўзи шоҳид бўлган воқеалардир.

Шеърларида ҳам, хикоя ва қиссаларида ҳам ўзи кўриниб туради.

Мен унинг сафарлар таъсиридан ёзилган шеърларидан бир нечтасини айтиб бердим. Ҳали буёқда айтадиган гапларим кўп.

Ажойиб шоира, гўзал ҳикоянавис Саида Зуннунова ўз халқига каттагина адабий мерос қолдирди.

Шоиранинг олтмиш йиллик тўйида қалбимиз қатида ардоқлаб келган хотираларини ўртага ташлаймиз.

БИЗ ШУНДАЙ ЯШАДИК

Саидахоннинг иш столида ўтириб бирон нарса ёзганини эслаётмайман. Ошхонада қозон кавлаб туриб, бир кўлида шеър ёзарди. Боласининг беланчагини тебратиб

ўтириб тиззасига дафтар қўйиб ёзган пайтлари кўп бўлган.

Уйда сақлананаётган қўллэзмаларининг кўпчилигига ёғ сачраганда, сут томганда қолган доғлар бор.

Қаерда илҳоми келиб қолса ўша ерда ёзаверарди. Журнал сахифаларининг четидаги оқ жойларига жуда майда ҳарфлар билан қора қаламда ёзган шеърларининг кўллэзмалари ҳозир ҳам уйимизда бир ёдгорлик бўлиб сақланади.

Сафарларда юрган пайтларимизда чиройли-чиройли блокнотлар олиб келардим. Ўша блокнотларнинг дастлабки сахифаларига шеър битилардио кейинроқ бориб уларнинг сахифалари бозорда килинган харажатлар хисоб-китоби билан тўлиб кетарди.

— Нега унақа қиласиз, атайлаб шеър ёзишингиз учун олиб келгандим, — дейман.

— Бозорга бир чангаль пул билан кетиб у-бу оламану шунча пул қаёққа кетганини билмай хисоблаб ўтираман.

Биламан. Саидахон менинг пулини харжлагандан хижолат бўлиб шунақа қиласиди. Ўз пулини харжлагандан хисоблаб ҳам ўтирамайди.

— Сиз унақа қилманг. Қачон мен топиб келган пулимга хисоб сўрабман?

— Шунақа дейсиз-у, . — дейди у хижолат аралаш илжайиб, — умримда бирорвнинг пулини ишлатмаганман.

Чиндан ҳам Саидахон отадан етим қолган бир этак укаларини боқиши ташвиши билан ёшлигининг хузур-ҳаловатини кўрмаган. Онаси Сабохон кўхликкина меҳнаткаш аёл эди. Ўқищдан қайтган қизларини ёнига олиб чорси, дўппи тикишарди. Шу арзимаган даромад орқасидан рўзгор тебратишарди. Саидахон Андижон ўқитувчилар институтини тугатгандан кейин Избоскан районининг Тўрткўл қишлоғидаги мактабда ўқитувчилик қилабошлади. Ҳар ҳафтада топганини уйга ташлаб йигирма километр йўл юриб орқасига қайтиб кетарди. Шу ташвишлар орасида тинмай китоб мутолааси билан яшаган Саидахон турмушга чиққандан кейин ҳам эрининг пулини сарф килишга сира кўниколмасди.

Китобимга каттароқ пул олган пайтларимда ҳаммасини унинг қўлига бериб қўярдим. Шу пул то тамом бўлмагунича ҳар куни ишдан келишим билан блокнот очиб буғунги харжларни ўқиб берарди. Мен бундан хижолат чекардим. Баъзан жаҳлим чиқиб қўлидаги блокнотни олиб ҳовлига отиб юборардим.

— Э, пулингиз ҳам қурсин. Магазинга кирсам ҳам,

бозордан бирон нарса харид қилсам ҳам худди орқамдан нима қиляпсан, деб қараб турганга ўхшайсиз. Қўйинг, энди менга пул берманг. Рўзфорга керагини ўзингиз олиб келаверинг.

Саидахон ўзи гонорар олганда биратўла ҳаммасини харжлаб ўзига кийим-кечак олиб келарди.

— Ҳой, инсофингиз борми? — дейман ҳазиллашиб. — Участка бошлаб қўйганмиз-а. Томини ёпишга тунука олишимиз керак, шувоfigа пул керак.

Шунда Саидахон хандон отиб куларди.

— Эркаклар хотинига тилла узуклар олиб беради. Хотинини қўғирчоқдек ясатиб қўяди. Ўз кийим-бошини ўзи эплайдиган хотинингиз борлигидан сўйинсангиз-чи.

Бу хил гаплар ҳазил-мутойиба йўли билан ўтиб кетарди.

Гап Саидахоннинг столда асар ёзмаганлигида эди.

Уйимиизда бир эмас учта ёзув столи бор эди. Бари бир унда ёзишга Саидахоннинг қўли тегмасди. Эртадан кечгача уй ичида гимирсиб юраверарди. Албатта уйда хотин киши учун ҳамма вақт иш топилади. Кир ювиш, бичиштикиш, уй йиғишириш, овқат қилиш, келди-кетдини кутиши...

Мана шундай юмушларни бажариб юриб йўл-йўлакай хаёлида шеърини пиширади-да, дераза рахига тирсагини қўйиб ё бўлмаса дазмол қиласиган таҳтага қофоз қўйиб етилган сатрларни туширади.

Баъзи шеърларининг икки сатри журнал муқовасига, тўрт сатри телефон номерлари бор рўйхат тагига ёзиб қўйиларди. Шеърни шу йўсин битказардию, кечга бориб машинкада икки нусха кўчириб оларди.

Табиатимда ўйинқароқлик бўлганидан кечаси ишлардим. Бунга сабаб кўчага чиқиб кетиб бўлмайди. Ҳамма ухлаган. Ўтириб ишлашдан бошқа илож йўқ. Хали-ҳалигача кечаси ишлайман. Шунга ўрганиб кетганман.

Мен хеч қачон ёзган ҳикояларимни таҳrir қилмай, Саидахонга қўрсатмаганман. Кечаси тонг отгунга қадар ишлаб ҳикоямни битираман-да, бир варак қофозга «Саида Зуннунова, ҳикоя битди. Ҳозирча ўқиманг!» деб ёзиб эшикка ёпишириб қўяман.

Мириқиб ухлаб турганимдан кейин таҳrir қиласман. Саидахонга ўқиб бераман. У ортиқча эътибор бермай шунчаки тинглайди.

— Аллақачон ўқиб бўлганман. Яхши ҳикоя ёзибсиз, — деб мени табриклайди.

Ана шундан кейин ёзиб бўлган ҳикояларимни таҳrir

қилмай туриб бирон жойга, Саидахон тополмайдиган жойга беркитиб қўядиган бўлдим.

Олтмиш биринчи йили телевизор кўриб ўтирганимизда (қайси фильм эканлиги эсимда йўқ) асар қаҳрамони «Турналар» деган қўшиқ айтди. Негадир бу қўшиқ менга жудаям таъсир қилди. Фильм тугаганда Саидахонга «Турналар» деган ҳикоя ёзаман, дедим.

Авваллари ҳеч қачон палон нарса ёзаман, деб айтмасдим. Саидахон ҳайрон бўлди.

Кўпдан бери ҳеч нарса ёзмай ўртоқларимдан дакки эшитиб юрган пайтларим эди. Саидахон ҳар доим овқат маҳалидаям, бирон иш қилаётган пайтимда ҳам, қачон бирорта ҳикоя ёзасиз, сиз тенгилар тез-тез ёзиб туришибди, бунакада орқада қолиб кетасиз-ку, деб тинмай гапираверарди. Турна тўғрисида ёзаман деганимдан жуда севиниб кетди.

Хулласи ўша кеча ухламай тонг оттирдим. Ёшлигимда эшитган, ўзим кўрган воқеаларни эсладим. Болалик пайтимда уйимиизда битта чўлоқ турна бўларди. Орқамдан эргашиб юради. Онамнинг айтишларига қараганда бу турна қаердадир яраланиб тонг маҳали тўдасидан ажралиб ховлимизга тушган экан. Ўша турна кўз олдимга келаверди. Бугунги воқеаларга омухта қилиб ўша турнани ҳикояга қаҳрамон қилдим. Ҳикоя тонготар маҳали битди. «Саида Зуннунова, ҳикоя битди. Қидириб юрманг, сиз тополмайдиган жойга беркитиб қўйганман», деб ёздиму эшикка ёпиштириб уйқуга кетдим. Уйғониб катта уйга чиқсан, Саидахон ҳикояни ўқиб ўтирибди. Ҳайрон бўлдим.

— Кандоқ қилиб топдингиз. Печканинг ўтхонасига тиқиб қўйган эдим-ку, шуни ҳам топдингизми? — дедим.

— Хотин киши ўз уйидаги ҳамма тешик-теликларни билади. Аёл кишидан нарса беркитиб бўлмайди. Топдим. Жуда яхши ҳикоя ёзисиз. Жумлаларида фализликлар бор, тузатарсиз.

— Ана шунинг учун ўқимай туринг дейман-да.

— Мен ишлаган қишлоқ манзараларини жуда аниқ ёзисиз. Ўқиб таъсирланиб кетдим. Чолнинг турнаси учеб кетганида кўзларимдан ёш чиқиб кетди. Мен ҳам бир ҳикояни қоралаб қўйдим. Аввал ўзингизникини таҳрир қилиб бўлинг, кейин меникини ўқиймиз.

Бирон соат ўтириб ҳикоямдаги фализ жумлаларни таҳрир қилдим. Ноңуштадан кейин Саидахоннинг ҳикоясини ўқидик. Яхши ҳикоя ёзиди. Аммо ҳикоя оҳангি менга унча ёқинқирамади. Ҳикоя ёлғиз ўғлини уйлантирган бир бева аёл тўғрисида эди. Кампир тўй куни келинга бармоғидаги узугини чиқариб совға қиласди.

Тўй тарқаган уй манзараси ниҳоятда чиройли ёзилганди. Кампирнинг портрети ҳам жуда яхши.

— Менга қаранг, хикоянинг номини «Кўллар» деб кўйинг. Бутун ҳикоя давомида кампирнинг қўлларини тез-тез тилга олиб туринг. Шунда унинг меҳнати, муҳаббати, меҳри ўқувчи кўз олдида пайдо бўлади.

Бу гап Саидахонга жуда ёқди. Ҳикояни бир ўтиришда таҳрир қилиб, мен айтган гапларни қўшиб ўқиб берди. Ҳикоя ниҳоятда таъсирли чиқди. Икковимизнинг ҳикоямиз олдинма-кейин «Совет Ўзбекистони» газетасида босилди. «Кўллар» рус тилига таржима қилиниб «Правда» газетасида, сал фурсат ўтиб, «Советская женщина» журналида босилиб чиқди.

«Кўллар» Саидахонга жуда катта шухрат келтирди.

Негадир мен танқидни унчалик хуш кўрмайман. Танқид эшитган қуним қўлим ишга бормайди. Бирон ҳикоямми, китобимми танқидга учраса ойлаб ёзмай қўяман. Мақтov эшитсан ёзгим келаверади. Шу феълимни билган Саидахон кўчадан гап топиб келади. Ростми, ёлғонми менга ёқадиган гап бўлади.

-- Ойбек акани кўргандим. Ҳикояларингизни жуда яхши кўрар экан. Нега ёзмаяпти деб сўрадилар.

Бу гап ёлғон бўлишини билсан ҳам бари бир ёқарди. Балки ростдир, Ойбек aka ўқиса ҳафсаласи пир бўлмасин, деб яхшироқ ёзишга ҳаракат киласдим.

Саидахон,Faфур акани кўрдим, ундоқ деди, бир қуни Абдулла акани кўрдим, сизни бундоқ деди, деб мени кизиқтириб кўярди.

Олтмиш бешинчى йилда «Шарқ юлдузи» журналида «Уфқ» романнимнинг биринчи китобини қаттиқ танқид қилган мақола босилипти. Почтачи журнал олиб келганда Саидахон варақлаб кўрса шунаقا мақола бор. Ўзи ўқиб, ўша саҳифаларни йиртиб олиб қўйибди. Ўша кезларда рўманнинг иккинчи китобини жуда хафсала билан берилиб ёзаётган пайтим эди. Ўқиса қўли ишга бормай, янги китоби бир-икки ой тўхтаб қолади, деб атайин шундай қилган. Мақолани бошқалардан эшишиб, бирон ойлардан кейин ўқидим.

Биз мана шундай бир-биримизни аярдик. Ёзишга бир-биримизни рағбатлантириб турадик.

Албатта, жанжалсиз уй йўқ, деганларилик орамизда фиди-биди гаплар ҳам бўлиб туради. Кўпинча бунақа воқеаларга мен сабабчи бўлардим.

Уй қуриб, машина олиб, юбилей қилиб анча чиқимдор бўлиб қолдик. Менинг қўлим очиқлиги, бўлар-бўлмасга

пул сарф қилиб юборишимни билган Саидахон рўзгор бошқаришни ўз кўлига олди. Топганимизни расамади билан билиб-билиб сарфларди. Албатта, бу менга ёқмасди. Эркак одамнинг кўчада озми-кўпми харжи бўлади. Саидахон худди қулоққа ўлчаб бергандек жуда оз пул берарди. Мен ҳам бўш келмай, олган гонорарларимдан ўмарид қолардим. Саидахон буни билмасди.

Миртемир домла менга ўхшаган серсарф одам эдилар. У киши билан бир маҳаллада турардик. Домланинг Туркманистондан, Қозоғистон, Қирғизистондан келадиган шоир ўртоқлари кўп бўларди. Уларнинг ҳаммасини Тошкент ресторонларида яхшилаб меҳмон қилиб кузатардилар. Баъзи-баъзида кечаси таксида келиб деразамни чертардилар. Фортинчани очиб саломлашардим.

— Корақалпокдан ўртоқларим келиб қолди. Омонат касса ҳозир берк. Эрталабгача юз сўм бериб тур, аммо Саида билмасин, деб тайинлардилар.

Шунда мен беркитиб қўйган «ўғрилик» пулидан юз сўм узатардим. Домла пулни олиб, эртага албатта ўз қўлингга бераман, дердилар.

Эртасига айтган гаплари эсларидан чиқиб, пулни Саидахонга бериб кетардилар. Саидахон, бу пулни қаердан олгандингиз, деб мени қийин-қистовга оларди. Шундай қилиб мен ҳам пулдан ажралардим, ҳам пул «ўғриси» бўлиб қолардим.

Нодира қизимиз тўрт ёшга кирган пайт эди. Машинада далаларга чиқардик. Нодира сут ичиб уни қаердан пайдо бўлишини билмасди. Анор еб, заводдан чиққан, деб ўйларди. Далаларда юрганимизда сигир соғаётган хотинларни, анор гулини, ҳосилини кўриб, қовуннинг марзада палак орасида дўмпайиб туришини, маккажўхорининг попугини кўриб хайрон бўларди.

Саидахон унинг бу ҳолатларини қузатиб юрган экан. Эндиғина оламни таниётган гўдак тўғрисида «Ойдан тушган қиз» деган жуда нурли, беғубор ҳикоя ёзди. Ўқиб жуда таъсирланиб кетдим. Ўша ҳикоя «Гулистон» журналида босилди. Редакция ходимларидан бири сарлавҳасини «Осмондан тушган қиз» деб ўзгартирибди. Саидахон жуда-жуда хафа бўлиб кетди.

— Ахир, нега сўрамасдан ўзгартиришади. Осмондан тушган сўз салбий маъно англаради-ку. Фўдайган одамга осмондан тушган бўлсанг ҳам менга хўжайнлик қилма, деган гап бор. Ойдан тушган, деганда қандайдир нурли бир нарсани тасаввур қиласиз.

Саидахон ҳамма вақт ўз асарларидаги ҳар бир сўз

учун курашарди. Чунки у ҳеч қачон сўзларни нотўри ишлатмасди.

Faфур Гулом вафот этганда унинг мотамига атаб «Шоирни эслаб» деган бир шеър ёзганди. Сарлавҳа тағига «Faфур Гулом вафоти кунлари ёзилган» деб қўйилган эди. Шеър босилиб чиққандан кейин афсусланиб қолди.

— Муни қаранг, Faфур аканинг ўлимидан қаттиқ қуйган эканман. Бир сўёни хато ёзганимни сезмай қолибман. «Вафоти кунид» дейиш ўрнига «Вафоти кунларида» деб ёзворибман. Жуда уятли иш бўлди-да.

Саидахон эллик бир йил умр қўриб бировга бош эгмади. Имонини маҳкам ушлади. Ўзига гард юқтирмади. Оламдан ҳалол-покиза яшаб ўтдӣ. Лаганбардорлик, бирровга мутелик, ҳасадгўйлик унга бегона эди.

Курашсиз, меҳнатсиз шодлик, кулгини
Ўрилил мол дейман, қиласман ҳазар,
Қалбимнинг парчаси сингмаса агар,
Розимасман бирор ҳадя этса зар.

Бу сатрлар Саидахоннинг шеърда чизилган сувратига ўхшайди.

* * *

Ёмғирдан кейин осмонда пайдо бўладиган камалак жаҳондаги жамики рангларни еттита ипга чийратма қилиб тортиб турганга ўхшайди. Ўша етти ипни ёйиб юборсангиз олам анвойи рангларга тўлиб кетадигандек.

Одам боласи борки, шу ранглардан бирини ўзиники қилиб олади. Бутун тақдирини, таржимаи ҳолини, орзуумидларини ва ниҳоят, оламни шу ранг орқали кўради. Табиати ҳам шу ранг таъсирига боғланиб қолади.

Масалан мен гунафша рангини яхши кўраман. Шу рангга кўзим тушиши билан бутун умрим кўз олдимга келади. Яйраб кетаман. Бунга сабаб, ёшлигимда гунафшаранг қофоздан варрак ясад учирардим. Кўм-кўк баҳор осмони болалар учирган анвойи ранг варракларга тўлиб кетарди. Улар орасида менинг гунафша ранг варрагим алоҳида ажralиб турарди. Хозир ҳам гугурт қутисининг орқа томонига ёпиширилган гунафшаранг қофозга караб ўйга толаман. Болалигим, ёшлик орзулярим бир дам жонлангандек бўлади.

Саидахон феруза рангни яхши кўрарди. Такси чироини кўрганда кўзлари яшнаб кетарди. Мехмонга борга-

нимизда феруза зирак таққан хотиннинг ёнига бориб ўтиради.

Унинг шеърми, ҳикоями ёзмоқчи эканини дарров билардим. Баъзан бармоғидаги феруза тош қадалган узукка тикилиб жим ўтириб қоларди. Шундай пайтларда Нодирага, юр, қизим, ойингни илҳоми келиб қопти, нариги уйга чиқайлик, дердим.

Чиндан ҳам ўша куни шеърми, ҳикоями албатта ёзилади.

— Феруза рангнинг нимаси яхши экан? — дейман ажабланиб.

— Э, сиз билмайсиз. Болалигимни эсимга туширади. Сомонли шувоқ қилинган томимизда баҳор кезлари кўрпадек бўлиб лолақизғалдоқлар очиларди. Атайин томга чиқиб чалқанча ётардим-да, осмонга тикилардим. Осмон сўнгсиз, кўм-кўк. Худди ферузага ўхшарди. Хаёлимга эҳхе, нималар келмасди ўшанда. Учиб чиқиб кетгим келарди. Негадир, ҳозирги осмонда ўшанақа тиник феруза ранг йўққа ўхшайди.

Биламан, ёшлиқда кўрган ранглар, эшитган товушлар кейин топилмайди. Бунга сабаб табиатда бирон ўзгариш бўлгандан эмас, ёшлиқ ҳисларининг ўта таъсирчанлигидан. Болалик кўзи соф ҳолда кўради, кўради-ю, кўнглида, хотирасида умрбод муҳрланиб қолганини ўзи ҳам сезмайди. Кўнглида туғилиб келаётган умидлар, истаклар шу рангларга қоришиб кетади. Ва болаликнинг узвий бир бўлагига айланиб қолади.

Мен ўқиган мактабнинг биноси жуда катта эди. Синфлар ҳам бениҳоя кенг эди. Яқинда йўлим тушиб мактабим ёнидан ўтдим. Ажаб, жуда ҳам пастак бино экан. Синфлар ҳам ниҳоятда тор. Шунда бу даргоҳни ёшлиқ кўзлари катталаштириб кўрганини билдим.

Саидахоннинг ҳам ёшлиқ осмони ана шундай, энди асло қидириб топиб бўлмайдиган феруза осмон эди.

Баъзан Саидахон Андижонни мақтаб қоларди:

— Шахримизнинг қоқ ўртасидан Андижонсой ўтади. У қирғоғидан бу қирғоғига сузиб ўтиш қийин. Хўтанариқ деган анҳор ундан сал кичикроқ. Болалигимизда шу анҳор бўйида ўйнаб юрардик. Онам, эҳтиёт бўлинглар, сув оқизиб кетмасин, деб тайинлардилар.

Андижонга борганимизда сойни кўриб, Саидахон ҳайрон бўлиб қолди.

— Ия, сой кичкина бўлиб қоптими? Хўтанариқ ҳам...

Саидахон болалигига бу сойларга кичкина кўз билан қарагани учун унга катта кўринганини тан олгиси келмас-

ди. Тошкентга қайтиб келганимиздан кейин ҳам Андижон тўғрисида гап кетса, ўша сойни, Хўтанариқни мақтаб қоларди.

Гап унинг феруза рангни яхши кўришида эди.

Бу ранг Саидахонга қанчалаб шеърлар берди. Қанчалаб ҳикоялар берди.

Етмиш иккинчи йили Ҳамзаободга бордик. Тошкентда хаво жуда исиб кетган пайтлар эди. Ҳамзаобод ниҳоятда салқин. Дам олиш кунларини сайру саёҳат қилиб ўтказишига келган фаргоналиклар, Марғилону қўқонликлар кўп эди. Дам оловчиларнинг аксари аёллар. Ўзингиз яхши биласиз, водий аёллари жуда шўх бўладилар. Ўйин-кулгига ўч бўладилар. Улар тўда-тўда бўлиб сой устига қурилган чорпояларда ўтиришар, чирманда чертиб, қўшиқ айтишарди. Саидахон уларнинг ўйин-кулгиларига қараб завқланарди.

Биз ҳам ўтириш учун бўш сўри излаб аланглаб турган эдик, ўрта яшар бир аёл Саидахоннинг олдига келиб:

— Сиз Саида Зуннунова бўласиз-а?! — деб сўради.

— Топдингиз, — дедим мен Саидахон ўрнига жавоб бериб.

— Сизни кўриб қизлар билан баҳсллашиб қолдик. Мен Саида опа десам, бошқаси йўқ, ўҳшамайди, деди. Гапим тўғри чиқди, мен ютдим.

— Нимадан баҳсллашган эдинглар, — деб сўради Саидахон.

— Ким ютқизса бир шиша духи олиб беришга шартлашганмиз.

Аёл Саидахоннинг қўлидан ушлаб, юринг, ўзингиз тасдиқланг, бўлмаса ишонишмайди, деб туриб олди. Ноилож улар тўдасига қараб юра бошладик...

— Мана, шоира опамни бошлаб келдим. Атирни чўзинглар.

Аёллар дув қўзғалиб, Саидахонни давра тўрига олишди.

Улар Марғилон атлас фирмасининг тўқувчилари экан. Сухбат қизиб кетди. Мен четда ўтириб уларнинг сухбатига қулоқ соламан. Ҳаммаси шаддод, бирорвга гапини бермайдиган «бойвучча» аёллар эди. Ҳатто бирининг қўксисида Олий Совет депутати деган нишон бор эди. Бир аёл чилдирмани қўлига олиб қўшиқ бошлайди. Тўрда ўтирган паст бўйли аёл қўл силтаб қўшиқни тўхтатди.

— Сен туратур. Ашулангни кўп эшитганмиз. Шоира меҳмонимиздан эшитайлик. Саидахон, синглим, радиода,

телевизорда сиз ёзган қўшиқларни эшитганимиз. Ўзимизнинг фаргоналик Таваккал Қодиров билан Исройлжон Усмоновлар қўшиқларингизни қойил қилиб ижро этишади. Айниқса «Хай-хай»ни, «Ёр ўтдиму»ни эшитганимизда мазза қиласиз. Энди ўзингиздан шеър эшитайлик.

Сой шовуллади. Паст овоз билан гапирсангиз бирор эшитмайди. Саидахоннинг овози настроқ эди. Ўқисам, эшитилармикан, деб андиша қиласди.

— Қанақасидан ўқиб берай. Ишқийсиданми, ўйлатадиганиданми...

Унинг гапи тугамай аёллар чувиллашиб кетишиди:

— Ишқийсидан бўлсин, ишқийсидан.

Саидахон баҳайбат тошларга сапчиётган тўлқинларга тикилиб ўйланиб қолди. Кейин ўқийдиган шеърининг дастлабки сатрини эслашга уриниб қўлидаги мошдеккина феруза кўзли узугига қаради.

Ишқ дарсида мени лол айлади Лайло тамом,
Улки устозлиқда танҳо, мен эдим хатсиз авом.
Чарх зайдининг ҳама хил шевасидан очди сўз,
Сўнг деди: умримни энди сен ўзинг эткур давом.
Билмадим, бу илтифотми, ёки душманнинг иши,
Неки кўйга солса солди мени шу ўтли калом.
Ё ақл солди бошимга ёки олди борини,
Ичкизиб ашки қўшилган бодасидан битта жом.
Қалб хазинанг менга бўлсин, тақдирингни олмагум,
Минг шукр, ёр васлидан обод уйим ҳар субхи шом.
Посбон бўлсин Саида бу тиниқ дил мулкига
Бўлмасин нопок пойидан покиза гулзор ҳаром.

Хотинлар чувиллашиб шоирани олқишлий бошлади-лар. Бу пайт бошқа сўридаги эркагу аёллар атрофни ўраб олишиди. Ўша йили янги босмадан чиқсан Саидахоннинг «Нилуфар» деган тўплами Ҳамзаобод китоб дўконига келган экан, кўпчилик кизлар, йигитчалар дастхат олиш учун биттадан китоб олиб Саидахонга яқин келолмай туришарди. Аёллар яна шеър ўқинг, деб қисташди. Саидахон кетма-кет бешта шеър ўқиб берди. Энди бас, деб чой ҳўплай бошлади.

Бутун сухбат давомида гапга аралашмай кўк чой ичиб ўтирган кексагина аёл ҳамон жим ўтиради. Саидахон шеър ёқмади, шекилли, деб унга қаради-ю, кўзлари яшнаб кетди. Камишининг қулогида феруза тош ўрнатилган зирак йилтираб турарди. Шонра мунча менга тикилиб қолди, деб кампир уёқ-буёғини тузата бошлади.

— Ая, — деди Саидахон. — Зирағингизни менга сотмайсизми?

— Йўқ, қизим. Сотмайман. Бирорга ҳам бермайман. Бу зиракни ўлганимда қулогимдан ювғучи чиқарип олади. Ювғучининг ҳаққи бу.

Орага аллақандай совук жимлик тушди. Ўз ўлимини бемалол, сесканмасдан гапираётган кампир ажаб-фалати бўлиб туюлган эди.

Тўрда ўтирган жўрабоши аёл жимликни бузди. У аскияга ҳам дуруст экан, гапни чийириб, пайровини жойига кўйиб гапирарди.

— Ая, гап деганин қайнавини келтириб гапиринг-да, нима қиласиз, илиқ-милиқ гапларни ўртага тўкиб. Ўн беш йилдан бери ўламан, деб куйдирасиз. Ўламан деганингиз сари рангингиз тиниқиб, ажинингиз тарқаб кетяпти.

Аёллардан бири гап қўшди.

— Иштахаларини айтмайсизми!

— Шуни айтаман-да, — деди жўрабоши аёл. — Сиз ўлмайсиз. Двойной пенсия оладиган ёшга етгунча яшайсиз. Кўпчилик бўлиб эрга берамиз, деб тайёргарлик кўр япмизу, сиз ўламан дейсиз-а.

Давра гуриллаб кулиб юборди. Бошқаларга қўшилиб кампирнинг ўзи ҳам тишсиз оғизини очиб кула бошлади.

Давра яна илгариги қуноқ изга тушиб кетди. Жўрабоши аёл Саидахонга юзланди:

— Феруза зиракни яхши кўрасизми? Сизга ўзим шунақа зирак топиб бераман агар истасангиз.

У гапира туриб ёнида ётган сумкасини оча бошлади. Ичидан тугилган дастрўмол олиб тугунни тиши билан еча бошлади.

— Мана, хоҳласангиз шуни олинг.

Кўп тақилгандан гардиши ейилиб симга айланаб кетган феруза кўзли узукни Саидахонга узатди.

Саидахон олиш-олмасликни билмай хайрон бўлиб қолди. Узукни олиб унга ўрнатилган ўрик данагининг мағзидек ферузага қаради. Кейин ўрнидан туриб мендан машина калитини сўради. Калитни олиб, шовуллаб турган Шоҳимардан сойи кўпригидан ўтиб машина томон кетди. Сал ўтмай қофозга ўроғлик бир нарса кўтариб келди.

— Бўлмаса манаву сизга мендан эсадалик бўлсин.

У шундай деб қофозни очди. Унда Бухорога борганимизда олган, зардўз усталар ясаган кавушни олиб узатди.

Бу кавуш ниҳоятда чиройли, турли зар иплар билан безатилган эди. Кавуш қўлма-қўл бўлиб кетди.

— Синглимжон, — деди жўрабоши аёл. — Кавуш

ўзингизга буюрсин. Мен узукни кўнглимдан чиқариб беряпман.

Хулласи узукка кавуш айирбош қилинди.

— Майли, яқинда келин туширадиганман. Келинимга атаб яхши ният билан оламан. Шоира опангдан тёёна дейман, келинимга.

Китоб кўтариб турганлар бирин-кетин Саидахондан дастхат ола бошладилар.

Саидахон ўша узукни қўлидан қўймасди. Ҳамма вақт унга тикилиб туриб, кўп нарсаларни ўйларди. Шу узукка тикилиб ўтириб, «Йўл бошида», «Қарз», «Янги секретарь», «Кечикиш», «Куз ёмғири», «Дафтардаги дардлар» каби ўнлаб ҳикоялар, қанчадан-қанча лирик шеърлар, достонлар ёзган.

Ўша узукни оиласизнинг нодир мулки сифатида жуда эҳтиётлаб сақлаймиз.

Саидахон жийда гулининг ҳидини бенихоя севарди. Ҳар баҳор жийда гуллаганда маст одамдай довдираб юарди.

Қўчамизда биздан уч ҳовли наридаги уй дарвозаси олдида бир туп жийда бор. Шу жийда гуллаганда ҳар оқшом қўчада айланардик. Жийда гули бутун кўчани тутиб кетарди. Бизга қўшилиб қўшни хотинлар ҳам жийда тагига келишарди. Қайтишда жийданинг гуллаб турган шохидан синдириб олиб келардик. Шиша банкага солиб столга қўярдик. Шунда ҳовлимиз жийда гулига тўлиб кетарди. Саидахон шундай кезларда то ярим кечагача ҳовлида электр ёруғида нимадир ўқиб ўтиради. Бирданига стулга буқчайиб ўтирганча тиззасига дафтар қўйиб шеър ёза бошларди.

Саидахоннинг кўп шеърлари баҳорда, жийда гуллаган пайтда ёзилган эди.

Жийда гулининг умри қисқа бўлади. Бир-икки кунда ҳаммаёққа атир пуркаб ўтади-кетади. Унинг ҳидига тўймай қолган Саидахон келаси баҳордан умид қилиб, тоқат билан кута бошлайди. Ёзувчилар боғидаги икки туп липа дарахти май ойининг ўрталарида гулларди. Ҳиди айнан жийда гулининг ҳидига ўхшарди. Атайлаб Дўрмондаги ижод уйига липа гулини ҳидлагани борардик.

Етмиш еттинчи йилнинг баҳори эди. Март ойининг ўрталарида ўрик гуллади. Ҳовлимиздаги ўрикнинг гуллаган шохидан синдириб олдим. Гилос тагидаги бўйрадеккина жойга гунафша эккан эдик. У ҳам ҳовлининг бир четига сиёҳ тўкилгандек бўлиб турибди. Бир даста қилиб териб олдим-да, янгигина босмадан чиқсан «Танланган

асарлар»ининг иккинчи томи билан қўшиб, Саидахонни кўргани касалхонага бордим.

У аввал босмахона бўёкларининг ҳиди келиб турган иккинчи томни ўшилмай варақлади. Кейин гунафшани ҳидлади. Ундан кейин ўрик гулига қаради.

— Ҳовлимиздаги ўригимизнинг гулими? — деб сўради.

— Ҳа, — дедим бош ирғаб. Кейин у:

— Марғубаларнинг эшиги олдидаги жийда хали гуллагани йўқми? — деб сўради.

— Яна бир ойлардан кейин гуллайди, — деб жавоб бердим.

— Мен йўғимда гуллаб қўймасмикин, деб ўйлаб ўтирган эдим. Хайрият гуллаганда уйда бўларканман...

Йўқ. Жийда гуллаганда Саидахон йўқ эди.

Саидахон бизни ташлаб кетганидан бир ой ўтиб ўша жийда қийғос гуллади. Чамандек гуллаган шохидан синдириб қабрига обордим. Яна битта шохини сурати олдига кўйдим.

Жийда гулларидан ҳаво муаттар,
Табиат кучига ўқийман тахсин.
Сочим, димогимга яширгим келар,
Шу жажжи гулларнинг тенги йўқ исин.

Шохин синдиришдан тиёлмам ўзни,
Истамасам ҳамки қилмакни увол.
Баъзан яхши нарса яхшилигидан,
Ўз умрига ўзи бўларкан завол...

Кўчамиздаги бир туп жийда шоирани қўмсаб ҳар баҳор гуллайди. Унинг беғубор ҳидлари шоирани қидириб, ҳовлимизда бир-йкки айланиб, яна аллақайларга бош олиб кетади.

ҚАНОАТДА САИДА ФИЛЧА БЎЛУРМИ, ХАЙ-ХАЙ

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг эллигинчи йилдаги котибият йиғилишларидан бири «халқ душманининг хотини» Саида Зуннуновани уюшма аъзолигида қолдириш ё қолдирмасликка бағишиланди. Йиғилишга ўша пайтдаги уюшма раҳбари раислик қилди. У одам оламдан ўтиб кетди. Менинг бу гапларим ўлган одамга тош отиш бўлиб қолмасин. Лекин адабиётимизга тегишли гап бўлгани учун унутилиб ҳам кетмасин.

Раис Сайдани тик турғизиб қўйиб, терговчилардек сўрқ қила бошлади:

— Нима учун шу пайтгача ҳалқ душмани — эрингиздан воз кечмадингиз? У Совет ҳукуматининг душмани, аксилиниқилобчи, буржуа миллатчиси. Қани, сизнинг коммунистик эътиқодингиз? Қани, сизнинг Совет давлатига садоқатингиз? Шу кунларда сиз орган атрофида айланиб юрибсиз. Ёзувчилар шаънига доғ туширяпсиз. Котибият аъзолари эрингиздан воз кечишингизни талаб қиласди.

— Ундай қилолмайман! — деди Саида қатъий қилиб.

— Эрингдан кеч, — деди Фатхуллин.

— Акс ҳолда сиз билан битта уюшмада туролмаймиз, — деди Назир Сафаров.

— Ўзидан сўраб ўтирамизми? Уюшмадан ҳайдаш кепрак, вассалом, — деди Милчаков.

— Сизлар менга эрингдан кеч, акс ҳолда уюшмадан ҳайдаймиз, деган шарт қўйяпсизлар. Мен ҳам битта шарт қўяман, хўп десанглар, эримдан воз кечаман.

— Гапиринг, қандай шарт? — деди раис.

— Эримни менга қўрсатишсин. Мен ҳалқ душмани эдим, деб ўзи айтсин. Ана шундан кейин ундан кечаман.

— Бунинг сира иложи йўқ.

Сайданинг ўжарлиги тутди.

— Ҳеч қандай ташкилотнинг, ҳеч қандай кишининг бунга аралашибга ҳаққи йўқ.

— Э, қамалиб кетасан, хоним!

Раиснинг гапи оғзида қолди.

— Мен сизга хоним эмасман. Бу гапни ресторонлардан топган хотинингизга айтинг. Мен шоира Саида Зуннуноваман.

Раис ўрнидан сапчиб туриб кетди.

— Ха, қизмисан...

— Одобсиз. Эсиз сенга шоир деган ном.

Саида шундай дедиую, шарт ўрнидан туриб эшик томон юра бошлади, Раис орқасидан қичқирди:

— Ушма гувоҳномасини ташлаб кет. Уюшмадан ўчирилдинг...

— Бу гувоҳномани буюк Ойбекнинг покиза қўлидан олганман. Сенинг қўлингга бермайман.

Саида мажлисни ташлаб чиқиб кетди. Почтахонага бориб раис номига аламли хат ёзди. Бошқа бир конвертга уюшма гувоҳномасини солиб, кадрлар бўлимига жўнатди.

Шу билан Саида Зуннунова уюшмадан оёгини узиб кетди.

Биз ҳали никоҳдан ўтмаган эдик. Бу гапни ўша кунги мажлисда айтганда балки бунчалик бўлмасмиди. Саида айтмади. Айтса, ана эридан воз кечди, деб овоза қилишарди. Ё бўлмаса у қонунни бузиб никоҳсиз яшаган, деб гап тарқатишарди.

Биз беш йилдан кейин, мен қамоқдан келганимдан кейин 1955 йилнинг декабр ойида загдан ўтганмиз.

Уюшма раҳбари ҳамма ташкилотларга Саида уюшмадан ҳайдалган, ишга олманглар, нашриёт ҳамда редакцияларга Саиданинг шеърларини босманглар, деб хабар юборган эди. У қаерга борса иш йўқ деб жавоб қилишарди. Газета-журналлар шеърларини қайтариб беришарди. Охири, у Ўзбекистон компартиясининг хотин-қизлар билан ишлаш бўлими бошлиғи олдига боради. У «халқ душмани»нинг хотинини совуқ кутиб олади. Гапларини эътиборсизлик билан эшитади. Ишни ўзинг топ, деб гапни қисқа қиласи. Шунда Саида иккита дипломни унинг столига отади. (У Андижон Давлат ўқитувчилар институтини, Ўрта Осиё Давлат университетини битирган эди).

— Партия ичкарида ўтириб қолган ўзбек аёлларини жамоат ишига жалб қилиш учун, паранжидан озод қилиш учун курашяпти. Майли, ўша, ишга жалб қилинган аёллар ташлаган паранжини мен ёпинганим бўлсин. Икки дипломли шоирани паранжи ёпинишга мажбур қиляпсиз.

Саида шундай дедиу, марказқўм биносидан чиқиб кетди. Орқасидан икки киши чиқиб, уни қайтариб олиб кирдилар. Бўлим бошлиғи маориф министрлиги билан гаплашиб қўйган экан.

— Министрликка боринг, тайинлаб қўйдим, иш беришади, — деб айтди.

Саида эртасига министрликка боради. Уни шаҳардан жуда олисда, учта трамвайдаги борадиган корейслар мактабига рус тилидан дарс беришга йўлланма берадилар. Саида рус тилига нўноқ эди. Айниқса, корейсларга рус тилини ўргатишга чоғи келмасди. У кўчага чиқиб, йўлланмани йиритиб ташлайди-да, уйга келиб марҳум отаси совға қилган тилла соатни бозорга олиб чикади, уни сотиб, пулига эски «Ундервуд» деган ёзув машинкасини сотиб олади.

Нашриётда ишлайдиган таниш машинисткалар ўзлари пул ишлаш учун олган қўлёзмалардан унга берадилар. Саида Мухтор Ауэзовнинг «Абай» романини кўчириб олиб боради. Машинистка унга 600 сўм пул беради.

У уйда, кечалари ухламай қўлёзмаларни кўчирадар, олган пулига рўзғор қиласарди.

У собиқ Марказий комитетнинг партия комиссиясига шикоят ёзди. Комиссия бу шикоятни Ўзбекистон Компартиясига юборди. У шикоят ёзгани учун яна қийновқистовга олинди. Ана қамайди, мана қамайди, деб Тошкентда яшайдиган андижонликларнинг уйларида ётиб юрди.

Саида 1952 йилда бирлашган нашриёт босмахонасиға корректор бўлиб ишга киради. У партия аъзолигига номзод эди. Номзодлик муддати ўтиб, энди ҳақиқий аъзоликка ўтиши керак эди. Ёзувчилар уюшмаси партия ташкилоти бирлашган нашриётга хат юборади. Үнда Саида Зуннуновани партиядан ўчириш қатъий талаб қилинган эди. Нашриёт директори В. Архангельский уюшма талабини рад қиласди. У Саидани кабинетига чақириб, қизим, сени уларга талонга ташлаб қўймаймиз. Ҳозир нашриёт учун янги бино қуриляпти. Сени қурилишга агитатор қилиб тайинлаймиз. Сени ишчилар, қурувчилар кўрсинг. Мехри тушсин. Сени ўгулар ҳимоя қиласди, деб тайинлайди. Ана шундан кейин Саида ҳам корректор, ҳам қурилишда агитатор бўлиб фаол ишлай бошлади. Уларга газеталар ўқиб беради, лекциялар ўқиби ва албатта, ўзининг янги шеърларини ўқиб беради. Навбатдаги партия мажлисида бирлашган нашриёт коммунистлари якдиллик билан уни партияниң ҳақиқий аъзолигига ўтказдилар.

1954 йилнинг бошида Архангельский уни чақириб.

— Москвадан парткомиссия вакили сенинг ишинг юзасидан текшириш ўтказгани келяпти. Ўзинг биласан, Сталин ўлгандан кейин қама-қамалар, одамларга турли тухматлар кескин камайиб кетди. Билишимча, парткомиссия вакили сени ҳимоя қилса керак. Илтимос, ортиқча талаблар қўйма. Ишни текшириб вакил кетади, ракибларингга танбех беради. У кетадио сенга азоб берганлар шу ерда қиласди. Уларга ўчакишма, деб насиҳат қиласди.

Биринчи май куни парткомиссия вакили уни марказ-қўмга чакиради. Ҳамма шод, байрам кайфиятида. Саидага байрамни ҳам татитмайдилар. Ўша куни беш соат тортишувдан кейин, вакил бор ҳақиқатни билиб олади. Тухматчиларга қандай жазо беришимизни истайсиз? Сизга тўрт йил азоб берганлар жазосиз қолмаслиги керак, дейди вакил.

— Ҳақиқат юзага чиққани уларга бериладиган ҳар қандай жазодан ортиқ, — деб жавоб қиласди Саида.

Ўша кунларнинг гувоҳи бўлган олим Ҳафиз Абдусаматов «Миллий тикланиш» газетасининг 1996 йил 27

февраль сонида босилган «Вафодор» мақоласида жумладан шуларни ёзди:

«...1953 йиллар эди. Икки масъул ходим фанлар академияси тил ва адабиёт институтининг директор ўринбосари кабинетига кириб келишди ва эшикни ичидан бекитиб қўйишни сўрашди. Улар менга бир катта папкани узатиб, «Бу халқ душмани Сайд Аҳмаднинг хотини Саида Зуннунованинг асарлари, уни яхшилаб, синчиклаб ўқиб ўз фикрингизни айтасиз. Шуни ҳам айтиб қўяйликки, душман хотинидан соғлом, ғоявий бақувват асарлар чиқишига ишонмаймиз», дейишиди. «Нега бундай хulosага келдингизлар?» — деган саволимга, «Душман хотини душман эканлигига ишонч ҳосил қилдик», деган жавобни олдим. Улар: «С. Зуннуновага эрингдан воз кеч, бундай одам сенга дўст бўла олмайди, иснод келтиради, деб уқтиришимизга қарамасдан ўжарлик қилиб, туриб олди, асло уни «ҳақиқат»га ишонтириб бўлмаётибди» деб шикоят қилишди. «Биз чора қўришга мажбурмиз»... Улар мендан уч кундан кейин фикр айтишимни талаб қилишди.

Барча ишларимни йиғиштириб бу «топшириқ»ни ўз муддатида бажариб қўйдим. Ўша давр ўлчови билан қарраганда С. Зуннунова асарларида сиёсий-ғоявий хато йўқ эди. Бу гапни эшитган бояги икки ходимнинг сочи тикка бўлиб кетди, қовоқлари осилиб тушди. «Биз сизни адолатли, объектив, ёш, талантли олим десак, бизнинг ишончимизни оқзолмадингиз, мабодо Сайд Аҳмад ошнангиз эмасми, Зуннунова билан яқинлигингиз йўқми?» деб сўрока тутишди...»

Сиқувлар, туртқилашлар бир қадар пасайгандек бўлади. Архангельский орага тушиб уни «Пионер» журналига ишга оладилар. Мен озод бўлиб келганимда у шу журналда ишлаётган эди.

1959 йилда Саиданинг «Сўқмоқлар» қиссаси «Шарқ Юлдузи» журналида эълон қилинади. Бир гуруҳ ёзувчилар қиссага ҳужум уюштирадилар. Уюшма ҳайъатида муҳокама қиласидилар. Қиссани совет воқелигига зид, ҳаётни бузиб кўрсатган, деб айблайдилар. Марказқўм ҳайъатида Саида масаласи муҳокама қилинади. Саида ўша кезларда оғироёқ бўлганидан уни бюро мажлисига чақирмайдилар. Бюро ҳам «Сўқмоқлар»ни зарарли асар деб топади.

Саида учун яна ҳамма йўллар беркилади. Радио, телевидение, матбуот Саидадан юз ўтиради.

Бу хил муносабат менга ҳам таъсирини ўтказди. Асарларим босилмайдиган, телевидение ҳам, радио ҳам асарларимни эшиттирмайдиган бўлди.

Шундай кийин бир пайтда бизни Яшин ака чакириб қолди. Қисқагина учрашувимиздан кейин биз учун матбуот эшиги беркилгани маълум бўлди.

— Мафкура бўлими бошлиғи Нишоновга учрашайлик, ахволни тушунтирайлик, — дедим.

— Нишонов билан иш битмайди. Энг юқорига чиқиши керак, — деб маслаҳат берди Яшин ака. — Бир уриниб кўраман. Биринчи билан учраширишга ҳаракат қиласман.

Эрталаб соат тўққиздан то кеч соат бешгача марказ-кўм эшигига ўтиридик. Тинкамиз куриб, чарчаб, холдан тойдик. Олим Ҳафиз Абдусаматов ўша ерда ишларди. Эрталабдан бери шу ерда интизор бўлиб ўтирганимизни деразадан кўриб турган экан. Олдимизга чиқиб, нима иш билан келганимизни сўради. Шундан кейин у бутун жавобгарликни ўз бўйнига олиб, киришимизга руҳсатнома олиб берди. Ичкарига кириб, биринчи котибнинг қабулхонасида икки соатча ўтиридик. Котиба кириб биз келганимизни айтганда ҳам, ичкарига чақирмади. Охири унинг ҳам уйига кетадиган пайти бўлди. Аммо бизни кўришга тоқати йўқ эди. На илож, бир умр кабинетда ўтиромайди-ку. Бизни ичкарига чақиришга мажбур бўлди.

У бизни жуда совук кутиб олди. Нима мақсадда келганимизни у албатта биларди. Шунинг учун гапни чалғитиб: кўриқ ерларни ўзлаштириш соҳасида қилинаётган ишлар, сув омборлари курилишлари тўғрисида бир соатта яқин гапирди. У тез-тез соатига қараб кўяр, кетақолсаларинг ҳам бўларди, дегандек бизга алоқаси йўқ гаплар билан тинкамизни куритарди.

— Гап шундоқ, Сурхондарёга кетишим керак. Бошка гапларингиз бўлмаса сизларга жавоб, — деди у ўрнидан ярим кўтарилиб.

— Биз учун ҳамма йўллар беркилди. Сабабини билол-маямиз, — деди Саида.

— Ўзингиз биласиз, шу адабиётдан бошқа тирикчилигимиз йўқ. Китобимиз чиқмаса, газета-журналлар нарсаларимизни босмаса, тирикчиликни қандай ўtkазамиз. Сиздан ёрдам тўраб келдик. Йўлларимизни очиб кўйсангиз.

Бу гап унга малол келгандек бўлди.

— Бу ишларга менинг қандай алоқам бор? Бирон номаъкул иш қилгандирсизларки, йўлингизни беркитишган. Устозингиз ёрдам бермадими?

У устозинг, деб Абдулла Қаҳҳорни айтиётган эди.

— Биз корортларга бормасак. Сайру саёҳатлар қилма-

сак. Бирдан-бир борадиган жойимиз ёзувчилар боғи. Ўзингиз биласиз, Абдулла Қаҳҳорнинг боғи шундоққина дарвоза олдида, салом бермай ўтишга андиша қиласиз.

Саидахоннинг гапи таъсир қилди шекилли, сал юмшади.

— Кўришманглар демайман, кўришинглар. Аммо у одамдан эхтиёт бўлинглар. Каҳҳор яхши одам эмас. Унинг этагидан ушласанглар косаларинг оқармайди. Ўша ерда Ўйғун яшайди. Воҳид Зоҳидов яшайди, Шевердин яшайди. Ўшаларниги боринглар. Улар соф инсонлар.

Ўзининг қанчалик ёлғон гапираётганини ўзи ҳам сезиб туради. Мен ҳам бир-икки оғиз гапириб қолдим.

— Энди мени қамамайдими? — дедим.

— Йўқ, — деди у.

— Тўрт йилдан бери босмага тайёрлаб қўйилган китобим чиқмаяпти. Териб тайёр қилиб қўйилган. Агар шу китобим чиқмаса биз, билмадим, нима еб, нима ичамиз.

— Айтаман, чиқазишади, — деди у.

Тахминан ўн бир соат кутиб учрашганимиз, халоскоримиз деб ўйлаганимиз — раҳбар олдидан куп-куруқ бўлиб чиқиб кетдик. Китобим ҳам чиқмади. Матбуот эшиги берклигича қолди.

Украинада бир қиссан босилиб, жонга оро кириб рўзгорни бир нави бутлаб олдик.

Нима учун бунақа муносабат бўлаётганини Саидахон билан икковимиз жуда яхши билардик.

Ёзувчилар уюшмасида Шароф Рашидовнинг «Кудратли тўлқин» романи муҳокама бўлди. Муҳокамага алоҳида рўйхатта киритилган кишиларгина катнашишди. Яшин aka мени ҳам рўйхатда бор, деб ўйлаб ўқиб тайёрланинг, деб кўллэzmани берди. Икки кун ўтириб ўқиб чиқдим.

Муҳокамада биринчи бўлиб Ўйғун гапирди. Сўзларидан кўллэzmани чала-чулпа ўқигани билиниб туради.

— Ўзинглар биласизлар, — деб гап бошлади у. — Уйимнинг шундоққина олдидан трамвай ўтади. Кечасию кундузи уйқу бермайди. Жуда нотинч жой. Сизнинг романнингизни ўқиётганимда, ўлай агар, трамвай ўтганини мутлақо билмадим.

Ўйғун роман муҳокамаси баҳона раҳбар-авторга тил-ёғламалик қилиб ва шу билан бирга янги уй сўраётган эди.

Шундан кейин Воҳид Зоҳидов сўз олди. Унинг гапларидан романни мутлақо ўқимагани билиниб туради.

— Сиз чинакам маҳоратли совет ёзувчисисиз. Қаҳрамонларнингиз ўзингизга ўхшаган пок одамлар. Ўқиб ту-

риб, нақадар гўзал фуқароларимиз бор, деб кувониб кетасан киши. Бу романнинг ҳам аввалгилариdek қўлма-кўл бўлиб кетишига аминман.

Унинг ялтоқланаётганини, ёлғон гапираётганини авторнинг ўзи ҳам билиб турарди. Аммо Зоҳидовнинг бежама гаплари хуш ёққанидан мамнун кулиб ўтиради.

Мухокама охирларида менга сўз бериши. Кўпдан қолмай мен ҳам озроқ мақтаган бўлдим. Кейин қўлёзмада нотўғри ишлатилган сўзларни айтдим. Бунақа нотўғри сўзлар жуда кўп эди. Ўларни рўйхат қилиб олган эдим. Шулардан атиги бештасини айтдим. Автор пешонасини тириштириб гапларимни эшитган бўлди.

Охирида авторнинг ўзи гапирди. Ҳаммага миннатдорчилик билдириб, менга таъна қилди.

— Сиз романни бир марта ўқибсиз. Икки марта ўқишингиз керак эди.

Ёшлик қилибми, гап келганда отангни аяма, деган ақидага амал қилибми, икки марта ўқигандага хато сўзлар тўғри бўлиб қолмайди-ку, деб юбордим.

Олтмишинчи йилларнинг бошида Саидахоннинг «Соч» деган шеъри «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида эълон қилинди. Шеърда у ўзбек аёлларига соч ярашишини, ҳуснига ҳусн қўшишини, баъзи аёллар сочларини кесиб ташлаганликлари тўғрисида ачиниб ёзганди. Шеър охирида у «Э худо, мени соч кесишдан асра» деган сатр бор эди. Шеър кўлчиликка ёқди. Аммо марказ-қўмдаги масъул бир одамга ёқмапти. Тошкентда чиқадиган жами газеталарнинг муҳаррирларини чакириб, шеърни муҳокама қиласди. Саида коммунист бўлатуриб, худога нола қиляпти, дейди. Ва ҳамма муҳаррирларни хушёр бўлишга чақиради.

Бу гап тез тарқаб кетади. Саида шеърим муҳокама бўладиу мен билмайман, деб хуноб бўлади. Уюшмада ўтган очик партия мажлисида алам-ситам билан гапиради. Катта-катта газеталарга муҳаррирлик қиласётган кишилар «Миша ақа»га нега зарба бермадилар, деб айтади. Ўша масъул раҳбарни она тилида яхши гапиролмаганилиги учун «Миша» деб чақиришарди.

Минг тўққиз юз олтмиш тўртинчи йили «Уфқ» романним Ҳамза мукофотига тавсия қилинди. Рўйхатда Шайхзоданинг «Улугбек» драмаси ҳам бор эди. Ўша йили икки собық «халқ душмани» рўйхатга киргани учун ҳеч кимга мукофот берилмади. Мукофотга қўйилган асарлар тўғрисида матбуотда фикрлар эълон қилинарди. «Уфқ» тўғри-

сида Абдулла Қаҳхорнинг мақоласи босилди. У мақола охирида: «Уфқ» тенгқурлари орасида ялтираб турипти», деб ёзганди.

Романимнинг мукофотдан қолиб кетишига қисман шу жумла ҳам сабаб бўлди. Абдулла Қаҳхор «тенгқурлари» деганда раҳбарнинг ҳам романини кўзда тутган эди. Бизнинг жаддимизга қолиб, бошқалар ҳам мукофотдан қолиб кетишиди. Келаси йили Шайхзоданинг номини ўчириб Шукур Бурхоновга Улуғбек роли учун мукофот берилди.

Олтмиш олтинчи йили Саидахон эллик ёшга тўлиши муносабати билан уюшма унинг юбилейини ўтказишга қарор қилди. Саидахон областларга китобхонлар билан учрашувга бориши керак эди. Ёзувчи дўстлар билан Смарқанд ва Бухорога бордик. Марказқўмдаги бир масъул шахс учрашув қилманглар, деб тайнинлаб қўйган экан. Қайтиб келдик. Саидахоннинг туғилган юрти Андижонга бордик. У ерга ҳам телефон қилишиб, юбилей ўтказилмасин, деб тайнинлаб қўйилган экан. Андижонликлар барibir ўртачагина бўлса ҳам юбилей қилдилар. Куйганёрдаги бобимиизда Саидахоннинг кўнглини кўтариш учун жуда катта тўй қилдик. Тўрт юздан ортиқ одамга дастурхон ёздик. Тошкентдан дўстларим, Саидахоннинг шогирдлари — кирқ кишига яқин ижодкорлар келишиди. Ўша кезлари Саидахон жуда озиб кетганди. Икки йил ичидаги унинг катта энаси, онаси, синглиси, куёви вафот қилган, булардан ташқари, тинимсиз хужумлардан адойи тамом бўлганди. Ана шу кўрган фамларини унутсан, деб бутун топган-тутганларимни сарф қилиб тўй қилган эдим. Ўшанда унинг узоқ йиллардан бери энди чехраси ёришган эди. Яхшиям шундай қилган эканман, бир йилга қолмай унинг ўзи оламдан ўтди.

Саидахон баъзан эзилиб кетган пайтларда, бу дунёга факат азоб чекиши учун келган эканман, деб ўқиниб қўярди.

Хатто тўйимиз бўлган куни у келинлик либосини момат либосига алмаштирган эди.

Кирк тўққизинчи йилнинг 28 ноябрида — тўйимиз куни Саидахоннинг 17 ёшга кирган биттагина ўғил укаси Насибjon оламдан ўтган эди. Онаси Сабохон ая қизининг тўйида яйраб-яшнамай, Андижонга қайтиб кетди.

Ўша куни Сабохон аянинг бир боласига Тошкентда никоҳ ўқилди, бир боласига Андижонда жаноза ўқилди.

Бундан ортиқ даҳшат бўладими?

Мана энди, бирга кечирган кунларимизни, ҳамма кўргиликларимизни эслаб ўтирибман. Қандоқ оғир мушқул-

ларга бардош берди бу кичкинагина жон. Аёл кишида шунчалик бардош, шунчалик ирода бўлишига ўзим гувоҳ бўлмаганимда ишонмас эдим.

Шунча йиллар ўтиб, ўша бадном бўлган «Сўқмоқлар» қиссасини қайта ўқийман. Дўстларимга сизлар ҳам ўқиб кўринглар, деб илтимос қиласман. Улар қиссани ўқиб, бугунги кунни ўттиз йил олдин қўриб ёзилган гўзал асар, деб баҳолайдилар.

Саидахон вафот қилган куни Шароф Рашидов уйга телефон қилди.

— Қачон, қаерда шундоқ бўлди? — деб сўради.

— Эски шаҳардаги касалхонада, — деб жавоб қилдим.

— Бошқа касалхона қуриб кетганми? — деди ғазаб билан.

— Икковимизни ҳам имтиёзли шифохонадан чиқариб юборишган, — деб жавоб қилдим.

Рашидов анча вақтгача жим бўлиб қолди. Кейин:

— Қандоқ ёрдам керак бўлса олдимга кел, — деб трубкани жойига қўйди.

Энди менга ҳеч қанақа ёрдам керак эмас эди.

Орадан бирон ой ўтиб, мени Рашидов чақирди. «Қирқ беш кун» романим маъқул бўлганини айтди. Фақат, бир кишига кўп ўрин берганим ёқмаганини гап орасида шаъма қилди. Суҳбат охирида у Саидахон олдида қарздор эканини, ундан узр сўрамоқчи бўлганини, афсуски, шу нияти амалга ошмай қолганини айтди.

Саидахоннинг бахти ҳам, орзу-умидлари ҳам, қувончи ҳам шу биттаю битта қизи эди. Ухласа бошида ўтиради. Юрса орқасидан эргашарди. Богча ё мактабга кетган пайтларда ечган кийимларини ҳидлаб юради. Унга атаб қанчалаб шеърлар битганди:

... Кизим қўшиқ куйлади.

Ё капалак қанотин ели

тегди юзимга,

Ё ёшлиқ бағридаги хаёл

аралаш уйку.

Бир қатра шабнам бўлиб

термуламан қизимга.

Бир қатра шабнам қилиб

қўйганди мени туйғу.

... Биласанми, қизим, бу

коинотда

Онанинг орзуси қучмаган

баҳт йўқ.

Онанинг хаёли етмаган

бўшлик,
Онанинг хаёли тўхтаган
вакт йўқ.

... Жаҳон менинг
бағримдами ё мен жаҳон
бағрида,
Юз баҳорнинг елларими
соchlаримни силаган.
Минг гулшанинг
гулларидан роҳатбахш бу
кўлчалар
Бахтга кўмиб
юрагимни юзларим эркалаган.

Саидахон шу биттагина қизининг баҳтини кўролмай дунёдан кетди. Университет дипломини олганини, тўйини, невараларини кўрмади. Ҳаёт уни ёлчитмади. Қисқагина умри курашларда ўтди. Ҳужумлар, тухматлар, маҳрумликлар уни буқолмади.

Саидахон саранжом-саришта аёл эди. Ҳамиша рўзфорнинг бут бўлишини истарди. Эшиқдан меҳмон кириб келса кувониб кетарди. Топган-тутганларини дастурхонга кўярди. Абдулла, Эркин, Ўлмас, Неъмат, Ўткир, Носир, Худойберди, Анварларни ўз укасиdek кўярди. Улар келганда бутун пазандалигини ишга солиб, ширин таомлар пиширади. Дастурхон устида янги шеърларини ўқиб берарди.

Ҳалимани, Ойдинни, Мукаррамни жуда яхши кўярди. Уларнинг шеърларини кувониб-кувониб ўқирди. Булар мендан ўтиб кетди, қандок яхши, дерди. У хеч қачон яхши шеър ёзганларга фашлик қилмасди. Худди ўзи ёзгандек кувониб кетарди.

Саидахон оламдан ўтганда эшик олдида бел боғлаб турган Ўлмасни, Эркинни, Неъматни, Ўткирни, Носирни кўрганимда суюнсан бўладиган укаларим борлигидан таскин топган эдим.

Алихон Тўра Соғунийни Саидахон ўзига пир деб билганди. Устознинг завжаларини ўз онаси қаторида биларди. Назаримда у Соғунийнинг хонадонига руҳан поклалиш учун борарди. Бу даргоҳ сажда қилса арзигулик нурли хонадон эди.

Саидахон хою ҳавасларга берилмади. Минбарларга интилмади. Оташин нутқлар ирод қилмади. Бир чеккада жимгина яшади. Жимгина оламдан ўтди.

Шундай дейману ноҳакликка қарши бош кўтарган, аёл номига доғ туширмай пок сақлаган, жуда кўп аёллар-

га намуна бўлса арзигулик умр кўрган, хўрликларга, ҳақоратларга қарши исён кўтарган, букилмас бир аёл кўз олдимда туриб олади.

Кичкина битта кўчага номини қўйишга арзитмаган ўша пайтдаги раҳбаримиздан хафа бўлиб кетаман. Биттагина кўчада поклик тимсоли бўлиб номи турса арзигулик аёл эди-ку у.

У кўрган азобларнинг ўндан бирини ҳам ёзолмадим. Ёзмоқ — яна ўша аламли йилларни хотирада жонлантири-моқ демак. Ўзимни ўзим, кечиримли бўлиш керак, деб юпатаман... Кўрган азобларимиз кўз олдимга келиб, на-хотки, ёруғ кунларимизни зимистонга айлантирган ким-саларни кечириб бўлса, дейман.

Шундай сиқилиб кетган пайтларимда унинг шеърла-рини ўқийман. Улардан таскин топаман.

Йиллар ҳатто сочдан
рангни ў chirди,
Хуснга ташлади нурсиз
бир соя.
Аммо хаёлингга етмайин
кучи
Ўзимга бутунлай берди
ниҳоят,
Лекин сен чўчима,
ўйларингни мен
Фақат ўн саккизда
туриб эслайман,
Фақат ўн саккизда
юриб эслайман,
Ўн саккиз ёшдаги
йўлларингни мен.

1997 ийл февраль-марти.

ТАРИХНИНГ ТИРИК ШОҲИДИ

Шоир Тошпўлат Ҳамид кўпдан бери, «Бухорога бир келинг», деб илтимос қиласарди. Кечакан яна телефон қилиб, «Домла энди келмасангиз бўлмайди, қора анжир пишди», деб қолди. 1964 йилнинг саратонида йўлга чиқдим. Тошпўлат ўша пайтларда Ёзувчилар уюшмасининг вилоят бўлимида котиб эди. Дилкаш, сухбати ширин бу йигит билан соатлаб гаплашсанг ҳам зерикмайсан. Қизиқ-қизиқ, чети учмаган гапларни топади. Хуллас у мени аэропортда кутиб олди. Эски бир «Москвич» машинасида шаҳарга караб жўнадик. Мени бир қаватлик пастаккина редакция биноси олдида қолдириб, «Хозир чиқаман» де-ди-ю бозорга кириб кетди. Саратон жазираси авжга чиққан бир пайтда чўл тарафдан ногаҳон эсган қучли қайнок шамол сувга ёлчимаган дараҳтларнинг қаддини букиб, гувиллади. Мирааб мадрасасининг олдидаги ялангликда гирдибод айланади, хас-хашакларни, коғоз парчаларини осмони фалакка учирди.

Кўлтиғигаmallаранг жойнамоз қистирган девқомат кекса бир киши кимнидир кутарди. Унинг қомати достонларда таърифланган паҳлавонларни эслатарди. То белбоғигача тушган оппоқ соқолини шамолгоҳ ўнг елкасидан, гоҳ чап елкасидан ошириб ўйнайди. Зангор салласининг печини боши устида айлантиради. Астарсиз кулранг тўнишинг этакларини бургут қанотига ўхшатиб силкитади.

Назаримда, бу фавқулодда одам эртаклар сахифасидан уйғониб чиққанга ўхшарди. Оталаримиз ҳикоя қилган паҳлавонлардан бу томонларда ҳали ҳам бор экан-да, деб кўнглимдан ўтказдим.

Тошпўлат елим халтада анжир олиб чиққанда шамол ҳам босилган, «паҳлавон» бир неча кексалар билан пешин намозини адо этгани Масжиди Калонга кириб кетганди.

Қаранг, ажиб бир манзара. Редакция Минораи Калон билан Масжиди Калоннинг пинжига суқилган. Бу жойдан миноранинг учи кўринмайди, кўриш учун сал нарироққа

бориб қарашиб керак. Мен таърифлаётган чол шу миноранинг томиридан ўсиб чиққан навқирон минорага ўхшарди.

Тошпўлат Лаби ҳовузга олиб борди. Бу жой илгарила-ри кўп марта қўрганим Лаби ҳовузга ўхшамасди. Каров-сизликдан файзи кетиб, тортими қолмапти. Неъмат Аминов, Жамол Камол, Тошпўлат Аҳмад, Аҳад Ҳасан ва Гулом Шомуродовлар дастурхон тузаб кутиб ўтиришган экан.

Куриб қолган чинор учидаги арава филдирагидек лай-лак уясига қарайман. Лайлак йўқ, келмай қўйипти. Бир оёқлаб туриб, бутун Бухорога эшитгулик қилиб ноғора чаладиган лайлак энди уясини тарк қилган эди.

Бутун дунё матбуоти саҳифаларидан тушмайдиган, кино ленталарига рангли-рангсиз тасвирда туширилган, шимолий қутбдан то Африкагача айланиб чиққан, ҳатто океан ортида неча мартараб намойиш қилинган бу манза-ралардан энди қуриб қолган чинору, бўшаб, хувиллаб ётган лайлак уясигина қолганди.

Девонбеги мадрасаси пештоқига ўрнатилган кучли ра-диокарнайидан эшиттириладиган беҳаё атеист қўшиқлар Бухоройи шарифга кўкламни бошлаб келадиган, оппоқ художўй лайлакларни кувиб юборган эди.

Мана, хозир биз дарахт танасига михланган, «Дин ҳалқ учун афюндир!» деган ёзуви бор тахтача тагида ўтирибмиз. Бир сап-сариқ хотин бўйнига патнис осиб, сосиска сотиб юрипти.

Сұхбатимиз қовушмади. Латифага кон Неъмат Аминовнинг тилига гап келмай қолди. Назаримда, кандалорликнинг нодир намунаси бўлган мис барқашдаги қора анжир ҳам ҳижолатдан баттар қорайиб кетган эди. Ўрни-миздан турдик. Машхур Шохруд ариғига қарадим. Минг йиллардан бери Бухоронинг чанқофини босиб келган Шохруднинг ичи вино шишаларига, консерва банкалари-га, латта-путталарга тўлиб қолган эди. Биздан наридаги сўрида ўтирган, қўкрагига «Хизмат қўрсатган маданият ходими» нишони таққан киши ёнимизга келди.

— Мехмонлар хуш келибсизлар, илтимос, кечқурун келинглар, албатта келинглар, Тошкент «Билим» жамиятидан лектор келган. «Ислом динининг реакцион моҳияти» деган мавзуда лекция ўқийди. Жуда кучли олим, фан доктори.

Кўнгилда ноҳуш юқ билан, минг бир афсуслар билан Лаби ҳовуздан узоқлашдик.

Йўлда Тошпўлат ҳижолатда ерга қараб, шундай деди:

— Биз шаккокларни худонинг ўзи кечирсин. Ислом динининг қуввати, қудрати бўлган Бухоройи шарифда уни реакцион, деб ўтирибмиз-а! Халқ учун афюн деб ўтирибмиз-а! Ҳазрат Баҳовуддин юрган жойларда, Абдухолиқ Фиждувоний ором олган Лаби ховуз бўйида шу гапларни айтяпмиз-а!

Кечқурун Неъматнинг уйида тўпланадиган бўлдик. Бухоронинг фақат битта арава сифадиган жин қўчаларидан юриб, Неъматнинг уйига бордик. Тепаси болохоналик долонда боя Масжиди калон олдида кўрганим афсонавий паҳлавон тиззасига ҳассасини кўндаланг қўйиб, курсида ўй ўйлаб ўтиради. Оёқ товушларини сезиб ўрнидан турди.

Аҳаджон Ҳасан қулоғимга шивирлади:

— Неъматнинг отаси, машхур темирчи Уста Амин бобо шу киши бўладилар.

Чол ҳазилвон, қувноқ одам экан.

— Аҳад болам, шивирламай қаттиқ гапиравер, барibir унча-мунча гапни қулоғим олавермайди.

Усто бобо ҳаммамизни бирма-бир бағрига босиб кўришди. Оппоқ узун соқоли юзларимизни силағандек бўлди.

Билмадим, у неча ёшда экан? Ҳар ҳолда саксондан кам бўлмаса керак. У жуда бақувват эди. Болохона зинасини ғичирлатиб зум ўтмай юқорига чиқиб кетди. Биз эса ўш бўлишимизга қарамай бир қўлимиз билан зина тутқи-чига осилиб, бир қўлимиз билан тиззамизга таяниб, аранг болохонага чиқиб олдик.

Дастурхон устида бир суҳбатлар бўлди, бир суҳбатлар бўлди! Ҳар бир сўзи ҳикмат, ҳар бир калимаси тарих бу отахон темирчи бўлиб эмас, тирик Бухоро бўлиб гапиради.

Кимdir бехосдан хонтахтани тутиб юборди. Остида-ги шинпалар жаранглади. Ота ҳушёр тортди. Неъматга танбеҳли бир қараб қўйди.

— Ота, «Тошкент суви» бу.

— Худо ҳаром деган нарсани уйга олиб келма. Ё мен чиқиб кетайми? Майли, ўзларинг чақ-чақлашинглар.

Ялиниб ёлвориб уни олиб қолдик.

Рўпарамда ўтирган бу кекса одам Бухорони шон-шуҳратга буркаган буюк зотлардан бири бўлиб кўз олдимда ўтиради. Унинг гаплари тиник, мантиқи зўр, фикри чукур, тили равон эди.

— Мен ўзим кўрган, ўзим шоҳиди бўлган гапларни айтаман, Бираавдан эшитган гапларни кўтариб юрмайман.

Эҳ-хе, бу бошлар неларни кўрмади. Амир Олимхонни ҳам кўрдим. Отини тақалаган эдим. Фитрат домланинг ҳам сухбатларида бир-икки марта бўлганман. Чориқулбой Зарафшонга кўприк солгандা, ҳашарга акам билан борганман. Кўп химматли киши эди, раҳматли. Ҳукумат чиқиштирамди.

Кўприк қурилишига қатнашаётганларга эрталаб дошкоzonда сарёғли ширчой, пешинда палов, кечликка шўрва пишириларди. Қунига ўnlаб қўй сўйиларди. Шу кўприк битганда, ўшро болалари, «Бой қурган кўприкдан ўтмаймиз» деб уни буза бошлашди. Кўчириб олинган гиштлардан қулуб қурамиз, дейишди. Чориқулбой «Бузманглар, клубни ҳам ўзим қуриб бераман» деб худонинг зорини қилди. Дарё бўйига фишт хумдон қурдириб, янтоқ ёқиб, фишт чиқарди. Бир чиройли клуб бино бўлди.

Хонтахта тагидаги шишаларни Неъмат халтага солиб опчиқиб кетгандан кейин Уста бобонинг қулфи дили очилди. У ўғлининг орқасидан, қўлингни совунлаб юв, деб қолди.

Ўша оқшом Уста Амин бобо Чориқулбойнинг ҳукумат мусодара қилган минг-минглаб қўйлари қирилаётгани сабабли уни қамоқхонадан конвой билан олиб келиб, қўйларнинг давосини сўраганларини, у жуда оддий усул билан даволаганини ҳикоя қилди.

Бойни қамаганларида ўғли билан учраштирган пайтларини айтганда тингловчиларнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Қанча романлар ўқиганман, қанча фожеали сахифаларни вараклаганман. Аммо Усто бобо ҳикоя қилган воқеа мендек дийдаси қаттиқ одамни ҳам йиғлатиб юборган эди.

Чориқулбойни ўзи қуриб берган клубга қамайдилар. Бир ўзини эмас, қариндош-уруғларини ҳам қамаб қўядилар. Шу жойда, бойнинг яккаю-ягона ўғли билан бетмабет қиласидилар.

Бой, «Яхшимисан, болам, эсон-омонмисан, чироғим?» — дея унга қулоч очиб келади. Лекин ўғли отасига тескари қараб: «Нега мен бойнинг ўғли бўлиб туғилдим? Камбағал ёки косибнинг ўғли бўлиб туғилсан бўлмасмиди?» — дейди. Шунда Чориқулбой турган ерида ўтириб қолади. Бир оздан кейин чуқур уф тортиб: «Менга қара, ноқобил фарзанд, — дейди. — Мана бу ерга ўтириб, ҳали бўз бола эдим, ният қиласидимки, бир кун келиб, мен ҳам уйланарман, хотиним ўғил туғар, тўй қиласидим, деб. Худойи Карим мани ниятимга етказди. Тўй-томушолар

билан онангни олдим. Вакти-соати етиб, онангни бўйида бўлди. Худога илтижо қиласдимки, илоё ўғил бўлсин, деб. Онангни еру қўкка ишонмасдим, чунки унинг бўйида менинг зурёдим, мол-мулкимнинг эгаси, гўштдан айирганим — темир тирногим бор, деб... Нихоят сен туғилдинг... Чўлда эдим, суюнчи келтирган чўпонга оқ тая ва уч кишига учта оқ арфумоқ миндирдим, санинг йўлинг оқ бўлсин, деб. Сани йўргаклаб чиқсан доя кампирга бошдан-оёқ адрес-кимхоб ёпдим, бошингдан кумуш, тилла тангалар сочдим, серуруғ, серфарзанд бўлгин деб, бешик тўйи, соч тўйи, суннат тўйларингни ўтказганда ҳам юртга ош бердим. Чавандозлар сани номингни қайта-қайта тилга олиб, давраларда оқ фотиха бердилар. Сан ҳамиша бағалимда, тиззамнинг кўзида ўтирадинг. Тўй-томушошлар қилиб эшигингни очиб бердим. Яхши кўрган қизингга уйлантиредим. Гўдакликдан санинг номинг бойвочча эди. Каерга борсанг, иззат-хурматда эдинг. Во, дариф! Энди бойнинг ўғли бўлганингдан ор қиласанми? Отанг ҳаром томчисидан бино бўлган сан ноқобил фарзанд энди отангдан юз ўғирасанми? Шу умидлар билан санга яхши откўйганмидим? Ўзим шу қоронғу ертўлада ётсам-да, ташқарида чирофим ёниб турибди-ку, деган умидда эдим... Ё парвардигор не гуноҳим бор эдики, ўз пушти камаримдан тўраган фарзанд таънаю маломат чилвири билан мани бўғса!.. Илоё кўкармагайсан, илоё тирноқقا зор бўлгайсан», — деганда таниш миршаблар ҳам йиглаб юбордилар, турманинг тошлари ҳам бу фарёддан эриб кетган-дек бўлади... Бойнинг ўғли хушини йиғиб, «Тавба қилдим, отажон!» дея ўзини отасининг оёғи остига ташлайди. Юзларини отасининг кавшига суртиб, хўнграб йиглайди. Шунда Чориқулбой ўғлининг қучоғидан оёғини секин суғуриб олиб: «Тур, ўрнингдан, ноқобил ўғил, энди откетди, корда қоп-қора изи қолди!» дея юзини тескари ўгиради.

Мен сизга айтсам, жўра, Чориқулбойнинг ўша ўғли тирноққа зор бўлиб, хор-зорликда ўлиб кетди.

Отанинг қарфиши ўқ! У охиратда эмас, шу дунёning ўзида нишонга тегади.

Оқсоқол каҳрабо кўк чойни хўплайди. Қошлари чимирилиб, болалик йилларини эслагандек жимиб қолади. Пиёланинг гулига тикилиб ўтириб бир уҳ тортади.

— Эргаш амакимнинг пушти камаридан тўраган биттаю битта ўғиллари бўларди. Оти Йўлдош эди. Худонинг қудратидан ўргилай, уям гунггу кар эди. Ўша бола ўн икки ёшида қизамиқдан вафот этувди. Шўрлик Моҳтоб

янгачамнинг, «Булбули гўём бачам» дея соч юлиб йиғланлари кечагидай кўз олдимда...

Хозир эшитган хикояни шундоқлигича, бирон сўз қўшмай, биронта сўзини олиб ташламай китобга киритса арзиди. Китобхонга манзур бўлган яхши хикоялар каторидан жой олишига аминман.

— Ётар пайтингиз бўлгандир, Уста бобо, бир пас дам оласизми? — деди Аҳаджон.

Отахон дераза пардасини кўтариб ташқарига қаради. Ҳали қоронғу тушмаган эди.

— Ҳали хуфтон номозини ўқиганимиз йўқ. Йилнинг шу ойларида соати йўқ одам вақтдан адашади. Қудратингдан кетай, Эгам, дехқоннинг экини яхши пишсин, деб ёруғ кунни узайтириб қўйган. Эрталаб соат тўртда тонг ёришиб, кеч соат 9 да офтоб ўчади.

— Бўлмасам яна битта хикоя эшитайлик, — деди Тошпўлат Аҳмад соатига қараб.

— Хўп, хўп. Эшитинглар. Манғит хонларидан Аҳадхон замонида Бухорда бир ёлғиз — кимсасиз кампир яшаган экан. Биттагина эчкисини соғиб, сутидан бир миқдор ичиб, қолганини сотиб, рўзғор тебратар экан. Иттифоқо кечаси ухлаб қолганда, шу эчкисини ўғирлаб кетишади. Кампирнинг арз қилмаган жойи қолмайди. Охири Аҳаджон ҳузурига боради. Хон ундан не арз билан келганини сўрайди.

Кампир нима бўлганини айтади.

— Ия, — дейди хон. — Эчкини қўриқламай, донг қотиб ухлаган экансиз-да, эна!

Кампир жавоб қиласди.

— Ухлаган эдим, хон ҳазратлари. Сизни ухламаган, деб ўйлаган эдим. Қарангга, сиз ҳам ухлаган экансиз-да!

Хон лолу хайрон бўлиб боши эгилади. Кампирнинг бир оғиз, сиз ҳам ухлаган экансиз-да, деган гапи унинг юрак-юракларига бориб етади. Юртни боқиши, шу юртни қўриқлаш, осойишталигини сақлаш хоннинг вазифаси эканини шу бир оғиз сўз тушинтириб қўйган эди. Хон ўрнидан туриб, чапак чалади. Мулозимлар киради.

— Шу онахонга бир говмуш сигир берилсин! Емашаги ҳам хазина ҳисобидан бўлсин, — деб фармон беради.

Доно гапга тан берадиган хонлар ҳам ўтган, болаларим.

Уста бобо хуфтон номозини ўқиши учун пастга тушиб кетди.

Кечки салқинда шаҳарни томоша қилгани чиқдик. Килт эткан шаббода йўқ. Куни билан офтоб қиздирган

мармар тошлар ҳали совимаган. Мадрасалар, миноралар мудрайбошлаган. Ой фарқ пишган. Оппоқ, дум-думалоқ. Пўсти арчилган оқ шафтолидек бўлиб турипти. У бутун Бухорои шариф устидан эринмай кумуш упа сепаётгандек. Фақат девор сояларигина қорамтири тусга кирган ҳалос. Ана шундай сокин, сирли-сехрли тунда ажаб ғалати хаёлларга бериласан. Минг йиллар олдин ўтиб кетган буюк инсонлар Шариф шаҳарнинг жимжит кўчаларида кезиб юрганга ўхшайди. Тарих уйғониб кетгану, юз йиллар оралиғида ўтган буюк зотлар: донолар, алломалар, олиму фузалолар дийдор кўришмакка ер бетига чиқкандақ. Кўхна деворлар соясидан уларнинг овозлари эшитилаётгандага ўхшайди. Олисдан ҳассанинг тошга ожиз урилаётганд товуши элас-элас эшитилади. Ҳазрат Рудакий уйғониб кетдилар шекилли. Пастанк уйнинг ёғли қоғоз ёпиштирилган деразасида шам нури лишиллайди. Ибн Сино ҳали ухламаган кўринадилар.

Икки соатлик оқшом кезишимда Бухоронинг неча минг йиллик тарихига рўбарў келган эдим.

Эрталабки нонуштада Ўста бобо йўқ эди. Ҳали тонг ёришмай, бомдод номозини ўқиш учун чиқиб кетган бўлиши керак. Неъмат бир ғалати гап айтиб қолди.

— Отам ҳар сахар жўраси Ўста Нуъмоннинг темирчилик дўконига бориб, тош охурдан бир пиёла муздек сув ичадилар. Нега бундай қиласиз, деб сўраганимда «Болам, дунёда энг покиза, энг тотли сув тош охурнинг суви» деган эдилар. Унга куни билан қип-қизил чўққа айланган теша, кетмон, ўроғу болғалар вашиллатиб чўқтирилади. Бу сув кунига неча бор қайнаб, неча бор совуди. Эрталабга келиб совиб тиниқади. У ҳар қандай микробдан холи, унда шифобахш темир моддаси бор эмиш. Отам юз йилга яқин ҳар тонг шу сувдан ичканлар...

Кейинчалик Неъмат Тошкентга кўчиб келди. Отаси уни тез-тез йўқлаб келади. Бу шахри азимдаги олимлар, уламолар билан танишади. Уларнинг сұхбатларидан баҳраманд бўлади. Муфти эшон Бобохон ҳазратлари хамда бу зотнинг фарзандлари муфти Зиёвуддинхон ҳазратларининг сұхбатларини ихлос билан тинглайди.

Ўста Амин бобо «Тошкентга Алихон тўра Соғуний кўчиб кептилар» деб эшитиб зиёратларига боради. У зотдан, бу хонадонда бўладиган сұхбатларда сомий бўлишга ижозат сўрайди.

Ўста Амин бобо Соғуний билан учрашувини ажаб бир ширин ва эзгу хотира сифатида кўнглида ардоқлаб олиб юради.

— Биласизми, укам, менга Мұхаммад алайхі вассалам түғрисида ҳеч ким у кишидек аниқ ва таъсирли қилиб айтиб беролмаган. У кишининг хонадонларига ҳар борганимда поклангандек, кўнглим нурга тўлгандек бўлиб қайтардим. Ҳазрат ўзларининг «Тарихи Мұхаммади» китобларини совфа қилган эдилар. Невараларимга қайта-қайта ўқитиб, эшитаман. У кишининг билимларига қойил қоламан.

Уста бобо билан Тошкентда ҳам жуда кўп учрашдик. Бир куни у кишига, ҳикояларингизни Неъматта айтиб турсангиз, ёзиб олса зап иш бўларди-да, дедим.

— Боламнинг иши кўп, ўзининг ёзув-чизувидан бўшамайди. Уни қийнагим келмайди, — деб жавоб қилган эди.

Уста бобо юз ўшда оламдан ўтди. Неъмат отасининг ҳикояларини ёзиб олганмикан, деган ўй хаёлимдан ўтади. Наҳотки гўзал бир китоб бўладиган ҳикояларни бобо ўзи билан олиб кетган бўлса! Йўқ, Неъмат у кишига билдирилмай ёзиб юрган экан. Мана бугун шу китоб «Бир аср ҳикояти» деган ном билан босилиб чиқди. Унда мен эшитган ва эшитмаган аллақанча гўзал ва жозибали ҳикоялар жамланган эди. Дилемда: «Неъмат, фарзандлик бурчини аъло адо этибсан», деб китобчани силаб қўйдим.

Икки минг беш юз йиллиги нишонланаётган Шариф шаҳар — Бухоронинг кейинги юз йилига жонли гувоҳ бўлган Уста Амин бобо кўз олдимдан ўтади. Тошкент кўчаларида этагининг барини бургут қанотидек силкитиб юрадиган девқомат, оппоқ соқолли фариштасифат бу одамнинг орқасидан сувратчилар, телевизиончилар эргашарди. Мен у кишига ҳазил қиласардим. «Уста бобо, Тошкент кампирларининг кўзини ўйнатиб юрибсизми?» дердим. У соқолини силаб илжаярди. Опа-сингил бевалардан топсам божа бўламиزمи, деб ҳазиллашаман. Бўламиз, дерди отахон. Қани омин, дeng, нариги дунёда опа-сингил фаришталардан учрасин, дея хандон отиб куларди.

У чиройли чол эди. Чиройли куларди, чиройли гапи-рарди.

Бухорога кейинги боришимда ҳам Уста Бобони зиёрат қилдим. Энди у анча қариган, озиб кучдан қолган эди.

— Вашиллаб ёнадиган кўм-кўк оловга тикилиб, кўзни ишдан чиқарган эканман. Қулоқ ҳам унча-мунча гапни олмайди. Ҳайронман, ҳалитдан шундоқ бўлсам, қариганда нима бўларканман? — дейди бир кам юз ўшга кирган Уста бобо.

У шунча ўшга кириб қарилекни тан олгиси келмасди. Узок сухбатлашиб ўтиридик. Лаби ҳовузга борганим-

ни, у ерда ажойиб ўзгаришлар бўлганини айтдим. Насридин Афандига ҳайкал ўрнатишпти. Ҳаммаёқ ораста. Шохруддан айқириб- сув оқяпти. Сўриларда ёш-яланг, кари-қартанглар гурунглашиб ўтиришипти, дедим.

— Э, укагинаме, — деди Уста бобо бошини чайқаб. — Бу шўро дегани Бухорога ишонмасди. Унга Бухоронинг тилласи, қорақўли, пилласи, гази керак эди. Сталин даврида наинки одамлар, хатто шаҳарлар ҳам қатағонга учраганди. У дин ривож топкан шаҳарларни хушламасди. Хориждан келган сайёҳларни Бухорога йўлатмасди. Тарихнинг уйғониб кетишидан қўрқарди. Мана, истиқол бўлиб Бухорои Шариф устидаги чанг губор тозаланди. Юз йилга яқин сув кўрмаган Шохруд тўлиб оқяпти. Шинам, сердарахт кўчаларда дунёнинг юз бурчидан келган сайёҳлар чак-чақлашиб юришипти. Тоқи заргарон, тоқи телпакфурушон, тоқи саррафонлар гавжум. Э, нимасини айтасиз, Бухоронинг хусни энди очилди.

— Саксон етти йил олов олдида меҳнат қилдим, тўппонча ясамадим, қилич ясамадим, ханжар ясамадим, пи-чиқ ясамадим. Дехқон ер чопсин, деб кетмон ясадим, буғдои ўрсин, деб ўроқ ясадим, отларнинг туёғи оғримасин, деб тақа ясадим. Хотинлар ўчоқ бошида ўтин ёрсин, деб теша ясадим. Палов дамласин, деб капгир ясадим... Биравни маломат қилмадим, ҳеч кимнинг ҳақини емадим. Бутун умрим бўйи беш вақт намозни канда қилмадим. Жойномозга бош қўйиб, юрга омонлик бер, деб аллоҳга илтижолар қилдим...

Бу Уста Амин бобонинг менга айтган энг сўнгги сўзлари эди.

У ҳаётидан рози бўлиб, бошқаларни ҳам ўзидан рози қилиб дунёдан кетди. Бу табаррук пок одамдан хотира-лар, гўзал ҳикоялар қолди. Уни одамлар қайта-қайта ўқишипти. Ўқиганлар бошқаларга завқ-шавқ билан гапириб беришпти. Кўлига қалам ушламаган, хат танимаган оддий Темирчининг мўъжаз ва гўзал ҳикоялари адабиёти-мизга камтарона бир мулк бўлиб қўшилди.

Ҳар нарсадан хато топадиганлар, бу мақола китобнинг ўзидан ҳам катта бўлиб кетмабдимикин, дейишларини биламан.

Биродарлар, бу китоб тўғрисида ҳали кўп ёзилади. Бундан ҳам мукаммал мақолалар босилишига ишонаман. Ахир, бу китобчанинг ҳар бир ҳикояси бир роман, ҳар бир лавҳаси бир қисса эмасми?

«Мулоқот», 1998 йил, январь.

АСҚАД БИЛАН ЁНМА-ЁН

Асқад тўғрисида бирон янги гап айтиш қийин. Буни биламан. Қатор романларию қиссалари, драма ва шеърлари, достонларию таржималари баҳонасида ҳамма гапни адабиётшунослар айтиб қўйишган, айниқса, шу кунларда олтмиш ёшга кириши муносабати билан жамики газета ва журналлар, радио ва телевидение бу заҳматкаш ёзувчини миридан сиригача айтиб бўлди. Унинг ижодига бағищланган китобларда, ёқланган диссертацияларда адабиётимизга қўшган жуда катта хиссаси илмий асосслаб берилди.

Лекин эллик йил йўлда ҳамроҳ бўлган, бирга ўй суреб, бирга қофоз қоралаган дўстнинг ҳам юрагида айтадиган гаплари бордир, ахир.

Асқад болалигига ҳам ниҳоятда жиддий эди. Бора-бора бу жиддийлик ижодига ҳам кўчди. Китобларнинг қаҳрамонлари ҳам жуда жиддий одамлар. Улар фикр қиладиган, жамият тақдирида катта роль ўйнайдиган қаҳрамонлардир. Асқад бир романини «Давр менинг тақдиримда» деб атади. Менимча, бу ном унинг ҳамма китоблари учун умумий сарлавҳа бўлса арзиди. «Опа-сингиллар», «Туғилиш», «Бўронларда бордек ҳаловат», «Чинор» романларининг қаҳрамонлари тақдирида бутун бир давр нафаси гуркираб туради.

Асқаднинг ўзи ҳам шу давр, шу тақдир жараёнининг фарзандидир.

Жуда яхши биламан. Асқад умрида бир марта ариза ёзив ишга кирган. Шу биргина ариза билан жуда кўп ижодий ташкилотларда турли лавозимларда ишлаб келади. Бу гапнинг маъноси шуки, Асқад хеч қачон ишдан бўшаш тўғрисида ариза ёзмаган. Уни юқори ташкилотлар топшириғи билан ишдан ишга қўтаришарди. Асқад ҳали меҳнат дафтарчасини ушлаб кўрмаган. Идораларнинг кадрлар бўлимлари бу дафтарчани ўзлари қўлдан-қўлга ўтказадилар.

У қаерда ишламасин, орқасидан бирон одам «Асқад

ишни чала қилиб кетди» ёки «Ишни хом қилди» деган гап айтмаган. У ҳамиша ўзига юклатилган вазифага виж-дон иши деб қарайдиганлардан.

Асқад Мухтор «Шарқ юлдузи» журналида бош редактор бўлиб ишлаган пайтларида жуда кўп қўлёзма ўқирди. Катта-катта романлар ўртага қўйилгандা энг жўнли гапларни Асқад айтарди. У Ёзувчилар союзи секретари бўлган пайтларда ёш ёзувчиларни кўп қўлларди. Мана хозир у бош редактор бўлган «Гулистан» журналининг деярли ҳар бир сонида янги бир ёш шоирнинг шеърини ўқийсиз.

Асқад кўп китоб ўқиган, кўп мушоҳада қиласидан мулло ёзувчи. Адабиётга оид катта илмий баҳсларда Асқад бир олимдек гап айта оладиган, фикри тиниқ ижодкордир. Марказий матбуотда эълон қилинган бир қанча адабий-танқидий мақолалари Асқаднинг нечоғли теран фикрли ёзувчи эканини кўрсатди.

Асқад йирик жанрда ижод қилиш олдидан танлаган мавзу ичига разведка ўюштиради. Унинг биринчи йирик насрый асари худди шу тахлит дунёга келган эди. Қирқинчи йилларда у Бекободдаги металлургия заводи тўғрисида бир-икки очерк ёзилб кўрди. Ундан кейин биринчи пўлат қуювчилар тўғрисида цикл шеърлар ёзди. Ундан кейин «Пўлат қуювчи» деган достон яратди. Барибир, Асқад айтмоқчи бўлган гапларини бу жанрларда тўла айттолмаётганини билиб қолдию насрый асар яратиш пайига тушди. Унинг «Дарёлар туташган жойда» деб аталган биринчи йирик асари саноат мавзуига қилган разведкаси натижаси эди.

Эллигинчи йилнинг январь ойида Асқад икковимиз чўян печка ёнига ўтириб қиссани ўқиб чиққан эдик. Эсимда, ўша қиссанинг қўлёзмаси қалин муқовали «домовая книга»га ўхшаган каттакон дафтарга зич қилиб ёзилган эди. Тахминан тўрт соат давомида ўқиган бу қиссани яна икки соатча мухокама қилган эдик.

Асқад ўша қисса баҳонасида умуман адабиётда ўз мавзуни топган эди. Кейинги насрый асарларида ана шу мавзуни ривожлантираверди. Деярли ҳамма романлари ишчиларга, қурувчиларга бағищланди.

Асқад ўзи редактор бўлган журнallарда бошқа ижодкорларнинг қўлёзмаларини ниҳоятда масъулият билан таҳрир қиласиди. Унинг бу хусусияти мархум шоиримиз Миртемир акага жуда ёқарди. «Асқад қўлёзмага билиб қўл уради», дерди.

Асқад таржимачилик соҳасида ҳам анча-мунча иш қилиб қўйди. Унинг Пушкиндан, Лермонтовдан, Блокдан

ҳамда антик адабиётдан қилган талай таржималари ада-
биётимизни безаб турибди.

Олтмиш ёшга ҳамма ҳам кириши мумкин. Лекин шу
етук ёшга етиб келгунча умрини чойхонада ёнбошлаб
ўтказгандар бор, мудраб умрини совурганлар бор. Аммо
Асқад олтмиш ёшни қизғин ижод дақиқалари, изланиш,
тунни тонгларга улаш билан ўтказди.

Тўрт роман, тўрт қисса, қатор достонлар, драмалар,
том-том шеърлар, хисобсиз адабий-танқидий мақолалар
мана шу олтмиш йилнинг ижод билан ўтган қирқ йили
давомида яратилди.

Дўстим Асқад! Бугун сенинг муборак олтмиш ёшингни
нишонлаяпмиз. Бу фақат сенинг тўйинг эмас, сен билан
адабиёт остонасига бирга қадам босган, ҳар бир сатрингга
кувонган, ҳар бир китобингни ўзиникидек ардоқлаган
ҳамкасб дўстларингни ҳам тўйидир.

Faфур Фулом, Ойбеклар назари тушган сендеқ ижод-
кор дўстимиз билан фахрланамиз. Ҳали сенинг биздан,
китобхонларингдан жуда катта қарзинг бор. Бу қарзлар-
ни узмок учун яшамоқ керак. Яшаганда ҳам шунчаки
эмас, ижод, илҳом, қайнашлар билан яшамоқ керак. Бу
иш сенинг қўлингдан келади.

Эртага тонг отиши билан бошланадиган етмиш томон
сафаринг бехатар бўлсин, кадрдоним!

1980 йил

ЕТМИШИНЧИ БЕКАТ

Ижод билан, меҳнат билан етмиш ёшга кирганимизни билмай қолибмиз. Бир пиёла чой ичгунча шунча йил ўтиб кетибди.

Тақдирга минг шукурким, қўлимиизда қаламимиз бор экан, бўлмасам шунча йилни ўтказиш осонми? Меҳнатсиз кечган бир қун санаб ўтказилган йилга баробар.

Ёш бир жойга бориб, орқага қайрилиб қарайдиган, нималар қилолганингни, нималар қилолмаганингни чўтга ташлайдиган пайт келганга ўхшайди.

Кел, дўстим, кексалик бекатида пича нафас ростлаб, босган изларимизга қўз ташлайлик. Тақдир бизни ўтдан олиб ўтга ташлаган қунларни эслайлик, борса келмас, борса гумон йўллардан омон қайтган жонимиз, тошларга тегиб ёрилмаган бошимиз бир дамгина ором олсин.

Сен билан биз устозларимиз етолмаган ёшдамиз. Балки Қодирийлар, Чўлпонлар, Усмон Носирлар дилида армон бўлиб кетган гапларни айтиш учун тақдир бу яхши қунларни бизга раво кўргандир.

Модомики шундоқ экан, биз уларнинг яшамаган умри учун ҳам масъулмиз. Риёкорлик қилишга, виждонга зид иш тутишга, ҳақиқат юзига парда тортишга асло ҳаққимиз йўқ.

Айтилган сўз отилган ўқ, дейдилар. Отилган ўқни қайтиб милтиққа жойлаб бўлмайди. Айтган сўзимизнинг орқасидан қувиб тутиб келолмаймиз. Шунинг учун ҳам ҳар бир сўзимиз, ҳар бир сатримиз учун масъулдирмиз.

Биз бирданига осонгина ёзувчи бўлиб қолганимиз йўқ.Faafur Гуломнинг, Абдулла Қаҳҳорнинг, Миртемирнинг «шапалоги» бизни ёзувчи қилган. Ҳеч қачон хотираси унутилмас бу устозлар ҳалигача бизни «таъқиб» қилиб келади.

Ўттизинчи йилларнинг ўрталарида бир тўда ҳаваскорлар шу устозлар этагидан ушлаб адабиётга кириб келгандик. Шуҳрат билан Ҳамид, Аскар билан Мирмуҳсин, сен билан мен адабиёт кўчасига қайтmas бўлиб киргандик.

Мана, эллик йилдан ошибдики, баҳоли қудрат қалам тебратиб келаяпмиз.

Очиини айтсам, бизнинг авлод яхши ижод қилди. Адабиётимизнинг хазинасига ўнлаб роман, достон, драма, шеърий тўпламлар кўшди. Бу авлод эл олдида юзи шувут бўларли иш килмади.

Шахсга сифиниш йилларининг калтаги шу авлоднинг бошида синди. Турғунлик йиллари уларни бир муддат пароканда қилиб ўтди. Лекин сабр-чидам билан яшадик. Адабиётга хизмат қилдик. Шу авлоднинг вакили сифатида сенинг ҳам хизматларинг чакки бўлмади. Бундан олтмиш йил олдин Турбат қишлоғидан бошига тўр дўппи кийиб келган Сайдтуроб деган бола бугун ҳалқ ёзувчиси Туроб Тўла бўлиб элга танилди.

Сен ўттиздан ортиқ китоб нашр қилдирдинг. Қанчадан-қанча пъесаларинг сахна юзини кўрди. Кино санъатига кўшган ҳиссанг ҳам таҳсинга сазовордир.

Сени қўшиқчи шоир сифатида кўпроқ қадрлайман. Устоз Собир Абдулла билан Миртемир домладан кейин қўшиқчилик байроғининг дастасини сен маҳкам ушладинг.

Юзлаб дилрабо қўшиқларингни қанчадан-қанча хофизлар завқ-шавқ билан куйлашади. Республикаиздаги жамики бастакорлар сенинг қўшиқларингга куй басташган. Ўзбекистон радиосида сенинг қўшиғинг аралашмаган концерт йўқ. Ҳалқ сайилларида, тўю-томошаларда қўшиқларинг кўйланади. «Борми инсофинг», «Эй гул», «Куйлатиб қўйдинг мени», «Бизга ҳам», «Лайломисан сен», «Ширмоной», «Уч дугона», «Олтин сандик» каби санаб адогига етиб бўлмайдиган даражада кўп қўшиқларинг хонандаларнинг ҳамишалик репертуаридан жой олган.

«Санобар», «Дилором» деган умри боқий қўшиқларинг қирқ йилдан бери қуйланиб келади. Қирқ йил. Бу навқирон бир йигит умри.

Мен бу қўшиқларни ветеран қўшиқ дейман. «Мафтунингман» фильмни маданиятимиз оламида бир воқеа бўлганди. Бу фильмдаги қўшиқларнинг ҳаммаси сеники. Накадар гўзал шеърлар. Бу шеърлар бастакорлар юрагидан ўтиб, ажойиб ижрочилар нафаси билан йўғрилиб янада тиниқлашиб кетган. Мана, ўттиз йилдирки, бу қўшиқлар тингловчиларни мафтун қилиб келади.

Бирон сатри ошиқлар дафтарига тушмаган шоирни шоир демайман. Сенинг дил овловчи қўшиқларинг қанчадан-қанча севишганларнинг қўнглига таскин бериб келади.

Эй сабо, охиста қўзғот ёр
богин атрини,
Зора келса у нафас олган
атрдан бизга ҳам.
Ёр жабри меҳр эмиш бу
кўхна ишқ девонида,
Ногахон ташриф буюрди
бу жабрдан бизга ҳам.

Қандай гўзал сатрлар. Ўзидан ўзи қўшик бўлиб кетаман дейди.

Ҳамза номидаги Ўзбек Давлат академик драма театрида узлуксиз қўйилиб келаётган «Нодирабегим» тарихий драманг ҳам сенга катта шуҳрат келтирди. Бу асар сенинг етук драматург эканлигингни кўрсатди. Муқимий номидаги республика музикали театри ҳам сенинг бир қанча пьеса ва таржималарингни намойиш қилди.

Сен шеър, қўшик, достон ва драма билан чекланиб қолмадинг. Адабиётимизнинг деярли ҳамма жанрларида қалам тебратиб келяпсан.

Санъаткорлар тўғрисидаги қатор рисолаларинг, ахлоқ-одоб, мухабbat, вафо тўғрисидаги қанчадан-қанча публицистик мақолаларинг ҳаёт билан ҳамнафас келаётган ижодкор эканингга кафил бўлади.

Азизим, сени бир вафодор дўст, фараз билмас инсофли киши сифатида ҳам бениҳоя қадрлайман.

Икковимизнинг дўст тутинганимизга, бир бурда нонни бўлиб еб, яхши-ёмон кунларда бир-биримизга суянчиқ, қувончимизга шерик, қайфумизга қайфудош бўлганимизга мана эллик йилдан ошилти.

Умримизнинг ҳаммаси шиддатли, долғали йилларда ўтди. Айриликлар қаддимизни буколмади. Бу йўлларда қалбимизда хиёнатга жой бермай имонимизни саломат олиб ўтдик.

БуюкFaфур Гулом:

Ким эдинггу, ким бўллодинг,
не бор азиз жонингда,
Эй дил, бергил сархисоб,

деб ёзганди.

Мана сен ҳам етмиш ёш бекатида туриб ўз-ўзингга ҳисоб беряпсан. Юрт олдида юзинг шувут бўлмапти. Хижолат бўладиган ишлар қилмапсан. Юрtingга, азиз халқингга бир ижодкор сифатида хизмат қилибсан. Асарларинг одамларни яшашга, яратишга чорлапти.

Қодирийлар, Чўлпонлар, Усмон Носирлар ўзлари тўймаган дунёни, яшолмаган умрларини, ёзишдан мажбуран тўхтаган қаламларини бизга ташлаб кетишган.

Бекатда бир нафас тўхтаб орқангга қарадинг. Энди бас! Ўрнингдан тур! Етмиш биринчи бекатга қараб дарё мавжидек илҳом билан йўлга чиқ. Ахир сени шунча ардоқлаган юртингдан, азиз ўқувчингдан бир роман, катта бир достон қарзсан. Шу қарз гарданингда қолиб кетмасин. Шошил, дўстим. Ёзадиган, тинмай ёзадиган пайт келди.

Сенга катта ижодий муваффақиятлар, соғ-саломатликлар тилайман. Жонинг, имонинг саломат бўлсин, азизим.

ЁШЛИК КҮЧАЛАРИГА САЁХАТ

Ўлмаснинг бу романини қўлимга олганимда қўнглим алланечук бўлиб кетади. Ўт-олов болалигим, тўполончи ёшлигим, қанотли ўспиринлик йилларим бирдан лоп этиб кўз олдимга келиб, туриб олади. Фақат нурдан, факат оҳанглардан яралган ишқ деб аталмиш йигитлик тонгларимни кўраман. Истиқбол дардида ўртанган кечаларим кўз олдимга келади... «Одам бўлиш қийин» китоби менда ана шундай ҳисларни уйғотди.

Ажаб, кексалик бекатидан туриб ёшлик күчаларига боқиш, олисда қолган туғёнли болаликларни қайта уйғотиш, бир он бўлса-да ўша ёшлик хавосидан нафас олиш, тангадек пошна излари тушган сўқмоқлардан хўрсиниб хўрсиниб кезищ, кўз ёшлари-ю, ёлворишиларни бир дақиқагина тирилтириш... Бу бир орзу, холос. Энди улар китобларда, шоирларнинг назмида, бастакорларнинг дилни ўртовчи куйларида қолган.

«Одам бўлиш қийин» романи ана шундай беғубор туйғулар достонидир. Қўлимда бу романнинг уч хил босмаси турибди. Бири «Яшил юлдуз» номи билан босилган Москва нашри, бири Болгарияда нашр килинган «Зелената звезда» нашри. Кеча Белоруссиядан, Украинадан, олдинги куни Латвиядан «Одам бўлиш қийин»ни нашрга тайёрланаётгани тўғрисидаги хабар келди.

Мен романнинг биринчи нашрига кичкинагина сўз боши ёзганимда шарафли унвонга лойик эканига қувонган эдим. «Севгим-севгилим» қиссаси Ўлмаснинг адабиётимиизга дадил кириб келаётганига кафил бўлган эди. Бу орада у «Кимнинг ташвиши йўқ», «Жўра қишлоқ», «Ёз ёмғири» каби ниҳоятда яхши қиссалари билан ўз ўқувчисини топди, меҳрини қозонди.

Ўлмас «Ёз ёмғири» қиссаси билан яна бир поғона баландга чиқиб олди. Бу қисса қўлма-қўл бўлиб ўқилди.

Бу китоб Ўлмаснинг биринчи йирик асари. Наинки ёш адаб, ҳатто етуқ, катта-катта асарлар билан ном қозонган адиблар ҳам роман ёзиш олдидан қайта ёш ёзувчи ҳолига

тушадилар. Роман янги олам, янги тўқнашувлар, янги тақдирларга ёзувчини дуч қилади. Адида журъатсизлик, бир оз кўркиш табиий бир ҳол. Ўлмас ҳам бу хислатлардан холи эмас, албатта. Бошида андак кўрқоқлик қилиб турган ёш адиб саҳифалар оша куч йигади, дадиллашади, ярататётган кишиларининг қиёфаларини аниқ кўра бошлади. Оёқ остига тўкилган тол баргидан тортиб тарновга қўнган мусичанинг эриниб ку-ку-лашигача назаридан қолмайди.

Ўкувчи у ёзаётган манзараларга, одамларнинг хатти-харакатларига ишонади. Чунки Ўлмас ёзаётган объектни кўриб туради. Кўриб, кейин ёзади. «Одам бўлиш қийин» романининг қаҳрамонлари Ўлмаснинг ўртоқлари, мактабдошлари, курсдошлари. Тасвиранган манзаралар унинг кўчаси, юрган йўллари.

1958 йилда Тошкентнинг хозирги «Россия» меҳмонхонаси тушган ерда пастқам бир уй бўларди. Унинг тахта девори орқасидаги ёғочга бир оёғидан бойланган бургут қўниб туради. Мен трамвайдага ўтаётганимда ўша бургутни кўрардим. Ўлмасларнинг уйи шу кўчанинг сал нарироғида эди. Романда оёғидан бойланган бургут тасвирини ўқиб, ўша бургутни эсладим. Кейин билсан, Ўлмас худди ўша бургутни тасвирилаган экан.

Роман қаҳрамони Абдулла менга Ўлмаснинг марҳум дўсти, талантли режиссёр Дамир Шокировни эслатади. Абдулланинг кўп хислатларини, ташки қиёфасини Дамирдан олганга ўхшайди.

Гулчехра яшаган қишлоқ менга Кўқоннинг юқорисидаги Уч кўприк қишлоғини эслатади. Ўлмас шу қишлоққа кўп бораради. Хар йили Фарғона сафарида бу қишлоқлардан ўтаман. Назаримда, шу жойларда Гулчехра қўлтиғида бир ўрам картон билан айланиб юргангага ўхшаб кетади. Ўзбекистон районидан то Фурқат станциясигача кетган асфальт йўл четидаги ажаб хушманзара бинолар Гулчехра тузган лойиха асосида қурилгандек қўринади.

Хуллас, мен Ўлмаснинг бу романидаги барча қаҳрамонларини танийман, тасвирилаган манзараларини қўраман. Шунинг учун ҳам бу китоб менга қадрдон, севикили, ардоқлидир.

Ўлмас Умарбеков ижод жараёнидаги ўз ҳаяжонларини ўқувчига юқтира олган, дардига ҳамдард, қувончига шерик қила олган.

Мен ҳам бу қувончу ҳаяжонлардан бебахра қолмадим.

Яхши китоб ёзган талантли укамнинг баҳтидан қувончаман. Шу қувончимни сиз билан баҳам кўргим келади, азиз китобхон!

1974 йил.

ТОПГАНЛАРИМ

ИЖОД ВА ЖАСОРАТ

Ўзингга яқин ва қадрдан одам ҳақида бирон гап айтиш шунчалар қийин бўлишини билмас эканман. Ҳар куни кўришадиган, неча марталаб гаплашадиган дўстингнинг фазилатлари сенга жуда оддий бир нарса бўлиб қоларкан. У саҳиёми, баҳилми, бағри кенгми, феъли торми, дўстига вафодорми, бирорвнинг қайғусига қайфу дошми, негадир эътибор бермас экансан. Бу ҳаммага хос одат-да, деб кўяқоларкансан.

Кеча жумхурият Олий Мажлисига номзодлар рўйхатини газетадан ўқиб қолдим. Унда Ўткир Ҳошимовнинг номини кўриб, кўзларимга ишонмадим. Йўғе, ўша ўзимизнинг қадрдонимиз Ўткирми, дея қайта рўйхатга қарадим. Йўқ, янглишмабман. У – қадрденим, кунига неча марталаб мен билан гаплашадиган ажойиб ёзувчи Ўткир Ҳошимовнинг ўзи эди.

Шу истеъоддли, аллақачон ҳалқ меҳрига сазовор бўлган ёзувчи тўғрисида бир нима ёзай, деб шунча уринаман, қани бирон сатр ёзолсан.

Бир донишманд агар азамат чинорни бўй-басти билан кўраман, десанг, сал наридан туриб қара, агар ёнидан қарасанг, унинг фақат бир бўлагини кўрасан, узоқдан қарасанг бутун салобати билан кўрасан, деган экан. Бу жуда доно гап. Рассом ҳам яратадиган асарини неча марталаб, орқага бир-икки қадам чекиниб кузатади.

Мен ҳам Ўткирни сал наридан туриб кўрмокчи бўлдим... Ана шундан кейин мўъжизага ўхшаган бир ҳолатни сездим. Мен унчалик писанд қилмаган, баъзан назаримга илмаган ёзувчи бола кўз олдимда юксалиб, чинакам санъаткорга айланди.

Энди мен уни бор бўйи билан, жами фазилатлари билан, ўзбек адабиёти ривожига, мустақил жумхуриятизмнинг камолига қўшаётган муносаб хиссаси билан аниқ кўра бошладим.

Ўткир қандай китоблар ёзгани тўғрисида гапириб ўтириш ортиқча. Улар ўзбек ва қардош ҳалқлар мулкига

айланиб кетган. Шундок бўлса ҳам бу истеъдодли адибнинг асарларини тилга олмаслик инсофдан бўлмас. «Баҳор қайтмайди», «Қалбингга қулоқ сол», «Нур борки, соя бор», «Дунёнинг ишлари», «Икки эшик ораси», «Тушда кечган умрлар», «Икки карра икки — беш» каби қисса ва романлари, юздан ортиқ дилбар ҳикоялари халқ орасида жуда машҳур бўлиб кетган.

Тоталитар тузумнинг оқоваси бижғиб, оқиб турган бир пайтда «Ўзбек иши», «Давлат сири», «Дўстлик хурматдан бошланади» каби ўнлаб мақолаларни ёзиш учун катта жасорат керак эди. Ўткир ҳар қандай зарбадан, хужумлардан кўрқмай, бაъзан ҳатто ҳаётини хавф остида қолдириб, халқ дилида туғён уриб турган гапларни очикошкора айта олди.

Москва матбуоти тарқатәётган тухмат ва ҳақоратлардан сабр косаси тошган Ўткир Ҳошимов собиқ Компартиянинг XXVIII съездидан минбаридан туриб баралла овоз билан уларни фош қилди.

«...«Ўзбек иши» деган гапни ким ўйлаб топди? Нима учун «Рус иши», «Арман иши», «Молдаван иши» эмасда, айнан «Ўзбек иши»? Ўзбек нима ёмонлик қилди? Кўшиб ёзишлар бошқа жойда ўйқми? «Ўзбек иши» туфайли армиядаги қанчадан қанча йигитларимиз нобуд бўляпти. Темир тобутлар фақат Афғонистондан эмас, Совет Иттифоқининг турли чеккаларидан ҳам келиб турипти. Бизнинг фарзандларимизга «босмачи», «қўшиб ёзувчи», «порахўр» деб қарашяпти ва очиқдан очиқ ўлдиришяпти. «Ўзбек иши» деган ҳақоратли гапни ўйлаб топгандар хали тарих олдида жавоб берадилар».

Кўръяпсизми, қаршисида олтин погонли генераллар, маршаллар шоп-шалопи билан тикилиб турган бир пайтда, уларнинг кўзига қараб туриб, шу гапларни айтиш учун ҳеч енгиб бўлмас ирода, жасорат керак эди. Ўткир бу обрўли шахслар олдида эсанкирамади, чўчимади, халқ дардини бор овози билан айта олди.

Она ҳалқининг дардига ҳамдард, қувончига шерик бўла оладиган, ҳар қандай мушқул шароитда ҳам уни химоя қила оладиган ижодкоргина меҳрга, иззат-хурматга сазовор бўлади.

«Шарқ юлдузи» жумхуриятимизда нашр қилинадиган адабий-бадиий, ижтимоий-сиёсий журналлар ичida энг машҳур — оммавий журналдир. Ўткир шу журналнинг бош муҳаррири сифатида актив фаолият кўрсатмоқда.

Улур бобомиз Амир Темур шахсига тошлар отилаётган бир пайтда Ўткир у ҳакда қатор мақолалар эълон

қила бошлади. Хужумлардан, дўқ-пўписалардан, турли жойларга чақиришлардан чўчимаган бош муҳаррир буюк саркарда фаолиятини изчил ёритишни давом эттираверди.

Бир вақтлар бадном қилинган «Темур тузуклари», «Зафарнома» асарлари шу журналда эълон қилинди. Хо-зир Ўткир Ҳошимов мутахассислар ҳамкорлигига Амир Темурнинг ўз қўли билан ёзган «Мен – фотих Темур» асарларини нашрга тайёрламоқда.

«Куръони Карим»нинг ўзбекча таржимаси журналда осонликча босилгани йўқ. Ўткир қанча зарбаларга елка-сини тутиб берди. Икки йилдан ортиқ вақт ичидаги журналда «Каломи Алло»ни эълон қилди.

Ўзбекистон телевидениеси ташкил қилган «Баҳс» кўр-сатувини Ўткир Ҳошимов қарийб ўн йил бошқарди. «Баҳс»да ҳаётимиздаги ҳам сиёсий, ҳам ижтимоий мавзу-лардан ташқари, оила ва муҳаббат масалалари кенг ва қамровли ёритилди. Ҳаммани қизиқтирган масалалар унда дадил ва ҳозиржавоблик билан айтилди. Бу ерда ҳам Ўткир Ҳошимов кимгадир ёқмаслиги мумкин, деган анди-шага бормай, миллионлаб телетомошабинлар дилидан ти-лига чиқолмай турган, чирсиллаган гапларни дадил айта олди.

Бу кўрсатувлар Ўткир Ҳошимовга катта обрў келтирди. Телеэкран олдида ўтирган миллионлаб киши уни адолат учун курашувчи, жасур ижодкор деб баҳоладилар.

Агар сиз унинг китобларини диққат билан ўқисангиз, ижоди халқ ҳаёти билан нақадар ҳамоҳанг эканига, саҳифалар қатидан нечалаб инсонлар тақдирни бош кўтариб чиқишига гувоҳ бўласиз. Унинг ёзганлари афсона ҳам, эртак ҳам эмас. Соф ҳақиқат. Китобхон унда ё отаси, ё акаси ва ёки яқин бир кишиси билан учрашади. Уларнинг кураш ва меҳнатда ўтган тарихларига рўбарў келади.

Оламдан ном-нишонасиз ўтиб кетган, аммо шон-ша-раф билан яшаган кишилар кўз олдимизда пайдо бўлади. Уларнинг қувончларидан кўксимиз қалқиб-қалқиб кетади, фаму андухларидан кўзларимиздан ёш тўклилади.

«Икки эшик ораси» романни яқиндагина ёзилганди. Шу кисқа муддатда тўрт марта нашр қилинганига қарамай китоб дўконларида туриб қолмади. Талаш бўлиб кетди.

Романда уруш ва урушдан кейинги йиллардаги қиши-лоқ ҳаёти, урушнинг жами орикликларини, маҳрумлик-ларини азamat елкасида кўтарган, ўзи емай топганини жангчилар оғзига тутган, фидойи дехқонлар жасорати

мадҳ қилинган. Никоҳ кечасининг эртасига куёвини жангга жўнатиб келинлик либосини иш кийимиға алмаштирган чиллали келинларниң оғир, мاشқатли меҳнатлари, ота ўрнига кетмон кўтариб далага чиқсан норасида гўдаклар, ўғли ўрнига ер чопган буқчайган чол-кампирлар кўз олдингизда пайдо бўлади. Сиз уларнинг овозини эшитасиз, саратон жазирасида терлаган серажин юзларини кўрасиз.

Уларнинг қаддини тик ушлаб турган куч ғалабага ишонч эди. Уруш йўлларига ниғорон кўз тиккан чол-кампирлар тонг отгунча: э, худо, ўқлар тагида юрган болагинамни ўз паноҳингда асра, дея дуо қиласдилар. Очлик, юпунлик, айрилиқлар, эрта ҳазон бўлган муҳаббат аламлари, жудолик, қарғиш, йиғи, газаб — ҳамма-ҳаммаси романда ниҳоятда ишонарли тасвиirlанган.

«Икки эшик ораси» романни ўзбек адабиёти хазинасидан ўз ўрнини топган асарлардан бири бўлиб қолди. Бу асар ҳалқлар бошига кулфат солган иккинчи жаҳон уруши тўғрисида ёзилган аччиқ ва аламли йилномадир.

Ўткир Ҳошимов ҳалқимизнинг фидойи, ростгўй ёзувчи сифатида ҳамиша ўз мавзуи бўлиб келган ҳалқ ҳаётини узлуксиз кузатади ва ундан айтиш ниҳоятда зарур бўлган нуқталарини қаламга олади.

«Тушда кечган умрлар» романни Ўткир ижодида алоҳида ўрин тутади. Шахсга сифиниц йиллари одамлар юрагида очган яралар ҳамон жазиллаб оғриб турилти. Кўлтиқтаёқда судралиб юрган уруш ногиронларининг ярасидан ҳамон қон томяпти. Қанчалаб азамат ўлонларнинг жасади олис, энди бориб бўлмайдиган чет элларда қолиб кетди. Боласидан, ёридан, оғасидан жудо бўлгандар ҳамон қора кийимда. Улар ҳалигача йўл пойлайдилар. Бу даҳшатлар, бу айрилиқлар собиқ совет раҳбарларининг кўзини очмади. Генералларнинг маршал бўлгиси, маршалларнинг бош қўмандон бўлгиси, битта «Олтин юлдуз»ини тўрт-бештага етказгиси келиб қолди. Уларнинг бундай орзулари факат уруш бўлгандагина амалга ошиши мумкин эди. Етмиш йилга яқин тинч-тотув қўшничилик қилган беозор, бетараф Афғонистон устига қўшин тортиб қонли уруш бошлаганлар ана шу ордену унвон гадолари эмасмиди? Бемақсад-бемаслак бу уруш мингминглаб жигарларимизнинг ёстигини қуритди. Қанча бегуноҳ йигитларимизнинг нимта-нимта бўлган жасадлари темир тобутларда қайтди...

Роман воқеаларини айтиб ўтиrmайман. Ўқиганлар бу-

ни мендан яхши билишади. Фақат ёзувчимизнинг халқ фамига фамгузор, дардига ҳамдард эканини таъкидламоқчиман, холос.

Романин лоқайд — ҳаяжонсиз ўқиб бўлмайди. У китобхонни ларзага солади. Халқ бошига кулфатдан бошқа нарса солмаган қонли урушни бошлаган телба урушқоқларга дил-дилидан қарғиш ёғдиради.

Ўткир — сўз санъаткори. Юқорида тилга олганимиз романларида халқ тили шунчалар равон, шунчалар ифодалики, ҳар бир сатри шеърдай равон оқади.

Ўткирнинг атиги учта асарини тилга олдим, холос. Телевидение орқали неча мартараб намойиш қилинган, миллионлаб томошабинларга манзур бўлган «Баҳор қайтмайди», «Нур борки, соя бор», «Инсон садоқати» каби асарлари, ўнлаб дилбар ҳикояларини томошабин ва китобхонлар ҳукмига ҳавола қилдим.

Айниқса, «Дунёнинг ишлари» асарини қисса эмас, достон деб аташни истардим. У қўшиқдай ўқилади. Уни ўқиб туриб, ўз оналаримизни ўйлаб кетамиз. Шу мушфик, шу жафокаш оналаримиз олдидаги бир умр узиб бўлмас қарзларимизнинг ақалли биттасини уза олдикми, деган бир андиша, бир савол кўз олдимида кўндаланг туриб олади. Қисса бизни инсофга, инсонни қадрлашга, хурмат қилишга чақиради.

Ўткир фақат талантли ёзувчигини эмас, ажойиб дилбар инсон ҳамдир.

Мен у билан жумҳуриятимизнинг ҳамма вилоятларини, туманларини неча мартараб айланиб чиққанман. Қаерга бормайлик, уни одамлар ўраб олади, китобларидан олган таассуротларини тўлиб-тошиб гапириб берадилар ва албатта у билан дўст-қадрдон бўлиб қоладилар. Унинг суҳбатига орзуманд бўлганлар доираси борган сари кенгайиб бораверади. Эсадалик учун суратга тушиш ниятида фоточини чақириб келадилар. Айниқса, ёш китобхонларнинг шундоқ машҳур ёзувчи билан суҳбатлашганларидан кўзлари яшнаб кетади.

Хар галги сафаримизда дўстларимиз қаторига дўст қўшилади. Улар Тошкентга келиб унинг уйида меҳмон бўладилар. Ўз юртларидаги янгиликлардан гапириб берадилар. Ва шу билан бирга ёзувчининг янги эълон қилинган асарларидан олган таассуротларини ҳам тўлиб-тошиб айтиб берадилар.

1986 йили Уткир шоир Эркин Воҳидов билан Қашқадарё вилояти туманларида китобхонлар билан учрашувга боради. Шундай учрашувлардан бири Мироқида бўлади.

Кўллари меҳнатда қадоқ бўлиб кетган бир колхозчи аёл ўрнидан туриб, йиғлаб-йиғлаб шундай дейди:

— Хозир худодан ваҳий келсаю, «сенинг пешонангда яна йигирма йил яшаш бор, мабодо умрингнинг қолган қисмини бирорвга беришга тайёрмисан», деса ўша йигирма йил умримни шу укаларимга бўлиб беришга тайёрман, деб жавоб қиласдим.

Ўша аёлнинг қўлида муқовалари қийшайиб, саҳифалари сарғайиб кетган «Дунёнинг ишлари» қиссаси бор эди. Афтидан у қиссани шу бугун ўқиб тутатган. Сўнгги саҳифаларни ўқигану йиғинга келган.

Кува туманида китобхонлар билан учрашув бўлганди. Ўшанда Мушаррафхон деган қора кийинган бир аёл ўрнидан туриб Ўткирнинг олдига келди.

— Болам, мен ху анаву мактабда фаррошман. Гўдаклар ивирситган синфларни ювиб, тозалайман. Сенинг онанг Понша опа ҳам фаррош бўлган эканлар, илоё жойлари жаннатда бўлсин. Буни мен мактаб кутубхонасида олган манаву китобни ўқиб билдим.

— У қўлида ушлаб турган «Дунёнинг ишлари» китобини кўрсатди. — Инсоннинг боши тошдан бўлар экан, бир ўғлим Афғон урушида нобуд бўлди, чидадим, чидамай иложим қанча, кел болам, ўғлим ўрнига ўғил бўл. Ёзувчи ўғлим бор, деб юпаниб юрай...

У шундай деб нимчасининг қўйиндан марғилон нусха дўппи олиб, кўзида ёш билан, илоё бошинг омон бўлсин, деб Ўткирга кийдирди.

Бир неча йил аввал Фаргона водийси туманларида китобхонлар билан учрашувлар бўлди. «Ўзбекистон» туманининг маркази Яйпандаги учрашувда «Фаниобод» давлат хўжалигининг пилла бригадаси бошлиғи Жаъфарали Пайғамов деган йигит ҳам сўзга чиқиб Ўткирнинг асарларини севиб ўқишини, китобларининг ҳаммасини авайлаб сақлашини айтди.

У бир адабиёт муҳлиси сифатида Ўткир учун пландан ташқари яна бир қути пилла қурти боқишига жамоа олдида сўз берди. Орадан икки ой ўтиб Жаъфаралидан Ўткирга бир хат келди. Конвертда хат билан Ўткир номидан тинчлик жамғармасига 828 сўм пул ўтказгани тўғрисида почта квитанциясини ҳам юборган эди.

Мен Ўткир Хошимовни жасоратли, қўрқмас, ҳақиқатни ҳар қандай шароитда ҳам айтаоладиган ёзувчи деб атадим. Бу таъбиримни иккиланмай ҳар ерда дадил айта оламан.

Бор бўйини кўрмоқ учун сал орқага чекиниб туриб

Ўткирга қарадим. Шунда неча йиллар бирга ижод килган, бирга сафарларда юрган қадрдонимни бўй-басти билан, ўзини ардоқлаган халқига қилган хизматлари билан аник кўрдим. Олдингдан оқкан сувнинг қадри йўқ, деганларидек шу пайтгача менга оддий ёзувчи бўлиб кўринган бу ижодкор тўғрисида шунча гап биларканман, билганларим шунчалар кўп эканки, сизга фақат бир шингилнигина гапириб бердим холос.

Халқ ёзувчиси, Давлат мукофоти совриндори Ўткир Ҳошимовнинг ижоди айни ширага тўлган пайт. У қўлидағи кичкинагина, аммо тоғларни қўпоришга қодир қалами билан она халқига, мустакил жумхуриятимиз хизматига доим шайдир.

1994 йил 2 декабрь, «Истиқбол» рўзномаси.

3001-СУВАРАК

Уруши арафасида Ўзбекистон Халқ комиссарлари кенгаши майдада ўғриликка қарши кураш түғрисида кескин бир қарор қабул қилган эди. Тикув фабрикасининг ишчиси уйга қайтаётганда беихтиёр халатининг чўнтағига солиб қўйган бир галтак ип билан ушланиб қолса, «икки юз эллик метр ип ўғирлади» деб узоқ муддатларга кесиб юборишарди.

Бу «ахамиятли» тадбир ҳам бир компаниядек ўтди-кетди. Майда ўғри майдакашлигини, катта ўғри катта ўпиришини давом эттираверди.

Агар ўғриларни ақлли, ақлсиз тоифаларга бўлсак, энг ақллиси майда ўғри экани маълум бўлади. Арезимаган ўғриликни прокурор назар-писанд қилмаслигини, судья жазоси бир шапалоқ «иш» учун илмини хор қилмаслигини майда ўғри жуда яхши билади. Умуман олганда майда ўғри ҳамма вақт кўз илғамайдиган, қонуннинг назари тушмайдиган жиноятларни қиласди.

Халқда оққандан томган ёмон, деган нақл бор. Томиб-томиб тонналааб ёф оқиб кетганини эгаси сезмайди. У оққанини кўради. Тома-тома кўл бўлур, деб майда ўғри ризқини томчидан топади.

У суваракка ўхшайди. Катта энциклопедияда суваракка шундай таъриф берилади: «... Дунёда суваракнинг 3000 тури маълум. У қоронгуда жуда фаол. Турар жойларда яшаб кўпаяди. Озиқ-овқат маҳсулотларига ўч...»

Ёзувчи Неъмат Аминов мана шунақа суваракмижоз майдакашлар тўғрисида «Ёлғончи фаришталар» деган роман ёзди. Асар ўқувчилар томонидан жуда қизғин кутиб олинди.

Энциклопедияда айтилганидек суварак қоронгуда қандай фаол ҳаракат қиласа, роман қаҳрамони Баширжон Зайнисhev ҳам одамларнинг кўзи тушмайдиган жойларда, прокурор назарига илмайдиган, судья «илмини хор» қил-

майдиган жиноячталар қилади. Дунёда мухим воқеалар юз берётган бир пайтда Баширжон «рахбарлик» қилаётган ишхона панада бўлгани учун, у дунёдаги ўша 3000 сувракнинг 3001-си бўлиб фаолият кўрсатади.

У туман маданият бўлимида, коммунал хўжалиги идорасида, сугурта идораларида, умумий овқатланиш бўлимида бошлиқ бўлиб ишлаган. Бу ташкилотларнинг биронта ходими «фаҳрий ёрлиқ» олмаган, медалнинг қанақалигини билмаган, ҳатто қишлоқ кенгашига депутат ҳам бўлмаган. Лекин бу жойнинг раҳбарлик лавозимига харидор кўп бўлади. Запас номзодлар ҳамма вақт тайёр туради. Қайсики ўрта раҳбар ишдан олинса, айни шу жойларга лозим кўрилади. Ана шунинг учун ҳам Баширжон Зайнисhev бирон раҳбар ишдан олинса юраги пўкиллаб, эгаллаб ўтирган стулини омонат сезади. Ўз амалига тиш-тирноғи билан ёпишиб олади.

Романинг яна бир қаҳрамони Шамси Тўраевич бутунлай замонавий одам. Амалдан тушиб кетмаслик учун минг бир қиёфага киради. У замондан орқада қолмаслик учун «Қобуснома» ўқиди. Коммунист сифатида «Декамерон»ни ўқимаган. Докладларда, шиорларда, мақолаларда нималар дейилган бўлса, ўзи идрок қилмаган ҳолда дарров мосланиб олади. Кўп гапирмайди. Гапирса, нодонлиги билиниб қолишидан кўрқади.

Шогирдига яраша устоз, дегандек Шамси Тўраевич Баширжоннинг ягона ҳомийси. Баширжон укувсизлигидан, очкўзлигидан тез-тез шарманда бўлиб, жар ёқасига бориб қолади. Ана шундай пайтларда Шамси Тўраевич унинг кунига ярайди. Баширжон қаерда ишламасин, албатта нопоклиги, қўли эгрилиги, лавозимидан ўз манфаати йўлида фойдаланиши туфайли ишдан ҳайдалади. Шамси Тўраевич уни ўнглаб, яна оёққа турғизиб кўяди.

Баширжон қаерда ишламасин ўзига ўхшаган одамларни дарров топади ва улар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетади.

Қиёмхон, Қирмизхон, Вафо аттор – булар ёзувчи топган куйма образлардир.

Вафо аттор нимаси биландир Садриддин Айнийнинг Қори ишкамбасига ўхшаброқ кетади. Мен уларнинг пасткашликларида, очкўзликларида ўхшашлик бор, деяпман.

Баширжон тирноққа зор, хотини ҳар гал ҳомиладор бўлганда худога нола қилиб, хотинининг омон-эсон кўз ёришини кутади. Аммо Зевархон ҳомила етилмай бола ташлайди. Фолбин унга, аёлингизни бир ҳаром, бир ҳалол жониворнинг устидан сакратинг, деб маслаҳат беради. Баширжон унинг айттанини қилади. Ёзувчи ҳаром ва

ҳалол мол устидан сакраш маросимини ниҳоятда чиройли, қувноқ бир кайфиятда тасвирлаб беради. Шу ерда Вафо аттор қиёфаси янада ёрқин намоён бўлади. Баширжоннинг хотини устидан сакраган ҳомиладор эшак майиб бола туварди. Ана энди ёзувчи фантазияси гўзал воқеалар яратади. Вафо аттор Баширжондан майиб ҳўтиклича учун алимент талаб қиласди. У коммунист, агар алимент тўламаса Вафо аттор унинг фолбинларга ишониши, хотинини ҳомиладор эшак устидан сакратганини райкомга айтиб қўйиши мумкин. Шунинг учун Баширжон алимент тўлашга рози бўлади. Бу ҳам етмагандек ногирон ҳўтикличани даволаш учун Вафо аттор ундан дори пули, парҳез пули талаб қиласди.

Атторнинг гаплари, ҳатти-ҳаракатлари, қиласиган ишлари китобхонни ҳам кулдиради, ҳам фазаблантиради. Кўз олдимизда иркит, исқирт, пасткаш бир кимса пайдо бўлади.

Ёзувчининг ажойиб топилмаларидан яна бири Қиёмхон образидир. У олқинди совундек сип-силлиқ, хотинчалиш, аммо минг бир тузоқни узган, устомонликда ҳар қандай айёрни йўлда қолдиради. Суфурта идорасидаги жамики ноқонуний ишларнинг ижодкори. Ўзи довдиргина бўлса ҳам фойдасини эсдан чиқармайдиган Баширжон Қиёмхон билан тил топишиб қолади. Икковлашиб ер қимирлашидан зарар кўрган хонадонларга бериладиган ёрдам пулларидан жуда усталик билан ўмарид қоладилар. Нобуд бўлган уй ҳайвонлари учун әгаларига ортиқча суфурта пули ёзиб, «арра қилиш» бевосита Қиёмхон ташаббуси билан амалга оширилади. Ундан миннатдор бўлган Баширжон эски жазмани Кирмизхонни унга олиб беради.

Кирмизхон ниҳоятда гўзал, танноз, лекин кўп хонадонларга келин бўлиб тушган, «баданимда нам бор пайтида беш-олти эр қўриб қолай» деган отарчи жувон. Баширжон ҳам бир вақтлар унинг чангалига тушиб, бор-буудидан айрилганлардан эди. Такдир уларни яна учраштириди. Баширжон энди илгариги тўрвасини бир марта йўқотган Баширжон эмасди. Бари бир Кирмизхоннинг ноз-карашмалари кўзини тиндириб, бошини айлантириб қўяди. Ягона йўл уни Қиёмхонга олиб бериш ва илгаригидек ишқ ўйинларини давом эттириш. У шундай қилди. Уларнинг тўйларига ўзи бош бўлди. Ана шундан кейин учта юлғич бир бўлиб суфурта идорасини хусусий идорага айлантириб оладилар.

Мен романнинг беш нафар қаҳрамони билан сизларни

жиндек таниширишга ҳаракат қилдим. Лекин романда иштирок этадиган аллақанча қиёфалар борки, уларнинг ҳар бирига алоҳида тўхтаб ўтса арзигулиқдир. Рассом асарини бўёклардан, бастакор товушлардан яратади. Рас-сомга рангларни аниқ кўрадиган кўз, бастакорга товуш-ларни тиниқ эшитадиган қулок керак. Ёзувчига-чи? Унга ҳар иккови ҳам ниҳоятда зарур. «Ёлғончи фаришта-лар»ни ўқиган китобхон Неммат Аминовда юқорида айтилган ҳар икки сифат ҳам борлигига икрор бўлади.

— «Қани қаёққа юрамиз?»

Бу Шамси Тўраевичнинг қабристонга келиши. У отасининг гўри қаердалигини билмайди. Кўмиб кетишганла-ридан кейин бирон марта қадам изи қилмаган. Қабр устидаги сағанани ҳам Баширжон қурдирган.

Шу учта, «Қани қаёққа юрамиз?» сўзи Шамси Тўрае-вичнинг аниқ чизилган сувратидир. Шу учта сўзда унинг кимлиги шундоққина билиниб турибди.

Шамси Тўраевич отасининг қабрига ўрнатилган мар-мар лавҳани бир коммунист сифатида ўқийди.

« — Жойингиз жаннатда бўлғай... » Нима? Жаннат?! Йўқ, бу кетмайди, — деди ўша заҳоти бош чайқаб. — Хим... «Рихлат айлабсиз... » Бу нима дегани?.. «Лома-кон»...да! «Рўзи қиёмат»... «Дорил фано», «Бақо?» Уди-вительно... «то қиёмат... » Э, янами? Ким ёзди буни?

Ёки яна бир мисол: Баширжон Шамси Тўраевичнинг отасини ўзи лаҳадга қўяди. Йўлда қайтишда устозига ялтоқланиб шундай дейди: «Лаҳадга қўйишимни била-ман, боiplари ўз-ўзидан «ғир» этиб қиблага қайтди.

— Да, — деди Шамси Тўраевич унга ҳайрат билан қараб. — Неужели?»

Каранг, у ҳар бир сўзида кимлигини, қанақа одамли-гини ўзи айтиб турибди.

Неммат Аминов Вафо атторни юзи ундоқ, қўли бундоқ деб тасвирлаб ўтирумайди. Уни гапиртиради.

« — Сабур, бўтам, сабур», — деди дағ-дағ титроққа тушган эр-хотинга, — ўшал айёми баҳор мана бу келин-пошша камина бобонгизнинг ҳомилали эшаки устидан ҳатлағон эрдилар. Ўшанда бу кишини вазминлик ва оғир-ликларидан, яъни бори кароҳатлари эшак устига тўқил-ғон эркан, шул боис бечора хари бадбахтнинг курраси чуҳсли туғилди, яъни кўр ва бир орқа оёғи шалланг-дур... » У сўзининг охирида шу майиб туғилган ҳўтиқча учун Баширжондан ҳар ойда ўн сўмдан нафақа тўлаб туришни талаб қиласди.

« — Ҳа, майли, ақун, савоби-ку тегар, — дея пулни

олиб эски олача тўннинг ичига тикилган, халтамонанд, оғзи кўзмунчоқлик ҳамёнига солди, яна тўғноғичини қадаб қўйди».

Бу парчада Вафо атторнинг пул учун ҳеч қандай пасткашликдан тоймаслиги, унга мол-дунёнинг катта-кичиги бўлмаслиги, ор-номус ёт ҳислат эканлиги ўзига хос бир тарзда чиройли ифода этилган.

Ёки инспектор Қиёмхон тилидан айтилган мана бу сўзлар унинг кимлигини айтиб турмаяптими: «— Меними? — деда ишва билан ўгирилиб сўради йигит. — Иссим Қиёмхон, фамилиям Муслимов, вазифам старший инспектор, хўш, десангизки, оилавий ахволим республикада хизмат кўрсатган бўйдоқ».

Тўйдан бемаҳал қайтаётган отарчи Қирмизхоннинг эрига айтаётган баҳонаи сабабларидан унинг нопоклиги, беорлиги шундоққина билиниб туради: «— Эҳтимол ажина тишлагандир, — деди комил ишонч билан, — раҳматли бувимнинг ҳам ажиналари бор экан. У киши хоннинг назари тушган энг чиройли канизларидан эканлар... уларни ҳам ҳар кечада баданларини ажина чимчилаб, кўкартириб кетаркан, ишонмассангиз ойим келганларида сўранг».

Нельмат Аминов тенгқурлари орасида энг тилга бой, тилнинг ранглари-ю, оҳангларини жуда яхши ҳис қила-диган ва уни ниҳоятда маҳорат билан ифодалайдиган ёзувчидир. У адабиётимизга файласуф Бухоронинг сермањо ва қувноқ, шу билан бирга жуда эрка тилини олиб кирди.

Бир латифани икки кишига айттириб кўринг. Бири жиддий, бири қувноқ одам бўлсин. Жиддий одам латифа айтса тингловчидаги табассум кўзғатолмайди. У ҳажвнинг ўзига хос нуқталарини тополмайди. Қувноқ одам худди шу латифани бирон сўз қўшмай ёки бирон сўзни тушириб қолдирмай айтса, даврада гуррос кулги кўтарилади.

Ҳажвчи сўзнинг зарбли жойини ва портлайдиган нуқтасини билади. У жумла то охирига етмагунча оҳангни бир маромда ушлаб туриши, бирон сўзни тингловчи (ёки ўқувчи) назаридан четда қолдирмаслиги керак. Отилган ўқ нишонга етмагунча йўлда бир тўхтаб олмагандек, ҳажвчининг жумласи ҳам то охирига етмагунча бирон ерда қоқилмай, тўхтамай равон етиб бориши керак.

Бунинг учун ёзувчи сўз жиловини маҳкам ушлаган суворий бўлиши лозим.

Нельмат Аминов ана шундай сўз чавандози. Унинг ҳажвий ҳикояларини (у факат ҳажв ёзади) китобхон орзикиб кутади. Китоблари пештахталарда туриб қол-

майди. Ҳикоялари латифага айланиб, оғиздан оғизга ўтиб давраларга қувноқ кайфият барышлади.

Бизда Faфур Гуломнинг «Шум бола»сидан бошқа йирик ҳажвий асар йўқ эди. Шунақа асарни узоқ йиллардан бери кутардик. Неъмат Аминов шу орзумизни рёёбга чиқарди. «Ёлғончи фаришталар» ўзбек адабиётидаги маҳорат билан ёзилган тўнрич ҳажвий романdir.

Бухоронинг олис Ромитан туманида туғилиб, темирчи отаси билан навбатма-навбат сандонга болға урган бу болада бундай истеъод қайдан пайдо бўлди? Шу пайтгача китобларимизга кирмаган турли-туман қиёфаларни у қайда кўрган? Улар тилидан айтиладиган, ҳалигача биз билмаган ибораларни у кимлардан эшиштган?

Темирчи Уста Аминнинг дўкони олди жуда гавжум бўларди. (Бу табаррук отахон яқинда 100 ёшда оламдан ўтдилар.) Узоқ қишлоқлардан отига, эшагига тақа қоктиргани, ўроқ, кетмон, капгир, теша харид қилгани келадиганларнинг кети узилмасди. Илондек вишиллаб ёнаётган кўм-кўк аланга тепасига осиб қўйилган, эртаю кеч вақирлаб қайнаб турадиган қумғон чойига мазахўрак бўлганлар дўкон олдида давра қуриб, гурунг килардилар. Тақа қоктириш ва ёки ўроқ харид қилиш баҳонаю, асли ниятлари доно Уста бобонинг ҳикояларини тинглаш эди.

Уста бобо болғанинг бирини шогирдига, бирини ўғли Неъматга бериб ўзи даврага келиб қўшиларди.

«Тарақа-туруқ, жаранг-журунг» товушлари остида бир гурунг бўларди денг. Уста бобо хат танимаган, китоб кўрмаган бўлса ҳам шундай ривоятларни айтардики, мадраса кўрганлар ҳам бу билағон чолга ҳайрат билан қарардилар.

Ўнинг ҳикоялари афсона эмас, эртак ҳам эмас. Узоқ умр кўрган кишининг ўзи кўрган, бошидан ўтказган воқеалар эди. Унинг ҳар бир ҳикояси қисса ёки романга тенг эди. Бу гаплар муболага эмас, айни ҳақиқатдир.

Генетика деган фан бор. У наслдан-наслга ўтувчи хусусиятларни текширади. Неъмат Аминовга ҳам ижодкорлик хусусиятлари отасидан ўтгани шубҳасиздир.

Мақоланинг бошида Неъмат, бу хилма-хил одамларни қаерда кўрган экан, деб айтган эдик. Энди маълум бўлишича, отасининг устахонаси унга ижод мактаби бўлганини биламиз. Вафо аттор, Баширжон, Шамси Тўраевич, Қиёмхонларни у шу жойда кўрган. Сўзларини эшиштган.

Неъматнинг «Айри» деган ҳикоясини ўқиган бўлсангиз, ундаги Ҳалил бобони бир эсланг. Унда Вафо атторга

хос хусусиятларни кўрасиз. Вокеа ҳам худди шу ерда, Уста Аминнинг дўкони олдида содир бўлади.

«Ёлғончи фаришталар» қизил империя гуркираб, совет турмуш тарзи дунёга кўз-кўз қилинаётган, «социалистик реализм адабиёти»да мадҳиябозлик, «ура-ура»чилик авж олган бир даврда яратилгани билан ҳам қадрлидир. Зотан, асар қаҳрамонлари ўша давр фарзандлари ҳисобланади.

Бундай ҳозиржавоб, ўлмас асарни ёзиш учун ёзувчидан факат «уйғоқ виждан»нинг ўзигина эмас, балки катта жасорат ва маҳорат ҳам талаб қилинади.

«Ёлғончи фаришталар» давр синовидан муваффакият билан ўтди. Мен бу истеъодли ёзувчини узоқ йиллардан бери кузатаман. Унинг қалами йилдан-йилга қайрилиб, маҳорати борган сари тиниклашаётганига гувоҳман. Асар ўзбек адабиёти хазинасида муқим туриб қоладиган китоблар қаторидан жой олишига ишонаман.

«Халқ сўзи» рўзномаси, 1995 йил 14 марта.

ТОҒАЙ МУРОД ҚЎШИҚЛАРИ

Кечагина ёш ёзувчи, бошловчи ёзувчи, деб юрган қаламкашларимиз эндиликда насримизнинг етакчи ижодкорлари бўлиб қолдилар.

Тоғай Мурод ана шу ижодкор авлоднинг талантли вакилидир.

Тоғай Мурод адабиётга тутаб эмас, ёниб кирди.

Тоғай Мурод қиссалари соф миллий ўзбек қиссалари. Тоғай Мурод қиссаларида тасвирланган одамларга бошқа халқ либосини кийдирсангиз ҳам ўзбеклиги билиниб турди. Уларнинг хулқ-автори ҳам бошқа халқقا асло ўхшамайди.

Шу вақтгача қиёфаси ноаниқ, бири биридан фарқ қилмайдиган, шапка кийдирсанг рус, қоракўл папақ кийдирсанг озарбайжон, телпак кийдирсанг қозоқ, ёқасига кашта тикилган кўйлак кийдирсанг украин бўлиб кетаверадиган тахминий одамлар қиссаларимизнинг асосий қаҳрамонлари бўлиб келди. Бу ўз халқининг миллий урф-одатларини, ҳис-туйғуларини билмасликдан бўлди, сўқиркўнгиллик, сўқиркўзликдан бўлди.

Биз Абдулла Қодирийни салкам етмиш йилдирки, бошимизга кўтариб келамиз. Бунга сабаб, Қодирий миллий қаҳрамонлар яратди. Отабек ҳам, Юсуфбек ҳожи ҳам, Офтоб ойим ҳам, Солих маҳдум ҳам асло такрорланмас образлардир. Бу кишилар тўғрисида Қодирий таъкидламаса ҳам ўзбеклигини биламиз.

Тургенев, Гоголь, Толстой рус халқини бутун бор бўйи билан тасвирлаган буюк ижодкорлардир. Нехлюдовга дўппи кийдирсанг, Каренинага паранжи ёпинтиранг, ўзбек бўлиб қолмайди. Толстой уларни қон-қони билан, ўйхаёллари билан, гап-сўзлари билан рус килиб яратди.

Бундай асарлар яратиш учун адид рассомдек рангларни бир-биридан фарқ қиласиган, бастакордек товушларни аниқ эшигадиган бўлиши керак.

Тоғай Мурод ана шундай рассом адидир, ана шундай бастакор адидир.

Мана, у «От кишинаган оқшомда» отни қандай тасвирлайди:

«Биродарлар, ўзи, Бўз от қандай бўлади? Сурпдай оппоқ бўлади. Бордию аждодида бўлса тўққизга тўлганда Тарлон бўлади. Тўққиз ёшида Бўзниңг баданида холдайхолдай қора доналар пайдо бўлади. Шундан бошлаб у Бўз эмас, Тарлон от бўлади. Тарлон – хол-хол от! Тарлон – отлар сараси.

Биродарлар, Тўриқ отнинг юздан бири яхши бўлади. Тарлон отнинг юздан бири ёмон бўлади!

Биродарлар, от танимасанг, Тарлон ол!..»

Талантли адид қаламидан тўкилган ушбу сатрларни ўқирканман, хаёлимдан бир гап ўтди.

«Дом»да яшаб умрини ўтказган шаҳарликларни ўйладим. Инсон боласининг узогини яқин, мушкулини осон қилган бу жониворни фақат циркда, кинода кўрган шаҳарлик укаларимизга адиднинг бу сўзлари қанчалик таъсир қилишини биламан. Шаҳар болаларининг табиатдан, жониворлардан қанчалик узоклашиб қолганликларига ачиниб кетаман.

Тоғай Мурод отни шу қадар меҳр билан таърифлайдики, адид қўшиқ айтиётибди, деб ўйлайсиз. Адид кўнгли китобхон кўнглига кўчиб ўтади. От миниб адирларда елдай учгингиз, от ёлларини силагингиз келади.

«Биродарлар, машина деганлари темир! Жони йўқ! Жони йўқ темир одамга эл бўлмайди! Темирнинг юраги йўқ-да! От одамга эл бўлади! Боиси отнинг жони бор, юраги бор-да!»

Тоғай Мурод тасвирлаган чавандозлар хиёнат кўчасига кирмаган, одамларга фақат яхшиликраво кўрадиган асл ўзбеклардир.

Тоғай Муроднинг Тарлони Толстойнинг Холстомери, Айтматовнинг Гулсариси қаторига келиб қўшилди.

Бу гапимга баъзи бир танқидчилар жиндек фашлик килар. На илож, олдингдан оққан сувнинг қадри йўқ, дейдилар...

Тоғай Мурод ўз она тилини бениҳоя яхши билади. Билгандаям бутун ранглари билан, оҳанглари билан билади. Шу боис, соф ўзбекча битади.

Тоғай Мурод ўзбек тилини куйлатди. Ўзбек тилининг жами жилваларини офтобга солиб кўрсатди.

«Аё Тарлон, сен менинг акамсан. Ука деса дегулик мендайин уканг бор, aka деса дегулик сендайин акам бор, нима фамим бор?

Аё Тарлон, сен менинг биродаримсан, қиёматлик биродарим...»

Ушбу сатрларни ўқиб бўлгач, хаёлга толасиз. Ҳозиргина мунгли бир қўшиқ тинглагандек бўласиз.

Бу қўшиқ олис йўл босиб, Ўзбекистонимизнинг қайнок, жануб Сурхонидан учиб келди.

Мен Тоғай Муроднинг «Юлдузлар мангу ёнади» қиссасида Бўри полвон, Тиловберди полвон, Абил полвонларнинг курашларини завқ-шавқ билан томоша қилдим. Сурхон полвонларининг ҳалолликлари, мард, тантиликларини кўриб фуурланиб кетдим. Ана, ўзбек полвонлари, ана, дея фуурландим.

Тоғай Мурод тасвирилаган Сурхон полвонлари чинакам ўзбек полвонларидир.

Шарқнинг буюк достонлари «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин»лар, «Тоҳир ва Зухро»лар неча юз ийллардан бери яшаб келади. Уларда бир-бирига етишолмай, муҳаббат ўйлида жон берган баҳтсиз ошиқ-маъшуклар тасвириланади.

Тоғай Мурод ҳам достон ёэди. Отини «Ойдинда юрган одамлар» кўйди.

Кисса номини ўқишингиз биланоқ сизни аллақандай сирли-сехрли ойдин кеча бағрига олади. Ичингизга ажиб бир нур ўрмалаб киради. Дил-дилингизни ёритиб юборади.

Қиссада Қоплон билан Оймомо фарзанд илинжида тунни тонгга, кунни ойга, ойни йилга улаб яшайди. Қоплон хотинини Момоси деса, Оймомо эрини Бобоси, деб чақиради. Улар йўқ боланинг бобоси, йўқ боланинг момоси бўлиб, йилларни йилларга улади. Бир-бирига мўлтираб яшайди. Улар учрамаган доктор, улар кўринмаган табиб қолмайди. Аммо на доктордан, на табибдан нафқуряди.

Тоғай Мурод чол-кампир ҳаётини фоят нозик, фоят шоирона тасвирилади. Чол-кампирнинг ўзаро меҳр-муҳаббатини қўшиқдек куйлаб беради.

Тоғай Мурод бир-бирини Бобоси, Момоси дея атаб умр ўтказаётган бир жуфт покиза инсонни ойдиндаги ой нурига ўраб тасвирилади. Оқибат, ушбу жуфтнинг ўзи ҳам, сўзи ҳам, туриш-турмуши ҳам ойнинг кумуш нурларига йўғрилиб кетади.

Тоғай Муроднинг куйиб-ёниб, ўртаниб битган, баъзан фарёд уриб битган «Ойдинда юрган одамлар» қиссасини «Муҳаббат қўшифи» деб атагим келди.

«Момо ер қўшифи» бошқа қиссалардан фарқ қиласди.

Тоғай Мурод бу қиссасида бошқача йўлдан боради. Ўз йўлидан адашиб, оёғи ердан узилиб, Фарб адабиёти сояси бўлиб қолган ижодкорларнинг типик образини яратди. Шу ижодкор образи туфайли қиссага майдა-чуйда тошлилар отилди. Асар ютуқларидан кўз юмиб ўтилди. Қиссада оригинал бир образ бор, бадиий бақувват бир образ бор. Мен сержант Орзиқулов образини назарда тутаяпман. Сержант Орзиқулов ўзбек адабиётида мутлақо янги образ.

Назаримда, Тоғай Мурод қисса битмайди, назаримда, бор овози билан қўшиқ айтади. Бу қўшикда авж пардалар бор, нолишлар бор, савт бор.

ИККИ ХАЛҚ БОЛАСИ

Талантли ёзувчиларимиздан Носир Фозилов эллик ёшга кирди. Болалигимда кўрган эллик ёшлилар бошқача бўларди. Белбоғига носковоғу соқолтароқ осган, бўйинла-ри токнинг зангидек бужмайиб кетган чоллар кўча осто-насида ияига ҳассасини тираб: «Ё, ҳақ» деб ўтиришарди. Ана ўшалар ҳали элликка кирмай чол номини олган кишилар эди.

Наҳотки Носир Фозилов ўшанақа чоллардан бўлса? Носир яна эллик йил яшаса ҳам ўша чолларга ўхша-майдиган кўринади. Ияклари биллиард соққасидек сип-силлиқ, қадди тик, сўзлари бурро...

Соқоли ичига қараб ўсган мана шу ёш чол, чамалаб қўрсам, адабиётимиз учун анча-мунча иш қилиб кўйибди.

Унинг маҳорат билан ёзган қиссаларини, ҳаётнинг бир парчасидек юраги гуп-гуп уриб турган ҳикояларини ён-бошлаб ўқигансиз.

Носирнинг қиссалари кўнгилларимизнинг аллақаери-да мудраган болалик хотираларимизни уйғотади. Кўкси-мизга муздек адир салқинини олиб келгандек бўлади. Ёнбағирларда судралган пода овозини эшитгандек, шу пода орқасидан кўтарилиган чанг-тўзонларни кўргандек бўласиз. Гувала девор орқасидаги тандирдан кўтарилиган кўм-кўк тутун билан янги ёпилган ноннинг омухта хиди димоқларингизни қитиқлайди. Яғринини офтоб куйдир-ган ўроқчининг буғдойзор ўртасида қаддини роз тутиб, қумғондан яхна симираётганини кўриб сиз ҳам тамшана-сиз. Уруш даври бирдан улғайтириб кўйган қишлоқ бола-сининг ўзига ёпишиб тушмаган салмоқли гапларини эши-тасиз, беихтиёр юзингизга табассум югуради.

Елини тирсиллаган сигирларни ҳовлима-ҳовли тарқа-тиб юрган подачи боланинг «Ош ҳалол!» деб чақириши шундоққина қулогингиз остида жаранглаб туради. Қовун пайкали этагидаги чайлада оқшом сукунатига қулоқ тут-ган қоровул чолнинг ўй-хаёлларига сиз ҳам шерик бўла-сиз. Саҳар шабнамида тирс-тирс ёрилаётган қовунлар

бир он сизни ҳам сархуш қилгандек бўлади. Бедана пит-пилдиги, чигирткалар товуши, чайла тепасидаги қуриган шоҳ-шаббаларнинг куз шамолида шитирлаши... ҳамма-ҳаммаси ўй-хаёлларингизни аллақандай сирли оламга судраб кетади.

Бу – Носир Фозилов қиссаларини ўқиганимда қўнглимда туғилган гаплар.

Носир қишлоқда туғилиб, болалигини, ўспиринлиги-ни адиrlар этагида мол бокиб, ўроқчиларга сув ташиб, буғдой фарамларининг соя томонида китоб ўқиб ўтказган. Ўшандай жойларда оламни таниган. Шунинг учун ҳам унинг асарларида қишлоқ манзаралари ниҳоятда тиниқ, ниҳоятда жозибали тасвирланади. Мен Туркистон яқинидаги у туғилган қишлоқни кўрмаганман. Аммо ҳикояларини ўқиб, у тасвирлаган далаларни, кўчаларни кўриб тургандек бўламан. Чизган манзараларига, тасвирлаган одамларининг қиёфасига ишонаман.

Носир қозоқ овулларида кўп кезган. Уларнинг тўйла-рини, сайилларини кўп кўрган. Оқинларининг ўланлари-ни, айтишувларини кўп эшитган. Ҳамқишлоқ қозоқ болалари билан бирга мол бокқан, бирга машоқ терган. Ана шунинг учун ҳам ҳар бир асарида албатта қардош қозоқ биродарларнинг жуда чиройли, жуда ишонарли қиёфала-ри тасвирланади.

Бўлажак адид ёшлигигида ёқитобга ўч эди. Қодирий, Ойбек романлари билан бирга Авезов, Муқонов, Мусрепов каби қозоқ адиларининг романларини ҳам қўлидан қўймай ўқирди. Бирданига икки халқнинг ҳаёти кўз олдида ўтмиши-ю ҳозири билан гавдаланаарди.

Носир Тошкент Давлат университетига келгунча анчамунча китобларни ўқиб бўлган, ўзича кичик-кичик ҳикоялар машқ килиб юрар эди.

Тошкент Носирнинг кўпдан орзу қилган ниятларига ўйл очди. Катта адабий ҳаёт ичига олиб кирди. Энди у ўзини адабиётга астойдил бағишлади. Матбуотда илк ҳикоялари кўрина бошлади. Дастребки машқлариFaфур Гулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор каби йирик сўз усталарининг эътиборини қозонди. Йирик адилар билан ораларида ижодий муносабат пайдо бўлди. Энди у ижод оламининг сирларини тинмай ўрганар эди. Устодларнинг «турткиси», танқидчиларнинг «калтаги» Носирга ижоднинг машаққатли сўқмоқларидан ўтишига далда бўлди.

Носир Фозилов гоҳо ўзининг ҳали катта ижод олдида ожизлигини сезарди. Қозоқ адабиётининг нодир на-муналарини таржима қилишга киришди. Таржима жа-

раёни унга наср санъатининг сирларини янада кенг очди. Таржима жараёнида у Собит Муқонов, Қалмақон Абдиқодиров, Фабиден Мустафин, Абдилла Тошибоев каби улкан ёзувчилар билан дўстлашди. Улардан ҳам таълим олди.

Шундай қилиб, Носир Фозилов таржимасида ўзбек китобхони қозоқ прозасининг кўплаб асарларини ўқишига мусассар бўлди.

Икки халқнинг етук адиблари яратган ажойиб роман ва қиссалар ҳам унга устозлиқ вазифасини ўтар эди. Ўзи ёзган қиссаларида ўша буюк адиблар санъатидан баҳраманд бўлганини сезиб турасиз.

Тез орада унинг қатор қиссалари босилиб чиқди. Адабий танқидчилик бу қиссаларга илик-иссиқ гаплар айтишиди. Қиссалар рус ва қозоқ тилларига таржима қилинди. Қайта-қайта босилди.

Қозоғистоннинг «Жазуши» нашриёти йил ора Носирнинг китобини чиқаради. Қозоқ Энциклопедияси ҳам Носир тўғрисида каттагина мақола эълон қилди.

Қозоқлар уни «Ўзбеклар билан қозоқлар ўртасидаги кўпприк» деб атайдилар. Носирни чиндан ҳам ўзбек адиблари билан қозоқ адибларини бир-бирига боғлаб турган дўстлик занжирининг битта халқаси, деб атаса арзийди.

Мен унинг хонадонида Собит Муқонов, Қалмақон Абдиқодиров, Абдилла Тошибоевлар билан гурунглашганман. Улар сухбатда Носирдан ниҳоятда миннатдор эканликларини қайта-қайта айтган эдилар. Айниқса, Собит Муқоновнинг бир гапи сира эсимдан чиқмайди. Собит оға Тошкентга охирги марта келганида дастурхон устида шундай деди:

— Сари бола, сендан кўп қарздор бўлиб қолдим. Уйингдан еган тузларимни узганман. Аммо сен менинг кўп романларимни ўзбек тилига афдардинг. Бу менинг зиммамдаги қарз. Энди сенинг бир-икки қиссангни қозоқчага афдариб қарзимни узишим керак.

Афсуски, Собит оға бу ниятини амалга ошира олмади.

Ўтган йили биз Носир билан икки марта Олмаотага бордик. Кейинги боришимиз Абдилла Тошибоевнинг етмиш йиллик тўйи баҳонаси билан эди. Шунда мен Носирни қозоқ адиблари нақадар яхши кўришларига гувоҳ бўлдим. Ёзувчилар союзида бўлсин, нашриёт ё редакцияларда бўлсин, ёзувчилар, шоирлар уни ҳурматлаб уйларига таклиф қилишар, яна нималар ёзганини суриштиришар эди. Ўлжас Сулаймонов, Абдижамил Нурпейсов, Анвар Олимжонов, Жубан Мулдағалиев каби етук шоир

ва адиблар уни қанчалик хурмат қилишларини кўриб ҳавасим келди.

Носирнинг эллик йиллик юбилейига Қозоғистон ёзувчилари союзи ҳам тайёргарлик кўраётганини, унинг бир томлик ҳикоя ва қиссалар тўпламини тўёна қилиб нашрдан чиқарганликларини ўз кўзим билан қўрдим.

Мен укам Носир Фозиловнинг ёзувчи бўлиб етишишида, элга танилишида жиндеккина хизматим борлиги-дан қувонаман. Аммо кечагина қишлоқдан келиб, ёзувчидан кўрса анқайиб, орқасидан эргашиб юрадиган боланинг бугун эллик ёшга кириб, кексалар қаторига қўшилаёттанига сира ишонгим келмаяпти.

На чора! Носирнинг ўнга яқин романни таржима қилиб, қанчадан-қанча қисса ёзиб, битта токчани тўлдирадиган китоб чиқариб қўйганини унча-мунча эллик ёшлиниг қўлидан келмайдиган меҳнат деб тан олмай иложим йўқ!

Носир яхши одам, яхши ёзувчи, яхши таржимон ва мана энди боз устига яхши чол бўлди.

Мен талантли укам Носир Фозиловга Жамбул умри-дек узоқ умр, Ойбекча донолик, Faфур Гуломга хос қувноқлик, Қаххорча зукколик тилайман.

Эллик ёшинг кутлуғ бўлсин, ўзбекларнинг қозоги, қозоқларнинг ўзбеги!

Икки онани эмган боланинг умри узун бўлади. Олтмиш томонга йўлинг бехатар бўлсин, укам!

1979 йил

ҲАЁТИМ БИТТА ҲАРФ УСТИДА

Энг масъулиятли, энг нотинч, ҳатто хавфли десам ҳам бўлаверадиган касб — газетачилик. Бу касб кишиси биттагина ҳарфни нотўғри қўйса тақдири хавф остида қолади. Муҳаррирнинг, масъул котибнинг ҳаёти битта ҳарф устида ё ўёқли, ё бўёқли бўлиб туради.

Уруп йилларида «Правда Востока» газетасида «главкомандующий» сўзидан «л» ҳарфи тушиб қолгани учун «Халқлар отасини хақорат қилдинг», деб бир неча ходим қаттиқ жазоланган эди. «Қизил Ўзбекистон»да: «Олий бош қўмондон» сўзидан о ўрнига «Ў» ёзилиб қолгани учун «Буюк доҳийни бўш қўмондон» деб ёзгансан деб, «Сталинград» сўзида «Р» ҳарфи тушиб қолгани учун ўша кезлари марказкўм редакцияни ола калтак, кора калтак қилиб юборган.

Бош муҳаррир кечаси соат бирдами, иккидами газетага имзо чекиб кетгандан кейин ҳам уйида тинч ётолмайди, ҳар уйғонганида редакцияга телефон қилиб, навбатчига саҳифаларни яна бир ўқиб кўр, — деб тайинлади.

Муҳаррир ёстиққа эмас тиканга бош қўйгандек сапчиб туриб кетаверади. Эрталаб ишга келиши билан саломаликни ҳам унүтиб, газета ўқишига тушади. Телефон жирингласа трубкани кўтаришга юраги дов бермайди.

Бу сатрларни ўқиб, муаллифларнинг пешонаси тиришиши мумкин. Ҳа, газетачиларга қийину, бизга осонми, дейишлари аниқ. Тўғри, сизга осон. Сиз ёзганингизни редакцияга ташлаб кетасизу, бир кун газетада кўрасиз. Кимга қийин, муҳаррирга қийин, кимга қийин масъул котиб билан, корректорга қийин...

Бу сатрларни битишдан мақсадим, мен азиз укам, олим, журналист, ёзувчи Мақсуд Кориев тўғрисида биринки оғиз сўз айтмоқчиман. Бу сабр-бардошли одам сурункасига йигирма бир йилдан ортиқ юрагини ҳовучлаб «Ўзбекистон овози» газетасига муҳаррирлик қилди. Ўн йилга яқин «Тошкент ҳақиқати»га, тўрт йил «Муштум»га муҳаррир бўлди. Беш йилдирки, «Мехригиёҳ» газетасининг

бешигини тебратмоқда. Мана энди агар хозирги кунда мұхаррир бўлиб ишлаётган «Мехригийёх» газетасини қўшиб ҳисоблаганда, қарийб эллик йилдан бери журналистика соҳасида қалам тебратиб келмоқда. Ўзи асли ҳуқуқшунослик институтини битирган. Касби бўйича олийгоҳларда дарс берганини демасангиз, бир кун юрист бўлиб ишламаган. Умри, ёшлиги газетада ўтди. Ўзи кўпинча: «Йигитлигимнинг қайморини газета олди», деб қўяди қўнглига кўл солсангиз. «Мехригийёх» газетасини дастлабки даврда чиқара бошлаганда ҳазиллашиб: «Шунча йил мұхаррир бўлиб зерикиб кетмадингизми», дедим. Шунда у: «Газетанинг меҳригийёсисиз яшай олмайман», деб қолди.

Ха, Мақсад Кориев умри бўйи масъулиятли вазифани адо этиб газета мөхри билан яшади. Эллик йилдирки, унинг уйкусидә ҳаловат йўқ. Эллик йил телефон тубакасини кўтиришга юраги безиллади. Салкам қирқ йил мұхаррирлик фаолиятида хато қилмади. Ҳалқда ҳаётим қил устида, деган ибора бор. Бу иборани мұхаррирлар тилидан ҳаётим ҳарф устида, деса ҳам бўлади.

Одатда ҳукумат раҳбарлари ҳалқни янги йил билан табриклайдилар. Биз Москвага қарам пайтларимизда «зангори экран» орқали Хрущев ё Брежнев табрикларди. Кремль қуранти ўн икки марта занг уриши билан телекранда қорақош Брежнев кўринарди. Москва вақти билан соат ўн икки, Тошкентда эса кечаси соат уч. Табрикни ёзib олиш керак, таржима қилиш керак, машинкада кўчириш керак, босмахонага бериб тердириш керак. Ўша кечаси редакцияда ҳеч ким ухламайди. Ҳамманинг уйида базм, ҳамма ширакайф, аммо редакция ходимлари туғурукхона доясидек ҳушёр туришади.

Ўша табрик босилган газета эртасига пешиндан кейин чиқарди. Айниқса собиқ иттифоқ даврида газетада ишлап ниҳоятда оғир эди. Газеталар расмий материаллар, узундан-узоқ нутқ, докладлар, қарорлар билан тўлиб чиқарди. Маҳаллий мақолаларга жой йўқ эди. Ёзган ҳикояларимиз ойлаб ётарди, негаки газета расмиятчиликдан бўшамасди.

Хрущев деган раҳбаримиз узундан-узоқ доклад қиларди. Унинг нутқи босилган газета саккиз саҳифа бўлиб чиқарди. Миллион ҳарфда терилган газетани қайта-қайта ўқиб чиққунча, уни босишга имзо чеккунча ходимлар кўзи ёриган аёлдек шалпайиб қолишарди.

Мана шу мураккаб, ўта масъулиятли вазифани бажарар экан, Мақсад Кориев юридик фанлари номзоди деган даражани олиш учун ҳам вақт топа олди. Гоҳ ошкора, гоҳ

пинҳона ҳикоялар ёза бошлади. Битта-яримта эълон қилинганлари ўқувчилар назарига тушди.

Етмишинчи йиллари Мақсуд Кориев учун сермаҳсул йиллар бўлган эди. У ўша йилларда «Ойдин кечалар», «Жийда гуллаганда», «Афросиёб гўзали». «Турналар баланд учади», «Қиз узатиб борганда» қиссаларини эълон қилди. Республика радиоси бу қиссалар асосида радио-постановкалар тайёрлади. У олим сифатида она юртимиз озодлиги учун қурашган аждодларимиз ҳаётига қизиқиб қолди. Тарихий мавзудаги «Спитамен» романи ҳам илмий, ҳам ижодий изланишлар натижаси бўлиб дунёга келди. Муаллифнинг бу китоби ўқувчиларга манзур бўлди. Бошқа тилларга ҳам таржима қилиниб, қардош китобхонлар жавонидан ўрин олди. Кейинчалик ёзувчи бу романни бугунги кун назари билан кўриб чиқди ва «Суғд ўғлони» номи билан қайта нашр қилди.

Истиқолимизнинг беш йиллиги арафасида адаб буюк бобокалонимиз, жаҳон табибларининг отаси, қомусий олим Ибн Сино тўғрисида янги роман яратди.

Мақсуд Кориевнинг қиссалари асосида «Ўзбекфильм»да «Қиз узатиб борганда» ва «Қалдирғочлар баҳорда келади» бадиий фильмлари яратилди.

Мана шу ажойиб инсон билан эллик йилдан бери дўстман. Акаси қўшиқчи шоир Маъруф Кориев билан адабиётга бирга кириб келганмиз. Маъруф ўта камтар, агар қўлидан келса чумолига ҳам озор бермайдиган инсон эди. Фашизмга қарши олиб борилган жангнинг охиригача қатнашиб, кўкраги нишонларга тўлиб қайтди. Уруш йиллари фронт газеталарида, Ўзбекистон матбуотида унинг ватанпарварлик ғояси билан суворилган шеърлари, ҳикоялари босилган. Мен қаламга олаётган укам Мақсудни кўрганимда акаси билан ҳамдардлашиб юрган ўша саодатли дамлар ёдимга тушади. Маъруфдан ўнлаб ажойиб қўшиқлар қолган. Мамлакатимизнинг энг машҳур бастакорлари билан ҳамкорликда яратган дилбар қўшиқларини мумтоз ҳофизларимиз ҳали-ҳали ижро этиб келадилар.

Мақсаднинг машқ ҳикояларидан то катта романлари, қиссаларигача менга таниш. У кўз олдимда ёзувчи бўлиб шаклланди. Унинг ўзи дилбар инсон сифатида хурматга лойикдир. Агар қай бирингизнинг дўстингиз кўп, деб сўрасалар, албатта мен Мақсудни кўрсатардим. Унда қандайдир одами ўзига тортадиган оҳанграбо бордек.

Қайғунгизга қайғудош, дардингизга ҳамдард бир инсон сифатида ҳам мен уни кадрлайман. Мақсуд Кориев ҳар қандай шароитда суюнса бўладиган вафодор дўстdir.

ШЕРҲАВОСИ

Шундай кишилар бўладики улардан биронтаси даврада пайдо бўлса сухбатга файз киради. Давра кенгайиб бораверади. Бу хил одамларнинг кўксисида оҳанграбоси бўлади шекилли. Уларни, тортими кучли, сухбати жонон, деб атайдилар. УстозларимизFaфур Гулом, Абдулла Каҳхор, Шайхзодалар ана шундай файзли инсонлардан эдилар.

Гапни сал олисроқдан бошламоқчиман. Қадим ипак йўли водий оралаб Ёзёвонда чегарани кесиб ўтади. Ўёғи Андижоннинг Бўз тумани. Чегаранинг бу томонида менинг ўт-олов ёшлигим қолган. Ўн беш йил шу тўқайларда Сарсонқумнинг аёвсиз бўронларида адашиб, кунига неча бор жойини ўзғартирадиган қум тепаликларида эчкиэмарларнинг совуқ нигоҳидан сесканиб, илонларнинг хунук вишиллашларидаан хушёр тортиб «Уфқ» қаҳрамонларини излаганман.

Шу ерда кичкинагина хизматимни қадрлаб ёзёвонликлар чегара остонасидаги ўрта мактабга менинг номимни кўйишган. Қуллук, сизларга қадрдон китобхонларим.

Энди чегарадан ўтамиз. Бобуру Машраблар қадам изи қолган, Нодирабегим ажиб хаёлларга толган, Чўлпон кўксисида оташин сатрлар гулханини ёқсан Андижоннинг пойи остонасига қадам кўямиз.

Бу гўша мен учун бениҳоя қадрли, бениҳоя ардоқлидир. Чунки чегарадан ўтишингиз билан ипак йўлининг ўнг томонида Саидахоним номидаги билим юргига рўбарў келасиз.

Саидахон билан бу йўллардан йилига икки-уч марта-лаб ўтардик. Бу кўхна карвон йўлида Саидахон қанчалаб шеърлар тўқиган. Мен неча-неча ҳикояларни дилимга туғиб ўтганман. Энди ёлғиз ўзим йўл юриб келяпман. Билим юрти ҳовлисидағи хиёбонда тошга айланган Саидахон мени интизорлик билан кутмоқда. Шоиранинг ментин бюсти мени маъюс кутиб олади. Бирдан ўзимни унутаман.

Тошкентдаги ҳовлимизга Саидахоннинг ўзи эккан гуллардан бир дастасини олиб келганман. Уларни ҳайкал пойига қўяман. Шунда тош қотган лаблари бир жилмайиб қўйгандек бўлади.

Бу жойда шоирлар хиёбони бор. Унда жаҳонгашта шоир шоҳ Бобур, шеърият маликаси Нодирабегим, истиқлолнинг толмас курашчиси — шеърларини қони билан битган мумтоз шоир Чўлпон, бугунги шоирларимизнинг меҳрибон устози, ҳар бир сатри юрак-юракларга сингиб кетадиган шоир Миртемир бўисти бор.

Улар гўё хиёбонни тўлдирган талабаларнинг қувноқ сухбатларига жимгина кулоқ тутадилар. Азамат дараҳтлар соя ташлаган хиёбонлар, капалаклар лип-лип учеб ўйнаётган гулзорлар уфураётган шеър ҳавосидан нафас олаётгандек бўладилар.

Шундай кишилар бўладики, улардан биронтаси пайдо бўлса даврага файз киради. Бундай сухбати жонон кишиларни шоир одам деб атайдилар.

Билим юртининг директори шоир Тўлан Низом ана шундай тортими кучли, ҳар қандай даврага сифиб кетадиган ёқимтой инсондир.

Андижонда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг бўлими бор. Унга расман уюшма раҳбарлик қиласи. Аммо Бўзда ўз-ўзидан ташкил топган уюшма бўлмининг мухри бўлмаса ҳам уни Тошкентда тан оладилар. Ўтказиладиган турли тадбирларга таклиф қиласидар.

Водийга сафарга чиқсан шоирлар, олимлар албатта билим юртига бир қўниб ўтадилар. Эркин Вохидов билан Абдулла Орипов, Озод Шарафиддинов билан Умарали Норматов, Турсуной Содикова билан Носир Фозилов, Абдуқодир Хайитметов билан Бегали Қосимов каби шоир-олимлар билим юртига тез-тез келиб талабалар билан гаштли сухбатлар ўтказиб турадилар.

Буларнинг бари Тўлан Низомнинг тортиклилигидан, одамийлигидан. У бор жойда ижод аҳли ўз-ўзидан тўпланиб қолади.

Тўлан Низом номи чиқсан шоир. Унинг йигирмадан ортиқ шеърий тўплами, достонлари аллақачон ўқувчи қўлига теккан ва зукко шеърхонлар меҳрини қозонган.

Айниқса кейинги ўн йил Тўланбой учун сермаҳсул ижод йиллари бўлди. Бобур, Чўлпон, Усмон Носир, Сайд Зуннунова ҳаётини ниҳоятда гўзал тасвирилаган достонларни яратди.

Кўлимда Тўланбойнинг қалингина, жуда чиройли нашр қилинган «Ватан сурати» китоби. Унда бир чи-

ройли фазаллар, рубоийлар, достонлар бор. Шеърга унчамунча қўли келишиб қолган ёшлар пойтахтга интиладилар. Пойтахт адабий мухитидан умид қиласидар. Нашриётларга, редакцияларга ва ниҳоят Ёзувчилар уюшмасига яқин бўлиш ижодий ўсинга ёрдам беради, деб ўйлайдилар.

Шу хил ҳали «данак қотирмаган» ёшлар пойтахтга келиб редакциялар, нашриётлар остонасида сарғайиб кунларини ўтқазадилар.

Уйқу ўрин танламас, дегандек, ижод ҳам жой танламайди. Хоразмда яшаб ижод қилаётган шоир Матназар Абдулҳакимнинг, наманганлик Ҳабиб Саъдулланинг, сармарқандлик Душан Файзийнинг, бухоролик Тошпўлат Аҳмаднинг, фарғоналик Охунжон Ҳакимларнинг пойтахтда ижод қилаётган шоирлардан қаери кам?

Андижоннинг Бўз туманида муқим яшаб ижод қилаётган шоир Тўлан Низомни бунга мисол қилса бўлади. Юкорида номлари тилга олинган шоирларимиз пойтахтга интилмадилар. Туғилган юртларидан кўнгил узмай кадрдан манзараларни, ҳар бир тоши, ҳар бир кўчаси ардоқли бўлган жойларнинг шеърий сувратини чиздилар.

Тўлан Низомнинг каттакон шеърий мажмуасига «Ватан суврати» деб ном қўйиши ҳам бежиз эмас эди.

Хозир ҳамма вилоятларнинг ўз телевидениеси, радиоси, нашриёти ва бир нечадан газетаси бор. Демак, ҳадеб пойтахтга ишқаланаверишга ҳожат қолмаган.

Самарқанд, Андижон нашриётларида босилган маҳаллий авторларнинг романларини кўрдим. Кўп вилоят ва туманларда босилган шеърий тўпламларни ўқидим. Вилоят ва туманларда яшайдиган ижодкорлар учун китобчиқариш муаммоси аста-секин ҳал бўлиб келяпти экан.

Гап Бўз туманида яшайдиган шоир Тўлан Низом тўғрисида кетаётган эди. Тўланнинг китоблари Андижонда ҳам, Тошкентда ҳам бот-бот босилиб туради.

Республикамизнинг атоқли адабиётшунос олимлари Тўлан ижодига қизиқиб қолдилар. Айниқса профессор Озод Шарафиддинов, профессор Наим Каримовлар унинг ижодини кузатиб турадилар. Ундан дўстона маслаҳатларини аямайдилар.

Озод Шарафиддиновнинг «Ватан суврати» китобига ёзган жуда жiddий мақоласи Тўлан Низом ижоди тўғрисида холисона фикрларни баён қиласидар. Профессор Наим Каримов эса унинг достонларини таҳлил қиласидар.

Тўланбой қишлоқда яшайди. Аммо у водий вилоятларида яшайдиган ижодкорлар билан тез-тез дийдор кўри-

шиб туради. Улар янги шеърларини бир-бирларига ўқиб беришади. Хуллас, мушоира авжига чиқади.

Тўлан шубҳасиз талантли шоир. Баъзи шоирлар тўғрисида гап кетганда: «Ўзи яхши шоиру одамгарчилиги бундайроқ-да, жуда чиройли ёзадию ўзининг тортими йўкроқ, шеърлари гўзалу ўзи файзсизроқ», деган гапларни эшитамиз.

Бу гапларнинг Тўланбойга алоқаси йўқ. У яхши шоир бўлиши билан бирга тортимли, файзли одам.

Бўз тумани Тўлан Низом туфайли вилоятнинг адабий марказига айланиб қолди.

Ўзининг олтмиш ёшини нишонлаётган шоир Тўлан Низомга дил-дилдан ижодий муваффакиятлар тилайман.

Азизим Тўланбой! Сизни яхши инсон сифатида қадрлайман. Бизнинг оиласизга кўрсатган хурмат-эҳтиромингиз учун ҳам чин қалбдан миннатдорчилик билдираман. Саидахоннинг хотирасини абадийлаштиришда кўрсатган саъй-харакатларингиз учун, билим юрти ҳовлисига ўрнатилган бюст учун сизга чин инсоний ташаккурларимни изҳор қиласман.

ЁҚИМТОЙ ИНСОН, БИЛИМДОН ОЛИМ ОЗОД ШАРАФИДДИНОВНИНГ КИТОБСЕВАРЛИГИ ТЎҒРИСИДА БИЛГАН ВА БИЛМАГАНЛАРИМ

Подшо бир одамни ўлимга буюрибди. Тумонат олон мон олдига маҳкумни олиб чиқибдилар. Тахтиравонда ўтирган подшо маҳкумга дебди:

— Подшо боболаримдан бир удум қолган. Ўлимга буюрилган маҳкумга: тила тилагингни, дейилади. Сен ҳозир сўнгги нафасингни оляйпсан, шу дақиқаларда нима истайсан, айт, бажо келтираман.

— Подшойи олам, илтимос, мени шу жаллод сўймасин. У илмсиз, оми. Маҳкумни қандоқ сўйишни ҳам билмайди. Дуч келган жойидан, оёғиданми, тирсагиданми сўяверади. Жон томири қаердалигини билмайди. Илтимосим шуки, мени тажрибали, истеъдодли, хунарвон жаллод сўйисин.

Подшо бошқа бир суюкли жаллодини чақириб дебди:

— Истагингни бажо келтираман. Сени тишимнинг ковагида асраб юрган, сўйган одами тўппа-тўғри жаннатга тушадиган бир инсонпарвар, қўли гул жаллодим сўяди. Аммо-лекин мазза қиласан...

Агар менга газета мухаррири «Китобингга палон ада-
биётчи тақриз ёзяпти», деса, албатта, ранжийман.

— У адабиётчи китобнинг томирини тополмайди, —
дайман. — Бир чеккадан вараклаб, тўғрими, нотўғрими,
деб ўтирамай ўраверади. Китобни жуда кийнаворади. Ду-
рустроқ, тажрибалироч, китобнинг қон босимини тез
аниқлайдиган, китобсевар танқидчи топсанглар дуруст
бўларди. Китоб сўярдан Худо асрасин.

Унга Озод ёssин, деб айттолмадим. Айтсан, мени мақ-
тайдиган олимни топинглар, деган маъно чиқмасин, де-
дим-да.

Ўзингиз биласиз, кўпчилик ёзувчиларнинг ҳусусий
машиналари бор. Улар бирон жойга сафар қилмоқчи
бўлсалар, Озод уларга ҳамроҳ бўлади. Бу дилкаш, иста-
рали олимнинг ҳамсафар бўлишидан ҳузур қиласиз.
Йўл-йўлакай ундан охори тўкилмаган гапларни эшита-
сиз. Айниқса, жиндек отиб олса жуда қулфи-дили очи-
либ кетади. Дунёда шу бола ўқимаган китоб қолдими-
кан, деб ўйлайсиз, Вой, бунинг билағонлиги,вой унинг
топағонлиги. Шуни ҳам айтиб қўяйки, Озод билан са-
фарга чиқиш роҳат, сафардан бирга қайтиш азоб.

Албатта, машинада сафарга чиққан ёзувчига хотин,
бала-чақалари Марғилоннинг оқ луччагидан олакелинг,
дэйишади. Бири Фирвоннинг аноридан кўпроқ олиб ке-
линг, деса, бири Косонсойнинг ноки эсингиздан чиқма-
син, дейди. Яна бири Андижоннинг девзирасини билади-
ган одамга кўрсатиб олинг, деб тайинлайди. Бирори Ол-
тиарикдан фириллаб ўтиб кетмай, турупидан бирон қоп,
албатта, олинг, дейди.

Озод билан сафарга чиққан одамга бу гаплар хайф.
Чунки сафардан наинки унинг ўзи, ҳатто уни сафарга
олиб кетган машинали дўстлари ҳам икки қўлларини
бурунларига тикиб, қуп-қуруқ қайтадилар.

Сабаб?

Йўлда қандоқки китоб дўкони кўринса, Озод тўхтат,
деб шофернинг билагига ёпишади. У, албатта, дўконга
киради: Икки соат чамаси китоб титади. Кейин икки
қўлтиғи тўла китоб, орқасида ўшанча китоб қўлтиқлаган
сотувчи чиқиб машинанинг юхонасиға тапиллатиб таш-
лайди. Шунаقا дўконларнинг тўрттасига киргандәёқ ма-
шина тўлади. Шундан кейин Озод бошқа машинага ўта-
ди. Уни ҳам китобга тўлдиради. Иккала машинанинг
филдираги юқ оғирлигидан ерга қапишади. Кўзғолгандা
мотор инграб юборади. Нечта машина билан йўлга чиқ-
қан бўлсак, ҳаммаси китоб билан банд бўлади.

Бу китоб «жинниси» дўстимиз охирги тийинигача китобга сарфлаб, охири бизга қарам бўлиб қолади. Хотини Шарофатхон билан қизи Мұҳаббат атлас олиб келинг, деб берган пул ҳам қулоғини ушлаганча кетади. Тошкентда бола-чақалари, келину қуёвлари, неваралари дадамиз уни олиб келади, дадамиз буни олиб келади, деб чучварани ҳом санаб ўтираверишади.

Озод билан сафарга чиқиш бир дунё қувонч. Аммо сафардан бирга қайтишни Худо ҳеч бир мусулмон бандасининг бошига солмасин. Чунки бирга сафарга чиққан ёр-биродарлар машинада жой қолмаганидан кўпчилиги поезд ё самолётда қайтиб кетса, пули қолмаганлари ноилож китоблар орасида бир пой думбаси билан ўтириб, инсон боласи кўрмаган азобларда уйга вергулга ўхшаб қийшайиб етиб келади.

Озод машҳур китобсеварлардан ҳисобланади. Китобсевар бошқа, китобсўяр бошқа, китобсуяр бошқа.

Адабий танқидчилигимизда УЧЧОВИ ҳам бор. Китобсевар китобни муқаддас билади. Унинг муаллифига хурмат билан қарайди. Китобсуяр кўллэзмани ўқиб, бунда бир гап бор, сал туртки билан яхши китоб бўлиши мумкин, деб суюб кўяди. Китобсўяр эса китобнинг ичакчавогини ағдариб сўяди. Унинг маъносини, бадиийлигини сарик чақага ҳам олмайди.

На чора, гул битган жойда тикан ҳам, янтоқ ҳам битади. Янги китоб кўллэзмалари муҳокамаларига Озодни ҳам чақириб туришади. Маълумки, бу китобларни ё бирон врач, ё бирон инженер, ёки бўлмаса пенсияга чиқиб, нима иш қилишини билмай ўтирган, мен ҳам биттагина роман ёзиб кўяй, деган «ҳаваскорлар» ёзган. Ёзган нарсасини кўпчилик бўлиб эринмай муҳокама қиласилар. Натижада, бўлмайди, бошқа тирикчилик килинг, деган гап айтилади. Озод ўз фикрини назокат билан, муаллифнинг дили оғри-майдиган қилиб айтади. Яъни олдин сўз айтган ўртоқларнинг фикрига кўшилган бўлади. «Лекин дўстларимиз айтган камчиликлар қунт билан тузатилса, жуда яхши асар бўлиши мумкин». Олдинги гапирганлар «асар»нинг турган-битгани нуқсондан иборат, уни янгитдан ёзиб чиқиши керак, деган холосага келишади. Озод ҳам аслини олганда худди шу гапни айтятти. Фақат йўли билан, жуда чиройли қилиб айтятти.

Бир воқеа эсимга тушди.

Девонафеъл шоир бўларди. Бир гапни айтатуриб, бошқа гапларни ҳам аралаштириб юборарди. У ҳар куни редакцияга келиб, битта жойни эгаллаб ўтирас, алмойи-

алжойи гапларни айтаверарди. Бир қун гапи жуда айниб кетганда унга, жиннилик қилманг, дедим. Щунда у мени урганди. Эртасига Faфур Гулом келди. У билан бирпас гаплашиб, унинг мияси айниб қолганини сезди. Елкасига қўлини қўйиб, дўстим, жинни бўлсанг ҳам жуда ширин жинни бўпсан, деди. Бу гап шоирга малол келмади. Қайтага ёқди. «Рахмат», — деб Faфур аканинг қўлини қисиб қўйди. Қаранг, аслини олганда Faфур ака билан икковимизнинг гапимиз бир маънода эди. Аммо Faфур ака малол келмайдиган, ҳатто унга ёқадиган қилиб «жинни» деди.

Гапнинг йўғон томирини ушлаб туриб гапиришни Faфур акага чиқазганди.

Озод ҳам гапнинг қон босимини томир ушламай туриб билади.

Ёзувчилар уюшмасига китоб олиб келадиганларнинг баъзи «асарлари» бадиийликдан узок, тузатиб, эпақага келтириб бўлмайдиган нарсалар бўлади. Аммо уларга тушунтириб бўлмайди. Ўзларича қойил қилганман, деган фикрда бўладилар. Минг марта ишлаган билан эпақага келтириб бўлмайдиган «асар»нинг муаллифини Озод қайта ишласа яхши асар бўлади, деб умидвор қилиб кузатиб қўяди. Нега ундай қилдинг, минг ишланган билан ундан ҳеч вақо чиқмайди-ку, деганда у, қўявер, дунёйи бо умид, шу билан овора бўлиб кун ўтганини билмай қолади, дейди.

Бир ривоят.

Афанди бас бойлашиб шайтонни енгибди. Шарт бўйича енгилган енганга қул бўлиб хизмат қилиш керак. Шайтон, нима иш буюрасиз, дегандек ишшайиб турганда, Африкага бориб она-бала тұяқш олиб кел, деб буюрибди. Афанди оғзидаги носни тупурибди. Нос ерга тушгунча шайтон она-бала тұяқшни ховлига олиб кирибди.

— Оббо, — дебди Афанди, — бу бедаво махлук энсамни қотириб қачонгача тўғримда ўтиради. Бирон қийин иш топшириб бироз дам олмасам бўлмайди, — дебди ўзига ўзи Афанди ва бошидаги коракўл қалпоғидан битта тола юлиб, шайтонга берибди.

— Жуда қийшайиб, буралиб кетибди. Шуни текислаб, тўппа-тўғри қилиб бер, — дебди.

Орадан неча юз йиллар ўтиб кетибди ҳамки, шайтон ҳамон коракўл тукини тиззага қўйиб, кафти билан ишқаб ўтирган эмиш...

Юкорида айтганим «асар»и мухокама бўлган йигит соқоли қўксига тушибди ҳамки, бели букчайиб ҳассага

таяниб қопти ҳамки, ёзувчи бўламан, деб шайтонга ўхшаб ҳамон уриниб ётиди.

Озод шунақалар тўғрисида гапирганда, ҳар ким ўзи билган биладиган ишни қилиши керак, дейди. Ёзувчиликни осон иш деганлар, майли, ёзиб азобини татиб кўрсинг, адабиёт қанақа мушкул иш эканини билиб қўяди.

Озод ўттиз йилдан ортиқ Тошкент давлат дорилфунунида ўзбек адабиётидан муаллимлик қилди. Мингминглаб шогирдлар тайёрлади. Йигирмадан кўп шогирди унинг илмий раҳбарлигида фан номзоди даражасига эришди. Улар орасида фан докторлари, профессорлар бор. Профессор Умарали Норматов, доцент Ортиқ Абдуллаев, Абдуғафур Расулов, Раҳмон Кўчкоров ҳамон устоз Озод Шарафиддинов билан илмий-ижодий алоқаларини узмайдилар.

Профессор Озод Шарафиддинов илмий педагогик фаолиятидан узилмаган холда адабиётимизнинг чирсиллаб турган масалалари тўғрисида юзлаб мақолалар эълон қилди. У яратган «Замон – Қалб – Поэзия» китоби адабиётшунослигимизга сарин бир шабада олиб келди. «Адабий этюдлар», «Биринчи мўъжиза», «Адабиётимиз байроқдорлари», «Абдулла Қаҳҳор» китоблари унинг накадар теран фикрли, мулоҳазаси кенг, услуги равон олим ва публицист эканини намойиш қилди.

Чумчук сўйса ҳам қассоб сўйисин, деб шуни айтадиларда.

Озод тиниб-тинчимайдиган, ҳар бир воқеага шахс сифатида муносабатини ўз вақтида билдира оладиган хозиржавоб олим, ёзувчи, педагогdir. Шу безовта қалб эгаси, дўстларига меҳрибон, шогирдларига қаттиққўл дўстимиз етмиш ёшга кирди. Ҳаётнинг жами аччик-чучукларини татиб кўрган, жарроҳ пичоfiga танини мардона тутиб берган дўстим Озод ҳамиша дўстлар ардоғида. Шогирдлар қуршовида. Ихломандлар қош-қабоғидадир.

Салкам олтмиш йил бирга йўл юрган, бирга ажиб чиройли хаёллар сурган, гўзаллар хуснига бирга маҳлиё бўлган дўстим ва укам Озодни шу муборак ёш билан дил-дилдан қутлайман.

Унинг ҳурмати ўз йўлига, у учун ҳамма нарсани қиласман. Аммо у билан сафарга бормайман ва у билан сафардан бирга қайтмайман.

Хафа бўлса бўлар. Гапнинг очиғини айтдим.

Менинг ушбу мақолам кимга маъқул келган бўлса қўлини кўтарсин! Раҳмат, туширинглар. Аксарият.

1998

ОҚ ЙЎЛ СЕНГА, ҲОШИМЖОН!

Болаларга китоб ёзмоқ учун болаликка қайтиб бормоқ керак. Бошлаган китобингга охирги нуқта қўйгунингча бола бўлиб яшашинг зарур.

Болалик орзулари бир нуктада турмайди. Хар дақиқада ўзгаради. Бир куни милиционер бўлгинг келса, эртасига учувчи бўлгинг келади. Кўнгилга туккан бу ниятларинг сал фурсатдан кейин ўзгаради-ю, бирдан жосус тутадиган аскар бўлгинг келиб қолади. Полвон бўлиб ҳаммани қойил қолдиргинг, масхарабоз бўлиб циркда юзлаб одамни кулдиргинг, ўрмонлару тўқайларда йўлбарс овлаб терисини шилиб келгинг, сенга икки қўйган ўқитувчингни лол қолдиргинг келади.

Афсуслар бўлсинки, мен мана шундай беғубор болалигимни йўқотганман. Болалигим давр тўлқинларида қирғоқларга урилиб ўтиб кеттган. Кулокларни фош қилиш, уларни туғилиб ўсан юртидан қувиш, қишлоқларни коллективлаштириш, хотин-қизлар бошидан паранжисини тортиб олиб, ўт қўйиш биз болаларнинг «сиёсий» вазифамиз бўлиб қолганди.

Октябрят бўлдик, пионер бўлдик, комсомол бўлдик.

Ўйлаб қарасам туғилибмизу болалигимиз устидан ҳатлаб ўтиб кетибмиз. Ўша давр болалари тўғрисида ёзилган ҳикояларни ўқиганимда гўё бизнинг авлод туғилиб, ўрдакнинг жўжасидек тухумдан чикқану сувда сузиб кетаверган.

«Том Сойернинг саргузаштлари» қиссасини ўқиганимда, нега мен Томга ўхшаган бўлмадим, деб ўзимдан ўзим сўрайман. Мен Томнинг ёшига етганимда тепасида тешиги бор тунука банкани бўйнимга осиб бозорларда, хукумат идораларида, магазинларда капитализм исканжасида инграган сиёсий маҳбусларга ёрдам пули йигардим. Қизил алвонга ёзилган «Ҳамма колхозга, якка хўжаликлар шўро хукуматининг душманидир» деган широрни кўтариб, қишлоқма-қишлоқ кезардим. Қишлоқ хонадонларининг деворларига «Кулокларга шафқат йўқ, уларнинг жойи узоқ Сибирия» деган ёзувларнинг қанчаканчасини бўр билан ёзганимиз.

Энди ўйлаб қарасам болалигим сиёсат дарёсида оқиб кетибди.

Пионерлик, комсомоллик бизни «Сиёсий ҳушёрлик»-ка ўргатиб қўйган экан. Отасини «халқ душмани» сифатида қаматганлар, таълим берган ўқитувчисини фош қилиб, судда гувоҳлик берган «Павлик Морозовчилар» бизнинг авлод вакиллари эди.

Йигирманчи-ўттизинчи йиллар гўё хотинлар чақалоқ туфмаган, овози дўриллаб қолган йигитларни туққан эдилар. Ўша йилларда яратилган адабий асарлар орасидан биронта болаларга бағишланган дурустрок асар тополмадим. Биргина Faafur Fуломнинг «Шум бола»си нурсиз китоблар орасида ярқираб турибди. Бунга сабаб қиссада соғ болалик ҳаёти акс этгани эди. Ер куррасининг у томонида Том Сойер, бу томонида давр сиёстини, партия чақирикларини тан олмаган Шум бола дунёга келган экан. Адабиётимизда болалар ҳаётидан ёзилган ҳикояларни инкор қилмаймиз. Аммо улар партия чақирикларига жавобан ёзилган «қизил» ҳикоялар эди.

«Сабр қилсанг ғўрадан ҳолва пишур» деганларидек, эллигинчи йилларнинг охирига келиб болаларимиз баҳтига Худойберди Тўхтабоев деган истеъодли бир ёзувчи адабиётимиз эшигини очиб кирди.

Болалар адабиётига албатта шундай бир ёзувчи келади, деб интиқлик билан кутган эдик. Унинг биринчи ҳикоялариданоқ болалар оламини яхши билган, улар психологиясини, ўй-хаёлларини, фавқулодда ифодаларга бой бийрон тилини, қилиqlарини, хулласи симобдек бекарор ҳаётини синчковлик билан ўрганганди, ўзи ҳам боладек ҳар нарсага қизиқадиган меҳнаткаш ёзувчи сағимизга келганидан қувондик.

Худойберди димиқиб қолган болалар адабиётига мусаффо ҳаво олиб киргандек бўлди. Унинг «Сариқ девни миниб» деган туркум қиссаларига дебоча бўлган «Сехрли қалпокча» қиссаси катта шов-шувга сабаб бўлди. У тез кунда болаларимизнинг кўлдан кўймай, севиб ўқидиган китоби бўлиб қолди.

«Сариқ девни миниб» деган қиссалар туркуми оз фурсатда дунёнинг 22 мамлакатида 22 тилда жуда кўп нусхаларда нашр қилинди. Кейинги маълумотларга қараганда, ҳамон қайта-қайта босиляпти. Биргина Германияда 50000 нусхада босилгани синчков немис китобхонларига қиссанинг қанчалик манзур бўлганига гувоҳлик бериб турипти. Украина ва Россияда босилган нусхалари миллиондан ҳам ошиб кетди.

Яхши китоб ўзига йўл топади. Кулогидан чўзиб, бўйнидан ип боғлаб адабиётга олиб кирилган китоблар аллақачон аравадан тушиб қолган.

Машҳур адаб Марк Твен туғилган куни Американинг Миссурий штатида Том Сойер яшаган ҳовлининг тахта деворини оқлаш маросими бўлишини кўпчилик билмаса

керак. Болалар бу маросимни тантанали бир вазиятда нишонлашади. Девор оқлаш мусобақасини ўтказишиади. Мусобақа ғолибларига Марк Твен китоблари соврин сифатида топширилади.

Худойбердининг бу ажойиб қиссаси Чилполино ватани Италияда икки бор нашр қилингани жаҳонга буюк ёзувчиларни берган Италия халқи, синчков китобхонлар назарига тушгани адабимизнинг баҳти эди. Англияда, Францияда китоб қадрига етадиган зукко китобхонларга манзур бўлган бу асар бутун Ўзбек адабиётининг обрўси бўлганини тан олишимиз керак.

Нима бўлдию, олтмишинчи йилларга келиб Худойберди ёзишдан бир муддат тўхтаб қолгандек бўлди. Қиссалар ёзмай қўйди. Ўзини фельетончиликка урди. Республика газеталарида кунора фельетони босиладиган бўлиб қолди. Мен бу болага меҳр қўйган эдим. Ундан янги-янги қиссалар кутардим. Аммо у фельетон ёзишдан бўшамасди. Бу орада болалар адабиётидан бир қадар файз кета бошлаганга ўхшарди.

Уни қидириб редакцияга бордим, папирос тутатиб аллақандай суд ҳукмлари, милиция тузган актларга кўмилиб фельетон ёзаётган экан.

Худойберди мени устоз деб қўл берган, ёзганларини назаримдан ўтказиб турадиган шогирд эди. Кейинги икки йилда негадир мендан ўзини олиб кочадиган, учрашиб қолган пайтларимида қандайдир бир гуноҳ иш килиб қўйган боладек кўзини яширишга жой тополмай коларди.

Бу ҳолат менга жуда таниш. Чунки менинг ўзим устоз Абдулла Қаҳҳор олдида худди шундай аҳволга тушгандим. Бу воқеа бир умр эсимдан чиқмайдиган сабоқ бўлган эди.

Минг тўққиз юз қирқ олти, қирқ еттинчи йилларда ҳикоя ёзишни ташлаб фельетон ёзишга берилиб кетгандим. Назаримда, ўша йиллар бутун Ўзбекистонда мендан машхур, мендан обрўли ёзувчи йўқдек эди.

Сартарошоналарга мени бенавбат киритиб юборишарди, ресторонларда менга мутлақо нотаниш кишилар емак-ичмак ҳақини тўлаб қўшишарди. Меҳмон-изломга борсам дастурхоннинг энг тўрига мени ўтказишиар, то ўтирганимча қўл қовуштириб «одоб» сақлаб туришарди. Ўзимга ўзим «ҳикоя ёзиб вақтимни ўтказиб юрган эканман, фельетончилик фирт маза экан», деб ўзимдан кетган пайтларим эди. Ана шундай учеб-қўниб юрган пайтларимда редакцияга Абдуллар Қаҳҳор келиб қолди.

Хе йўқ, бе йўқ, «Ёзувчилар союзидан чиқишига ариза ёзиб берасизми ё ўзимиз ўчириб юбораверайликми?» деб қолди.

Нима учун бунақа деяётганига тушунмай ҳайрон бўлиб қолдим. Нима учун ариза ёзиб беришим керак? Тилимга гап келмай чайналиб қолдим.

— Нега унақа деяпсиз, домла? — дедим қўрқа-писа.

— Союз аъзоларининг ҳаммаси асар ёзишапти. Уч йилдан бери биронта ҳикоянгизни ўқимадим. Демак, сиз ёзувчиликни ташлагансиз. Ундаи бўлса союзни бўшатиб қўйиш керак.

— Фельетонларимни ўқимаяпсизми?

— Фельетон адабиёт эмас, у журналистикага киради.

— Икки ойча бўлди битта ҳикоям босилганди. Ўқимаганмисиз?

— Ўқиганман, — деди домла. — Ҳикоянгиздан қамоқхонанинг ҳиди келяпти. Фельетон ёзавериб одамлардан фазилат эмас, нуқсон қидирадиган бўлиб қолгансиз. Адабиёт ўкувчи қалбига нур олиб киради. Гўзаллик, одамийлик, раҳм-шафқат, ҳаётга, одамларга муҳаббат туйғуларини уйғотади. Сиз эса одамларда фақат ёмонликни, ёвузликни кўряпсиз. Аттанг, аттанг, сиздан қандан-қанча умидларимиз бор эди.

Абдулла Қаҳхор бошқа гап айтмади. Хайр ҳам демай чиқиб кетди. Ўтирган жойимда бир замбар лой бўлиб қолавердим.

Домланинг гаплари қанчалик аччиқ, қанчалик «сас-сик» бўлмасин, ҳақиқат эди.

Бу гап, бу хил муомала жон-жонимдан ўтиб кетди. Фельетончиликни мутлақо ташлаб юбордим. Мана эллик беш йил бўлибдики, домла айтган гапларнинг заҳри та-намдан кетмайди. Шу эллик беш йил давомида атиги учта фельетон ёзибман. Очиғини айтсан, ҳикоядан анча қўлим чиқиб қолган экан. Ўзимни ўнглаб олишим анча қийин бўлди.

Шу топда ёшлигим, фельетон «қироли» пайтимга рўбарў келиб турибман.

Худойберди менинг ёшлигим эди, мен қилган хатоларни айнан тақрорлаб турган пайти эди. Унда жиндак ҳаво пайдо бўлган, фурури ҳам анчагина баландда эди.

— Ахволлар қалай, укам? — дедим нимадан гап бошлашимни билмай.

У стол тортмасидан ўнтача ҳар хил ёрлиқларни, дастрўмолга тугилган қўзичоқнинг илигидек бир нарсани аллақандай мақтаниш билан столга қўйди.

— Биласизми, бу нима? Бу кумуш хуштак.

У шундай дея туриб рўмолчани ечиб, ичидан чиндан ҳам кумуш хуштак олиб менга узатди.

— Буни ички ишлар ходимлари тўгрисида ёзилган энг яхши материал учун эълон қилинган танловда биринчи ўринни олганим учун мукофотлашган. Чалиб кўринг, битта пулаб кўринг, овози ҳам бошқача.

Худойберди бир вактлар яхши ёзувчи бўлишини орзу килган, ёзган-чизганлари эртага яхши ёзувчи бўлишга кафил бўладиган талантини битта кумуш хуштакка алмаштироқчи. У ҳали данаги қотмаган, эртакларда айтилган уч кўча бошида қаёқقا боришини билмай ҳайрон турган «ёзувчи» эди.

Унга қанча тушунтирма, қанча насиҳат қилма ҳамма гапларингдан кумуш хуштак афзалдек эди.

Уни адабиётга қандай қайтариш мумкинлигини ўйлаб ўйимга етолмадим. Бу ўйлдан қайтаришнинг бирдан-бир йўли Абдулла Қаҳҳор услуби эди.

Худойберди жуда одобли, маданиятли, майин йигит. Дилини оғритгим келмади. Менда Қаҳҳор домланинг қаҳри йўқ. Боядан бери унинг жон-жонидан ўтиб кетадиган гапларни ўйлаб ўтирган эдим. Айтишга тилим бормади. Узундан-узоқ лекция бошладим.

— Газета бир кунлик ахборот воситаси. Эртасига унинг ўрнига бошқа газета чиқади. Демак, сен ёзган фельетон ҳам бир кунда ўтмишга айланади. Биласанми, мен икки юздан ортиқ фельетон ёзганман. Қани улар? Ҳамманинг ёдидан чиқиб кетди. Фақат фельетонда урилган, журналистлар тили билан айтганда фош қилинган одамлар хотирасидагина қолган. Бадиий асар бутунлай бошқа гап. Юз йиллаб, минг йиллаб яшайверади. Бу гапларим билан фельетонни ёмон демокчи эмасман. Жамиятни поклаш учун унинг аҳамияти катта. Аммо ҳар соҳанинг ўз мутахассиси бўлиши керак. Ҳаётга мафтун, инсонлардан гўзал фазилатлар қидирадиган, уни завқ-шавқ билан тасвирлайдиган, кўшиқдек куйладиган истеъоддли ёзувчиларни ўйлдан тойдириши ҳам мумкин. Ҳадеб ўғрилар, порахўрлар, пиёнисталар, хотинбозлар тўгрисида ёза-версанг, яхши одамлар ҳам кўзингга шубҳали кўрина-диган бўлиб қолади.

Ҳали узоқ гапирмоқчи эдим, гапларимнинг даромадини сезган Худойберди безовталаниб қолди.

— Тушундим, домла. Нима демоқчилигингизни тушундим. Фельетон ёзавериб ҳикоядан кўлим чиқиб ке-

тибди. Бир ҳикоя бошлаган эдим, сира тугатолмаяпман. Фельетонга ўхшаб қоляпти.

— Тушунган одамга тушунтириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Энди буёғи ўзингизга ҳавола.

Ўртамизда бошқа гап бўлмади. Совуққина хайрлашиб чиқиб кетдим. Шундоқ дилбар бир йигитнинг дилини оғритганимдан койиндим. Кимдир бу гапни айтиши керак эди. Мен бўлмасам бошқа бир киши айтарди. Ўзим айтганим дуруст бўлди.

Шу воқеадан кейин газетани кузатиб юрдим. Ўша куни ёзаётган фельетонини газетада кўрмадим. Демак, ярмини ёзганидан кейин бу ёғига қалами юрмаган. Гапларим таъсир қипти.

Кейинчалик эшитишимга қараганда, у газетадан бўшаб кетибди. Менга ҳам кўринмайди, матбуотда ҳам.

Орадан бирон йил ўтиб унинг Фаргона кишиларига бағишлиланган очерклар туркуми эълон қилинди. Унда «Конизар» қишлоғининг ажойиб кишилари ниҳоятда самимий бир кайфиятда тасвирланган эди.

Мен Конизар қишлоғига икки-уч марта борганман, содда, самимий боғбонлари, деҳқонлари билан кўп гаплашганим. Шунинг учун ҳам очерк қанчалик самимий ёзилгани менга аён эди.

1965 йилда бошлаган олти киссадан иборат «Сарик девни миниб» романи 1972 йилда якун топди. Худойберди бу асар устида етти йил тер тўқиб меҳнат килди. 1975 йилда эса «Беш болали йигитча» романини ёзиб тутатди.

Устоз Абдулла Қодирий бир сухбатда халқ қаҳрамони Намоз ботир тўғрисида бир роман режалаштириб қўйганини айтган эди. Афсуски ўша даврдаги зиёлиларга бўлган хужум, қатағонлар устозимизга бу режасини амалга ошириш имконини бермади.

Худойберди Абдулла Қодирийга насиб килмаган мавзуга қўл уришга қарор қилди. Самарқанд, Каттақўрон шаҳарларига бориб Намоз ботирни кўрган кишилар билан сухбатлашди. Архив хужжатларини ўрганди. Охири синчковлик билан қилинган меҳнат ўз самарасини берди. 1981 йили «Қасоскорнинг олтин боши» номи билан ниҳоятда ўқишли бир роман дунёга келди. Кўп вақт ўтмай «Ўзбекteleфильм» ижодкорлари роман асосида бадиий фильм яратдилар.

Худойберди ўзини ижодга урди. Йилора биттадан роман ё кисса ёзар, ёзганлари эса нашриётларда туриб қолмасди.

Нашриётлар Худойберди бу йил қандоқ роман олиб келаркін, деб кутадиган бўлиб қолди. Худойберди эса уларни кўп куттирмасди. Нашриётга албатта қуруқ келмасди, кўлтиғида янги романнинг қўлёзмаси билан кириб келарди. 1983 йилда «Йиллар ва йўллар» романини олиб келган бўлса, 1985 йили «Ширин қовунлар мамлакати» романини олиб келди. 1987 йили нашриётга «Мунгли кўзлар» романини топширган бўлса, 1995 йили «Жаннати одамлар» романини топшириди.

Шуни ҳам айтиш керакки, унинг романлари бир йил, икки йил ичиди бошқа тилларга таржима қилиниб, қардош халқлар болаларининг ҳам севимли китоби бўлиб қолади.

Кейинги ўн беш йил давомида мамлакатда туризмнинг ривожланиши бошқа мамлакатлар ҳаёти билан танишишимизга катта имкон яратди.

Олимлар, ёзувчилар, журналистлар, албатта, борган мамлакатларидағи китоб дўқонларига кирадилар. Жаҳон адабиётининг нодир асарларини харид қиласидилар. Ана шундай саёҳатларга борган ёзувчи дўстларим, албатта, Худойбердининг романини Римдаги катта китоб магазинида «Чипполино», «Пиноккио» китоблари қаторида сотилаётганини айтадилар. Ёки Германияда «Сарик девни миниб» романи «Гулливер», «Мюнхаузен» китоблари қаторида сотилаётганини сўзлайдилар. Бу албатта Ўзбек адабиётининг чет элларда ҳам машҳур бўла бошлаганидан дарак беради.

Худойберди Тўхтабоев бугунги кунда Ўзбек болалар адабиётининг забардаст вакилига айланди. Уни мамлакатимиздаги жамики китобсевар болалар яхши билишади. Унинг катта-кичикка баробар манзур бўлган китоблари ни кўлдан қўймай ўқийдилар.

Худойберди болалар адабиётигагина эмас, катталар адабиётининг ҳам ривожига қўшган катта ҳиссаси учун «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» унвонига сазовор бўлди. Давлат мукофоти билан тақдирланди. Худойбердининг ижоди, асарлари мактабларда ўрганилмоқда. Ҳозир 5—6—7-синф дарслекларида бир неча соат мобайнида болалар ўзларининг севимли ёзувчилари, унинг ажойиб-гаройиб қаҳрамонлари билан учрашиб турибдилар. Унинг ҳозир авжи кучга тўлган пайти, у қанчадан-қанча ижодий режалар билан яшаётган истеъоддли заҳматкаш ёзувчидир.

Қўзичоқнинг илик суюгидек кичкинагина кумуш ҳуштак энди Худойбердига ижодининг бошланиши давридан бир эсадалик бўлиб қолди.

«Сариқ девни миниб» асарининг қаҳрамони машхур Ҳошимжоннинг бир армони бор. У дунёning ярмини айланиб чиқди. Миллион-миллион дўст орттириди. Том Сойер уйини зиёрат қилиш нияти унга кўпдан уйқу бермайди. Томнинг уйи жуда олисда. Ер куррасининг нариги томонида. Ҳошимжон уммонлар ошиб Америка деган сехрли мамлакатга бориши керак.

Бу Ҳошимжон учун унчалик кийин эмас. У сехрли қалпогини кияди-ю, сариқ девни минади. Кўз юмиб очгунча Қўшма Штатларнинг Миссури вилоятида Томнинг тахта деворли ҳовлисида пайдо бўлади.

Оқ йўл сенга, азамат Ҳошимжон!

КЎЧАНГДАН ЯНА ЖОНОН ЎТЯПТИ

(*Ўзбекистон Халқ шоири Ҳабиб Саъдулланинг сўзда чизилган суврати*)

Наманган баҳори авжида. Субҳон ўриклар гулини тўкиб бўлди. Хандон писта мағзидек оч яшил ғўралар кўриниб қолган. Ой-куни яқин онадек бодомларнинг кўкси сутга тўляпти. Энди навбат нок билан беҳига. Дилафрўз нокларнинг энг охирги фунчасигача очилган. Тагидан ўтган одам йўталса ҳам бошига оқ танга сочилади.

Йўл ёқаларида кийгос гуллаган тани чайир беҳиларни асалари жонидан безор қиласди. Уларни ҳайдашга имкон йўқ. Сал қимирласа гуллари дув тўкилади. Мажнун толларнинг соchlари ерга етган. Эпкин тегса силкиниб янги қиёқ чўзган майсалар бошини силайди.

Гул юрти Наманганда баҳор авжида. Чумчуқлар чўптишлаб терак учига интилади. Қиши бўйи пусиб ётган хўрозларнинг овози чиқиб қолган. Тонг отгунча фарёд уриб, маҳалланинг нариёфидаги хўрозга баҳтсиз муҳабатидан ҳасрат қиласди.

Йўл ёқасида бир жингала соч йигит паришон турибди. Унинг хуши ўзида эмас. Икки кўзи кўчанинг нариги бетидан келаётган келинчакда. Келинчак икки ўрим сочи ерда судралмасин учун пахта пилик қўшиб ўрилган учини жемперининг икки ён чўнтагига солиб қўйган. Унинг юракка ўт ташлайдиган кўзлари...

Бунақа кўзлар факат Навоий замонидаги мусаввирлар чизган аёллар сувратидагина бўлади. Сувратдаги аёлларнинг битта кўзига икки жуфт лаб жо бўлади.

Автобус бекатидаги эрмакталаб йўловчилар йигитнинг девонавор туришига ажабланиб қарайдилар.

— Киличдек икки ўғил кўрган одамнинг аёл кишига тикилишини қаранг! Шунинг учун наманганликлар қизларини' кўчага ёлғиз чиқармайдилар-да, — деди бир йўловчи ғаши келиб.

— Ундан деманг, биродар, бу йигитнинг аёлларга шунақа тикилиб қаравшга рухсатномаси бор. Ёзувчилар уюшмасидан берилган. Шоирларга ҳамма жойда йўл очик. Аёлларга тикилиб қарайдиган бир шоирнинг ғазалидан байт ўқиб берайми? Эшитинглар:

Ул санамким сув ёқосида паридек ўлтирур,
Фояти нозиклигидан сув била ютса бўлур.

Биласизми, бу ғазал қачон битилган? Ғазал Навоий бобомиздан ҳам олдин ўтган Атойи деган шоирни. У сув бўйида хаёл сурисиб ўтирган гўзал аёлга тикилиб ўтириб ёзган. Шу ғазал олти юз йилдан бери одамлар оғзидан тушмайди. Не-не хону беклар, қилич яланочлаган подшоларнинг номи ўшиб кетди. Аммо сув бўйида ўтирган гўзал аёл суврати одамларнинг кўз ўнгидан кетмайди. Эркақдир, аёлдир шоирнинг тилига тушдими, тамом, у тарих одами бўлиб қолади. Катта Фаргона канали қурилишига Fafur Fулом ҳам қатнашган. У Учқўрғондаги медпунктда бир доктор хотинни кўриб, маҳлиё бўлиб қолган. Унга тикилиб тураверган, тураверган, охири бирдан шеър тўкиб юборган:

Юз қизил, лаблар қизил,
«Бармоқ» учи ҳам қип-қизил.
Қош қаро, кўзлар қаро,
Хеч бўлмасин баҳтинг қаро.

Шоирнинг шу шеърни тўқиганига олтмиш бир йил бўлти. Ўша доктор хотин ҳозир борми-йўқми, худо билади. У тўғрида буюк шоир тўқиган тўрт сатр шеър ҳалигача давраларда ўқилади. Кўрдингизми, шоирларни худо ошиқ қилиб яратган. Ким билади, ҳозир кўча бетидан таманно билан келаётган келинчакка девонавор тикилиб турган шоир йигит ғазал тўқиётгандир. Ўнинг ҳусни жамолини дилига кўчираётгандир.

Ҳаммаёқ гулга, қушлар чуғурига тўлган. Ўйкуси бузилиб қовоғи салқиган бўй қизлардан муҳаббат ҳиди келяпти. Айни шундай кезларда шоирларнинг ҳам «мов маҳали» бошланади.

Келинчак шундоққина шоирнинг ёнидан ўтиб, сал наридаги ўнг кўчага бурилиб кетди. Кўчаю бекатда қалампирмунчоқ ҳиди қолди.

Ушбу тарихга дахлдор санани эслаб қолинг, азиз ўқувчи! Бу 1973 йилнинг авжи баҳори. Пешин пайти.

Орадан тўрт кун ўтиб «Наманган ҳақиқати» газетасида шоир Ҳабиб Саъдулланинг «Кўчамдан жонон ўтганда» деган фазали босилди. Газета кўлма-кўл бўлди. Чойхоналарда, сартарошхоналарда, автобус бекатларида фазалхонлик қизиб кетди. Туфуруқхонада тўлғоқ тутиб, инграб ётган хотинларнинг газета талашишларини айтмайсизми! Ҳатто кар-соқовлар мактабида ўқитувчи бармоқ ҳаракатлари билан болаларга шу фазални ўқиб берадиганини айтсан, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг – ўзингиз биласиз.

Орадан яна бир ҳафта ўтиб шу фазални Камолиддин Раҳимов телевизорда завқ-шавқ билан қўйлаб берди. Ул-гирганлар кўшикни магнит тасмасига ёзиб олдилар. Шу кўшиқдан кўп нусха кўчириб олган «лентафуруш» уларнинг ҳар биттасига отасининг нархини қўйиб Наманган бозорида пуллай бошлади.

Шу тарихий санага бугун йигирма етти йил бўлди. Узоқ сафарга отланган фазалнинг дастлабки йигирма етти қадами эди бу.

Шоирни маст-аласт қилган, юрагига чўғ ташлаган Наманган гўзали тарих пиллапояларининг йигирма етти поғонасига қадам қўйди.

Бу юрт шеърият майдонида наъра тортган Бобораҳим Машрабнинг юрти. У то дорга осилгунча фазал ўқищдан тўхтамади. Дор сиртмоғи тортилгандан кейингина бўғзида фазал узилди. Машраб Наманганни Фазлийга қолдирди. Водий шоирларини лол қилган Фазлий энди шеърият боғини Нодим Намангонийга, Нодим эса олим ва зукко шоир Исокҳон Ибрат кўлига топширди. Неча юз йиллардан бери Наманган шоирлари шеъриятни ерга тушмай, капитарнинг боли паридек авайлаб, унга гард юқтирамай бизнинг кунларга етказиб келдилар. Буюк салафларимиз ардоқлаган шеърият муносиб ворис Сўфи зода чекига тушди. Сўфизода уни ғуборлардан тозалаб, бутун вужудидан шеър ёғилиб турган оташнафас Усмон Носирга узатди. Ҳар бир сатри ушлаган кўлни қўйдира-диган лахча чўғдек шеърлар ижодкори Усмон бутун Ўзбекистон ёшларининг энг севимли шоирига айланди. Ёш умри Сибирь ўрмонларида хазон бўлган шоирнинг етим қолган қаламини буюк хурмат ва эътиқод билан ҳамюрти Набиҳон Чустий кўлига олди.

Чустий қанчадан қанча ўйноки ғазаллар битди, у ҳофизлар севиб куйга солган ғазалларининг муносиб давомчисини кутарди.

Учратса Намонгон ила Қашқар йўлагинда

Айлангай эди Машраби девона кўзингдан, деган бетакрор сатрлар соҳибидан мерос олувчи унинг ўзидек истеъдод эгаси бўлиши керак эди.

Оқкан дарё оқаверади дегандек, шеърият ўзани қуриб қолмади. Ҳабиб Саъдулла деган дарёдил бир шоир майдонга чиқди.

Бу юртнинг баҳорию олис тарихидан то шу кунгача яшаб ўтган шоирлари тўғрисида шошилмай хўп гапирдим. Энди шу гул юрти, гўзаллар масканинг булбул забон шоири Ҳабиб Саъдулла тўғрисида гапирмоқчиман.

Ҳабибнинг отаси Сайдуллохон почча ҳеч кимнинг эсига келмайдиган фалати ишларни ўйлаб топадиган жиндак ҳазилкаш, жиндак қувгина одам бўлган.

Ҳабибнинг онаси Мукаррамхон аяни муҳбирларга ўхшаб гапга тутаман.

— Аба, почча пича чўтири бўлганлар, дейишади, шу гап ростми? — дейман.

— Раҳматлини чўтири демаса ҳам бўларди. Сал бу дирроқ бўлганлар. Аммо будирлари ўзларига жуда ярашган эди. Соддалигим курсин, будирликларини бир йилгача сезмабман.

— Почча билан ЗАГСдан ўтмаган экансизлар, деб эшитгандим.

— Мулла ўқиган никоҳ билан яшагандик.

— Сайдуллохон почча жуда қизиқчи одам бўлганлар, дейишади.

— Шундоқ, у кишининг қилган ишларини тайёр минатура деса бўлади. Фирвонлик бир чўтири киши ёнимиздан ҳовли олиб кўчиб келганди. Бечора фирвонлик бўлганда ҳам ҳаддан ташқари фирт фирвонлик эди. Уни ҳатто фирвонликларнинг ўзлари ҳам, содда бўлмай кетинг, нима бало, фирвонликмисиз, деб эрмак қилишарди. Бир куни Сайдуллохон почча ишга шошилиб кетаётсалар, фирвонлик эшиги олдида турган экан. Сайдуллохон унга, нима қилиб турибсиз, қочмайсизми, дептилар.

— Нега қочаман, қўшни? — дейди у ҳайрон бўлиб.

— Э, хабарина йўқми, Наманганда жами чўтиrlарни тутиб, поездга босиб, узоқ юртларга обориб ташляяпти. Қочинг, тезроқ қочинг, хукуматнинг қўли етмайдиган узоқроқ жойга қочинг. Мен ҳам бола-чака билан хайрлашиб, бошим оқкан томонга қочиб кетяпман, деб йўлла-

рига кетаверибдилар. Бечора қўшнимиз шу куниёқ ғойиб бўлади. Бир ярим йилдан кейин неваралари уни Попнинг тоғлар орасидаги Чодак деган қишлоғидан топиб келишади.

Ҳабибулла битта бўлса ҳам ўнта боланинг ўрнини босадиган эсликкина, эркагина, инжиққина ва лекин қувгина бўлиб вояга етади. Мукаррамхон аба уни еркўкка ишонмай, кўзига тикилиб ялагандек қилиб ўстиради. Китоб кирмаган шу хонадондан шоир чиққанига ҳеч ким ажабланмади. Чунки отаси Сайдуллохон почча сұхбати ширин, сўзамолгина, ҳар қандай гапга чечан одами ҳам оғзига қаратадиган, шоир бўлмаса ҳам шоирдеккина одам эди. Бу жиҳатлари билан Ҳабиб отасига тортди. Бўлгуси шоир бутун Наманган вилоятига машхур 5-мактабда ўқиди. Зеҳни ўткирлиги, китобга ўчлиги билан ўқитувчилар назарига тушди. Ҳабиб ўқиган мактабни дуо теккан мактаб дейишади. Билимдон ўқитувчилар тасодифан йиғилиб қолганми, ё атайлаб шу мактабга сара ўқитувчилар юборилганми, ҳарқалай бу мактабни битирганлар Наманган вилоятининг кўпчилик шаҳар ва туманларида раҳбарлик лавозимларида ишлаб келмоқдалар. Бу мактабни раҳбар тайёрлайдиган «академия» деб таърифлашади. Қайси туманга борманг ё хоким, ё ижроқўм, ё маориф мудири, ё бошқарма бошлиғи 5-мактабнинг собиқ ўқувчиси бўлиб чиқади.

Бу мактабдан бутун мамлакатда ном таратган санъаткорлар, олимлар етишиб чиқсан. Шоир Ҳабиб Сайдулла ҳам ана шуларнинг биридир. Мен ижод ишлари билан вилоятларга кўп бораман. У ерларда дўстларим кўп. Айниқса, адабиёт аҳли билан ака-ука, ота-бала бўлиб кетганмиз. Улар орасида ниҳоятда талантли ижодкорлар бор. Эртанги адабиётимизнинг устунлари бўладиган шоирлар, носирлар навбат кутиб турибдилар. Лекин улар орасида адабиёт дастурхонидан ризқ-насибасини териб, гимирсираб юрганлари ҳам бор. Бунақалар ҳамма вақт бўлган. Навоий бобомиз даврларида ҳам, ундан кейин ҳам адабиётга адашиб кириб қолганлар бўлган. Уларга, сен ёзма, деб бўлмайди. Қалам уники, қофоз ўзиники, майли, ёзаверсин. Вилоятимизда қалам аҳлига эътибор кам, бизни қадрламайдилар деб нолийдиганлар ҳам шулар.

Гапнинг очигини айтсам, ҳеч бир вилоятда Ҳабиб Сайдулладек ўз юртида шу даражада қадрланган шоирни кўрмадим. Юрт ғамига ғамгузор бўлган, қувончига қувонган инсонгина бундай хурматга сазовор бўлади.

Уч келин, икки куёвнинг қайнотаси, ўн неваранинг буваси Ҳабиб рўзгор ишларига ўралашиб хонанишин бўлиб қолмади. У ҳамма вакт ҳалқ ичида бўлди. Унинг ташвишларига шерик, дардига ҳамдард бўлди. Мушкулини осон қилиш учун бир фидойи фуқаро бўлиб хизматини қилди.

1991 йилнинг декабрида бўлган Наманган воқеалари-ни бир эсланг. Тоҳир Йўлдош деган бир худо қарғаган боши бузуқ бола Отавалихон масжидида фалаён кўтариб, ҳалқ кўнглига қутқу солмоқчи бўлди. Онги етилмаган лақма кишилар унинг ёлғон-яшиқ гапларига ишониб орқасидан эргашдилар. Ўша қунлари Ҳабиб уйида пусиб ётмади. Ҳокимият тепасига чиқиши нияти тушида ҳам, ўнгида ҳам безовта қилаётган телбаларни фош қиладиган достон ёзди. Шу воқеалар авж олиб турган пайтда «Тазарру» достони дунёга келди. Достон ўша қуниёқ вилоят радиосида, телевидениесида қайта-қайта ўқилди. Вилоят газетасида босилди. Эртасига ёқ алоҳида китобча қилиб тарқатилди. Ҳали қони совумаган, жазаваси босилмаган жангариларнинг муштга айланган панжалари ёзилиб кетди. «Тазарру» бир тиник ойна бўлиб ўзларини ўзларига кўрсатиб қўйди.

Ношукурлар қилган бад корлар сабаб,
Кўнгилларга етган озорлар сабаб,
Эътиқодлар тушган бозорлар сабаб,
Ер ютмаса эди бизни, Оллоҳим!

Ё, раб, биз иймонни бозорга солдик,
Диёнат, виждонни бозорга солдик,
Каломинг – Қуръонни бозорга солдик,
Ўзинг кечиргайсан бизни, Оллоҳим!

Оқибат нима бўлди? Тоҳир Йўлдошга эргашган лакмалар ўзларини четга тортилар. Кўлда ясалган сунъий «йўлбошли» яккаланиб қолди. Тоҳир Йўлдош аллақайси омбур тешигидан думига бойланган патнисни даранглатиб чет элга «сафар қочди» қилди. Унинг ёлғон-яшиқ гапларига ишонгандар уятдан бошларини кўтаролмай, юзлари шувут бўлиб, ҳамюрлари кўзларига қараёлмай қолдилар.

«Тазарру» достони наманганликларни ўзларини ўзлари англаш жараёнига муносиб ҳисса қўшган ва Ҳабиб Саъдулланинг жасур, матонатли шоир эканини намойиш қилган асар эди.

Ҳабибнинг ўтган йили 16 февралда Тошкентда бўлиб ўтган қўнгилсиз воқеа тўғрисидаги «Жароҳат» достони қурбон бўлганларнинг хонадонларида мотам маъракала-ри ҳали давом этаётган пайтда яратилган эди.

Ватан, сенга отилган ўқ
Менинг кўксим тешиб ўтгай,
Сенинг жисмингдаги оғриқ
Менинг жонимни оғриттгай.
Агар ёш оқса чашмингдан
Окур икки кўзимдан қон,
Оҳ урсанг гар, менинг оҳим
Шарори дунёни тутгай.

Ҳабиб вилоят ижтимоий ҳаётига фаол аралашадиган шоирдир. У қўлга киритган мустақиллигимизни янада мустаҳкамлашга қўшаётган ҳиссаси билан ҳам ҳалқ меҳрини қозонган ижодкордир. Унинг турли йиғинларда, маъракаларда боятда муҳим масалалар тўғрисида сўзлаган нутқлари чинакам эл шоири эканини намойиш қилган.

Унинг элликдан ортиқ бири-биридан таъсири шеърларига куй басталаниб Камолиддин Раҳимов, Нуриддин Ҳамроқулов, Ўринбой Нуралиев, Бокижон Сатторов, Турдиали Сайдуллаев каби машҳур ҳофизлар ижро қилаётган қўшиқларини ҳалқ жон қулоги билан тингляяпти.

У нашр қилдирган ўн бешдан ортиқ шеърий тўплами-лари китобхонларнинг жавонларидан ҳамишаликка жой олган.

Ҳалқимизни буюк келажак томон событқадамлик билан етаклаётган муҳтарам Президентимизнинг қайта сайлови арафасида Наманган вилояти бўйича унинг ишончли вакили бўлиш бахти шоир Ҳабиб Саъдуллага насиб қилди.

Мен боя ҳеч бир вилоятда шу даражада қадрланган шоирни кўрмадим, деб айтган эдим. Ҳабиб бундай иззатхурматга фидойи меҳнати билан, ҳалқقا, мустақил мамлакатимизга меҳри-муҳаббати билан эришган ижодкордир. Наманган ҳалқи ўзи ардоқлаган шоирини мамлакат Олий Мажлисига депутат қилиб сайлагани ҳозиргина айтган гапларимизнинг рад қилиб бўлмас исботидир.

Давлатимиз эса суюкли шоиримизни «Ҳалқ шоири» деган шарафли унвон билан тақдирлади...

Яна баҳор келди. Жанубдан қайтаётган лайлаклар омонмисизлар, дегандек Наманган устида бир айланиб, Мингбулоқ тарафга ўтиб кетди.

Бошига каттакон тугун қўйиб мураватдан қайтаётган (никоҳ тўйи арафасида келиннинг уйида ўтказиладиган муборакбод зиёфат) кайвони хотин кўча супуриб турган келинчак олдида тўхтади:

— Баракалла, қизим! Ҳовли супурган келин қайнота билан қайнонанинг, кўча супурган келин эл-юртнинг дуосини олади. Ия-ия, ёқаси йўқ кўйлак кийибсила-да! Этагинг болага тўлгур, энгашиб кўча супураётганингда бир кўлда супургини, бир кўлда ёқани жуфтлаб ушлана, маммаънага номахрамнинг кўзи тушутти. Гапимга хафа бўлмаъсилла. Янги тушган келинга етти маҳалланинг хотинлари қайноналик қиласди. Бўлди, бошқа гапирмаъман.

Хотин сал нари кетиб яна тўхтади:

— Энгашиб, кейин қад ростлаганда орқа этакни бир томонга сал тортиб қўйуна. Шунда бегонага кулги бўлмаъсилла.

Келинчак унинг орқасидан кулибина қараб қолди.

Яна ўша бизга таниш автобус бекати. Яна ўша оппоқ бўлиб гуллаган беҳи. Унинг тагида хаёлга толиб яна ўша шоир паришон турибди. Орадан кўп йиллар ўтган. Шоирнинг жингала соchlарига оқ оралаган. Лочиннинг кўзидек кўкимтир кўзлари атрофга хаёлчан боқади.

Кўчанинг нариги бетидан яна ўша йигирма етти йил аввал шоирнинг шеърига тушган аёл таманно билан, битта-битта босиб келяпти. Ажаб, аёлларни ўттиизда ўтин бўлади, дейишарди. Бу аёл ҳамон ўша-ўша. Шеърдек яп-янги.

Шоир устози Миртемирнинг водийда гўзал бир аёлга ногаҳоний рўбару келиб қолганида ёзган шеърини эслади.

Сен баҳорги тушсан, булоқда сувсан,
Бунаقا чиройга арзир чўксанг тиз.
Фақат найлай, ҳануз кўркинг пардалиқ.
Салом берар бўлсам олмасдинг алик,
Эй, олтин водийнинг жаннат чечаги.
Хатто қуёшга ҳам севги согудай,
Юз шоир хаёлин бандга олгудай...
Мен ҳануз йўлингда саргардон овчи.
Сен асов жайрондай ғойиб бўлдингу
Ҳамон сўроқлайман: қайдасан, сулув?

Бу шеър Ҳабиб Саъдулланинг юрагида кўп йиллардан бери муҳрга ўйилгандек қолиб кетган эди.

Аёл кўчанинг бу бетига ўтиб шоир томон кела бошлади. Бекатда ўтирган шумгина бола чўнтағидан совун кутисидек магнитафонни олиб, тугмасини босиб қўйди. Унда Камолиддин «Кўчамдан жонон ўтганда» кўшигини хониш қиласади. Шоирга яқин келиб қолган жувон ялт этиб бекат томонга қаради. О, унинг кўзлари! Бунақа кўзлар факат Навоий замонидаги мусаввирлар чизган келинчаклардагина бўлади. У кўзларнинг ҳар бирига икки жуфтдан лаб жо бўлади.

Аёл шоир олдига келиб:

- Фазал учун раҳмат, — деди паст товушда.
- Ўзгармабсиз, ўша кўрганимдексиз, — деди шоир унга.
- Қаримабсиз, демоқчисиз шекилли. Энди мен қаримайман. Шеърга айланган аёл асло қаримайди.

У шундай деятуриб кўксига босиб олиб келган чуст дўппини унга кийдирди.

Дўпни иссиқ эди. Унга тенгсиз гўзал аёл кўксининг ҳарорати ўтган эди.

Дўппидан қалампирмунчоқ аралаш аёл ҳиди келарди.

2000 йил 7 март.

ЖОМДАН ЧИҚҚАН ЁЗУВЧИ

Ёзувчи Мурод Муҳаммад Дўст 50 ёшга кирибди. Албатта бу — одамни ҳайрон қолдирадиган янги гап эмас. Яшайвергандан кейин элликка эмас, етмиш-саксонга ҳам кираверади. Мана, биз ҳам саксонни уриб қўяй деб турибмиз-ку. Гап унинг қандоқ яшаб, нималар қилиб, юртига, одамларга қандоқ хизмат қилиб эллик ёшга кирганида.

Муродни яхши биламан. У экологик тоза бола. Чаққонгина, гапдонгина, оз-моз «айёргина» укагинам тўғрисида, албатта, яхши гапларимни айтаман.

Менинг ҳам ўзимга яраша дўст-душманларим бор, улар «Қариганингда ўзингдан ўттиз йил орқада қолиб кетган одам (Мурод мендан ўттиз йил кейин түфилган) тўғрисида ёзишинг шартми?» дейдилар. Шарт! Биродарлар, шуни ёзмай, кимни ёзаман. Мен боя Муродни «айёргина» бола дегандим. Айёр бўлмаса, уруш тугасин, шу уруш етказган жароҳатлар битсин, кейин түфиламан, деб пайт пойлаб ўтирасди. У 1949 йилда, тинчлик замоннинг дастлабки фуқаролари қатори дунёга келган.

У пайтларда Сталиннинг чирмандаси роса тобига келган, чертсанг-чертмасанг тараклайдиган пайтлар эди. Мактаб болалари «Сталин менинг дадам» дейишарди. Галатепалик бир мактаб боласи «Менинг дадам иккита» деб шеър ёдлаётганда дадаси эштиб қолиб, э, хали шунаками, деб хотини билан бир ҳафта гаплашмай қўйганди.

Худонинг меҳрибончилигидан ўргилай, Муроднинг тили чикқанда Stalin нариги дунёга равона бўлганди. Омади келган Мурод битта, ўз дадасининг боласи бўлиб катта бўлди.

Мен Мурод туғилган Жомга, у ўйнаб катта бўлган Галатепага ҳам бормаганман. Лекин кўрганман. Галатепалик ажойиб покиза инсонлар билан сұхбатлашмаганман. Аммо танийман. Ўттиз-қирқ одам орасида битта галатепалик бўлса, дарров таниб оламан.

Умрида холва емаган бир одам бозорда холвани ташиб кўриб, сотувчига «Жуда ширин экан, эси йўқ, шундок нарсани сотиб, пулига нима олиб ейсан» деган экан.

Жомдек, Галатепадек сўлим, жаннатнинг филиалини ташлаб бошқа юртларга қочганларга қараб, шундок юртни ташлаб қандок юрт топдинг, бу тоғлар, яшил ўрмонлар, шарқираб, тошдан-тошга урилиб тушаётган жилғалар тушларингга кирмайдими, нодон, дегинг келади.

Мурод аввал Тошкентда, кейин Москвада ўқиб юрган кезларида бир он бўлсин қадрдон она қишлоғи кўз олдидан кетмади. Боши булутни салла қилган чўққилари, ҳаммаёқни қор босганда дон тополмай, эшиги очиқ қолган ошхоналарга, қўйхоналарга емак излаб келган какликларнинг маъюс овозлари, саҳар пайти хонадонларда пиширилаётган сут ҳиди, арча шохлари ёқилган тандирларга ёпилган хамири сутга қорилган нонларнинг димокни қитиқловчи ҳидлари унга уйқу бермасди. Галатепа томон талпинарди. Кувликни билмаган, дўлвор, меҳнаткаш ҳамқишлоқларининг соғинчи... Уни ана шу соғинч ёзувчи қилди. У сўз билан юрт сувратини чиза бошлади.

Шу соғинч «Галатепага қайтиш» деган қисса бўлиб қоғозга тушди. Шу соғинч «Дашту далаларда» бўлиб, «Мустафо» бўлиб, «Галатепа қиссалари» бўлиб адабиёт дарёсига келиб қуйилди.

Машҳур созанда Абдуқодир найчи шогирдларига: най чалаетганингда қўшиқ сўзларини ичингда такрорлаб тур, қўшиқда тасвирланётган манзараларни кўз олдингга келтир, деб ўргатар эди. Мурод ҳам бу қиссаларни ёзаётганда Галатепа манзараларини, содда, кувликни

билимайдиган ҳамқишлоқларининг чехраларини кўриб турарди. Нон ёпаётган Гулсара момонинг тандир яллиғида қизиб кетган зирағига кафтида тез-тез муздек сув босаётганини, онасини эмаётган бузоқнинг елинни ийдириш учун дўнг пешонаси билан туртишини, йилига энг камида икки мартадан, керак бўлса-бўлмаса лой қордирадиган, бирон йигирма йил қўйиб берса, бутун бошли қишлоқдан минг-минглаб гувала куйдириб Галатепани тептекис қилиб қўядиган Мустафони, салтанатини сабабсиз сотиб қўйиб, пулига иккита оқ эшак олганидан пушаймон бўлиб юрган Гуччи чавандозни, қўчкор сўйганда керакли жойини ўзига олиб қўядиган Болта қассобни, Ибодилла Махсумдан тортиб Пиримқул молиягача ҳамма-ҳаммаси кўз олдида, мени ёз, мени ёз, деб турган-дек бўларди.

Буларнинг ҳаммаси тирик одамлар. Улар Галатепа деган мамлакатнинг фидои фуқаролари эди.

Муроднинг қиссаларини, айниқса Давлат мукофотига сазовор бўлган «Лолазор» деган гўзал романини ўқиганда Галатепа тарафларга кўчиб кетгинг келади. Ибодилла махсум, Мустафо, Райимали оқсоқол, Файбаров, Гуччи чавандозлар билан дўст тутингинг келади.

Адабиётнинг, тўғрироғи ёзувчининг энг буюк вазифаси ўз халқини бошқа халқларга кашф қилиб бериш, уларнинг меҳрини уйғотиш. Агар шу нуктадан туриб қарасак, Мурод Мухаммад Дўст ўз вилоятидан нарига йўл тополмайдиган баъзи маҳаллий «классик»лардан кескин фарқ қилади. У мулло ёзувчи, кенг ва қамровли фикр қилади. Зарур гапларни билиб-билиб айтади.

Илгарилари ўрисчага уста ёзувчиларга ҳавасим келарди. Негадир улар XX аср охирига келиб тутдек тўкилиб қолишиди. Чунки улар бошқа тилда ўйлаб, бошқа тилда фикр қилиб ўзбекчага ўхшатиб ёзишарди. Ёзганлари гўё бошқа тилдан ношуд одам таржима қилган жўнгина бир нарса бўлиб қоларди. Ўз халқининг ёзувчи-си бўлиш учунFaфур Гуломдек сўзни ўйнатадиган, файласуф Ойбекдек ўзбекона фикр қиладиган, Қодирийдек ўз тилининг энг майда зарраларигача кўраоладиган ва уни ўқувчисига рангин бўёқларда етказа оладиган, Қаҳхордек тўппончанинг ўқидек қисқа ва ўткир тил эгаси бўлиши шарт. Тил билмаган ёзувчи орқа этагини ёпиб адабиётдан ўз ихтиёри билан чиқиб кетгани маъқул.

Бу жиҳатдан Мурод ўта миллий ёзувчи. Айниқса унинг «Мустафо» қиссасида тасвирланган кишилар ўқувчининг хотирасига маҳкам ўрнашиб олади.

Қиссада тасвирланган кишилар бири-бирига ўхшамайди. Ёзувчи уларнинг ҳар бирига алоҳида тил, алоҳида хулқ-автор берган. Уч ака-ука Пиримқул молия, Эшмамат, Мустафо – улар бошқа-бошқа олам. Пиримқул молиянинг хотини Саломат – ёши анча қайтган хотин. Лекин у чимилдиқдан чиққан келинчакдек ясан-тусанни канда қилмайдиган, андаккина беҳаё жувон. Мустафонинг хотини Гулсара эса фақат, фақат меҳнатни билади. У Мустафо учун яшайди. Ҳар ишда унга тирак. Молхолга қарайди. Экинларни сугоради. Керак бўлганда чопик ҳам қиласди. У ҳавои гапларни билмайди. Уйим, жойим деган хотинлардан.

Муроднинг деярли ҳамма қиссаларида Ибодилла Махсумнинг ҳовузи тасвирланади. Бу ҳовуз ҳаммага керак. Ҳамма ундан бирдек сув ичади. Ҳовуз шундоққина Мустафонинг уйи тўғрисида. Бу ҳовузни Галатепанинг «Оби замзами» деса арзирди. Бу ҳовузни Галатепанинг Қора денгизи, Иссиқ кўли, Каспий денгизи. Бу ернинг одами қай юрга борса даставвал шу ҳовузни соғинади. Ибодулла маҳсум ҳадеб экинига сув очадиган, бўлар бўлмасга лой қорадиган Мустафога, ҳой, бу ҳовуз энангни маҳрига тушганми, сувга қачон тўясан, бунақада ҳовузни Оролга ўхшатиб қуритасан-ку, деб ҳазил қиласди.

Дарвоке, Галатепанинг номи тўғрисида. Аслида у Галатепа эмас, бу номни ёзувчи Мурод Муҳаммад Дўст қўйган. Бу жойни бирор Галлатепа деса, бошқаси Фалватепа дейди. Ким қандоқ хохласа, шундоқ атайверади.

Мақоламнинг аввалида Муродни ўттиз йил орқада қолган дегандек гап қилган эдим. Тавба қилдим, хато қилган эканман. Боласи тушмагурнинг оёғи узун экан, ўзидан катта кўп ёзувчиларга етиб, баъзиларидан ўтиб ҳам кетибди.Faafur Fулом айтгандек, «Ҳаётда ташланган қадам эътибор» экан.

Ҳозир Мурод Муҳаммад Дўстда эллик ёшли йигитнинг қуввати, олтмиш ёшли оқсоқолнинг ойнак тақмайдиган синчков кўзи, етмиш ёшли отахоннинг донолиги барқ уриб турипти.

Энди саксон ёш масаласига келсак, мени ҳамма вақт «отахон, отахон» деб юрган Муродга айтинглар, шошмасин. Мендан ўтиб кетаман деб уринмасин, агар шундоқ қилса, илло-билло рози эмасман. Эски китобларда «Атодин олдин юрмок хатодир» дейилган. Шу гап эсидан чиқмаса бўлгани.

ФАРГОНАДА БИТТАГИНА

(Кулиб-кулиб, жилмайиб ёзилган мақола)

Қовун танлашни билмасанг, хунугини ол, чиройли қовун кўпинча бемаза чиқади, дейишади.

Мен ҳам шогирд танлашда шу усулни қўлладим. Фарғона томонлардан келган ёзувчи Анвар Обиджон жуда менбоп шогирд чиқиб қолди. Ўхшатмасдан учратмас, деганлариdek, ҳуснда ойни уялтирадиган бир чиройли устоз-шогирд бўлдик.

Анваржон — Олтиариқнинг боласи. Бу юрт тўғрисида қанчадан-қаинча ичакузди латифалар тўқилган. Футбол ўйинида тўп бегоналар дарвозасида қолиб кетмасин, деб факат ўз дарвозасига тўп туширадиган, қопимни ўғри олиб кетмасин, деб елкасида бир қоп бодринг билан дарёда чўмиладиган, эшагимни чўмилтираман, деб ҳаммомга олиб кириб, ходимгардан калтак еган, товуқлари тухум туғмай кўйгандан хўрорни хезалак, деб сўккан йигит Олтиариқнинг Полосонидан эди. Ана шу хўрорни, қирқта хотинни олиб қўйиб, Худоёрхонга ўхшаб ётаверасанми, жувонмарг, дон топиб келмаганинга яраша анаву очофат товуқларингнинг кўнглини олсанг-чи, кирилгур, деб қарғаган шу полосонликнинг заифаси эди.

Мен шогирд танлашда худди идораларнинг кадрлар бўлимига ўхшаб иш тутаман. Бўлғуси шогирд қаерда туғилган, қандай муҳитда ўсган, дўстлари ким, қариндош-уруғлари қандоқ одамлар, ҳамма-ҳаммасини билиб олишим шарт.

Шогирдимнинг таржимаи холи билан танишганимда қуйидагиларни аниқладим. Анваржон туғилган Полосон қишлоғида сурункасига ҳамма доно одамлар бўлган экан. Шунча дононинг бир жойга тўпланиши қўп безовталикларга сабаб бўларкан. Насихат қиласигани кўп-у, бошини эгиб, қулоқ соладиган кам. Ана шундан жанжал чиқиб, қишлоқ иккига бўлинниб кетди. Наманганнинг Фирвон деган қишлоғидан бир доно вакил келди. Бу одамни бутун Фирвон аҳли астойдил хурмат қиласди. У донолиги, билағонлиги билан, одам таниши билан машхур бўлиб кетган. Худди мана шу доно одам ажralишиб кетган хотинини танимай, унга ошиқи бекарор бўлиб, яна икки марта уйланган, ҳар гал уйланганда, энди хотинга ёлчиидим, деб қувонган пишиқ-пухта одам эди.

Шундоқ одамнинг вакил бўлиб келишидан полосон-ликларнинг бошлари осмонга етди. Шу доно вакилнинг маслаҳати билан ҳар ўттизта донога биттадан нодон қўшиб рўйхат тузилди. Рўйхат ёзилган қоғоз қоқ ўртасидан қайчи билан қийилиб, буниси Шакарқишлоқ бўлсин, мана буниси Ширинқишлоқ бўлсин, деди. Фирвонлик меҳмон ниҳоятда доно бўлганидан унинг гапини икки қиласиган бошқа доно топилмади. Кўйилган шартга ҳамма жон-дили билан рози бўлди.

Кечқурун фирвонлик доно эшагини кўйган жойидан тополмайди. У эшагини Олтиариқ-Қўқон йўналишида қатнайдиган автобуснинг орқасидаги илгагига боғлаб кўйган экан. Шундай қилиб, фирвонлик доно эшагидан айрилиб, қишлоғига пиёда қайтиб кетади.

Анваржон тўғрисида жиддийроқ бир гап айтишим мумкин эди. Бироқ олтиариқликларнинг жиддий гапга унча хуши йўқ. Ушбу мақолани уларнинг илтимослари билан ҳажвийроқ қилиб ёзяпман.

Олтиариқда ким кўп, шоир кўп. Улар Тошкент бозорига бодринг олиб борганларида, нашриётларга, редакцияларга шеърий тўпламларини ташлаб келадилар. Кузда турп сотгани борганларида, қўлёзмаларини қайтариб олиб кёладилар.

Факат қўлёзмалардан иборат бўлган Полосон кутубхонаси жавонларига ана шундай «босиб бўлмайди», деб нашриёт печати босилган қўлёзмалар сифмай кетди. Шакарқишлоқ доналарининг маслаҳати билан кутубхона иккига бўлинмади. «Халқ бойлиги» талон-тарож бўлмасин, деб «қўшма кутубхона» номи билан сақлаб қолинди. Кутубхона фонди йилдан-йилга бойиб боряпти. Афуски, Олтиариқнинг фахри бўлган Анвар Обиджоннинг биронта қўлёзмаси фондда йўқ. Фондга олиш учун устидага «босилмайди» деган печат бўлиши керак.

Шундай қилиб, келажак авлод Анваржоннинг ижоди билан танишиш имкониятидан маҳрум бўлди.

Хозир икки қишлоқ доналарининг келишувига биноан, қўшма кутубхона «Қўлёзмалар институти» деб номланади.

Шакарқишлоқ ҳам, Ширинқишлоқ ҳам жуда обод жойга айланди. Агар бу гапларга ишонмасангиз, бориб кўришингиз мумкин.

Кирза этикнинг тагчармини ҳам тешворадиган қиррали шағал тошлар тўкилган йўл бошига «СТОП! ОЁҚ КИЙИМИНГИЗНИ ЕЧИБ КИРИНГ!» деган огоҳлантирувчи белги кўйилган бўлса, албатта, Шакарқишлоқ шу жойдан бошланади, деб билинг.

Агар тупроғи тўпиққа урадиган, мусича қўнса қано-тиниңг шамолидан тўзон кўтариладиган йўл бошига «СТОП! ОЁҚ КИЙИМЛАРИНГИЗНИ АРТИБ ТОЗА-ЛАБ КИРИНГ ВА ЯНА ЭШАГИНГИЗНИНГ ОРҚА-СИГА ТЎРВА ОСИБ КЎЙИНГ!» деган огоҳлантириш белгиси қўйилган ёзувга кўзингиз тушса, бу, албатта, Ширинқишлоқ бошланиши, деган гап.

Ҳар иккала қишлоқнинг байрамларда кўтариб чиқадиган ўз байроғи бор. Шакарқишлоқнинг байроғи оқ, Ширинқишлоқни оппок.

Шакарқишлоқликлар Ширинқишлоқда тўй бўладиган куни уйига меҳмон чақиради ва меҳмонни, албатта, ўша тўйда яхшилаб едириб-ичириб жўнатади. Шакарқишлоқликлар йиғилиб қолган эски калишми, маҳсими, ковушми, латта-путталарми — барисини шамол Ширинқишлоқ тарафга қараб эсаётганда куйдиришади. Шакарқишлоқликлар гўрковларига тилла тиш қўйдирив беришган. Ширинқишлоқликлар ювфувчилари-фассоллари г японский соат олиб беришган...

Анваржоннинг таржимаи ҳоли ва анкета саволларига берган жавобларидан унинг қандай муҳитда вояга етганини, кимлардан тарбия олганини аниқ билиб олдим. Ва қаноат ҳосил қилдим.

Анвар Обиджон ўзи туғилиб ўсган Олтиариққа шу қадар муҳаббат қўйганки, бутун ижоди давомида ўз юртини эҳтирос билан, буюк ҳурмат билан куйлаб келади. Айниқса туғилиб ўсган Полосон қишлоғи дунёдаги энг гўзал, энг бебаҳо юрт бўлиб туюлади унга. Бу жойнинг хилма-хил қиёфадаги дўлвор, шу билан бирга, танти, ҳар бир гапининг тагига яна бир маъно жойладиган кишилари, ниҳоятда ширали, ҳазилга мойил, эшитган одамнинг юзига табассум пуркайдиган образли сўзлари...

Анваржон шу она қишлоғи, қувноқ ва жиндек қув ҳамқишлоқлари тўғрисида қанчалаб ҳикоялар, латифалар, ўқиганнинг юзидаги ажинларини дазмоллаб қўядиган серханда ҳажвлар яратди.

Очиғини айтганда, Полосон қишлоғи, унинг хилмасил табиатли одамлари Анваржонни ёзувчи қилган.

Халқда, аравасига тушсанг, ашуласини ҳам айтасан, деган гап бор. Олтиариқ ҳақида ёзаётганимда, ашуласини ҳам айтадиганимни сезмай қолибман. Теша тегмаган латифалар, турли қиёфадаги қувноқ кишилар, бошқа бирон жойда учрамайдиган воқеалар жилмайиб, гоҳо хандон ташлаб қулишимга сабаб бўлди.

Шу хандалардан бир миқдори мақолага сачраган бўлса, ажабланманг.

Мана, ниҳоят, Анваржон Тошкент қайдасан, деб йўлга отланди. Повулғону Файзобод, Арабтепаю Қапчиғай, Хонқизу Янгиқўрғон унинг орқасидан мунгайиб караб қолгандек бўлди.

Назаримда, унинг ижоди буёғига тошкентчасига жиддий бўлди-ёв деб ўйлайман. Унинг кейинчалик жуда машҳур бўлиб кетган ушбу фазалидан бир нечта байтни эътиборингизга ҳавола қиласман:

Шоириңгни йўлга бошла, ямоқ тушган чориқкинам,
Вале, сарой шоиридан пешонаси ёруқкинам.
Ўтиб Риштону Бағдоддан Кўқонга шом кириб борсам,
Кутиб олгай Собир малла, соч-соқоли сариқкинам.
Бекобод ҳам бўлур ишғол, қолур ортда Бўка, Пискент,
Киурмиз Шошга биз мағрут, мадор берса холиқкинам,
Жангга телба ёғоч отда кирганидек, далли Гулмат,
Кутар ёғоч қаламдан ризқ... хайр, Олтиариқкинам.

Юртидан чиқиб кетган шоирларнинг тақдирини жуда яхши биладиган олтиариқликлар:

— Бобур Андижондан чиқиб кетди, қайтмади. Машраб Намангандан чиқиб кетди, қайтмади. Фурқат Кўқондан чиқиб кетди, қайтмади. Ана энди Анваржон ҳам шундай жаннатосо Олтиариқдан чиқиб кетди. Қайтиб келадими, йўқми, бир худонинг ўзига аён. Қозондек қайнаб турган серташвиш Тошкентда бу лаллайган, бўшашибан шоир адашиб-улоқиб қолиб кетмаса гўрга эди, деб кўп афсуснадоматлар чекдилар. Шунда олтиариқлик машҳур тадбиркор Маматожи ота Иброҳимов (худо раҳмат қилсин у кишини), хотиржам бўлинглар, ҳакиқий олтиариқлик бўлса, ўтда ҳам куймайди, сувда ҳам чўкмайди, деб фамбода бўлган юртдошлирини юпатган эди.

Аммо Анваржон пойтахтда довдираб қолмади. Асли киришимли бўлганидан, ижод аҳлига маъқул бўлди. Битта кичкинагина хонани ижарага олиб, ишдан қайтгач, Олтиариқни, полосонлик қадрдонлар соғинчини шеърга солиб, тунни оппоқ тонгларга улади.

Кетганига бирон йил бўлиб-бўлмай, Анваржон телевизорда лоп этиб кўриниб қолди. Сочлари «попиратка» килинган, икки чаккасига Пушкинниги ўҳшатиб пат кўйган, бўйнида галстук, кўзида ойнак, завқ-шавқ билан fazal ўқиди.

Телевизор кўриб ўтирган полосонликлар, ёпирай,

ўзимизнинг Анваржонга ўхшайдими, деб бир-бирларига қарашди.

У жуда бошқача бўлиб кетибди. Яхшилаб тикилиб қарамасанг, танимайсан. Аммо олтиариқликлигини тасдиклайдиган испарапкаси, яъни бурни Полосоннинг бодрингидек мағрур қўринарди.

Орадан тўрт ой ўтиб, Полосоннинг кўшма кутубхонасига Анваржондан ўзи ёзган «Безгакшамол» деган китоби келди. Ҳамкишлоқлар бу китобдан ҳайрон бўлишди. Китоб муқовасига Анвар Обиджон деб ёзилган. Ичидаги шеърлари Уста Гулматники.

Олтиариқда Гулмат деган одам ўтмаган. Анваржон ўзига Уста Гулмат деб тахаллус қўйганмикин, деб ўйлашди.

Тошкент Анваржоннинг ижод булоини қайнатди. Саксон учинчи йилдан то тўқсон тўққизинчи йилгача ўн еттига китоби босилиб чиқди. Бу унча-мунча шоирга насиб қилмайдиган баҳт эди.

Асли таги олтиариқлик бўлган шоир Эркин Воҳидов нашриётда бош мухаррир бўлиб ишларди. Полосонлик қитмирлар, бу китобларни Эркин Воҳидов ёзиб берган, деб гап қилишди.

Қитмирларнинг гапи гаплигича қолиб кетди.

Бу орада Анваржон қаторасига учта пъеса ёзиб, республика Ёш томошабинлар театрида қўйдирди. Албатта, телевизорда кўрган одамлар бўлса керак.

Олтиариқликлардан биттаси Анваржонни қидириб Тошкентга борди.

— Укажон, темир йўл бошлиғи билан гаплашиб, битта вагон олиб берсанг. Америкага турп обормоқчиман. Шу бечораларнинг ҳам турпга оғзи тегсин.

— Юкни вагонга ортиб, ундан кейин пароходга юклаб, шунча овора бўлиб борсангиз-у, у олифталар турп емаса, нима бўлади?

— Емаса нима бўлади, дейсанми? — деди у белбоғидағи қиндан пичоғини сугуриб. Шаҳриҳон усталари ясаган пичоқ электр нурида ярқираб кетди. — Емай қўрсин-чи, жон керак бўлса, ейди. Емай қаёққа борарди!

Анваржоннинг ҳикоялари, ҳажвлари, фақат ва фақат полосонликлар тўғрисида. Битта кичкинагина қишлоқ одамларининг қанчалаб адабий асарга мавзу бўлиши, шунчалик хилма-хил, бири-бирига ўхшамайдиган характерлар бўлиши мени ҳайрон қолдирди. Балки водийнинг бошқа туман ва қишлоқларида буларга ўхшаган одамлар бордир? Албатта, бор. Лекин, уларнинг Анваржони йўқ-да!

Бу одамларнинг қиёфасини яратиш учун алоҳида кўз, алоҳида қулоқ, алоҳида фаросат керак. Айниқса, Анваржонникидек олисдан ҳид билувчи алоҳида бурун керак. Мана шу шартларга жавоб Анвар Обиджоннинг ўзидан топилади.

Назаримда, Олтиариқда қанча одам яшаса, Анваржон ҳаммасини танийдигандек, уларнинг сувратларини дилига чизиб олгандек.

Унинг «Олтиариқ ҳангомалари»ни ўқимаган бўлсангиз, албатта, ўқинг. Ҳузур қиласиз. Китобни ўқиб бўлгандан кейин бирдан ўша томонларга боргингиз келиб қолади. Ўша дўлвор, содда, қувноқ одамлар билан бир пиёла чой устида сухбатлашгингиз келади. Ердан уч марта ҳосил оладиган — қўкламда бодринг, ёзда макка, кузда турп экиб, киссасини пулга тўлдирадиган асл дехқонларнинг қувноқ давраларида бўлгингиз келади.

Ҳар битта донаси курса товукнинг тухумидек келадиган Олтиариқнинг ҳусайни узумини емабсиз, дунёга келмабсиз. Пайкалларда ястаниб ётган, совлик қўйдек келадиган, якка ўғри эплаб олиб кетолмайдиган оқ қовунларини, лабидан шарбат томиб турган, гижда нондек қаҳрабо анжирларини, ҳар бири чойнакдек келадиган ёкут доналари ичидан туртиб пўстини ёрвонадиган анорларидан татиб кўрмаган одам, шиша банкага қамалган компотни ичиб, ох-ох, деб юраверсин.

Анваржон торгина изжара хонада мевалари фарқ пишган юртини соғиниб, аламини қоғоз билан қаламдан олади. Фазаллар битади.

Уй эгасининг чуғурлашиб, бир-бирини қувлаб ўйнаётган болаларига қараб, ўз болаларини эслаб кетади. Уларга атаб қизиқ-қизиқ шеърлар битади. Киссалар ёзади.

Соғинч онлари битилган шеърлар нақадар таъсирли. Унинг болаларга атаб ёзган шеърлари нақадар маъсум. Худди капалакка ўҳшайди. Қўл теккиссанг, бирон ерига шикаст етадигандек. Унинг «Жуда қизиқ воқеа» деб аталган бениҳоя гўзал, қувноқ, ўйноқи шеърлар китоби болалар адабиётининг энг нодир асарлари қаторидан жой олиб турибди. Беш юздан ортиқ шеър жамланган бу тўплам болаларнинг энг севимли китоби, десам, асло адашмайман. Олтиариқлик юртдошларининг ҳәётини акс эттирадиган 300 дан ортиқ катта-кичик ҳажвий ҳикоялари бугунги ҳажвиётимизнинг сара асарлари қаторида ялтираб турибди.

Булардан ташқари, «Мешполвоннинг жанги», «Аламазон ва Гулмат ҳангомаси» қиссалари, «Коринботир»

достони ва қатор пъесалари Анвар Обиджоннинг ҳам катталар, ҳам болалар адабиётига меҳр билан хизмат килаётганига кафилдир.

Анвар Обиджон кўшиқчилигимизга ҳам баҳоли қудрат хиссасини кўшмоқда.

Тошкентдаги бир маросимда ҳофиз «Фарғонада биттагина» деган қўшиқни ижро этётганда, бир шинаванда шеърни оҳангга, оҳангни ҳофиз овозига ниҳоятда мос келганини қаранг, шеърни қайси барака топкур ёзган экан, деб қолди.

Ҳамроҳи имлаб, даврада ўтирган Анваржонни кўрсатди.

— Бай, бай, бай, ўзиям биттагина экан, — деди шинаванда маъноли илжайиб.

Ўзбек адабиётининг ривожига қўшган катта ҳиссаси учун Анвар Обиджонга «Ўзбекистон халқ шоири» деган фахрли унвон берилди.

Ўша куни Олтиариқ бозорларида турп текин бўлди. Қопи билан тўкиб, ким қанча хоҳласа, олиб кетаверсин, биз чойхонада ош дамлаб, Анваржоннинг унвонини ювамиз деб, «бит тўкилди» қилиб бир яйрашди олтиариқликлар.

Бир ошпаз ниҳоятда ҳафсала билан дамлаган ошни ўртага кўйганда, ошхўрлардан бири, бу ош маза қилиб ейишдан бошқа нарсага ярамайди, деганини эшитган эдим. Энди шу гапни Анваржонга қаратмоқчиман.

Анваржон ёзган асарлар маза қилиб ўқишдан бошқа нарсага ярамайди.

Ҳазилкаш ёзувчилар биз тўғримизда, шогирди чиройли, устози чип-чиройли, деган гап тарқатишибди. Хайрият, шуни биладиганлар бор экан, деб хурсанд бўлдик.

2000 йил, 15 апрель.

ЖАЖЖИ ВАТАН СУВРАТИ

Ўзбекистоннинг хонадони. Бу нима?

Ўзбекистон деб аталган каттакон мамлакат ичидаги чамгина, ўз қонун-қоидалари, ўз зиддиятлари, оламга кўз-кўз қиласа арзигулик урфларию удумлари бор, енг ичидаги бўлиб ўтадиган тўқнашувларию «жанг»лари бор бир жажжигина мамлакатдир.

Яқинда, атиги саккиз йил олдин ўз хоҳишимиз билан курган мамлакатимизга фуқаро бўлмоқ учун аввало их-

чам, атир гулининг бағридек пок шу мамлакатчада имтиҳондан ўтамиз.

Минг йиллаб орзу килиб, энтикиб-энтикиб етиб келган бешишт мисол, эрки ўз қўлида бўлган кўздек ватанга қандоқ фуқаро бўлишимиз мана шу она бағридек иссиқ хонадонда қай тариқа тарбия топганимизга, унинг жуда жиддий имтихонидан қандоқ ўтганимизга боғлиқдир.

Турсуной Содикованинг қўлингиздаги китобини ўқирканман, мана шу ўйларимнинг тасдифини топгандек бўлдим. Аёллар тўғрисида бундай китоб ёзиш учун албатта аёл киши бўлишдан ташқари, албатта, Турсуной бўлиш керак эканига икрор бўлдим. Қуш тилини қуш билади, дейдилар. Қуш бўлганда ҳам Турсунойдек сайроқи қуш бўлиши керак.

Яқин ўн йил ичида «қора сўз» билан ёзилган иккита шеърий китоб ўқидим. Бири темирчи Амин бобонинг «Темирчидан қолган тиллолар» китоби бўлса, иккинчиси Турсуной Содикованинг «Ҳазрати аёл» китобидир.

Китоб асосан аёллар тўғрисида. Унда кўздан яширин, бир қараашда кўринмайдиган ойнак бор. Унда эркаклар олами баъзи-баъзида бир ялт этиб кўриниб қолади. Китобнинг шунаقا жойларида муаллиф бир кесак билан икки қарғани уради. Ёки «Қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит» қабилида иш тутади.

Шоира болалик оламини тарк этиб, дунёни идрок кила бошлаган кунлардан буён ўз хонадонида кузатган турли аёллар тақдирини, уларнинг эркак зоти хеч қачон тушуниб етмайдиган ўй-хаёлларини, баъзан қувонч тўла, баъзан аччиқ аламлар ўртаган ҳаётини хотирида жонлантирган.

Китобни ўқийтуриб, қатрада олам акс этади, деган иборанинг мағзини чаққандек бўлдим. Бир оиласда бутун халқ ҳаёти жуда тиник акс этиши мумкинлиги зеҳнимга жойлашиб қолди. Турсуной менга ўзбек аёлини кашф килиб бергандек бўлди.

Қадимда «Қобуснома», «Насиҳатнома» каби жуда кўп китоблар бўлган. Турсуной ҳам ўша китоблар удумига берилиб жиндек насиҳат қилишни лозим кўради ва тўғри қилади. Негадир халқимиз насиҳатни хуш кўради. Ҳатто кексаларимиз тўй-ҳашамларда ҳофизлардан насиҳат қўшиқларидан айтишини сўрайди. Шоира шу эҳтиёжни зийраклик билан илғайди. У нима тўғрида гапир масин, айтар сўзини билиб-билиб айтади. Юракка бориб етадиган қилиб айтади.

Бу ажойиб китобдан атайин мисоллар келтирмадим. Ноёб сўзларнинг оҳорини тўқмоқдан ўзимни тийдим. Уларни ўзингиз ўқиб мағзини чақасиз, деган умиддаман.

Турсуной жуда нотик аёл. Фикрини қоғозга тушириш олдидан уни оғзига солиб мазасини татиб кўради, жумлани ўнгдан чапга, чапдан ўнгга ўқиб, ортиқча жойларини кертиб ташлайди. Овоз чиқазиб ўқийди, бирон жойида оҳанг бузилган-бузилмаганини сезади. Ҳар бир жумласи ўқишли, тинглашли бўлмагунча қоғозга туширмайди.

Китобга кирган мақолами, сухбатми, ўй-хаёлларими, ички монологими, насиҳатларию маслаҳатларининг барчasi зуқко тингловчилар назаридан ўтган, «тасдиқланган» асарлардир.

Турсуной тингловчиларнинг кўнглини топадиган зийрак шоира. У шеър ўқиётганда ва ё нутқ сўзлаётганда одамлар чехрасига бокиб туриб жўшиб кетади.

Кейинги пайтларда Турсунойнинг муҳлислари кўпайиб кетди. Айникса, радио орқали сўзлаётганида аёллар қилаётган ишларини тўхтатиб, унинг гапларига жон кулогини тутиб тинглайдилар.

Аввалги йили кўпчилик бўлиб Фарғонага борганимизда икки ойча олдин оламдан ўтган ажойиб хонанда, халқимиз қалбида қўшиклари муҳрланиб қолган Таваккал Кодировнинг хонадонига кириб фотиха ўқимоқчи бўлдик. Шунда ҳофизнинг рафиқаси Рисолатхоним бизга пешвоз чиқди. Орамизда Турсунойни кўриб шундай деди:

— Сизни бизга худо етказди. Болаларим дадасига куйиб, эзилиб кетишяпти. Шуларга таскин сўзлари айтиб юпатсангиз яхши бўларди.

Турсунойнинг сўзларини лентага ёзиб олиши.

Қаранг, ғамда қолган одамлар ҳам унинг сўзларидан таскин топар эканлар.

Бўз туманида адабий кечага нихоятда кўп одам йифиди. Зал фала-ғовур бўлиб кетган. Шовқин-суронни босишининг сира иложи бўлмади. Милиция бошлиғи ҳам, туман ҳокими ҳам шовқинни боса олмади. Учрашувни қолдиришдан бошқа илож йўқ эди. Шунда Турсуной сахнага чиқди. Залга бир зум қараб турди. Айтар сўзи ҳали оғзида эди. Бирдан зал жимиб қолди. Паашша учса овози эшитиладиган сукунат хукм сурарди.

Билмадим, бу шоирамизнинг кўзида жоду борми, мингдан ортиқ одамни сеҳрлаб қўйдими — билмадим.

Шоира булбулиг ё бўлиб кетди. Бу қуюқ, ширага тўлган, бир-биридан маъноли, ҳикматга мойил сўзлар тилига қайдан қуилиб келяпти, деб ўйлайман.

Шунда ушбу китобга кирган асарлари тўппа-тўғри, тингловчи билан юзма-юз пайтида туғилганига, минглаб одамнинг назаридан ўтиб китобга кириб келганига амин бўлдим.

Жуфтлик ҳаётига отланган қизларим, сингилжонлар, келин аялар, эгачиу қайноналар, ушбу китоб сизники, сизга атаб ёзилган. Шуни яхши билингки, бу китоб оёқ чиқазиб уйингиздан қўшининикига, ундан нари томонларга ўтиб бир-икки ойда муқовалари титилиб қайтиб кела-ди. Шунинг учун китобдан икки-уч нусха олиб қўйинг. Биттаси уйчилик, биттаси кишилик бўлади. Яна биттаси-ни қайнонангизнинг ёстиғи тагига бостириб қўйинг. Ўқимаса ҳам ичидаги гаплар зора тушига кирса.

Бу гапларим муболага эмас. Шоира синглимииз чин-дан ҳам ноёб китоб яратган. Уни ўқинг, ўқиб хаёлга толинг.

«Ҳаэрлати аёл» китоби ҳамишалик ҳамроҳингиз бўлиб қолишига ишонаман.

ЎМИРБЕК ЛАҚҚИННИГ НЕВАРАЛАРИ

Менга вилоятлардан қўлёзмалар келиб туради. Улар-нинг қўпчилигини ўз касбидан омади келмай, ҳажвчилик осон ишга ўхшайди, деб қўлига қалам олган кишилар юборган. Бу «ижод» намуналарини босиб бўлмайди. Уларга ҳажвчилик осон иш эмаслигини тушунтириш кийин. Бундай қилмоқ учун ҳажвчилик тўғрисида катта-кон бир дарслик ёзиб юбориш керак. Ойига ўн-ўн беш-тадан дарслик ёзишга вақт қайда дейсиз. «Асарингиз бўлмайди» деган жавоб билан чекланиб қўяқоламан.

Мана, бугун қўлимда қорақалпоқлик икки ёзувчи-нинг қўлёзмаси. Яна ўша илгаригидек илимилик гаплар бўлса керак, деб ҳафсаласизлик билан вараклайман...

Муродбек Низанов ҳажвларидан бир-иккитасини ўқишим билан бу «писмиқ» ёзувчига меҳрим тушиб қолди. Тутган жойини қўйвормайдиган, тишлаган жойини узуб оладиган тишли-тирноқли ҳажвчига рўбарў келган-лигимни сезиб қолдим.

Ҳажвчининг қулоғи динг, қўзи рентген бўлиши ке-рак. Муродбой мўлжалга олган бюрократга, порахўрга, ваъдабозга бир қўзини кисиб, мерганга ўхшаб карайди. Милтиқ тепкисини дарров босмайди, мушкани киндигига

тўғрилаб, кейин босади. Бунака отилган ўқ хато кетмайди. Муродбойнинг тўпламида хато кетган ўқни деярли кўрмадим.

Менга маъқул бўлган ҳикояларини бирма-бир санаб ўтирамайман. Китобча мана, қўлингизда. Ўзингиз ўқиб баҳо берарсиз.

Иккинчи қўлёзма тўплам эгаси Сайловбой Жумагулов дегани туф деса тупуги чаённи тил тортмай ўлдирадиган, тили «заҳар искалати»га айланиб кетган ҳажвчи чиқиб қолди. Тўпламдаги «Нагал» ҳажвини бир ўқинг. Илтимос, бир ўқинг! Ҳажв дегани мана бунака бўлади! Битта ҳажв шунчалик бўлади-да! Агар Абдулла Қаҳхор билан Fafur Гулом тирик бўлганида, ҳой, қорақалпок болам, бери кел, манглайнингни бир силаб қўяй, дерди. Ўлай агар, шундай дерди.

Сайловбойнинг ҳажвларини жуда яхши, десам кўнглим тўлмайдиганга ўхшайди. Сапсем яхши, деганим маъқул.

Қорақалпоқ адабиётида поэзия жуда яхши ривожланган. Проза ҳам баландга чиқиб олган. Аммо ҳажв оёқ остида ўралашиб юрган эди. Энди у ҳам учирма бўлиб келяпти. Сайловбой билан Муродбойлар янги қорақалпоқ ҳажвиётининг икки ишончли қаноти бўлиб қопти. Бу навқирон қанотлар уларни ижодининг баланд чўкклиарига учириб олиб боришига ишонаман.

Қорақалпоқ ёзувчиларининг сув ичадиган булоқлари кўп. Шу шаффофф булоқларнинг бири Ўзбек, бири Қозоқ, бири Туркман ҳажвиётидир.

Ўмирбек Лаққининг бу икки истеъдодли невараси ҳажв майдонида кўп «қиличбозлик»лар кўрсатади деб умид қиласман.

ШЕЪР ВУЛҚОНДЕК ОТИЛСА...

Шеъриятга ёниб кирганлар бор, хўл ўтиндек тутаб кирганлар бор. Ёниб кирганлар шеърхон бағрини иситиб, дилини ёритиб ижод қиласидилар. Тутаб кирганлар умр бўйи тутун қайтариб, шеърхонга игна учидеккина нур беролмай, умрларини зое ўтказадилар.

Ана шундай саноқда бор, сонда йўқ «шоирлар» анчагина. Улар ёзувчилар уюшмаси атрофида фимирсиб юришибди.

Адабиётга кириб келаётган, шоирликдан умидвор ёшлиларнинг шеърларини кузатиб бораман. Энг аввало, бошловчи шоирнинг юрагида милт этган учқун бор-йўқлигига эътибор бераман.

Машхур актер Аброр Ҳидоятов: «Овозни кекиртакдан эмас, киндиқдан тортиб чиқариш керак, шунда пичирлаб айтган гапинг ҳам томошо залининг охиригача етади», — деган эди. Бу гапни шеъриятга ҳам алоқадор деб биламан. Шеър шиор эмас. У қувонч, у фифон, у дилни яйратувчи кўшик, у шодлик овози, у йиги, фарёд...

Шоир қалбидан вулкондек отилиб чиқкан шеъргина ўкувчининг юрак-юрагига киради.

Ижод ниҳоятда қийин, мураккаб жараён эканини ёш шоирга олдиндан айтиб қўйиш керак. Навоий бобомиз айтганларидек, «Эмас осон бу майдон ичра турмоқ»лигини билишлари керак.

Бу гаплар эндиғина қўлига қалам олган ёш шоирни чўчитиб қўймасмикин, йўлдан қайтармасмикин, деб ўйлашлари мумкин. Йўқ, айтиш керак. Қандай ишга кўл ураётганини, олдинда қанчалар қийинчиликлар борлиги-ни билиши шарт.

Бундан ўнбеш йиллар олдин Паркентга борганимда бир ҳаваскор шоир билан учрашиб қолган эдим. Унинг қўзига ҳар бир шоир авлиё, ҳар бир ёзувчи Ҳазрати Хизр бўлиб қўринадиган шайдойи бир шоирча эди. Ён дафтарига чиройли қилиб ёзилган шеърларини ўқиб берганди. Ҳар тўртликдан кейин қойил қилибманми, дегандек менга караб қўярди.

Бу шеърлар хали данаги қотмаган шоирчанинг машқлари эди. Вазни ҳам, қофияси ҳам тўқилиб кетаман, деб турган шеърнамо нарсалар эди. Шунга қарамай, ёзганлари бағрида қандайдир милт этган учқун қўринарди. Шу ожиз учқун бир кун келиб алана оламан, шоир юрагини ёритаман, деяётганга ўхшарди.

Кечгача шеър тўғрисида, шоирлар тўғрисида гаплашдик. У Усмон Носир билан Миртемир шеърларини ёд биларкан. Ажиб бир шавқ билан ўқиб берди. Fafur Гуломнинг «Вакт» шеърини жуда паст овозда, сатрларни қўли билан силаётгандек, чирқиллаб сайраб турган күшчани ҳуркитишдан қўрқаётгандек пичирлаб ўқиди.

Ана шунда бу боланинг шоир бўлишга астойдил киришганига амин бўлганман.

Орадан йиллар ўтди. Онда-сонда унинг шеърлари республика газеталарида кўриниб қоларди. Дарров олиб, етилдимикин, пишдимикин, деб ўқийман. Очифини айтсам, унинг уринишлари бекор кетмалти. Ўрганиш, машқ, ўқишлиар уни ҳаваскорликдан шоирлик даражасига етаклаб кепти.

Унинг тўртта шеърий тўплами босилиб чиқди. Муқоваси тепасидаги Маҳмуд Тоиров деган ёзувни ўқийман. Шошиб китобни варақлайман. Шеърларини шошилмай, синчковлик билан ўқийман. Ажабтовур шеърлар. У ҳар бир сатрга маъно юклайди. Юк кўтармаган биронта сатрни учратмадим. Уларда ҳам маъно, ҳам шоир нафаси бор эди. Маъно билан нафас, нафас билан маҳорат бир-бири билан топишиб, ўқувчига хуш ёқадиган нималарнидир уфуриб турарди.

Инсонсан, ҳар жонга вафолар қилгин,
Тошни тош билмагин, садолар қилгин.
Дуо ол, ўзинг ҳам дуолар қилгин,
Ҳаммадан қолади бу кўхна дунё...
* * *

...Куёшнинг юзида пардалар,
Чақмоқлар сўзида зардалар,
Капалак лабида хандалар,
Ҳар товушни тинглагим келар,
Дунё, сени англагим келар.

* * *

Қиёсингиз ахтариб дафтарим қаро бўлди,
Жонимни қалам қилдим, минг жойи яро бўлди.
Изингиздан эргашдим, дедилар «гадо бўлди»,
Малагим, шу гадонинг дуолари ёр бўлгай...

Маҳмуд Тоиров тоғ боласи. У тоғлар билан қуршалган Паркент туманида туғилиб шу ерда вояга етган. Кўлимдаги китоб унинг деярли янги шеърларидан дасталанган. Ўқиб ҳузур қилдим. Азиз китобхон, ўйлайманки шеър сехри сизни ҳам бефарқ қолдирмайди.

1997 йил.

БАҒРИМНИ
ЎРТАГАН АЛАМЛЯР

ҚИЛМАГАН ИШИМ ҚОЛМАГАН

Мен Тошкентнинг Самарқанд дарвоза маҳалласида 1920 йилнинг 10 июнь куни туғилганман.

Дадамнинг дадаси Дадахўжабой Тошкентнинг энг катта бойларидан бўлган. У бойлигининг кўпчилик қисмини юрт ободонлигига, ўзбек ёшларини ўқитишга сарфлаган.

Онам Зулфияхон саводли, ҳуснихати чиройли аёл эдилар. Фузулий, Хувайдо, Машраб ғазалларидан ўқирдилар. У кишига негадир Хувайдо ғазаллари кўпроқ ёқарди. Хувайдо бу ғазалларини худонинг жамолига ошиқ бўлиб битган, деб айтардилар.

Бу китобларнинг ҳаммасини 1950 йилнинг 10 май куни мени қамоққа олганларида КГБ ходими йиғишириб кетганди. Онам йиғлаб-йиғлаб, болам, Каломи Оллога тегманг, унда дадамнинг муҳрлари бор, деб ёлборганларидан кейин Куръонни ташлаб кетганди.

Дадам Ҳусанхўжа Дадахўжа ўғли рус тилини мукаммал биларди. Русча хатни мутлақо бехато ёзарди. Ҳатто ўрислар ҳам хат ёзсалар дадамга бир кўрсатиб олардилар.

Дадам машҳур педагог олим Исмоилбек Гаспринский билан яқин дўст бўлган экан. Дадахўжабой рус-тузем мактабларини очганда, у билан кўп маслаҳатлашган экан.

Дадам инкилобдан кейин турли Шўро идораларида ишлади. Жумхурият озиқ-овқат комитети раисига ўринбосар бўлди. Марказ Самарқандга қўчганда бир этак болани кимга ташлаб кетаман, деб Тошкентда қолди. Тошкентдаги паровоз-вагон ремонт заводи директорига муовин бўлиб ишлади. Муовиннинг вазифаси маҳаллий ишчилар билан ўрис инженер-техниклар ўртасида таржимонлик қилиш, уларга рус тилида аризалар ёзив бериш, директор, бош инженер билан маҳаллий ишчилар ўртасида воситачилик қилиш эди.

Ташқари ховлимиздаги меҳмонхонада Бўстонлиқ томондан кўчиб келган Мирмашриқ Юнусов деган киши

туарди. Элбек деган машхур шоир шу киши эди. Жума кунлари унинг олдига Абдулла Қодирий, Гулом Зафарий, Фози Юнус,Faфур Гулом, Ойбек, Хуршид, Комил Алиев, Тавалло, Хислат, Маннон Уйғур, Наби Фани деган ижодкорлар, рассом Искандар Икромов келиб туришарди. Адабиёт, дунё ишлари түғрисида узок-узок гаплашишарди. Мен уларга чой таширдим. Бизнидан граммафон опчиқиб Ҳамроқул қори, Ҳожи Абдул Азиз, Тўйчи ҳофизларнинг пластинкаларини қўйиб эштиларди. Ўша пайтда Тошкентда фақат икки кишининг уйида граммафон бўлган. Бири Илҳом самоворчи деган кишиникида, бири бизниди.

Дадам овга қизиқарди. Жуда яхши овчи эди. Уйимизда икки-учта қўшғиз милтиқ бўларди. Ҳозирги Чилонзор Оқтепасидан сал нари юрилса, Қангли деган мавзе бўларди. Атрофи тўқайзор эди. Дадам куз пайтларида эрталаб милтигини елкага ташлаб чиқиб кетиб, кечқурун бир қоп қирғовул, ўрдак уриб келарди.

Дадам йигирманчи йилларнинг охирида Чорсу кўприги тепасидаги овчилар дўёнинг мудир бўлганди. Ўттизинчи йилда Тошкентда сув тошқини бўлган. Дўконни сув босмасин, деб кечаси милтиқларни, тўппонча, ўқ-дориларни бир тепаликка ташиб чиқаришган. Ўшанда тўртбешта милтиқ, билмадим, нечтаям тўппонча йўқолган. Бунинг учун дадамни қамаб, тўрт ойдан кейин қўйиб юборишган.

1938 йилнинг эрта баҳорида дадамни НКВД қамоқقا олиб кетди. Мен ўшанда унинг кўрпа-тўшагини кўча бошигача кўтаришиб чиққандим.

Ана шундан кейин дадамни кўрмадим. Унинг тергов пайтида қазо қилганини йигирма икки йил ўтгандан кейингина билдим.

Бутун умрим халқ душманининг ўғли, деган тамға билан ўтди. Мени пионерликка ҳам, комсомолликка ҳам, партияга ҳам олишмади.

Катта акам Имомхон Ҳусанхўжаев олтмиш йил олий мактабларда педагогликдан дарс берди. Ўттиздан ортиқ дарслик ва қўлланма китоблари босилиб чиқди. «Навоийнинг педагогик қараашлари» мавзууда кандидатлик диссертациясини ёқлади. У 1926 йилда ўзбек стенография ёзувини ижод қилди. Махсус курс очиб, стенографлар тайёрлади. Шу курсни битириб чиққан ўртанча Зухриддин акам билан Аҳмад Шораҳмедов («Ота» романининг авторларидан бири) то уруш бошлангунга қадар бўлган жами курултой ва кенгашлардаги докладларни, нутқлар-

ни ёзиб олишган. Ўзбекистоннинг ўн беш йиллик ҳужжатли йилномасини шу икки киши яратган, десам хато бўлмайди.

Зухриддин акам эллик йилдан ортиқ Тошкент ирригация институтида сув иншоотлари қурилишидан дарс берди. Унинг йигирмага яқин дарслиги ҳозир ҳам олий мактабларда ўқитилади.

Мен дурустгина таълим ололмадим. Қаерга борсам, Дадаҳўжа дўма билан Гуломхон қозининг невараси, ҳалқ душманининг ўғли, деб кўкрагимдан итаришди. Қилмаган ишим қолмади. Рассомлик қилдим, сураткашлик қилдим, артистликка уриниб кўрдим, биронтасидан кўнглим тўлмади. Дилемга ёзувчилик ишқи тушди. Таржимаи холимни яшириб, газета-журналларда ишладим. Мақолалар, очерклар, фельетонлар ёздим. Ҳикояларим оғизга тушиб қолди. Фофур Гулом, Ойбек ва Абдулла Қаҳхорлар ёзганларимга эътибор бера бошлидилар. Тўртта китобим чиқди. Шоира Саида Зуннуновага уйландим. Тўйимизга олти ой бўлганда мени қамокқа олишди. Беш йил сарсон-саргардон бўлиб, Жезқозғон деган конда тош қазиб, силлам куриб қайтиб келдим. Сталин ўлган бўлса ҳам, Берия отилган бўлса ҳам, ҳадеганда ишим ўнгланавермади. Мени ҳеч қаерга сайлашмасди. Орденлардан, увонлардан ўчиришарди.

Саидахонни ҳалқ душманининг хотини деб хор-зор қилганларини айтишга тилим айланмайди. Уни Ёзувчилар союзидан ўчиришди. Икки олий ўқув юртни битирган бўлса ҳам (Саидахон Андижон пединститутини ва Урта Осиё Давлат университетини тугатган эди) уни ҳеч қаерга ишга олишмади. Ёзган шеър-ҳикояларини редакциялар, нашриётлар қайтариб беришарди. Одига битта шарт кўйишарди. Эрингдан кечсанг шеъринг ҳам, китобинг ҳам чиқади.

Саидахон бу шартларни рад қилди. Уйда ўтириб машинисткалик қилди. Икковимиз учун фақат битта йўл бор эди, бу — ёзиш. Яхши ёзиш. Китобхон далласига таяниш.

Редакциялардан қайтугулик бўлмасин, деб ёздим, ўчирдим, ёздим. Танқидчиларнинг, муҳаррирларнинг ғазабига учрамаслик учун ёздим, ўчирдим, ўқидим.

Худога минг марта шукрким, бирон жойдан ҳикоям қайтмади. Нимайики ёзган бўлсан, ҳаммаси босилди. Аммо... аммо жуда кечикиб босилди. Муҳаррирларнинг қаерларгадир телефон қилиб, боссак майлими деб сўрашаёттандарини билардим.

Хрущевнинг отасига минг раҳмат, коғир бўлса ҳам бир мусулмоннинг ишини қилиб кетди. Неча-неча миллионлаб кишининг оёғидан кишанини олиб ташлади. Менга ўҳшаганларнинг кўкрагига шамол тегди.

«Халқ душмани» лигим ҳукуматнинг эсидан чиқди. Қатор-қатор китобларим босилди. Ўқувчилардан, адабиётшунослардан яхши гаплар эшитадиган бўлдим, «Жимжитлик» деган романними жуда катта (150000) нусхада босиб чиқариши. «Келинлар қўзголони» комедиям ҳатто чет элларда ҳам намойиш қилинганди. «Куёв» комедиям, Худога шукр, ўйналиб турибди. Учта кинога сценарий ёздим.

«Буюк хизматлари учун», «Дўстлик» ва бошқа орденлар билан мукофотландим. Халқ ёзувчиси деган унвонга сазовор бўлдим. «Уфқ» учун лауреат бўлдим.

Афсус! Минг афсус! Саидахон бу кунларни кўролмай оламдан ўтиб кетди. У менинг юрагимда бир армон бўлиб колди.

Эҳ, бу мукофоту унвонлар менга жуда қимматга тушган.

• 1992 йил, 26 ноябрь

«ЧЎЛ БУРГУТИ»

Минг тўққиз юз эллик еттинчи йилнинг эрта кўкламида Фарғонага боргандим. Қадрдоним, ёзувчи Адҳам Ҳамдам менга Марказий Фарғона чўлларини қўрсатмоқчи бўлди.

Ўша кезларда водий ўртасида пўстакдек бўлиб, минг-минглаб гектар ерни эгаллаб ётган чўлни ўзлаштириш авж олиб кетган эди.

Бир вақтлар қамишлар орасида пайдо бўлган Эшон тўпи қишлоғи томон борардик. Сарижўга ариғидан отини сугориб чиқаётган бир кишига рўпара келдик. Унинг оти ҳам, кийган тўни ҳам, ўзи ҳам қоп-кора эди. Худди чўяндан қуйилганга ўҳшарди. Фақат бошидаги дўпписининг каштасигина оқ эди, холос.

У қамчисини кўксига қўйиб, сал эгилганча салом бериб ўтиб кетди. Мен Адҳамдан бу киши ким, деб сўрадим.

— Уни чўл бўриси дейишади. Бу тўқайларда кечалари ҳам милиқсиз бир ўзи юраверади. Жуда довюрак одам. Уч марта бўри билан олишиб бўғиб ўлдирган. «Қора қишлоқ»нинг этагидаги тўқайдан ер очган. Икки йилдан бери шоли экарди. Бу йил пахта экмоқчи...

Адҳам билан тўрт кун чўл кездик. Каерга бормай, нима қилмай чўл бўриси кўзимдан кетмайди. Шу одамни биронта ҳикояга қаҳрамон қилиб олсаммикан, деган ният туғилиб қолди. Номи жуда хунук-ку, дейман ўзимга ўзим. Одамни бўри деб ёзиш қанақа бўларкин? Бирдан миямга лоп этиб, уни бўри эмас, бургут деб қўяқолсан бўлмасмикин, деган фикр келиб қолди.

Ана шундан кейин уни бургут қиёфасида тасаввур қила бошладим. Ўзидан ўзи воқеалар, деталлар туғила-верди.

Тошкентга келиб ҳикояни ёздим. «Ўзбекистон маданияти»га бердим. Газетада чиққанда кўрсам, ҳикояга менинг номимни ёзишни унтишишти.

Редакциядагилар, келинг, тузатиш бериб ўтирумайлик, давомини ёзиб бера қолсангиз, боши ўтган сонда босилган, деб чиқазамиз, дейищди. Тўлиб турган эканман, ўша куни кечасиёқ давомини ёздим. Эртасига яна битта, индига яна битта ҳикоя ёздим.

Ҳикоялар кетма-кет босилаверди. Ким билади, газета хато қилмаганда ўша битта ҳикоядан кейин бошқалари ёзилмай қолиб кетармиди.

Чўл мавзуи мени жуда қизиқтириб қолди. «Саодат» журналининг илтимоси билан «Лочин» деган ҳикоя ёзdim.

Адҳам Ҳамдам Фарғонада мени бир олим билан таништирган эди. У киши Фарғона пединститутида биологиядан дарс бераркан, ўрик хақида кандидатлик диссертациясини ёқлаган экан. Энди калламда ўрик, деган гап айланаверди. Ўша одам тўғрисида нимадир ёзгим кела-верди. Ҳикоянинг номи албатта «Ўрик домла» бўлиши керак.

Ўрикнинг турли навлари, қандай пайванд қилиш, найча пайванд, куртак пайвандлар тўғрисида сўраб-суршишиб, анча нарсаларни билиб олдим. Ниятим – бир фидойи боғбон образини яратиш эди. Шу боғбоннинг фаолияти бевосита Ёзёвон чўлларига алоқадор бўлиши керак.

Ҳикоя, менимча, ёмон чиқмади. Ҳам кулгили, ҳам одамни ўйлатади. Уни кўтариб «Совет Ўзбекистони» (ҳозирги «Узбекистон овози») газета редакциясига олиб бордим. Ўқиб, тезда чиқаришга ваъда бериб, олиб қолишиди. Лекин орадан қанча вақт ўтса ҳам чиқаравермади. Нега бундай бўлаётганини билиш учун редакцияга бордим. Ҳикояни қайтиб беришди. Босиша олмасмиш. Партия матбуотига бунақа кулгили нарсалар тўғри кел-

масмиш. Улар билан сан-манга бориб ўтиrmай, ҳикояни қайтариб олиб кетдим. Ўша куниёқ уни «Ўзбекистон маданияти» газетаси редакциясига обориб бердим. Ўқиб, роса кулишди. Редактор ҳикоянинг биринчи саҳифаси тепасига навбатдаги сонда босилсин деб ёзиб имзо чекди. Мен шунда «Совет Ўзбекистони»дагилар ҳикояни тушунмай қайтиб берганини айтиб қолдим. Редакторнинг ранги ўзгарди. Нега, деб сўради. Билмадим, деб жавоб қилдим.

— Бўлмасам, мундай қилайлик. Мен улардан нимага босишмаганликларини сўрай.

— Сўраб нима қиласан? — дедим ажабланиб.

Редактор билан бирга катта бўлган ўртоқ эдик. Бирбirimiz билан сенлашиб гаплашардик.

— Сўраган яхши-да, ҳар қалай, отахон газета. Тажрибаси ҳам катта. Балки бирон сиёсий томонини кўзда тутиб босишмаётгандир?..

Кўрқиб кетдим. Сиёсий, сиёсий хато деган сўзлардан юрак олдириб қолган одамман.

— Ундаи бўлса қайтариб берақол, — дедиму қулишимни ҳам, йиғлашимни ҳам билмай ҳикояни қайтариб олиб кетдим.

Орадан икки-уч ой ўтиб баҳтсиз муҳаббат тўғрисида бир ҳикоя ёздим. Биттагина ҳикояни обораманми, деб ёнига «Ўрик домла»ни қўшиб «Шарқ юлдузи»га олиб бордим. Асқад Мухтор редактор эди. У иккала ҳикояни ҳам ўқиб, маъқул топди. Албатта босамиз, деди.

Мен унга «Ўрик домла» иккита газетадан қайтганини кўрқа-писа айтдим. Агар Асқад ҳам ланжлик қилса, ҳикояни йиртиб ташламоқчи эдим. Йўқ, Асқадга ёқди.

— Уларга ёқмагани бизга фойда бўлди, — деди у жиддий.

Орадан бир ярим ой ўтиб журналда «Икки ҳикоя» умумий сарлавҳаси остида «Пойқадам» ва «Ўрик домла» босилиб чиқди. Ҳикоя кўпчиликка маъқул бўлди.

«Совет Ўзбекистони»нинг адабиёт бўлими мудири Рамз Бобожон телефон қилиб қолди:

— Ҳў, мен ўқиган ҳикоянг бор эди-ку, опкел босамиз.

— Нега бирдан ўзгариб қолдинглар? — дедим ажабланиб.

— Кечирасан, оғайни, ашипка бўпти. Редакция каттадаридан бирининг лақаби «ўрик» деб эшитгандим. Кейин билсан лақаби ўрик эмас, «Луччак» экан. Обкел ҳикояни.

Мен ҳикоя журналда босилганини айтдим.

— Э, аттанд, яхши хикоя эди-я...

Хикоя тез орада турли тилларга таржима қилинди. Аммо тожик тилидагиси босилмай қолиб кетди. Душанбедаги энг катта тожик ёзувчиларидан бирининг лақаби «Зардолу» (Үрик) экан.

Шундай қилиб, «Чўл бургути»нинг сўнгги хикояси шу тариқа дунё юзини кўрган эди.

«ЧЎЛ ШАМОЛЛАРИ»

Ёзёвон чўллари тўғрисида хикояларни кўп ёздим. Олтмиш биринчи йилнинг эрта баҳорида Миртемир домла билан Фарғонага бордик. Дўстим Адҳам Ҳамдам, баҳорда чўл жуда чиройли бўлади, деб бизни яна Марказий Фарғонага олиб борди. Айтганича бор экан. Ҳаммаёқ кўм-кўк. Толларнинг чўёдек қизил навдаларида хандон пистанинг мағзидек оч яшил куртаклар ана ёриламан-мана ёриламан деб турипти. Тўрғайлар бошингиз тепасида муаллақ туриб чулдирашади. Яланочланиб қолган сап-сарик тўқайларда ўрдаклар ғафиллайди. Бака қурилламай туриб келган лайлаклар ҳувиллаб қолган шолипоялар тепасида айланиб емак излашади.

Ёзувчи ва журналист Йўлдош Шамшаров билан «Янги хаёт» колхозида учрашиб қолдик. У туғилган қишлоғи Олмосга олиб бораман деб туриб олди. Олмосни парилар юрти деб эшитардик. Бу ерликлар бошқа томонга қиз беришмасди. Ёзувчилик экан, париларни кўргимиз келиб қолди. Олмос бутунлай тескари томонда, Чустнинг тоғли қишлоғи.

Адҳам билан шу ерда хайрлашиб, йўлга тушдик. Боришимиз билан Миртемир домланинг инжиқлиги тутиб қолди. Қарасам, иситмаси баланд. Доктор чакирайлик, десам кўнимайди. Кетаман, Тошкентга кетаман, деб икки оёғини бир этикка тиқиб туриб олди. Бир пиёла чой ичиб-ичмай орқага қайтдик. Попдан ўтиб Сирдарё кўпригига яқин қолганимизда бўрон бошланди. Кўқоннинг машҳур тўнка кўчирар шамоли авжига чиқди. Машинанинг орқа эшиги қулфланмас экан. Ҳадеганда очилиб кетаверди. Бир қўлим билан тортиб ушлаб келаяпман. Кўприқдан ўтишимиз билан қум бўрони бошланди. Чала ёпилган эшиқдан шитир-шитир қилиб ичкарига қум киради. Ташибарида бўрон қумларни шопириб гувиллайди. Коронги тушган, учайтган қумлар қуюнидан йўл кўринмайди. Мақсадимиз — тезроқ Кўқонга

етиб олишу домлани Андижон — Тошкент поездига ўтқазиб юбориш. Машина эмаклаётгандек имиллади. Бу имиллашда поездга илинмай қолиб кетишимиз мумкин. Моторнинг шовқинига бўроннинг гувиллаши қўшилиб бўридек увиллади.

Домла иситма аралаш инқиллади. Данфара гузаридан тахминан беш километрларча ўтганимиздан кейин кум ҳамласидан қутилдик.

Кўқон станциясига минг азоб билан этиб келдик. Хайрият, Андижон поезди ҳали кетмаган экан. Йўлдош aka билан Миртемир домлани поездга ўтқазиб, ўзим Кўқонда қолдим.

Кўқон театрида менинг «Ҳасан билан Ҳусан» деган комедиям қўйилётган эди. Премьера га чақиришганда келломаган эдим. Шуни кўриб кетмоқчи бўлдим. Меҳмонхонадан театрга телефон қилган эдим, эртага уни Ганжиравон қишлоғининг маданият саройида кўрсатишларини айтишди.

Ганжиравон. Шу сўзни эшитганимда болалигим эсимга тушади. Ён қўшнимиз қўқонлик эди. Хотини — ёшгина келинчак, бостирма йўлакка шолча тўшаб, тиззасида кашта тикиб ўтиради. У жуда шикаста овозда, фалати бир кўшиқ хиргойи қиласиди.

Кўшини хотинларнинг гапига қараганда, у қишлоқи бир йигитни яхши кўриб қолган экан. Отаси бошқа бир кишига эрга берган, эри уни Тошкентга кўчириб олиб келган экан.

Мен унинг қўшиқларига қулоқ солиб, ҳайрон бўлиб ўтирадим.

Мен сени кўрдим бугун
Ганжиравон кўчасида...

Театр эртага Ганжиравонда томоша кўрсатишини билганимдан кейин келинчак ошиқ бўлган йигитнинг юртини қўргим келди. Бироқ меҳмонхонада ётиб ётолмадим, туриб туролмадим. Ёзёвон тўғрисида ҳамма нарсани ёзиб бўлдим, деб ўйлаганим бекор экан. Эрталабгача у ёнбoshимдан бу ёнбoshимга афдарилиб бугун чўлларда кўрган кишиларни, манзараларни ўйлаб кетдим.

Бояги қум бўрони қатиқ таъсир қилган экан, сира кўз олдимдан кетмади. Шу бўрон тўғрисида бир нима ёзсан бўлмасмикин, деб ўйладим.

Шошма, дедим ўзимга ўзим, инсон ва стихия деган мавзууни олсан қандай бўларкин. Ахир, Ёзёвон чўлларида

дўл-селлар кўп бўлади. Бўрон турганда кўчма қумлар ҳар куни неча мартараб жойдан-жойга кўчиб юради. Чўлнинг ҳали у ерида, ҳали бу ерида қум тепалар пайдо бўлади. Ҳозирги дўмпайиб турган қумтепа бирпасда қайгадир фойиб бўлади.

Бўлгуси хикоянинг мавзуи топилгандек бўлди. «Одам ва бўрон». Қаҳрамоннинг номини Кўзивой қўяман, деб мўлжалладим.

Чўл ўртасида қурилган янги уйлардан бири яқинда армиядан қайтиб келган Омонтой деган йигитга берилади. У хомиладор хотини, яқинда йўлга кирган ўғли билан шу уйга келади. У хотини билан боласини шу ерда қолдирib, юкларини олиб келгани Чустнинг Симсор қишлоғига кетади.

Колхоз раиси Кўзивой қок ярим кечада бўроннинг гувиллашидан уйғониб кетади. Симсорга кетган Омонтой келдимикин? Хотини кимсасиз чўлда ёш боласи билан не ахволга тушаётганикин, деб хавотир олади.

У шошиб кийинади. Отни эгарлайди. Хотини Кокила уни ёлғиз юборгиси келмай отга мингашиб олади...

Хикоянинг бу ёғида эр-хотин икковининг кум бўронида бўриларга йўлиқиб, минг хил азоблар билан чўлдаги янги уйга келиши тасвирланади.

Эрталабгача ўйлаб, хикояни калламда пиширдим. Нонуштадан кейин ёзишга ўтиредим. Ўйлашдан ёзиш қийин. Ёзаман, ўчираман. Кечгача овора бўлиб, охири ҳикояга нуқта қўйдим. Колган қінғир-қийшиқ жойлари ни Тошкентда таҳrir қиласман, деб хикояни чамадонга ташладим.

Театр Ганжиравонга кетиб бўпти. Э, аттанг. Нечаки ийлардан бери орзу қилиб хаёлимда эртакка айланган бу гўшани кўролмайдиган бўлдим. Бир томондан бундан севиндим ҳам. Чунки хаёлимда ўзим яратган Ганжиравоним бор эди-да. Унда адирларга чинакам яшил баҳмал ёпилган, сойларидаги тошлари садафдан, қизлари париларга ўхшайди, йигитлари тулпор миниб, учуб юради.

Агар борсаму ҳозиргина тасвирлаб берган манзараларни тополмасам, тасаввурим яратган оламдан айрилиб қоламан, деб кўрқдим.

Кечки поездга ўтириб Тошкентга қайтдим. «Одам ва бўрон»дан кейин ҳикоя сандигим очилиб кетди. Кўзивой, Омонтой, Кокилалар тўғрисида анча ҳикоялар ёздим. Бирининг номи «Бўстон», бирининг номи «Ер уйғонди» бўлди. «Тўйбоши» ҳам шулар жумласидан.

«УФҚ» ТРИЛОГИЯСИ

«Уфқ»ни ёзишдан олдин «Чўл ҳикоялари»ни яна бир марта ҳафсала билан, синчиклаб ўқиб чиқдим. Адабий асар талабларига жавоб бера оладиган дуруст асар бўпти.

Бирданига ҳаёлимга, ахир бу ҳикояларда инсон дарди, изтироблари йўқ-ку, деган ўй келди.

Биз ҳаммамиз, жами ижодкорлар офтобда куйиб, кечалари чивинга таланиб, кум бўронларида юз-кўзини доқа билан ўраб ишлаётган юпун одамларни юрак амри билан, ватанпарварлик бурчини адо этгани келган, чинакам фидойи, онгли, илгор совет гражданлари, азамат чўлқуварлар, деб таърифладик.

Аслида шундаймикин? Дўппини олиб қўйиб, бир ўйлаб кўрсам, уларни бу худо қарғаган чўлларга эҳтиёж, муҳтожлик бошлаб келганлиги маълум бўлмайдими? Ким бекордан-бекорга иссиқ ўрнини совутади? Ха, улар ўзим емасам ҳам, болаларим нон есин, усти бут бўлсин, велосипед мингандар болаларга қараб ўксинмасин, бу ҳам «морожний» есин, магнитофони бўлсин, телевизор кўрсин... деган илинжда бунда ишламоқда-ку!

Бу тўғрида бирон дақиқа бўлсин ўйлаб кўрмадик. Қайтага уларни бахтиёр, тўкин совет оиласи, деб таърифладик. Ҳатто чўл шамолларидан қорайиб сополга ўхшаб кетган юзларини гўзаллик тимсоли деб тасвирладик. Кетмондан қадоқ бўлиб кетган қўлларини олтин қўллар дедик.

Ичингда шунча гап бор экан, нега миқ этмай юрибсан, деб хеч ким сўрамади.

Бизга Гоголлар керак, Шчедринлар керак дейишиди. Ўша Гогол бўладиган, Шчедрин бўладиганларни бешигидаёқ гумдан қилишарди.

Ижоднинг онаси изтироб. Ижод изтироб фарзанди. Биз буни жуда яхши билардик. Билиб туриб куймай, ёнмай ёзардик. Чунки пролетар адабиётига шеър эмас, шиор керак эди. Социалистик реализм методи қўл оёғимизни, ҳатто тилимизни ҳам боғлаб қўйганди. Бизда очлар йўқ, очлар чет элда, деса ишонганмиз. Бизда камбағал йўқ, камбағал инқилобнинг нариёғида қолиб кетган, деса чиппа-чин ишонганмиз. Уғриликка, талончиликка муҳтожлик сабаб эканини очиқ айтишга тилимиз боғлиқ эди.

Етмиш йил мобайнида қайси валламат ёзувчи ҳалқ дардини, изтиробини ёзипти, Ўқса учганлар, ертўлалардаги яккахоналарда офтоб кўрмай оламдан ўтганлар, Си-

бир қаҳратонларида умрини поёнига етказганлар тўғриси-ни ёзган ҳақгўй ижодкор эканини жуда яхши билардик.

Хурматли ўқувчиларимиз бизни кечиришсин. Биз ана шунаقا забун ижодкорлар эдик.

Энди мен бўлғуси «Уфқ»ни бошқача ёзишим керак. Одамларнинг ичидаги дардини, юрагини ўртаётган ар-монларини рўй-рост кўрсатишм керак.

Ёзаётганимда темир кишсанлар суюк-суюкларигача эзиб ташлаган қўлларим қалтирамасмикин? Ёзаётганимда беш йил кийимларимнинг беш жойига ёзиб қўйилган «СЯ-928» рақами кўзларимга кўриниб турмасмикин? Сут ичиб оғзи куйган қатикни ҳам пуфлаб ичади қабилидан бўл-масмикин? — деб кўп ўйладим.

Биринчи саҳифанинг бошига, бисмиллаҳир роҳманирроҳийм деб ёздиму, негадир атрофга бир аланглаб олдим...

Романда нималар ёзилганини, азиз ўқувчи, ўзингиз яхши биласиз. Дунёга факат азоб чекиш учун келган Икромжоннинг ҳаёти сизни жиндак ўйлантириб қўйдими, ўйқми, шуни билмоқчиман. Оғир меҳнатдан ўзининг бутун аёллик хислатларини йўқотиб қўйган, эркакка айла-ниб кетган, Иноят оқсоқол «от қиз» деб атаган Асрора, ёлғиз фарзандининг дорида куйиб, ёниб, ўртаниб, фарёд уриб жон берган Жаннат хола, ҳалқ ризқидан юлиб йиққан бойликлари алангасида ўзи ёниб жизғанак бўлиб ўлган Иноят оқсоқол, севгилисini тортиб олган сурбет акасидан безган, туғилган уйидан мосуво бўлган, ота қарфиши бир умр қулоғида қолган Низомжон, балоғат ёшига етиб, бутун вужудидан муҳаббат ҳиди анқиб турган ва лекин севгиси саробга йўлиққан Дилдор, йигитлик умрининг сўнги тўқайларда бир ваҳшйидек яқунланган, бу ҳам етмагандек, шон-шарафсиз кўмилган гўри ловил-лаб ёнган Турсунбой...

Кимасиз сокин кечада ана шуларни ёзаётганимда гўё елкамдан орган вакили қараб турганга ўхшарди. Гўё у:

— Икромжон коммунист, ўғлининг хоин бўлиши мумкин эмас. Коммунистни ҳақорат қилма. Она деганда Ватан тушунилади. Жаннат холада ватанпарварлик туйгуси йўқ. Хоин боласидан юз ўғирсинг. Шу жойларини қайта-дан ёзасан. Асрорани Ленин комсомоли тарбия қилган. У Ленин партияси ғояларига содик комсомол. Сен уни ҳақорат қиляпсан. Нега китобингда улуг рус оғамизнинг вакиллари кўринмайди? Фронтда жанг қилиб келган Аъзамжонни нега бетайин одам қилиб тасвирлайпсан, уни ҳаммага намуна қилиб кўрсат. Низомжон «Пўлат қандай

тобланди» китобидаги қаҳрамонлардек бўлиши керак. Хушёр бўл, келган жойингга яна обориб қўймайлик... — деяётгандек бўларди.

Шундай пайтларда бир вақтларда кишан сиққан билакларимнинг суяклари зиркираб оғриб кетади.

Кўпинча роман ва қиссаларнинг воқеалари боғларда, шарқираб оқадиган сой бўйларида, гулзорларда ўтади. Роман қаҳрамонлари гуллар хидидан маст бўладилар, булбуллар хонишидан хаёлларга толадилар.

Мен тасвиirlаётган жой тақир чўл. Бунда эчкиэмрлар вишиллайди, чиябўрилар увиллайди. Инсон кўзини яшнатадиган бирон нарса йўқ.

Бунда фақат осмону сап-сарик ер.

Гулсиз, булбулсиз романимда гўзалликни одамлар юрагидан топишим керак эди. Кучим борича шундай қилмоқчи бўлдим. Қандоқки детал топсам Икромжоннинг руҳий изтиробларини кучайтиришга сарфладим. Романда бир детал бор. Бир одам Икромжоннинг деворига оҳак билан «хоиннинг уйи» деб ёзиб кетади. Икромжон аввал кўрса ҳам сезмайди. Ҳўл оҳак аста-секин қуригандан кейин ёзув оппоқ бўлиб қўриниб қолади. Икромжон ўзини тутади. Аммо ичиди унсиз йиғлайди. Военком тумонат одамлар олдида орден топшираётганда кимдир уни, хоиннинг отаси, деб овоз беради. Икромжон бир қалқиб кетади. Кейин машаққат билан ўзини ўнглаб олади. У қамишлар орасида ваҳшийга айланган ўғли билан учрашган пайтидаги ҳолатини ёзаётганимда ўзим ҳам титраб кетгандим. Ҳар жумлани ёзганимда ўрнимдан туриб кетардим.

Турсунбойнинг гўри ёнаётган тўқай тасвирини роман битганда бошқатдан ёзганман. Ростини айтсам, аввал қамишзорларнинг ёнишини сира кўрмагандим. Шу бўлимни тахминан ёзгандим. Журнал романни боса бошлаганда Мирзачўлдаги Крупская номли колхозга бориб тўқайга ўт қўйганман. Қайтиб келиб, ўша бобни қайтадан ёзиб чиққандим.

Ўқувчилар нега романнинг биринчи китобини кейин ёздингиз, деб сўрашади.

Катта Фарғона канали қурилиши худди плакатга ўхшаш тантанали бир ҳодиса эди. Унда инсон изтиробларини, алам-андуҳларини топиб бўлмасди. Гўё қирқ беш кун давомида Фарғона водийсида Ленин айтган коммунизм қурилган эди. Ҳамма нарса бор. Ҳеч ким ҳеч кимга ишла, деб айтмайди. Ҳар ким ўз хоҳиши билан ишлайди. Ишлганда ҳам қотириб, қойил қилиб ишлайди. Ҳатто кечала-

ри ҳам машъал ёқиб ишлашади. Бу ерда пул хеч кимга керак бўлмайди. Ҳамма нарса текин. Одамларга зўрлаб овқат едиришаётганга ўхшаб кетарди. Водийликлар араваларда қўй, қонда гуруч, сабзи-пиёз, сават-сават нон олиб келиб трасса бўйларига ўчок куриб, дастурхон ёзардилар. Чоллар ўғилларини, невараларини эргаштириб келиб, одамларга араласиб кетмон чопаверадилар. Чангтўзонлар орасида раққосалар ўйинга тушардилар. Кечалари минг-минглаб машъалалар ёруғида Ҳалимахонлар, Жўрахону Маъмуржонлар патнис ашула қиласидилар. Бир томонда асқия, бир томонда қўшик.

Шу воқеалардан роман чиқазиб бўладими? Ҳадеб ер қазиди, ҳадеб план бажарди, деб ёзган билан роман бўлмайди-ку. Бунда инсон тақдири, изтироблари бўлиши керак. Ҳатто фожеалар содир бўлиши керак.

Ана шунинг учун ҳам трилогиянинг икки китобини ёзиб озроқ тажриба орттиргандан кейин бунисини ёзмоқчи бўлдим.

Роман воқеасидан қандайдир қўринмас чизик ўтиши керак эди. Шуни кўп ўйладим, Норин дарёси жуда асов дарё. Далаларга сув бермай пастликларда оқади. Бир жини қўзиганда тошиб далаларни пайхон қиласиди.

Ана шу дарё инсон ҳукмига бўйсуниши керак. Роман учун бу етарлимас. Ўйлаб-ўйлаб, худди шу дарёдай ўжар бир қаҳрамон яратишм керак, деган фикрга келдим. Бу – Азизхон.

Унда енгиб бўлмас бир ёввойи куч бор. У ўтганинг ўроғини, кетганинг кетмонини оладиган бежилов дулдул.

Мен уни Норин билан параллел тасвиrlамоқчи бўлдим. Норин инсон иродасига бўйсуниши керак. Азизхон фойдали меҳнат оқимига тушиши керак.

Фожиасиз роман бўладими? Албатта, уни сунъий равишда яратиб бўлмайди. Каналда биронта ҳам одам ўлмаган, биронта ҳам одам қамалмаган, биронта ҳам маст тўполон қилмаган.

Хужжатлар билан танишганимда, канал иштирокчила-ри билан гаплашганимда Тошкент театрларининг биридан келган артисткани эри рашидан сўйиб қўйгани маълум бўлди.

Мен уни артистка деб тасвиrlамадим. Азизхоннинг севгилиси, қишлоқдаги тўйдан олиб қочиб келган Лутфиниса деган келинчак, деб тасвиrlадим. Азизхон билан икковлари ўртасидаги ишқ можароларини бутун роман оқимига ёйиб чиқдим. Лутфинисодан ажralиб қолган

куёвнинг каналга келиши, уни ҳалок қилиши манзараларини жиндак детективнамо сюжет билан қориштирудим.

Кўп чиройли воқеалар топгандим. Ёзгани қўрқдим. У пайтларда тазийкнинг қони совумаган, нафас олиб турган пайтлари эди. Яна қамаб қўяди, деб қўрқдим.

Ниҳоят, ўн беш йиллик меҳнатим поёнига етди. Китоб хам ўкувчи қўлига тегди. Яхши-ёмон гаплар эшитдим.

Бироқ роман қаҳрамонлари ҳалигача тушларимга киради. Телбага ўхшаб кечалари улар билан гаплашиб чиқаман. Ўн беш йил тўлғоқда туққан фарзандларимни унущим осонми?

Биласизми, романга сўнгги нуқтани қўйганимда қўнглим бирдан бўм-бўш бўлиб қолган. Хозир ўйлаб қарасам, ўша пайтдаги холатим қизини узатган бева отанинг уй остонасида мунғайиб, қараб қолишига ўхшаркан...

ОТ БИЛАН СУХБАТ

Ургутда адир тепасидаги Наврўз байрами ўтказиладиган ялангликка чиқадиган тик сўқмоқ ёнбошида бир қабр бор. Андак тўхтаб, унга эътибор беринг. Бу жангчи, қаҳрамон отнинг қабри. У фронтда яраланган эгасини олиб кетаётган санитар вагони орқасидан югуриб поезд тезлаб кетганда етолмай, йўлда қолиб кетган. Неча ойлаб тоғ-тошлардан, дарёлардан ўтиб, чўлларда саргардон бўлиб, охири Ургутни топиб келган. Бу вафодор от эгасини кўриш илинжида ойлаб Самарқанд вокзалидаги поездларни бошдан-оёқ айланиб чиқади. Ўзига таниш санитар вагонини тополмай, келгуси поездни кутади. Ургут билан Самарқанд оралиғида қатнайвериб, туёклари емирилиб, юришга имкон бермай кўяди. У охири қадрдан чавандозига илҳақ бўлиб жон беради.

1960 йилда кончилар тўғрисида бирон нима ёзиш ниятида Оҳангаронга бордим. Юз метрча чуқурлиқдаги шахтага тушганимда фаройиб воқеага дуч келдим. Бу воқеа мени ҳали-ҳали ларзага солади. Илгари бошимга қора кунлар ёғилганда Жезқозғон мис конлари шахталарида ишлаганман. Ер қаъридаги бунақа ҳаёт менга таниш эди. Боя айтганим — мени ларзага солган нарса — кўумир конида 17 йилдан бери ёруғлик кўрмай, тоза ҳаводан нафас олмай яшаётган от эди.

Бу от қирк биринчи йили фронтга жўнатилади, икки йил жанг қиласиди. Яраланган отлар қатори «брак» қилиниб, кўумир конлари бошқармаси ихтиёрига юборилади. Шу тариқа у фронтдош дўстлари билан Оҳангаронга келиб қолади. Уша пайтларда электр қувватининг етиш маслиги туфайли техникани ишлатиб бўлмасди. Электр қуввати фақат шахта ичини ёритиш ва ҳавони тозаловчи вентиляторни айлантиришга зўрга етарди. Отлар ер тагига туширилди. Кўумир ортилган вагончаларни тортиш шулар зиммасига тушди. Яраси битиб, асил ҳолига келган от исён қўтариб, юк тортмай қўйди. Шунда ер устидан бир яхудий мол дўхтири тушиб, уни ахта қилиб қўйди. Ана

шундан кейин у юввош тортиб, итоатли бўлиб қолди. Кўп отлар ҳаво етишмаслигидан, оғир меҳнатдан бирин-кетин ўла бошладилар. Юқори қувватли электр линиялари тортиб келтирилгандан кейин отлар керак бўлмай қолди. Улар ишдан озод қилиниб, ер бетига чиқазилади. Аммо, ёруғликка чиққач, қорачиқлари кенгайиб кетгандан кучли ёруғликка чидамай, ҳаммаси кўр бўлиб, бадбўй, ифлос ҳавога ўрганган ўпкалари тоза ҳавога дош беролмай қолди. Шахтада қолган уч-тўрт от ҳам ўлиб кетди. Фақат шу биргина от ҳамон ер қаърида яшаяпти.

Бошимдаги каска чироғини отга тушираман. У жимги на тураверади. У ахта қилинганидан бўён ана шунаقا бефарқ, лоқайд бўлиб қолган экан.

Менга ҳамроҳ бўлган кон муҳандисига қарайман.

— Буни нима қилмоқчисизлар? Юқорига чиқазилса кўр бўлиб, ўлиб кетади. Бечора шу ерда яшайверадими?

— Бошқа илож йўқ. Худо қанча умр берган бўлса шу ерда поёнига етказади.

Ўз ўлимини сокин, итоат билан, исёнсиз кутаётган баҳтсиз жониворга қараб юракларим зирқираб кетди. Қанчалар раҳмсиз бўлиб кетганмиз-а, дейман ўзимга ўзим. Динга қарши тинимсиз ташвиқотлар ўз ишини қилмаётганмикин? Дилемиздан имон кўтарилимаётганмикан? Наҳотки Худони унугаёздин? Йўқса, бу шафқатсизлик бизда қайдан пайдо бўлди?

Камоқ лагерларида умрини ўтказаётган маҳбуслар уйини, бола-чақаларини соғиниб мушук боқишарди. Ўзлари тўймаган овқатдан юлиб мушукларга беришарди. Лагер сиёсий раҳбари шу мушукларни қопга солиб, олов гуриллаб ёнаётган нонвойхона печига ташлаганини кўрганман. У алангада жизғанак бўлиб ёнаётган мушукларни завқ билан томоша қилганди. Бу шафқатсиз одам ибодат қилаётган насронийларни, номоз ўқиётган мусулмонларни аямасдан калтакларди. Бу хил шафқатсизликлар ўшанақа имонсизлардан ўтмаганмикан?

Шундай изтиробли хаёллар билан отдан узоқлашдим.

Гоҳ эмаклаб, гоҳ букилиб, вагончаларга, электр симларига тегиб кетишдан қўрқиб минг бир ҳавотир билан шахта йўлларини айланиб чиқдим. Тепамда ким билсин, неча миллион тоннали ер қатлами. У тинимсиз кисирлайди. Ҳар бири уйдек-уйдек келадиган кўмир харсангларининг дарзидан қурум тўклилади. Вагончаларнинг тарақа-туруқ товушлари, тепадан ёмғирдек қуйилаётган сувларнинг шовқини, сув тортаётган насосларнинг тинимсиз гувиллаши, пармаларнинг пулемёт товушини эслатувчи

овози, улар кўчирған кўмир ҳарсангларининг пастга қарсилаб тушишидан ҳосил бўлган момоқалдириқдек вахимали товуши мени довдиратиб кўйди, кулоқларим битиб, чиқиш жойига келдим. Ҳамроҳим юкорига чиқиб кетган экан. Лифтчи чол ахволимни кўриб, темир курсини мен томон суріб кўйди.

— Бирпас дам олинг. Анча уриниб қопсиз. Шахтага биринчи тушган одам шунаقا эсанкираб қолади.

Ўтиридим. Икки кўзим отда. Унинг бадани ҳаракатсиз эди. Ер бетидаги отлар танасига кўнган пашшаларни думи билан ҳайдайди. Думи етмаган жойларига кўнганларини терисини дириллатиб учирив юборади. Бу жойда на пашша, на чивин бор. У отнинг ўзи эмас, гўё ҳайкали эди.

От ҳам ўйлармикан, дейман ўзимга ўзим. Кўрган кунларини эслармикин? Толстой ҳам, Айтматов ҳам от ўйлаш, эслаш қобилиятига эга жоновор, деган. Шундай бўлса бу от ҳам болалигини эслай олади. Шаталоқ отиб яйраган яшил яйловини, онасининг тўлиб, тирсиллаб турган елинини боши билан туртиб-туртиб ийдиргандарини, илиқ хушбўй она сутини мириқиб эмганларини эслаетгандир. Чақмоқ чақиб, момоқалдириқ гумбурлаб, ёмғир қўйганда онасининг иссиқ пинжига сукилганларини хаёлидан ўтказаётгандир. Авжи ғуонон бўлган пайтида рақибларини доғда қолдириб, кўнгли хушлаган сулув бияни эргаштириб уюр орасидан ғолибона олиб ўтган пайтларини наҳотки эсламаса!

От хўрсинса, кўзидан ёш оқса бир фалокат юз беради, эгаси ўлади, дейишади. Хўринган отни албатта сўйиб юборишади.

1952 йили шу отнинг кўзидан мўлт-мўлт ёш оққанди. Ним коронги шахтада буни ҳеч ким сезмаганди.

Ўша йили олис Жезқозғон конида мис ҳарсангларини кўчирадиган махбуслар орасида бир махбус, собиқ қаҳрамон отлиқ аскар Эрмат чавандоз оламдан ўтди. Мис тўзонлари унинг ўпкасини чиритган эди. Эрмат чавандоз умрини ватан хоини деган «унвон» билан якунлади.

От ўз чавандозининг оламдан ўтканини сездимикан? Унинг хўрсиниши, кўзида мўлтираган ёш балки шундандир? У жонворлик ҳиссиёти билан фожиани олисдан туриб сезган бўлиши мумкин.

Бу руҳий ҳолат, бу эрк соғинчи менга таниш.

Йигит ёшим барқ урган, уйланиб, ҳаёт нашъасини суроётган, ёниб ижод қилаётганд пайтимда мени зинданга ташладилар. Ёруғ тушмайдиган, ташқаридан тиқ этган товуш келмайдиган якка зимистон хонада (одиночкада)

ётганимда худди шу отга ўхшаб кўрган-кечиргандаримни эслаб ўтирадим. Қизик, негадир фақат баҳор пайтларини эслардим. Ўрик гуллаган, шаббода шафтоли гулларини тўзгитарди. Мажнунтолларнинг узун яшил соchlари янги уйғонган майсаларнинг бошларини силарди. Жаннатга бермагулик ўзбек боғларида баҳор бир неча ҳафталик меҳмон эди.

Йигитлик ҳам ана шундай меҳмон. Шу фанимат, кейин ҳеч қачон қайтиб келмас дамларни қоронғу зинданда ўтказиш нақадар аянчли, нақадар армонли...

Шу топда, ер тагида от ўйлаяпти, мен ўйлаяпман.

От яшил яйловларни кўряпти. Она бағрида яйраганларини эслаяпти. Мен биринчи китобим чиққан, қувончим оламга сифмас бахтиёр дамларни кўз юмиб хотираамда жонлантиряпман.

Беихтиёр отта қарайман. У ҳамон бош экканча лоқайдурарди.

— Э, биродар, не гуноҳинг бор эдики, сени шу алпозга солишид?

От тилга киргандек бўлди:

— Менда қандай гуноҳ бўлсин. Бир безабон жониворман. Одамларнинг юкини енгил қилдим, узогини яқин қилдим. Ўзимни инсоннинг дўсти дегандим... Ҳайронман. Олис юртларда жангларга кирдим. Одамлар менга ўқ уздилар. Яраланиб, узоқ юртлардан ватан деб билган манзилга етиб келдим. Мана, кўриб турибсан, ўша соғишиб келган ватанда офтоб кўрмай турибман...

— Биламан, биламан, жонивор. Халқлар отаси хўлу куруқни баробар ёндирган эди. Сендан бирон зурёд қолмадими? — деб сўрайман ундан. У бош чайқайди.

— Мени бундай баҳтдан мосуво қилганлар.

Кўксимда бир дунёғам билан ер бетига чиқиб кетдим.

Осмон кўм-кўк, укпардек оппоқ булатлар беозор сузади.

От пастда, қуёшсиз, ойсиз, юлдузсиз маконда мунг тўла кўзларини юмганича кора тақдирини поёнига етказиш учун зимистонда қолди. Ўттиз етти йилдирки уни эслайман. Баъзан у тушларимга киради. Бирон ерда от кўрсам шу ғарип, баҳти чопмаган жонивор эсимга келади. Шундай пайтларда дохий «падари бузрукворимизга» қарата: «Зулминги, жабрингни тортмаган ким қолди? Одамларга қилган зулминг каммиди, жониворларни ҳам баҳти кора қилдинг-ку!» деган бир нидо ич-ичимдан отилиб чиқади.

Ўтган йили водийга машинада кетаётганимда ёмғир

қуйиб юборди. Олмалиқ йўлидан Оҳангарон томон бурилишда ҳассага таянган бир кекса одам ёмғирда ивиб, ўтган-кетган машиналарга қўл кўтариб, олиб кетишларидан умид қилиб туради. Унинг ёнгинасига келиб, машинани тўхтатдим. У эшикни очиб, Ангренгача олиб кетишмни сўради. Олиб кетдим. У менга икки-уч марта қараб олгач:

— Сизни танийман, биродар, — деди. — Эсингида борми, ўттиз етти йил олдин сизни шахтага олиб тушгандим.

Тасодифни қаранг, шунча йилдан бери хаёлимни банд қилган одамни топдим. Ундан шошиб сўрадим. «Эсингида мами, ху, шахтадаги от? У нима бўлди?» дедим. У ички бир изтироб билан, паст овозда «ўлди» деди.

— Сиз келиб кетганингиздан бирон йил ўтиб жонивор қазо қилди. Жасадини Жигаристондаги фронтчий дўстлари дафн қилинган жойга кўмдик. Жуда баҳаво жой. Баланд адир пойида. Кон ветеранлари маслаҳатлашиб, шу отларга ёдгорлик ўрнатмоқчи бўлдик. Бироқ ўзингиз биласиз, Жигаристон воқеасини бутун дунё билиб кетди. Бемаҳал келган ёмғир селга айланиб кўпикларни бузди. Дараҳтларни қўпорди. Адирнинг таги нам тортиб, сурила бошлиди. Охири ўпирлиб одамларнинг уйларини босди. Эҳ-хе, қанча одам тупроқ тагида қолди. Ўшанда отларнинг мозори ҳам тупроқ тагида қолиб кетди.

Бу гапдан инграб юбордим.

Тақдирни қаранг, бу баҳти қора отнинг ўн етти йил ер тагида яшагани, ер тагида жон бергани камлик қилгандек қабри ҳам ер тагида қолиб кетибди. Ўзи айтгандек «вата-нини топибди».

Ҳамроҳимни Ангренда қолдириб, тоғ томон кетдим. Ёмғир тингтан, лекин тоғ бошида булатлар фужон ўйнарди.

Довонга кўтарилеман. Ёнбагирларда уюр-уюр йилкилар ўтлаб юришибди. Улар орасида мен билган отнинг зурриёди йўқ. У дунёдан ном-нишонсиз кетган...

«От кишинаган оқшом» қиссасининг сўнгти сатрларини ёддан ўқийман: «Аё Тарлон, сен менинг акамсан. Ука деса дегулик мендайин уканг бор... Аё Тарлон, сен менинг қиёматлик биродаримсан, қиёматлик...»

Бу сўзлар инсоннинг энг яқин дўсти, вафоли жўраси — от шаънига айтилган мадҳу таронадир.

МЕНГА ЕТИБ КЕЛМАГАН ХАТ

Эллик тўртинчи йили Саидахондан бир хат олдим. Унда аввал ҳам хат юборганини айтган эди.

«Билмадим, бу юбораётганим хатми, ҳикоями ё бoshimdan ўтган савдоларми? Ўқиган бўлсангиз, ўзингиз бирон нима деб номларсиз...»

Саидахон айтган ўша хат менга етиб келмаганди. «Бошимидан ўтган савдолар» деганидан хат етиб келмагани аён бўлди.

Қайтиб келдим. Саидахон билан дийдор кўришдик. Бир куни у ўша хатдан гап бошлади. Олмаганимни айтдим.

— Хатда анча гап бор эди. Нималар ёзганимни ҳозир айтиб беролмайман. Уйма-уй кўчиб юрганимдан хатнинг қораламаси ҳам йўқолиб кетган. Афсус, юрагимдаги бутун дард-ҳасратларимни қофозга тўкиб, кўнглимни бўштиб олган эдим...

Яқинда иш кабинетимни таъмир қилиш учун китобларни, асарларимиз босилган газета-журналларни, қўлёзмаларни айвонга олиб чиқдик. Шунда Саидахон кўпдан тополмай юрган, йўқолиб кетган деб гумон қилган хатнинг қоралама нусхаси чиқиб қолди. Бундан қирқ тўрт йил муқаддам ёзилган бу хат анча хиралашиб, қора қалам билан ёзилгани учун кўп жойлари ўчиб кетган эди. Мук тушиб ўқий бошладим.

«...Мен учун ҳамма йўллар бекилган. Радио, газета-журналлар, нашриётларга йўл йўқ. Ёзганларимни редакциялар олмайди. Радиода биттагина «Кокилинг» деган қўшиғимни баъзан эшиттириб туришарди. У ҳам тўхтади. Шу қўшиқнинг қуйига Ўйғун бошқа шеър ёзиб берибди. Рўзгорнинг ҳам таги қўриниб қолган. Қайнона-келин бир-биримизга қараб мунғайиб ўтирамиз. Бирор жойга иш сўраб борай десам, Ўйғун ҳамма ташкилотларга, ишга олманглар, деб хат юбориб қўйган. Нима қилишимни билмайман. Ўйлаб-ўйлаб 15 ёшга тўлганимда дадам совға қилган тилла соатимни сотиб, бир-эски ёзув машинкасини олдим.

Нашриётдаги машинисткаларга кўчиртириш учун тез-тез қўлёзмалар олиб келишади. Лекин, ўзларининг ишлари кўп бўлганидан гоҳида қайтариб беришарди. Энди келган қўлёзмаларни менга юборишяпти. Сал ишларим юришгандек бўлди. Оз бўлса ҳам қўлим пул кўрди. Бир қисмига рўзгор қилиб, яна бир қисмига у-бу олиб, сизга посилка юбораман.

Ойим сахар пайти бомдод намозини ўқишига туради. Мени уйғотиб юбормаслик учун жойнамоз устида паст товушда Куръон тиловат қиласди. Тиловатдан сўнг мени узоқ дуо қиласди. Ястиқдан бош кўтариб қулоқ соламан. «Э худойим, шу мусоғиргинани ўзинг қўлла! Шу фариштагинага тикилғанларнинг юзини тескари қил! Бола бечора келин бўлиб нима ҳаловат кўрди... Келин бўлиб яйраб-яшнамади. Борса келмасда банди зиндан бўлиб юрган боламнинг мушқулини осон қил! Қаҳри қаттиқ Исталиннинг кўнглига инсоф солгин! Келин бўлиб рўшнолик кўрмаган, ўйнаб-куладиган, яйраб-яшнайдиган пайтида азобларда ўртанган шу бегуноҳ келингнамнинг йўлларидан фовларни олиб ташла! Рўшнолик кўрсин шу болагинам...»

Ойимнинг майин, хаста овоз билан қилаётган илтижоларидан ўпкам тўлиб, кўзларимга ёш қалқиёди. Ойимни бағримга босиб, бақириб йиғлагим келади. Ўзимни босаман. Кўрпани бошимга тортиб, эзилиб-эзилиб йиғлайман. Кўзим тўла ёш билан ухлаб қоламан. Уйғонганимда деразадан тушган офтоб стол устидаги биллур кўзада чакмоқдек ял-ял ёнади. Унинг акси деворда нурли шакллар пайдо қиласди. Ойим кириб пешонамни силайди.

— Туринг, болам, чой дамладим. Тамадди қилиб олинг, — дейди.

Андижондаги ҳовлимиз эсимга келади. Бувим худди шунақа маҳал арик бўйида пиёла ювади. Бармоғидаги узуғи пиёлага текканда чиқ-чиқ этиб овоз чиқазарди. Кейин чой дамлаб, сочиққа ўраб қўяди. Бошимга келиб: «Тур, тура қол, Саида», деб бошимни силайди. Шу топда бувим ҳам чой дамлаб, сингилларимни уйғотяпти. Қандоқ беозор, беармон кунлар эди Андижондаги кунларим! Мени Тошкентга нима боғлаб турибди? Шу меҳрибон, шу покиза кампир билан тақдиримиз бирлашиб кетганиданми? Унга бехад меҳр қўйганимданми? Айрилиқ доғида ўртанган шу мусичадек беозор хотинни ташлаб кетиши менга худди хиёнатдек бўлиб туйилишиданми? Шу мунглиф, кичкинагина жуссасида тоғдек юкни инграмай, фарёд урмай қўтариб юрган жаннати хотинни ташлаб кетиши

мумкинми? Биз ойим билан иккимиз битта вужуд бўлиб кетганмиз, ахир! Отилган тошлар икковимизга баробар тегади. Овсиним ҳам, эгачиларим ҳам ойимни мендан қизғанишади. Бизни Фотима-Зухралар деб пичинг қилишади.

Чарчаб, диққат бўлиб қолган пайтларимда ойим: «Юринг, овсинингизнига борамиз», деб қолади. Мехмон қиласидар. Ошга уннайдилар. Шунда овсинимнинг бирон гапи ойимга тегиб кетади. Анжанча гапимними, «р»ни айтольмаслигимними эрмак қилса, ойим дарров ўрнидан туриб, тугунини қўлга олади. «Туринг, Саидахон, кетдик!» дейди. Мени ҳеч кимга чўқиттириб, эрмак қилдириб қўймайди. Энг ширин таомни олдига қўйганда ҳам, «юринг, Саидахон, кетдик», дерди-да йўлга тушиб кетаварди.

— Ойи, бекор қилдингиз, овсиним хафа бўлиб қолди, — дайман йўл-йўлакай.

— Хафа бўлса бўлар! Тилига эҳтиёт бўлсин-да! Билиб қўйинг, сизни уларга талатиб қўймайман. Сиз Андижондек шаҳарни, онангизни, бир этак укаларингизни ташлаб, ёнимда фамғузорлик қиляпсиз. Ҳар сахар сизга худодан умр тилаиман. Бу кунлар ҳам унут бўлар, болам ҳам келиб қолар. Шунда икковимиз бир-биримизнинг пинжимизга сукилиб яшаганимизни эртакдек эслаб юрамиз.

Биз уйга етиб келганимизда овсинимнинг ўғли велосипедга суюниб, кутиб турган бўлади. Овсиним ошни сузиб, бир тогораҷада бериб юборади.

— Катта ойи, бирпасдан кейин адам билан ойим келишади, — деб жиянингиз велосипедига миниб жўнаб кетади.

Ойим гиналарни унугиб, уй йифиширишга киришади.

— Сиз самоварга ўт ташланг! Пиёлаларни кул билан ювинг. Биласиз-ку, Зухурхон доғ бўлган пиёлада чой ичмайди, — дейдилар.

Зухурхон акани жуда яхши қўраман. Тўғри сўз, ҳалол, бирорни ялаб-юлқашни билмайди. Бор гапни тикка бетига айтади.

Билиб турибман, Зухурхон акам бизнинг аразлаб кетганимиздан ранжиган. Эр-хотин жиндек чўқишиб олишган. Бу нохушликни тарқатиш учун эр-хотин келишяпти.

Тахминим тўғри чиқди. Шайхонтохур бозорчасидан майда-чуйда харид қилиб келишибди. Ҳеч нарса бўлмагандек ойим уларни хандон-хушхон кутиб олди. Алла-паллагача гаплашиб, ўтириб кетишиди.

Кеч кириб, ўз хонамга кирдим. Сизнинг тўнингизни

кийиб, машинка босишга ўтирдим. Азиза опа деган яхши бир машинистка бор эди. Ўзига олган қўлёзмаларнинг тенг ярмини менга берарди. Ҳақ берилса, баробар бўлишиб олардик. Яқинда у Мухтор Авезовнинг «Абай» романини кўчиришга олганди. Роман жуда катта ҳажмда бўлиб, Азиза опа: «Ҳаммасини ўзингиз босинг, қўлимда иш кўп», деган эди. Мен ичкари уйда чиқиллатиб машинка босаман. Бир томонига ип боғланган кўзойнагини тақиб, ойим Хувайдо фазалларини овоз чиқариб ўқийди. Баъзан ишимни тўхтатиб қулоқ соламан. Ойим шикаста овоз билан фазалларни жуда равон, майнин ўқийди. Гоҳида олдига чиқиб, пинжига суқилиб эшитаман. Ойим Хувайдони негадир аёл киши деб ўйлади.

— Болам, биласизми, Хувайдо бу фазалларни худонинг жамолига ошиқ бўлиб битган, — дерди ойим.

Ўзингиз биласиз, уйда ойимнинг тўртта китоби бор. Бири Каломи Аллоҳ. Эсингиздами, уйимизни тинтуб қилган терговчи Куръони олиб кетаётганда ойим йиғлаб-йиғлаб унинг қўлидан тортиб олганди. Фузулий, Машзини чаққандан кейин менга тушунтира бошлади.

Бир куни ишлагим келмай дангасалигим тутди. Ойимдан фазал эшитгим келди. У Фузулий фазалларини ўқиди. Бир жойда тўхтаб, байтни икки-уч марта қайтарди. Машзини чаққандан кейин менга тушунтира бошлади.

— Фузулий чиройли аёлларга бағишлиб кўп ошиқона фазаллар биткан. Манави байтни эшитинг:

«Маҳшар куни кўрам дерам ул сарви қоматин,
Гар анда ҳам қўролмасман, кел, кўр қиёматин».

Биласизми, бу нима дегани? Ёрнинг жамолини қиёматда қўраман, агар қиёматда ҳам қўролмасам қиёматнинг ҳам қиёматини чиқазаман, дегани!

Ойим Машраб фазалларини кам ўқийди. Ўқиган тақдирда ҳам, албатта: «Э худо, ўзингга тавба!» деб қўяди.

— Нега тавба қиляпсиз? — деб сўрайман.

— Болам, шоҳ Машраб сал девонароқ бўлган эканлар. Баъзан оғизларидан куфр сўзлар ҳам чиқиб кетади. Ҳатто Маккайи мукаррамани писанд қилмаган пайлари бўлган. Бир фазалларида: «Иброҳимдан қолган у эски дўконни на қиласай», дейдилар. Ёки «Этагимнинг гаридидан юз минг Хизр пайдо бўлур» дейдилар. Шунаقا байтларни ўқисам, охиратим кўймасин, иймоним сусаймасин деб, аллоҳга тавба қиламан.

Ойим тасаввуф фалсафасини билмайди. Уччала китобдаги май тўғрисида фазаллар бор бўлган сахифаларга ҳатчўп ташлаб қўйган. Шу сахифаларни менга ҳам ўқиб

бермайди. Ўқинг, десам, қўйинг, болам, охиратимиз кўймасин, дейдилар.

Бундан ташқари, ойим бу қама-қамаларни Сталин билмайди деб ўйлади. «Сталин билса, ҳамма маҳбусларни қўйиб юборарди», деб умид қиласди. Сталин ўлганда ойим ниҳоятда хафа бўлди. Сквердаги ҳайкали атрофидан бир неча марта айланниб ўтди.

Сталин ўлди, Берия отилди. Аммо, бирон енгиллик бўлишидан дарак йўқ. Жуда диққат бўлиб кетдим. Усмон Юсупов Министрлар Советига раис бўлиб келди, ойимнинг номидан унга ариза ёздим. Ахволимизни тушунтирудим.

— Ойи, манави аризани Усмон Юсуповга олиб чиқиб берасиз. У киши ўғлингизни яхши танийди, — дедим.

— Вой болам, у кишини қайдан топаман?! Борсам, олдига киритишмайди. Ундан кўра, ўзингиз опчиқиб берсангиз яхши бўлармиди, — деди ойим.

Жаҳлим чиқиб кетди. Қайнона-келин ўртасида гап қочди.

— Агар опчиқиб бермасангиз, мен Андижонга кетам! Ўғлингизни кутиш керак бўлса, Андижонда ҳам кутавераман! — деб шарт қўйдим.

Ойим мунғайиб қолди. Кўзларида ёш айланди. Унга таъсир қилиш учун янада қаттиқроқ гапирдим. Ўша гапларимга ҳалигача пушаймон қиласман. Ўзимни ўзим кечиролмайман. Хуллас, ойим рози бўлди. Эрталаб вақтли икковимиз «Қизил майдон»га бориб, дараҳт тагида қимирламай ўтиридик. Соат тўққизларда Юсуповнинг машинаси узоқдан кўринди.

Аризани ойимнинг қўлига бердим.

— Югуринг! Анави милиционер турган эшикка қараб югуринг! — дедим.

Ойим қўлида ариза билан ўқдек отилиб кетди. Юсупов машинасидан тушаётган пайт ойим анча берида эди.

— Хой, болам! Хой, Юсупов болам! — деб кичкирди ойим.

Ичкарига кирмоқчи бўлиб турган Юсупов орқасига ўгирилиб қаради. Бу кампир ким экан деб, бир-икки қадам ойим томон юрди..

— Келинг, ая. Келинг!

— Мен ёзувчи Сайд Аҳмаднинг онасиман. Шу қоғозни сизга олиб келдим. Ҳамма гап шунда ёзилган. Адолат килинг, болам! Сиздан бошқа ҳеч кимдан умидим йўқ.

Юсупов қоғозни олиб, бир нима деди. Ойим бошини тебратди.

— Қаерга борасиз? Ана, машина элтиб қўяди.
— Йўқ-йўқ!

Ойим шундай дедио зудлик билан орқасига қайтди. Ойим кўздан йироқлашгунча Юсупов орқасидан қараб турди.

Шу воқеадан ўн кунлар ўтиб, Навоий кўчасида Собир Абдуллани учратиб қолдим. Юсупов бир нечта атоқли ёзувчилар билан сухбат ўтказган экан. Шунда Юсупов Уйғунни тикка турғизиб қўйиб, қаттиқ-қаттиқ гапирибди.

— Ёшларни турмага тайёрлаганмизми?! Қаёққа қараб ўтирибсан?! Агар Сайд Аҳмад душман бўлса, сен билан мен ҳам душманмиз! Чунки уни биз тарбиялаганмиз.

Уйғун жавоб беролмай, лавлагидек қизариб-бўзариб, жойига ўтириб қолибди.

Бу гапларни Собир Абдулла айтиб берди.

Билмадим, Усмон Юсупов аралашдими, ҳартугул, мени Бирлашган нашриётта корректор қилиб ишга олишибди. Бу нашриётда асосан сиёсий адабиётлар босиллади. Пленумларда ўқилган докладлар эрталабгача босмадан чиқарилиб, тарқатилиши керак. Кечаси соат икки-учларгача ишда қолиб кетаман. Мұхаррир ўринбосари Рихси Саҳибоев, ЎзТАГ таржимони Яхё Йўлдошевлар билан қайтишм керак. Улар сизнинг уйингизда яшаётганимни билib қолмасинлар деб, олдинроқ пиёда уйга жўнайман. Кўчалар хавфли. Ўгрилар, йўлтўсралар кўп. Тонготарга яқин уйга яқинлашганимда катта кўччанинг бошида ойим қимирламай кутиб турган бўлади.

— Ха, ишингиз ҳам бор бўлсина!

У менинг соғ-омонлигимни билгач, пилдираганча олдимга тушиб кетади. Орқасидан ҳовлига кираман. Дастурхонга ўраб қўйилган илиқ овқатни олдимга қўяди. Мудраб-мудраб бир-икки қошиқ овқат ёйману ечинмасдан кўрпача устида ухлаб қоламан.

Шу ухлаганимча соат ўнларда уйғонибман. Чой ичиб ўтирган эдик, кўча томондан машина товуши эшитилди. Бир оздан кейин эшигимиз тақиллади. Ойим бориб эшикни очган эди, битта ўрис хотин ичкарига кирди.

— Зуннунова Саида шу ерда яшайдими? — деб сўради у.

— Издес, издес, — деб жавоб берди ойим.

Мен ҳовлига тушдим.

— Зуннунова мен бўламан, — дедим.

— Москвага ариза юборган эдингизми?

— Ха, — деб жавоб бердим.

— У ёқдан сизнинг ишингизни текширгани одам кел-

ди. Соат тўртда Марказий Комитетга боринг. Сиз билан гаплашишади.

У кетгандан кейин шошилиб кийиндиму нашриётта чопдим. Нашриёт директори Василий Фёдорович Архангельский бир ажойиб инсон эди. Унга мени юқорига чақиришаётганини айтдим.

— Хабарим бор, — деди у. — Кеча кечқурун мен билан гаплашишди, сен тўғрингда билганларимни айтиб бердим. Бежиз келмаган. Яхшилик бўлишини сезиб турибман. Кўпам хаяжонланмасдан, ўзингни босиб гапиргин. Ортиқча гап аралаштирма...»

Қирқ тўрт йил муқаддам ёзилган ушбу хатнинг охирги сахифаси йўқ эди. Парлкомиссия вакили нима деди, билмадим. Шуни яхши биламанки, 1954 йилнинг ўрталарида Саидахондан ҳамма айблар олиб ташланди. Ёзувчилар уюшмасининг аъзолигига тикланди. Газета-журналларда асарлари бирин-кетин чоп этила бошланди. Ўша йили «Гуллар водийси» номли шеърий тўплами ҳам босилиб чиқди.

Ойим қазо қилганда Саидахон ҳамма маросимларини бир фарзанддек адо этди. Ўзи ҳам то умрининг охирлари гача, ойим ундоқ эдилар, ойим бундоқ эдилар, деб эслаб юрди.

Кирқ тўрт йил кўздан яширилган хат бугун қўлимда. Кичкинагина жуссасида шунча ғамларни фидлек кўтара олган Саидахоннинг мунис чехраси қўз олдимга келди. Ичимдан аламли бир хўрсиниқ отилиб чиқди-ю бўғзимни куйдирди.

Дунёнинг ишлари шунаقا экан-да, чидамай иложинг қанча, деб ўзимни ўзим овутаман.

ҲАЖВЧИНИНГ ИЗТИРОБЛАРИ

(Муаллиф билан сұхбат)

КЕКСАЛАРИ ГҮДАГУ ГҮДАКЛАРИ КЕКСА ЮРТ

— Домла, таржимаи ҳолингиз билан яхши таниш бўлмаган киши сизни қишлоқда туғилган, деб ўйлади. Далани, қишлоқ ҳаётию одамларини шундай ишонч ва муҳаббат билан тасвирлайсизки, асарларингизни ўқиган киши муаллифнинг катта шаҳарда туғилган «оқ билак» инсон эканлигини ҳаёлига ҳам келтирмайди. Ё ростдан ҳам қишлоқда туғилганмисиз?

— Йўқ. Мен Тошкентнинг қоқ марказида Самарқанд дарвоза маҳалласида туғилганман. Адабиётга, рассомликка жуда эрта қизиқдим. Уйимизга Ойбек,Faфур Фулом, Абдулла Қодирий, Зиё Саид, Комил Алиевлар тез-тез келиб туришарди. Чунки шоир Элбек ташқари ҳовлимизда яшарди. Унинг исми фамилияси Мирмашриқ Юнусов бўлиб, асли Бўстонлиқдан эди. Дадам у киши билан Чимён тарафларга овга боргандада танишиб қолган ва Тошкентда бошпанасиз қийналаётганини билиб, ташқари ҳовлимизга кўчириб келган эди. Шоиру ёзувчиларнинг адабий гурунглари бу ерда ўтарди. Мен уларга чой ташиб, бир четда ўтирганча, сұхбатларига қулоқ солардим.

Элбек ака ҳар гал қишлоғига боргандада, менга қурут олиб келарди. Энди менинг «қишлоқи» лигимнинг сабабларини айтай. Болалигимда расм чизишга жуда уста эдим. Ўртоқларим мени «рассом» деб чақиришарди. Ўша йиллари ўзбек алифбоси биринчи бор ўзгарган, араб алфавитидан лотин графикасига ўтиш жараёни кетаётган эди. Колхозлар, идоралар ва турли ташкилотларда пешлавҳалар (вивескалар) ўзгараётган эди. Айниқса, шиор ҳаддан ташқари кўп бўларди. Булардан ташқари, чойхоналарда, клубларда «Ленин бурчаги» деган жой бўлардиди, у ерни ҳам безаш лозим эди. Хуллас рассомга иш ошиб-тошган замон. Отда келишиб мени шиор ёздириш учун қишлоққа олиб кетишарди.

— Демак, мактабингиз қишлоққа яқин жойда бўлган экан-да?

— Унчалик яқин бўлмаса ҳам, отда, пиёда бемалол борса бўларди. Ҳозирги Янги ТошМИнинг ўрни колхоз эди. Унга Ҳайитвой оқсоқол деган гўдактабиат бир киши раис эди. У мактабимга, уйимга тўп-тўп қизил алвон ташлаб кетарди. Кечаси билан ухламай шиор ёзиг чиқардим. Кундузи эса мактабимиз деворига алвон тортиб яна ёзардим. Бошқа болалар дарсга кирмай, ҳовлида «маза қилиб» шиор ёзаётган «рассом»га ҳам ҳавас, ҳам алам билан қараб ўтиришарди.

Шиор, айниқса, байрамларда жуда кўп ёзиларди. Октябр байрами, 8 Март, 1 Май... Эҳ-хе, мен шиор ёзган алвонларни бир-бирига улаб, кўрпа қавилса, Оролга ёп-кич бўлар-ов!.. Баъзан раислар ўртасида талаш бўлиб кетардим. Уйимиизга аравада картошка, сабзи-пиёз ҳам олиб келишарди.

- Демак, пул ҳам беришар экан-да?
- Дадам пул олмайсан, деб тайинлаганди. Сабзи-пиёз менинг «иш ҳақим» эди.

- Расмлар ҳам чизармидингиз?
- Ҳа-да. Ўша пайтда халқнинг ташқи сиёсатдан билгани Англия Бош министри Чемберленнинг, Хитой Бош министри Чан Кай Шининг, Италия Бош министри Муссолинининг номи эди. Улар Шўро ҳукуматига нима ёмонлик қилган, айби нимада билишмасди. Мажлисларда гап маккажӯҳори экиш тўғрисидами, қисир қолган сигирларни сотиши тўғрисидами, кимни «Қизил тахта»га, кимни «Қора тахта»га ёзиши тўғрисидами, нотик, барибир, сўзи ни Чемберленни сўкиб тугатиши керак эди. Ҳатто мана бундай қўшиқ ҳам чиққан:

Чемберлен, Муссолини
Билмас ўнгу сўлини.
Хўп яхшилаб тузиблар
Фашистлар усулини.

Бу қўшиқни парадларда кўпчилик бўлиб айтардик.

Колхозларга борганимда деворларга ҳам Чемберленнинг сувратини чиздиришарди. Юзлаб одамлар келиб бу сувратни томоша қиласди, ҳатто Ҳайитвой оқсоқол колхоз идораси деворига ўзининг Чемберленни кетмон кўтарганча қувлаб кетаётган сувратини ҳам ишлатган эди.

Хуллас, мендаги далага, қишлоққа бўлган меҳр ўша пайтларда туғилган бўлса ажаб эмас. Гўдакфеъл Ҳайитвой оқсоқолни эса ҳалигача меҳр билан эслайман.

«ҚИЗЛАРНИ ЁМОН КҮРАРДИК»

Адабиётга, санъатга берилган ўспириң күнглигага муҳаббат эртароқ келади, дейишади. Сиз ҳам бундан мустасно бўлмагансиз, чорги?

Аксинча. Қизларни жуда ёмон кўрадим. Уларни қийқиртириб қувиб юрардим. Ҳатто урадим ҳам. Ниҳоятда шўх, тизгинсиз бола бўлган эканман. Бир қарасанг, артист бўлгим, бир қарасанг, дарбоз бўлгим, бир қарасанг, масхарабоз бўлгим келарди. Каерда бирон қизик одамни кўрсан, ўшанга ўхшагим келаверарди. Самарқанд дарвоза маҳалласига дор келганда бир масхарабоз қопдаги шиша синиқларини бўйрага тўкиб устида ялангоёқ ўйин тушган. Мен ҳам ўнтача шишани синдириб, устига девордан сакраганман, сўнг икки-уч ҳафтача қўлтиқтаёқда юрганим эсимда. Дор ўйнаб йиқилиб оёғим синган. Даражадан, томдан қулаб беш мартача қўлим чиққан. Ҳар гал қўлим чиққанида, Лабзакдаги Махсум табибга олиб бориб, қўлимни тахтакачлатиб келишарди.

— Гапларингизга қараганда, ўтганинг ўроғини, кетганинг кетменини олиб қочадиган бевош бола бўлган экансиз. Оилада нечта фарзанд эдингизлар?

— Уч акам, уч опам бор эди. Мен кенжатой эдим.

Дарвоқе, биринчи муҳаббат тўғрисида гапираётган эдик. У пайтларда қизларда ҳам, йигитларда ҳам ибо, шарм-ҳаё баланд эди. Кўчада қиз кипининг ўғил бола билан гаплашиб туриши катта айб саналарди. Оврупанинг беҳаё одатлари ҳали биз томонларга етиб келмаганди. Ўпишиш қаёқда, қўлтиқлашиб юриш қаёқда, ҳатто қўл бериб кўришиш ҳам гуноҳ саналарди. Бечора йигитлар яхши кўрган қизлари ўтган кўчаларнинг ҳавосини ҳидлаб, фингшиб юришарди. Худога минг қатла шукрки, мен вояга етганимда баъзи қизлар унча-мунча «беҳаё» лашиб, йигитлар билан кинога бориш, хилват боғларда сайрклиш айб бўлмай қолганди.

Эндиғина бўйга етиб, қизларга гап ташайдиган пайтим келганда, уруш бошланиб кетди. Кийим-бошим тўзиган, ранг-рўйим бир алпозда... Менда қизларнинг кўзини ўйнатадиган хусн ҳам йўқ. Унақа нотавонни қизлар бошига урадими. Шу алпозда ёшлигим ҳам ўтиб кетди. Бирон қизни ўпмаганман, десам, албатта ишонмайсиз. Ишонмай тўғри қиласиз. Насибамга яраша худо етказганини ўпган бўлсан, ўпгандирман. Эсимда йўқ. Хотирамнинг мазаси қочган, склероз бошланяпти, шекилли...

— Болалик чоғларингизни эслаганингизда, энтикиб кетадиган бирон воқеани айтиб бера оласизми?

— Болалигим, ёшлигим оғир йилларга тўғри келган. Катталар тортган кўргиликларни биз, болалар ҳам татиб кўрганмиз. 33-йилда уйимизни тортиб олиб, дегдом қилишди. Кесак кўрғондан бир чолдевор ҳовли топиб кўчиб бордик. Барибир тинч қўйишмади. Уйимизни тез-тез тинтуб қилишиб, қўлларига илинган нарсаларни олиб чиқиб кетаверишарди. Ана шундай кунларнинг бирида уйимиздаги ёзув столини молия идорасига керак, деб опчикиб кетмоқчи бўлишди.

— Кимлар?

— Молиячилар-да. Онам дод солиб, столга ёпишди. Молия агенти уни туртиб юборган эди, онам бечора столга урилдию, хушидан кетди. Кейин билсак, биқини эзилиб кетибди. Сал кундан кейин бир оёфи узилиб кетган қиз туғди. Синглим жуда чиройли қиз эди. Беш ёшга етар-етмас оламдан ўтди. Эсласам, бутун вужудимга титрок киради.

«ҚАЧОН ҚУРУЛТОЙ БЎЛАР ЭКАН?»

Бир умр йиртиқ-ямоқдан боши чиқмаган чорикорнинг уйида энди дутор, танбур каби кўнгилочар асбоблари бор. (Йўлдош Охунбоевнинг грампластинкага ёзилган нутқидан.)

— Сиз бир сухбатда, машхур Дадаҳўжабойнинг неварасиман, деган эдингиз. Бобонгиз тўғрисида нималарни биласиз?

— Билганим шуки, бобом инқилобдан олдин Тошкентда иккита рус-тузем мактаби очган, маърифатпарвар киши бўлган. 20-йиллардаги ўзбек зиёлиларининг кўпчилиги шу мактабларда таълим олишган эди. Дадаҳўжабой муаллимларнинг маошини, ўқувчиларнинг стипендилярини ўз хисобидан бериб турган. Мактабнинг барча сарф-харажатларини ўз зиммасига олган.

Дадам, амакиларим ҳам шу мактабда таълим олишган эди. Дадам Хусанхўжа рус тилини мукаммал биларди. Ҳатто айрим ўрислар ҳам хат ёзишса, дадамга ўқитиб, тузаттириб олишарди. Раҳматли, айниқса, овни яхши кўрарди.

Яна бир бобом, онамнинг отаси Тахтапул даҳасининг қозиси экан. У кишининг хусусий тошбосмаси бўлган.

Бобомнинг номи «Мулла Фулом Расул» мухри босилган Жомий, Сўфи Оллоёр, Хувайдо китобларини кўрганман. 1913 йилда Қози бувамнинг мухри билан нашр қилинган Куръондан бир нусхаси жавонимда сақланади.

Онам Зулфихон Фуломхон қизи саводхон аёл эдилар. Кечалари Хувайдо фазалларини ўқиб ўтирадилар, эшигиди йиглагим келаверарди.

Катта акам Имомхон Ҳусанхўжаев биринчи ўзбек стенографиясини ижод қилган. Мактаб очиб, ўзбеклардан стенографлар тайёрлаган. Аҳмад Шораҳмедов, кейинчалик ҳалқ артисти бўлиб етишган Назира Алиева ва ўртанча акам Зуҳурхон Ҳусанхўжаев шу мактабда таълим олишган. Улар йигирманчи-ўттизинчи йилларда бўлиб ўтган жами қурултойларда, пленумларда Ақмал Йикромов, Файзулла Ҳўжаев, Йўлдош Охунбоевнинг докладларини, нутқларини сўзма-сўз ёзиб олишган. Ўша йилларнинг тарихини ёзиб қолдиришган, десам хато бўлмайди.

Мен қачон қурултой бўларкин, деб сабрсизлик билан кутардим. Чунки акам қурултойдан конфет, печенье ва сувратли китоблар олиб келарди.

«БАФРИ БУТУН ЁЗУВЧИМАН»

— Отангиздан Сизга қандай фазилатлар ўтган?

— Қизиқувчилик. Отам раҳматли гул «жинниси» экан. Ҳовлимизда, боғимиизда хилма-хил гуллар бўларди. Богимизни шаҳарликлар «Гулбоғ» деб аташарди. Дадам темир-терсакка ҳам ўч эди. Овчилик жон-дили эди. Шундан бўлса керак, чап кўзини қисиброқ қарашга одатланиб қолганди. Кейинги пайтларда у серзарда, жаҳлдор, тажанг бўла бошлаган. Дарсдан қочган пайтларимда биринки марта калтаклаган ҳам. Ўша кезлари мол-дунёси кўлдан кетган, ўзи қатори зиёлилар бирин-кетин қамалаётган эди. Бир ноҳушликни кутиб, тажанг бўлаётгани билиниб туарди. Мени етаклаб кинога, паркларга олиб борганда ҳам бирорвга қўшилмас, салом берганда алик олиб, индамай қайтиб келарди.

Уни 1938 йилнинг эрта баҳорида олиб кетишди. Лабзак кўчасигача кўрпасини кўтариб чиққандим. Юқ машинаси орқасидан кўнглим вайрон бўлиб қараб қолганман. Дадам қийнокларга чидолмай, Тошкент турмасида жон берди.

— Невараларингизга қайси фазилатларингиз ўтишини истайсиз?

Кандай фазилатим борлигини ўзим ҳам билмайман. Аммо меҳмонсиз яшай олмаслигимни биламан. Одамларга яхшилик қилгим келади. Элликка яқин ёш ёзувчига оқ фотиха берган, газета, журналлар орқали «оқ йўл» тилаған эканман. Китобларига сўзбоши ёзибман. Немат Аминов, Ўлмас Умарбеков, Ўткир Хошимов, Носир Фозилов, Худойберди Тўхтабоев... Шуларсиз туролмайман. Кунда бўлмаса ҳам, кунора учрашиб турамиз. Баъзан ҳазиллашиб: «Мабодо, ўлиб-нетиб қолсан, останамда бел бойлаб турадиганларим кўп», — деб қўяман. Бағрим бутунлигидан қувонаман. Невараларимнинг ҳам атрофида шунаقا вафодор дўстлари кўп бўлсин, деб ният қиламан.

ФЕЛЬЕТОНЧИННИНГ БИР ПОЙ БОШМОГИ

— Илк ёзган асарларингизни эслай оласизми?

— Эслайман. Фельетончилар сардори Комил Алиев «Муштум»да ишларди. Унга «Ишқибоз» деган биринчи ҳикоямни олиб боргандим. Комил ака ҳикояга кўз юргутириб, бир пой туфлисини еча бошлади:

— Туфлимни Ўрдага обориб яматиб келсанг, ҳикоянгни мана шундай қилиб (у бош бармоғини кўрсатди) тузатиб бераман.

Мен хўп дедиму устознинг «табаррук бошмоғи»ни кўтарганча Ўрдага қараб кетдим. Қайтиб келсан, домла ҳикоямни таҳрир қилиб қўйипти. Ўқидим. Ниҳоятда зўр бўпти. «Бирор итга, бирор беданага ишқибоз...» деб ёзгандим. Хўроznинг ҳам таърифи бор эди. Комил ака уни мана бундай қилиб тузатибди: «Кал чуччи, қора томок, тепса деворни йикитади, чўқиса, тошни узук қилиб қўяди».

Ҳикоя босилиб чиққач, Абдулла Қаҳҳордан бошқа ҳаммага ёқди...

«БАДАВЛАТ КЕЛИН»

— Бир ҳикоянгиз тўғрисида «Қизил Ўзбекистон» газетасида танқидий мақола босилган эди. Қайси ҳикоя эди, у?

— «Бадавлат келин» деган ҳикоям.

Ўзбекнинг қиз узатиши қурсин. Умр бўйи йиққанинг

бир кунга етмайди. Қиз бола ўғри бўлади, деб бекорга айтишмаган. Шунинг учун ҳам қиз туғилган кундан бошлаб онаси мол йифади. Урушдан тутдек тўкилиб чиқсан оила, қандоқ қилиб қиз узатади?

Ҳикояда эрга теголмай юрган қизнинг заёmdан катта пул ютиб олиши-ю катта тўй қилиб, куёвга чиқиши тасвирланган. Ҳикоя хомгина, ноchorгина, бўшгина чиқсан, аммо газетага урилишнинг сабаби бошқа ёқда. Танқидчи ҳикоядан сиёсий хато топмоқчи бўлган: яъни, Совет оиласи тўқ, бадавлат яшайди. Заёmdан пул ютишга зор эмас. Бу совет воқелигига тухмат. Зарарли ҳикоя...

«Хой, инсофинг борми, уруш кеча тугади. Ҳали биринг икки бўлишига қанча қовун пишиғи бор. Товук сўйиб уйланган ўртоғимизнинг тўйига борганимиз эсингдан чиқдими? Фронтдан қайтиб келган қанча йигитлар уйланолмай юрганини, қанча қизлар эрга теголмай, қари қиз бўлиб қолаётганини кўриб турибсан-ку!..»

Ана шундай изтиробли ўйларга бориб турсам, Fafur Fулом келиб қолди:

«Нима бўлди? Сал бошқачароқсан?»

Мен унга газетани кўрсатдим. У елкамга қўлини қўйиб деди:

«Оббо тентаг-е, шунга хафа бўлиб ўтирибсанми? Кўй, хафа бўлма, Бу эндиги ейдиган калтакларингнинг биринчиси. Эҳ-хе, ҳали қанча калтаклар сени кутиб турибди. Биласанми, ўттиз еттинчи йилда мени урмаган газета қолмаган. Ҳатто Ачавотдаги лўлилар ҳам газетасига «Fапир Fилом вираг народ» деб ёзган. Юр, пиво олиб бераман».

Қаранг, Fafur Fулом каромат қилган экан. Газета танқиди кейинги кўргиликларим олдида ҳолва бўлиб қолди.

БИРИНЧИ ҚОР

— Сталин қамоқлари, уруш, қаҳатчилик... сизни ҳам четлаб ўтмаган. «Халқ душмани» бўлиб қамалгансиз. Бундай кулфатларга шерик бўлган айрим тенгдошларингиз «қайта куриш» деб аталган жараён бошланиши билан кечмишлари ҳакида хотиралар, ҳатто қиссалар ёздилар. Аммо Сиз негадир жимсиз. Ноҳақликни кўрмагандек, билмагандек юрибсиз.

- Ёзгим келмайди.
- Ҳеч бўлмаса, ўша кунлар тўғрисида гапириб беринг.
- Уйланганимга олти ой бўлганда қамашган. Одам-

лар, нимага қамаган экан, деб сўрашади. Очигини айтсам, ўзим ҳам ҳалигача билмайман. Назаримда, айбимни терговчиларнинг ўзлари ҳам билмасалар керак. Фақат ўзинг айт, ўзинг айтсанг, суд икror бўлганингни ҳисобга олади, дейишарди. Қанча қийнашмасин, айбим йўқ, деб туриб олганман. Охири шоир Ёнгин Мирзони гувоҳликка олиб киришди. У кўзимга қараб туриб: «1949 йилнинг 5 ноябрь куни Рамз Бобожоннинг уйида «Ўрислар яхши яшайди, айниқса ленинградликлар маза қилияпти. Ўзбеклар хор», деб айтгансан. Ўша куни биринчи қор ёқкан эди», — деди.

Эсладим. Ҳақиқатан ҳам, биринчи қор бешинчи ноябр кечқурун ёқкан эди. Мен ўша пайтда Ўрта Чирчик районига, Қаҳрамон пахтакор Замира Муталова тўғрисида очерк ёзгани боргандим. У билан гаплашиб ўтирганимда қор ёға бошлаган эди. Ўша кеча райком котиби Қаҳхор Пўлатовнинг уйида тунаб қолдим. Кечаси ўша ердан редакцияга телефон қилиб, стенограф Аҳмад Шораҳмедовга очеркни диктовка қилдим. Эрталаб нонуштадан кейин Пўлатов мени Тошкентга машинада опкелиб қўйди.

Биринчидан, 5 ноябрь куни Тошкентда эмасдим. Иккинчидан, Ленинград блокададан чиқиб, ҳали ўзини ўнгламаган, одамлари ҳам вайроналарда яшарди. Улар қандай қилиб «маза қилиб» яшашлари мумкин? Бу даъвода мутлако мантиқ йўқ эди. «Гувоҳ» эса айтгансан, деб туриб олди. Терговчи менинг гапларимни ёзмади, факат унинг гапларини ёзди. Терговчи ундан, Сайд Аҳмад тўғрисида яна нималарни биласан, деб сўради. У оғзига келган гаплар билан мени айблай бошлади. Терговчи мендан ҳам сўради: «Ёнгин Мирзо тўғрисида, унинг аксилинқилобий ишлари тўғрисида нималар биласан?»

Мен унга Ёнгин тўғрисида бир ёмон гап билмайман, у билан фақат Ёзувчилар союзида, редакцияларда кўришганман, деб жавоб қилдим. Шунда Ёнгин бирдан жазавага тушиб қолди. Ўзини муштлаб, додлай бошлади: «Мен сени агент, мени сотган, деб ўйлаган эдим. Шунинг учун сенга тухмат қилдим. Айтганларимнинг ҳаммаси ёлғон, ҳаммаси бўҳтон», — деб бўкириб йиғлаб юборди. Бу гапларнинг биронтасини ёзиб олишмади. Ёнгинни сўкиб-сўкиб, камерасига тушириб юбориши.

— Сизни терговчилар урганими?

— Урмаган. Урганда минг марта яхши эди. Ухлатмасди. Баъзан кечаси-ю кундузи кабинетда олиб ўтираверар-

ди. Уйига жўнаётганида ёнимга соқчи қўйиб кетарди. Икки оёғим шишиб, туфлигма сифмай қоларди. Бошим фувиллаб, қандай қофозларга имзо чекканимни ҳам билмасдим. Тўғри, бир марта урган. Пўлат линейка ўралган газета билан. Нега ўрасан десам, «Правда» («Ҳақиқат») қаттиқ тегдими, деб масхара қилган.

Мени суд қилишмаган. «Дело»мни Москвага юборишган. Тройка (Особое совещание) ўн йилга хукм чиқарган. Шундай қилиб судсиз, прокурорсиз, оқловчисиз, гувохларсиз ўн йилни «бўйнимга олиб» кетганман.

ҲЕЧ КИМ АЙТМАГАН ГАП

— Ҳеч йиғлаганмисиз? Гўдаклик пайтингизни айтиётганим йўқ. Вояга етиб, эсингизни таниганингиздан кейин йиғлаганмисиз, демоқчиман. Кўп кўргуликлар бошингизга тушган, замон зарбаларига дуч келгансиз. Шундай пайтларда, хўрлигингиз келиб, йиғлаган пайтларингиз бўлганми?

— Мен ҳам инсонман. Энг азиз, энг қадрдон кишиларимни йўқотганимда ўкириб-ўкириб йиғлаганман. Аммо ҳар қандай ноҳақликка кўз ёшсиз туриб берганман. Фақат... Фақат бир марта ўқсиб йиғлаганман.

1950 йили қамоқхонанинг бир кишилик камерасида тўққиз ой ўтирганимдан кейин Саидахон билан ўн минутлик учрашувга рухсат бўлган. (Сиёсий маҳбуслар қамоқхонада ётмас, ўтиради. Академик Иван Павловнинг итига ўхшаб, хуштак чалганда ётиш, хуштак чалганда туриш рефлексга айланарди. Бу жойда деворга суюнишнинг ҳам иложи йўқ, фақат ўтириш мумкин эди.) Кўзим қоронфига мосланиб қолганиданми, Саидахон жуда узун, новча бўлиб кўринди. Ранги бир хол бўлиб қолганга ўхшайди. У менинг кўнглимни кўтариш учун бўлса кепрак, «Сизга яхши пижама олиб қўйдим» деди. Бу гапни эшитиб, томомимга нимадир тиқилгандек бўлди-ю, овозим чиқмай қолди. Шунча уринаман, қани овозим чиқса. Бир оғиз ҳам гапиролмадим. Кўзимдан дув-дув ёш оқаверди. Учрашувга ажратилган 10 минутлик вақт ҳам тугади. Гапларим ичимда қолиб кетди. Якка жой камерада ўй ўйлаб ўтирибман. Нега йиғлаганимнинг сабабини билмоқчи бўламан, билолмайман. Саидахон менга атаб олган пижама тушимга кирибди. Ажойиб, ҳеч кимда йўқ ҳаворанг пижамани кийиб Союзга борган эмишман. Ёзувчи ўртоқларим қаердан олдинг, деб сўрашар эмиш.

Саидахон олиб берди, деяр эмишман. Ўшанда Саидахон менга ҳеч ким айтмаган гапни айтди. Эсимни таниганимдан бүён бунаقا илиқ гапни ҳеч кимдан эшитмаган эдим. «Халқ душмани»нинг ўғлига бирор мөхрибончилик қилмаган, бошини силамаган. Болалигини боладек ўтказмаган. Болалигини тирикчилик кўйида исроф қилган киши учун бундай сўз жаҳоннинг жами хазинасидан қимматроқ, ўксик қалбга оқиб кирган шаффофф тоғ ҳавосидек қадрли эди...

Ўша замонларда қамоқхона остонасидан ҳатлаб ўтган бирон кишининг қайтиб чиққанини кўрмаганман. Энди мен ҳам қайтиб келишим гумон йўлга кетаяпман. Саидахоннинг илтифотида, бардам бўл, дийдор кўришамиз, бу қунлар ўтиб кетади, деган маъно бор эди. Бу сўзнинг йўқлик қаърига сингиб кетаётган одамга қандай таъсир қилишини биласизми? Дийдаси қаттиқ одамни ҳам йигла-тадиган сўз эди у.

МУШУК БОЛАЛАРИ

— Лагерда кечган ҳаётингизни эслаш Сизга жуда оғирлигини биламан. Шундай бўлса-да, кўрган-кечирганларингизни гапириб беришингизни илтимос қиласдим.

— Жезқозғонда дунёга машҳур мис конлари бор. Маҳбуслар очик карьерлардан, ер остидан руда қазиб чиқара билар. Тутқунларнинг кўпи мис гардидан ўпка касалига мубтало бўладилар. Мис самоварни кўрганмисиз? Зангдан кўкариб кетади. Коннинг атрофи ҳам баҳорда кўм-кўк бўлади. Бу кўкат эмас, занглаган тупроқ. Рассомлигим иш берди. Лагерда ким кўп, ўғри-ю каллакесар кўп. Аввалига ўшаларнинг кўкрагига, билагига игна билан ҳар хил наколкалар (суратлар) ишладим. Улар «Не забуду мать родную» (туққан онамни унутмайман) деган ёзувни яхши кўришарди. Кейин кўкракларига бир шиша арок, карта ва аёл суратини ишлатиб, тагига «мана шулар бизни хароб қиласди», деб ёзишимни буюришарди. Рассомлигимдан хабар тонган бошлиқлар маҳбусларнинг кийимларига номер ёзадиган қилиб қўйишди, ҳар бир маҳбуснинг ўз номери бўларди. Тутқунлар ҳам исми фамилияси билан эмас, номери айтиб чақириларди.

Хуллас, оч қолмадим. Рождество, пасха байрамларида маҳбуслар уйларига открытка жўнатишарди. Ўша открыт-

каларга суратлар чизиб берардим. «Даромадим»ни ҳам-шаҳар маҳбуслар билан баҳам кўрардим.

Бошлиқларимизнинг айримлари хаддан ташқари шаф-қатсиз кишилар эди. Кимдир мушук олиб келиб бока бошлади. Баракдаги қолган саксон маҳбус ҳам топған-тутганини олиб келиб шу жониворнинг оғзига тутадиган бўлди. Мушук уларга узоқда қолган, унутилаёзган оила аъзоларини, бола-чақаларини эслатарди. Бир куни мушу-гимиз еттига бола туғди. Улар сал кунда кўзга кўриниб қолишиди. Барчага эрмак, барчанинг қувончи эди улар! Кутилмагандга, навбатчи офицер кириб, ҳаммасини халта-га солиб олиб чиқиб кетди ва новвойхона ўчогида ловул-лаб ёнаётган алангага уларни навбати билан битта-битта отиб, ёнишини томоша қилди!..

Лагердаги бараклар қулфлаб қўйиларди. Бир тонг баракдан ёнғин чиқди. Олов печь ёнига қуритиш учун ёйиб қўйилган пайтавага илашиб, қатор териб қўйилган пийма (валенка)ларга ўтиби.

Мен кутубхонада янги йил плакатини ишлаётган эдим. Ёнаётган баракка югуриб келдим. Назоратчига, очмайсанми, десам, бошлиқлар буйруқ бермагунча оч-майман, деди.

— Одамлар тутундан бўғилиб ўлади-ку! — дейман ялиниб.

— Ўлса ўлаверсин, менга нима. Менга санаганда ти-рикми, ўликми, 200 та куйган калла билан 400 та оёқ чиқса бўлди. Қолгани билан ишим йўқ.

Бундай даҳшатли манзаралар узоқ вактгача хаёлим-дан ўчмади. Эсимга тушганида сесканиб кетардим...

«МАЖРУҲЛАР ОНАСИ»

— Ана шу кўрган-кечирғанларингизни китоб қилиб ёёсангиз бўлади-ку?

— Бўлади. Лекин мен ёзмоқчи эмасман. Ёзаман, деб бир-икки марта уриниб ҳам кўрдим, юрагим кўтармайди-ганга ўхшайди. Биласизми, Мопассанинг «Мажруҳлар онаси» деган машҳур ҳикояси бор. Ўқиганмисиз?

— Йўқ.

— Бир аёл ҳар гал бола туғиши олдидан қорнини чандиб, сиқиб боғлаб олади. Кейин мажруҳ бола туғади. Қийшиқ-қинғир туғилган болаларни ажойиботлар ишқи-бозларига сотади. Улар эса мажруҳларни ажойибхона-ларда намойиш қилишади. Хотин ўз азобларини, изти-

робларини пулга сотади. Азоблардан келган даромаддан бойимокчи бўлади.

Лагерда кўрган-кечиргандаримни, тортган азобларимни ёзмоқчи бўлсам, хаёлимга мажрухлар онаси келаверади. Мен ҳам унга ўхшаб азобу изтиробларимни пулга сотадигандек бўлавераман. Ёзишга қўлим бормайди.

...Кўксимда аламлар қалашиб ётибди. Болалигим ўқсиб ўтди. Отам, акам, ўзим «халқ душмани» бўлдик. Деярли бир умр бўйнимни қисиб, ўқсиб яшадим. Оқланниб, қайтиб келганимдан кейин ҳам баҳтим очилмади. Ёзувчилар союзида бирон хайрли иш бўлса, рўйхатдан ўчиришарди. Мажлислардай бошимни эгиб чиқиб кетардим. Бошимдан ўтганларни ёзиш учун хаёлан бўлса-да, яна қамоққа боришим, жами изтиробларни яна руҳан тортишим керақ. Буни энди юрагим кўтара олмайди, деб қўрқаман.

ЭРКАКЛАР ҲАММОМИ

— Сизни Фарғонача асқияга жуда уста дейишади... Асқия халқ ижодида энг мураккаб жанр. Бу тез фикр қилиш мусобакаси. Рақиб томонидан берилган зарбага бир-икки лаҳзада ундан ўтказиб жавоб қилиш керак. Жавоб мавзудан чиқмаслиги, кишини ҳайрон қолдирадиган даражада мантиқли, сўз тагига рақибни «фош» қи́лувчи сўз яширинган, айни пайтда жуда ақлли, қулгили бўлиши шарт. Жавоби қандоқ бўларкин, деб тикилиб турган юзлаб кўзлар қаршисида довдирамасдан, ўзини йўқотмасдан, рақибининг «саломи»га шундай «алик»олиш керакки, давра ахли бомба портлагандек, гумбурлаб кулиб юборсин.

— Фарғона томонларда уста асқиячилар кўп. Мен ҳам йигитлик пайтларимда, ишқибозлиқ қилиб, улар билан асқия айтишганман.

Аммо асқия фақат эркаклар даврасида айтишга мўлжаллаңган жанр. Абдулла Қахҳор бир мақолачасида, «Асқия гўнг устида очилган гул» деб айтган эди. Бу — жуда аниқ ва тўғри баҳо.

Асқия замирида аёллар олдида айтиб бўлмайдиган уят гап ётади. Баъзан телевизорда асқия мусобақаларини кўрсатишади. Унда аёлларнинг ҳам гурра-гурра кулишаётганини, баъзан уларни ҳам асқияга аралашишларини кўриб ҳайрон бўламан. Асқия бамисли эркаклар ҳаммоми, унга аёлларнинг кириши мумкин эмас.

УМР ҲИСОБИ

Қаноатда Саида
филча бўлурму ҳай-хай.

(Кўшиқдан)

— Домла, севимли адибимиз, рафиқангиз Саида Зуннунова қазо қилганларига 20 йилдан ошди. Ёлғиз ўзингиз қийналиб қолмаяпсизми. Иссик-совуғингиздан кимлар хабар олиб турибди?

— Боя айтганимдек, уйимдан меҳмон узилмайди. Қизим, куёвим, невараларим ҳолимдан хабар олиб туришади. Ёлғизликка кўнишиб ҳам кетдим.

— Шундай бўлса-да, уйланганингиз маъқулмиди? Ёш бир жойга боргандা ётиш бор, туриш бор, дегандек, қийин-да?

— Уйланиш.... Бу гапни иккинчи оғзингизга олманг. Энди турмушга чиқиб, ўйнаб-кўламан, деган келинчакнинг навқирон умри қийноқларда ўтди. Бу азобларга у мен туфайли гирифтор бўлган. Мен қамалганимда унга газета, журналлар, нашриётлар эшиги беркитилди. Союз аъзолигидан ўчирилди. Икки дипломли бўлатуриб, ишсиз, саргардон бўлиб юрди. Эрингдан кечсанг, ҳамма йўлларни очиб берамиз, дейишди...

Бунака кўргуликларга у аёл боши билан бардош бергандা, наҳотки мен — эр киши чидамасам?..

Дунёда ҳар бир ишнинг ўз ҳисоб-китоби бор. Ҳар бир айтилган сўзнинг жавоби бўлади. Дунёдан кўз юмиб кетгунча ҳисоб-китоб қилиб қўйиш керак. Айтилган гапга жавоб бериб қўйиш керак.

Бундан ташқари Худодан тираб олган биттагина қизимиз бор. Ёлғиз боламнинг дили оғришини истамадим. Саидахоннинг кино ленталарига олинган қиёфаси, суратлари, грампластиинка ва магнитофонга ёзилган овозлари, жавон тўла китоблари, қўллэзмалари менга қолган қимматбахо хазинадир.

«СУЯНАДИГАН ЧИНОРЛАРИМ БОР»

— Бир куни Сиз устозингиз Faфур Фуломдан, тенгдошларингиздан қайси бирининг асарларини яхши кўрасиз, деб сўраганингизда у киши, гапни ҳазилга буриб юборган эканлар. Энди шу саволни ўзингизга берсам, нима дейсиз?

- Қариганимда тенгдошларимнинг бири яхши, бири ёмон деб балога қолмай. Яхшиси шогирдбаччалардан сўранг.
 - Майли, шогирдларингизни айтинг, бўлмаса...
 - У «безобразний»ларни шогирд дейишга тилинг бормайди. Қолаверса, уларнинг ўзи энди катта устоз бўлиб қолишган. Эркиннинг қанчадан-қанча шогирдлари бор. Ўткирнинг ортидан қанча ёш талантлар эргашиб юрибди. Неъматни айтмай қўя қолай. У ҳажвчиликда ўзига хос мактаб яратяпти.
 - Пенсияга чиқкан кишининг бирон эрмаги бўлиши керак. Масалан, Айний домла бўш вақтларида нишолда пиширган эканлар. Сиз-чи?
 - Мен эллик йилдан бери сурат оламан. Қаерга бормай, елкамда фотоаппарат осиғлиқ. Темир-терсакни яхши қўраман, радио, магнитофон, телефон аппаратлари ни кавлаб-кавлаб охири бузиб қўядан. Ўстага тузаттириб келгандан кейин ҳам кавлайвераман. Ичидан нима борлигини билгим келади-да.
 - Абдулла Орипов билан девор-дармиён қўшни экан-сиз. Кўришиб турасизларми?
 - Ҳа, албатта. Абдулла болалари каникулга чиққанда боққа қўчиб чиқади. Бофимизни гулдор панжара ажратиб туради. Уникига шоирлар, меникига носирлар келишади. Дам олиш қунлари унида шеърхонлик, меникида ас-кия, латифагўйлик бўлади.
 - Ўртадан ўша панжара олиб қўйилса бўлмайдими?
 - Бўлмайди. Назм билан наср ўртасида чегара бўлиши керак. Тақдир тақозоси билан Ёзувчилар союзи икки ижодий уюшмага бўлинниб қолган. Барibir ижодкорлар бир-бирларини соғиниб қолишади. Яқиндагилар тишлашади, узокдагилар кишнашади, деганларидек, улар кишнашиб қолган пайтларда менинг боғимда учрашиб дилларини ёзив кетишади.
 - Демак, боғингиз «пом» чиққанларни ярантирадиган жой экан-да?..
 - Шундай десангиз ҳам бўлади.
 - Шогирдларингиз билан қандоқ тил топипасиз?
 - Уларнинг феъл-атворлари менга маълум. Ўткир донолик қилиб куйдиради. Носир гапни чимчилаб-чақиб айтади. Неъмат гуноҳ қилиб қўйганда Бухоро лаҳжасида иккита латифа айтиб, кулдириб қутулади. Худойберди «пора» беради. Узоқ келмай кетса, бирон пақир шафтолими, шотут мураббосими олиб келади. Еган оғиз уялар, деганларидек уни койишга тилим бормай қолади. Дўст

сафарда билинади. Бу шогирдбаччалар кўп сафарларда синалганлар. Шундай суюнсам бўладиган чинорларим борлигидан қувонаман.

МАШХУРЛИК МАРТАБА ЭМАС

— Домла, Сиз жумхуриятимизнинг машхур ижодкорларидан бирисиз. Қаерга борманг, олдингиздан мухлислингиз чиқиб келаверади. Бу Сизга ёқадими?

— Устоз Абдулла Қаҳҳор ҳазиллашиб, «Мен қилган меҳнатни маймун қилганда у ҳам ёзувчи бўлиб кетар эди», деган. Нимагаки эришган бўлсан, фақат меҳнатим орқали эришганман. Машхурлик масаласида бир нима дейишим қийин. Ким билади, у балки масъулият деганидир. Машхур киши халқнинг қўзида бўлади. Ҳар гапи, ҳар бир ҳаракати эл назарида туради.

Худо мени меҳнатдан жудо қилмасин.

*Қулмон ОЧИЛ сұхбатлашди.
1994 йил.*

ТАЗИМ

(Президентимиз Ислом Каримов қўлидан «Буюк хизматлари учун» орденини олаётганимда қўнглимдан кечган ўйлар)

Минг тўққиз юз эллигинчи йилнинг 5 март куни қўллимга кишан солиб ҳайдаб кетаётганиларида баланд иморатларнинг пештоқларига, азамат теракларнинг учларига эндиғина офтоб туша бошлаган тонг маҳали эди.

Туғилган юртим, она шаҳрим Тошкентим билан видолашмадим. Чунки қачондир қайтиб келишимга, сахар кезлари оҳиста тебранаётган шу дараҳтлар тагида сайр қилишимга ишонардим.

Эҳ-хе, қанча йўллар юрдим. Қанча хўрликлар кўрдим. Она юрт соғинчи бир дам бўлсин мени тарқ этмади. Олис юртларда илинж билан, умид билан меҳригиёси тинимсиз ўзиға тортиб турган Ўзбекистонимга қараб талпиндим.

Ўзбекистон, менинг Ўзбекистоним! Қуёшнинг ердаги яхлит бир парчаси, жаннат деса дегулик юртим, шўрлик юртим, топталган юртим, таланган юртим!

Бафингдан мени юлқиб олиб кетяптилар. Чўлпонлар, Кодирийлар, Фитратлар кетган йўлдан олиб кетяптилар...

Минг тўққиз юз тўқсон еттинчи йилнинг бешинчи декабри. Ҳукумат уйининг тантаналар, маросимлар қасрида ўтирибман. Сал фурсатдан кейин менга мукофот топширадилар. Шу ҳаяжонли дамларда хаёл қурмагур кўрган кунларимни кўз ўнгимда гавдалантиради. Атрофга қарайман. Кошонани тўлдириб ўтирган юртдошларимнинг гулгун чехраларини кўраман. Улар — истеъодини, ҳалол меҳнатини елкасига офтоб теккан Узбекистонимизга бағишлаган юртдошларим. Улар — ўтган қисқагина вақт ичida ҳусни-жамолини, камолини жаҳонга кўрсатган мамлакатимиз учун тер тўккан, эркин меҳнати туфайли рўшнолик кўраётган, ўзи вояга етказган юртининг мукофотига сазовор бўлган ватандошларим.

Мукофот топшириш маросими бошланди. Қаттиқ ҳаяжондаман.

— «Буюк хизматлари учун» ордени билан...

Бу мен. Мёни ҹакиришапти. Үрнимдан туриб, Президентимиз томон юра бошладим. Юрийманми, ҳавода сузяпманми, идрок қилолмасдим. Ўзимни қўлга олишга ҳаракат қиласман. Президент мухаййир лентага бириклирилган орденни бўйнимга осиб қўяётганда мижжаларимда ёш қалқиди. Бир киприк қоқсам дув тўклилади. Чидадим. Мукофотни олиб то жойимга бориб ўтиргунимча киприк коқмадим. Кўзим тўла ёшни юзимга томдирмадим. Нималар дедим, эсимда йўқ. Ўтирганлар гуррос кулишди. Нима деган эканман ўшанда? Ишқилиб бирон жўяли гап айтган бўлай-да! Ёнгинамда ўтирган, ҳозиргина қаҳрамонлик Олтин юлдузини олган хоразмлик паҳтакор — Машарип Кувоқов кўлимни қисиб «Дим яхни сўзладингиз, гапни аппардингиз, ёшулли», деди. Шундагина хотиржам бўлдим.

Мукофот топшириш маросими телевизор орқали кўрсатилганда нималар деганимни билдим. Гапларим маъқул бўлган экан, Президентимиз билан сувратга ҳам тушдик.

Шунда буюк Fafur Fуломнинг «Ким эдигу ким бўлодик, не бор азиз жонингда, эй дил, бергил сарҳисоб», деган сатрлари эсимга тушди.

«Буюк хизматлари учун» орденини қўлимга олиб қарайман. «Буюк» сўзини ўқиганимда етмиш ети йиллик губорларим тарқаб кетгандек бўлди. Кўрган жабру жафолар тумандек фойиб бўлди.

Жез конлари тагида мис кукунларини ютиб, ўпкаси занглаб оламдан ўтган, жасадлари занглаған тупроққа қўйилган юртдошлиларим ҳаққи, Сибирнинг қаҳратон соvuқларида музлаб қолган, умрини ўрмонларда поёнига етказган бекиёс доно устозларимиз ҳаққи сенга таъзим қиласман, Ўзбекистоним.

Шу оғир йўллардан мени омон қайтарган сенинг меҳринг, сенинг иссиқ бағринг, менинг эътиқодим, Тангрининг беадад меҳридир.

Ўзбекистоним! Жоним, жаҳоним! Мен сенинг ўғлингман. Буюр, она бўлиб буюр, ота бўлиб буюр! Жабҳаларга йўлла! Тоғлардан ошай, дарёлардан кечай, сахроларни кезай, Буюр, буюр!

Мана шу ёруғ кунлар учун, бу тенгсиз ҳурматлар учун халқимга, улуғ йўлбошчимизга қуллуқ қиласман.

МУНДАРИЖА

ЙЎҚОТГАНЛАРИМ

O й б е к:

Шуъла	6
-----------------	---

F a q y p F y l o m:

Кутлуг фаргох	26
Назм чорраҳасидан репортаж	28
Йигитлар туғилган тонг	28
Тошкент таронаси	32
Ижодкор обрўси	36
«Шум бола»нинг давоми	43
Шоирният рафиқаси	48
«Вақт»нинг туғилиши	54
Севинч кўзёшлиари	59
Корхат	64
«Занжиранган қуён»	67
Елкасини пайғамбар силаган шоир	71

A б д у л л а К а ҳ ҳ о р:

Елкасини ҳақиқат силаган ижодкор	91
Минг бир жон	126
Йўқолган китоб	131
Ижод ва жасорат дарси	136
Сабоқ	141

M a қ c y ҳ Ш a ў x з o ҳ a:

Дилбар шоир эди у	150
-----------------------------	-----

M u p t e м i p:

Үйкудаги маликалар	157
------------------------------	-----

Ш у ҳ р а м:

Уч мунгли қўшиқ	167
Сўнгсиз имтихон	167
Рўшнолик кўрмаган шоир	171
Тилда қолган нутқ	172

С а и д а З у н н у н о в а:

Шоиранинг феруза олами	176
Йўллардан терилган сатрлар	177
Биз шундай яшадик	183
Қаноатда Саида филча бўлурми, ҳай-ҳай	195

Т е м и р ч и У с т а А м и н б о б о:

Тарихнинг тирик шохиди	207
----------------------------------	-----

А с қ а д М у х т о р:

Аскад билан ёнма-ён	216
-------------------------------	-----

Т у р о б Т ў л а:

Етмишинчи бекат	219
---------------------------	-----

Ў л м а с У м а р б е к о в:

Ёшлик кўчаларига саёҳат	223
-----------------------------------	-----

Т О П Г А Н Л А Р И М

Ў т к и р Ҳ о ш и м о в:

Ижод ва жасорат	226
---------------------------	-----

Н е ъ м а т А м и н о в:

3001-суварак	233
------------------------	-----

Т о ғ а й М у р о д:

Тоғай Мурод кўшиклари	240
---------------------------------	-----

Н о с и р Ғ о з и л о в:

Икки халқ боласи	244
----------------------------	-----

М а қ с у д Қ о р и е в:

Ҳаётим битта ҳарф устида 248

Т ў л а н Н и з о м:

Шеър ҳавоси 251

Озод Шарафиддинов:

Ёкимтой инсон, билимдон олим Озод Шарафиддиновнинг китоб-севарлиги тўғрисида билган ва билмаганларим 252

Худойберди Тўхтабоев

Оқ йўл сенга, Ҳошимжон! 257

Ҳабиб Саъдулла

Кўчангдан яна жонон ўтипти 264

Мурод Муҳаммад Дўст

Жомдан чикқан ёзуви 272

Анвар Обиджон

Фарғонада биттагина 276

Турсуной Содиқова

Жажжи ватан суврати 282

Муродбек Низонов, Сайловбой Жумагулов

Ўмирбек лаққининг неваралари 285

Маҳмуд Тоиров

Шеър вулқондек отилса 286

Б А Ф Р И М Н И Ў Р Т А Г А Н А Л А М Л А Р

Қилмаган ишим қолмаган 290

От билан сухбат 304

Менга етиб келмаган хат 309

Ҳажвчининг изтироблари (*Муаллиф билан сұхбат*) 316

Таъзим (*Муаллиф дил изҳори*) 331